DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

75

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN YETMİŞBEŞ YILI

YENİ ASSUR SANATI

I

MİMARLIK

VELİ SEVİN

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VI. Dizi – Sayı 38[1]

YENİ ASSUR SANATI
I
MİMARLIK

VELİ SEVİN

2. Baskı

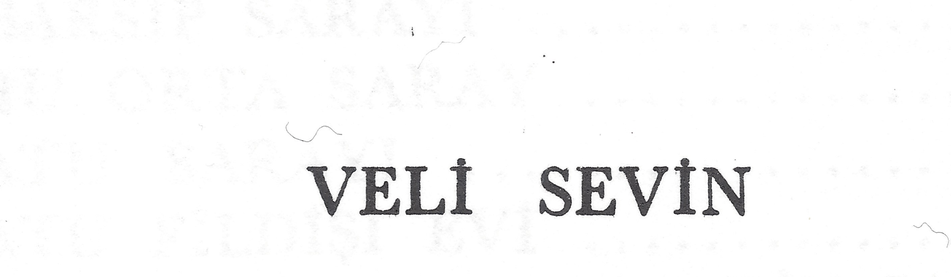

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ – ANKARA
1999

HADATU NABU TAPINAĞI 130
DUR-ŞARRUKİN NABU TAPINAĞI 131
DUR-ŞARRUKİN SİBİTTİ TAPINAĞI 133
GUZANA KENT TAPINAĞI 137
ASSUR NABU TAPINAĞI 139
KALHU SARAY ŞAPELLERİ 141
DUR-ŞARRUKİN SARAY ŞAPELLERİ 147
8. *Mezarlar* 154
Seçilmiş bibliyografya 159
Resimlerin listesi 165
Ansiklopedik dizin 171
Belgeler 183

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ÖNSÖZ

Bu çalışmanın konusunu, 3. binyılda Sumer ve Akkadlar'la başlayan Mezopotamya uygarlığını doruğuna ulaştırmış olan Assur'un 1. binyıldaki mimarlığı oluşturmaktadır. Küçük bir kent-devletinden büyük ve görkemli bir imparatorluğa dönüşen Assur'un 1. binyıldaki sanatı, rakip tanımayan siyasal gücüne uygun bir gelişim gösterir. Bu gelişim, sanatın tüm dallarında olduğu gibi, mimarlıkta da belirgindir. Hatta görkemli mimarlık anıtları bu devletin gücünün en canlı tanıkları olarak nitelenebilir. Ayrıca onların günlük yaşantılarıyla hayata bakış açılarını bile bu anıtlar yardımıyla daha iyi anlayabilmek olasıdır.

Mezopotamya sanatı üzerine günümüze değin esaslı çalışmalar yapılmış olmakla birlikte, çeşitli Batı dillerindeki bu eserlerin, daha genel kapsamlı olmaları ve kimilerinin de içerik bakımından oldukça eskimiş bulunması nedeniyle Assur uygarlığını tanımada çok yararlı oldukları söylenemez. Oysa üniversitelerimizde sayıları her geçen yıl artan Anadolu ve Önasya arkeolojisiyle ilgili bölüm ve anabilim dallarında eğitim gören öğrenciler ile aydın Türk okurlarının eski uygarlık merkezlerini tanıma isteklerinin her geçen gün daha çok arttığı ülkemizde, geçmişte olduğu gibi bugün de en önde gelen sorun Türkçe yazılmış el kitaplarının yok denecek kadar az oluşudur.

Yeni Assur sanatını tanıtmaya yönelik olan bu ilk kitapta yalnızca mimarlık konusunu ele alıyoruz. Bunu, mimarlık eserlerinin ayrılmaz bir parçası olan saray kabartmaları ile duvar resimlerini içerecek ikinci cilt izleyecektir.

Uzun bir araştırmanın sonucunda kaleme alarak sunduğum bu çalışma, konuya yaklaşım ve sunuş yöntemi açısından her ne kadar türünün ilk örneğini oluşturuyorsa da her türlü iddiadan uzaktır. Burada amacımız Mezopotamya sanatının bir bölümünü oluşturan Yeni Assur mimarlığının seçkin anıt yapılarını-yeterince kazılarak araştırılmamış birkaç örnek dışında- hemen hemen tümüyle, kronolojik bir düzen içinde tanıtmaya ve genel özelliklerini tanımlamaya yöneliktir. Bunu gerçekleştirmeye gayret ederken okuyucuyu zora sokacak, hatta zaman zaman da spekülasyonlara yol açabilecek çeşitli görüşleri sık sık kullanmamaya ve ayrıntılı yorumlara girmemeye özen gösterdik. Ancak tüm bunlara karşın, yukarıda da değindiğimiz üzere, konuyu daha yalın olduğunu benimsediğimiz yeni bir bakış açısıyla ele almaya ve genel sonuç-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lara ulaşmaya çalıştık. Bunun yanı sıra Assur yazıtlarında geçen mimarlık örnekleriyle ilgili anlatımları elden geldiğince tıpkı alıntılar yaparak vermeyi uygun bulduk. Çünkü bu metinler günümüze kısmen gelebilmiş olan yapıların işlevleri ve dönemlerindeki kullanım durumlarını canlı bir biçimde anlamamıza yardımcı olacaklardır.

Assur kral adlarının, Türkçe de dahil olmak üzere, çeşitli dillerde kullanımı konusunda bugüne değin ortak bir yazım biçimine gidilebilmiş değildir. Bu yüzden kimi kral adlarının yazılışlarında karşılaşılan farklılıklar zaman zaman karışıklıklara yol açmaktadır. Sözgelimi 9. yüzyıl Assur krallarından II. Aşşur-nasir-apli'nin adı çeşitli çalışmalarda "Ashurnasirpal", "Assurnaşirpal", "Assur-nasir-apal", "Assurnasirpal" ve "Assurnazirpal" gibi değişik biçimlerde görülmektedir. Bunu önleyebilmek amacıyla, kimi okuyuculara yadırgatıcı geleceğini bile göze alarak, bu gibi adları daima özgün biçimleriyle kullanma yolunu benimsedik.

Çalışmamız büyük çapta British Academy'nin 1985 yılında Londra Arkeoloji Enstitüsü ve British Museum'daki incelemelerimiz için sağladığı bir bursla gerçekleştirilebilmiştir. Bu nedenle sözü geçen Akademi yöneticilerine, başta sayın sekreter P.W.H. Brown olmak üzere, teşekkürü zevkli bir görev sayarım. Ayrıca kitabın yazılma aşamasında değerli görüşlerini bizden esirgemeyen meslektaşlarım sayın Prof. Dr. M. Taner Tarhan ile Prof. Dr. Ali M. Dinçol'a; mimariyle ilgili sorunlarda kimi görüş alışverişinde bulunduğum sayın mimar Ümit Sirel ve çizimlerden tümünü elden geçiren öğrencim sayın Aynur Özfırat'a şükranlarımı sunarım.

Son olarak da, bu çalışmanın basılması konusunda büyük teşvik ve yardımlarını gördüğüm Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu başkanı sayın Prof. Dr. Yaşar Yücel ile kurumun Eskiçağ kolu üyelerine ve Basımevi çalışanlarına pek müteşekkir olduğumu ayrıca belirtmeliyim.

İstinye 1988

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

KISALTMALAR

AfO : *Archiv für Orientforschung.*
ARI : A.K. Grayson, *Assyrian Royal Inscriptions I–II* (Wiesbaden 1972–76).
AS : *Anatolian Studies.*
BASOR : *Bulletin of the American Schools of Oriental Research.*
CAH : *The Cambridge Ancient History.*
COS : S. Parpola, *The Correspondence of Sargon II,* (Helsinki University press 1987).
JAOS : *Journal of the American Oriental Society.*
JCS : *Journal of Cuneiform Studies.*
JFA : *Journal of Field Archaeology.*
JNES : *Journal of Near Eastern Studies.*
LAR : D.D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia I–II* (Chicago 1926–27).
OIP : *Oriental Institute Publications.*
RA : *Revue d'Assyriologie.*
WVDOG : *Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient–Gesellschaft.*
ZfA : *Zeitschrift für Assyriologie.*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://ranter.org

1. BÖLÜM

COĞRAFİ DURUM

Assur ülkesinin çekirdeğini, günümüzde tümüyle Irak sınırları içinde kalan ve Musul havzası boyunca uzanan topraklar oluşturur. Ancak, aşağıda değinileceği üzere, Assur özellikle 1. binyılın erken dönemlerinden başlayarak, 300 yıl kadar süreyle zaman zaman tüm Mezopotamya'nın tek sahibi durumuna gelmiştir.

Eski Mezopotamya halkları tarafından bütününe bir ad verilmemiş olan ülke, *Sumer*, *Akkad*, *Assyria* ve *Babylonia* biçiminde çeşitli adlar taşımaktaydı. 2. yüzyıldan başlayarak klasik antik yazarların *Mesopotamia (mesos + potamos = Irmaklar-arası)* olarak tanımladıkları bu bölge kabaca, batıda Halep, doğuda Zagros dağları, güneyde de Basra Körfezi arasında uzanan bir üçgeni andırmaktadır. Bir başka deyişle, kuzey ve doğudan Anadolu-İran yüksek yaylaları, güneybatıdan Arabistan massifi, batıdaki Akdeniz kıyılarından da Filistin ve Lübnan dağları ile ayrılan, yaklaşık 1 200 km. uzunluğunda ve 400 km. genişliğinde bir alan olarak tanımlanabilir (Res. 1–2). Coğrafi bir bütün olarak Mezopotamya'yı Basra Körfezi'nden kuzeybatıya doğru uzanan geniş ve alçak bir depresyon olarak ifade etmek de olasıdır. En uç sınırları, kuzeydoğuda Zagroslar'ın eteklerinden, güneybatıda, jeologlarca "Arap Platosu" da denen çöle değin uzanır. Asya kıtasının Akdeniz'e açılmış bir kapısı niteliğindeki bu bölge, Akdeniz ile Basra Körfezi arasında kalan en geniş çizgileriyle 120 000 km²'lik bir alan kaplamaktadır.

Mezopotamya yaklaşık olarak Fırat kıyısı üzerindeki Hit'ten, güneydeki alüvyal ovanın en kuzey ucunu belirleyen, Dicle üzerindeki Samarra'ya doğru çekilecek bir çizgi ile iki farklı bölgeye ve hatta bünyeye ayrılır[1]. Bunlardan kuzeydeki dağlık, bunun aksine Dicle ve Fırat'ın taşıyıp Basra Körfezi'ne akıttığı alüvyonlarla sonradan oluşmuş bulunan ve önceleri *Akkad*, antik dönemde ise görkemli Babil kentine göre, çoğu kez *Babylonia* denen güney kesim ise ovalıktır. Öyle ki, eğer buradan Dicle ve Fırat ırmakları geçmemiş olsaydı Güney Mezopotamya Suriye Çölü'nün bir devamından ibaret olurdu.

Kuzeyde Fırat ve Dicle, Araplar'ın "el-Cezire" (ada) dediği kalker bir plato tarafından ikiye ayrılmıştır. Fırat'ın kuzeye doğru dar bir

[1] D. Oates, *Studies in the Ancient History of Northern Iraq*, 1968, 1; S. Lloyd, *The Archaeology of Mesopotamia*, 1978, 14 vd.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

vadi içinde akmasına karşılık, doğudaki Büyük Zap, Küçük Zap, Adhem ve Diyala gibi kollarla beslenen Dicle ekime ve hayvancılığa elverişli geniş bir dalgalı arazi içinde akar ki, burası Assur ülkesinin çekirdeğini oluşturur. Buna karşılık, iki ırmağın ortak deltalarına ulaştığı Hit-Samarra hattının güneyinde, kuzeye kıyasla tümüyle farklı bir manzara ile karşı karşıya gelinir. Burada Dicle ve Fırat onbinlerce yıldır taşıdıkları alüvyonlarla, Yakın Doğu'da benzerine rastlanmayan, dümdüz, bereketli bir ova ortaya koymuşturlar. Dicle ve Fırat arasındaki bu yöre kent yaşamının gelişmesi için coğrafi olarak yaratılmış bir beşikti. Miletoslu tarihçi Hekataios tarafından ortaya atılıp, Herodotos'ca (II 5) yinelenen deyişle "*Mısır Nil'in armağanıdır*"; Mezopotamya'da bu değiş "*Mezopotamya Fırat ve Dicle'nin armağanıdır*" olarak değiştirilirse hiç de yanlış sayılmaz.

Kuzeybatıda Cebel Abd-ül-Aziz ve Cebel Sincar'ın kuzeyinden Toroslar'a değin uzanan el-Cezire'de, Fırat'ın kollarından Belih ve Habur'u oluşturan, irili ufaklı pek çok çay ve dere bölgeyi adeta bir yelpaze biçiminde yayılıp sulayarak bereketli bir alan meydana getirirler. Burası Yukarı Dicle vadisi ile Kuzey Suriye düzlükleri arasında doğal bir transit yolu gibidir.

Kuzeydoğuda Dicle ve Zagroslar arasında kalan, içinde Dicle kollarının aktığı köşe de iklim ve bitki örtüsü yönünden oldukça elverişli koşullar taşıyordu. Dağ eteklerinde meşe ve çam ormanlarıyla, yüksek düzlüklerinde buğday, arpa, meyve, üzüm ve sebzenin yetiştiği bu yöre ilk insanların yerleşmesi için ideal olanaklara sahipti ve Mezopotamya tarihinde önemli bir rol oynamıştı. Dicle ve Yukarı Zap arasında kalan yörede, Ninive, Kalhu ve Dur-Şarrukin gibi görkemli merkezleriyle "Assur Üçgeni" de denen bölge yer alıyordu[2].

Mezopotamya'nın en önemli akarsuları, hiç kuşku yok ki, Fırat ve Dicle'dir. Ülkeye hayat veren bu iki ırmaktan Fırat, çivi yazılı belgelerde *Purattu* ve *Mala*, klasik yazarlarda *Euphrates*, Arapça kaynaklarda da *al-Furat* olarak anılır. Kaynaklarını Doğu Anadolu'dan alıp, Karasu ile Murat'ın birleşmesiyle meydana gelen 2 780 km. uzunluğundaki bu ırmak, Anadolu toprakları içinde zikzaklar çizerek güneye doğru akar.

Çivi yazılı belgelerde *Diglat*, klasik yazarlarda *Tigris* ve Arapça kaynaklarda da *Dicle* denen, 1 900 km. uzunluğundaki ırmak ise Elazığ'ın güneyindeki Hazar Gölü'nden doğarak, güneydoğu yönünde bir akış yolu izler. Elcezire'de geniş bir çöküntü çukuru içinde ilerleyerek, Aşağı Musul'da Büyük Zap ve Küçük Zap çaylarıyla birleşir; Samarra ile Balad arasında Mezopotamya ovasına girer.

[2] A. Parrot, *Assur*, 1961, 2, res. 3.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

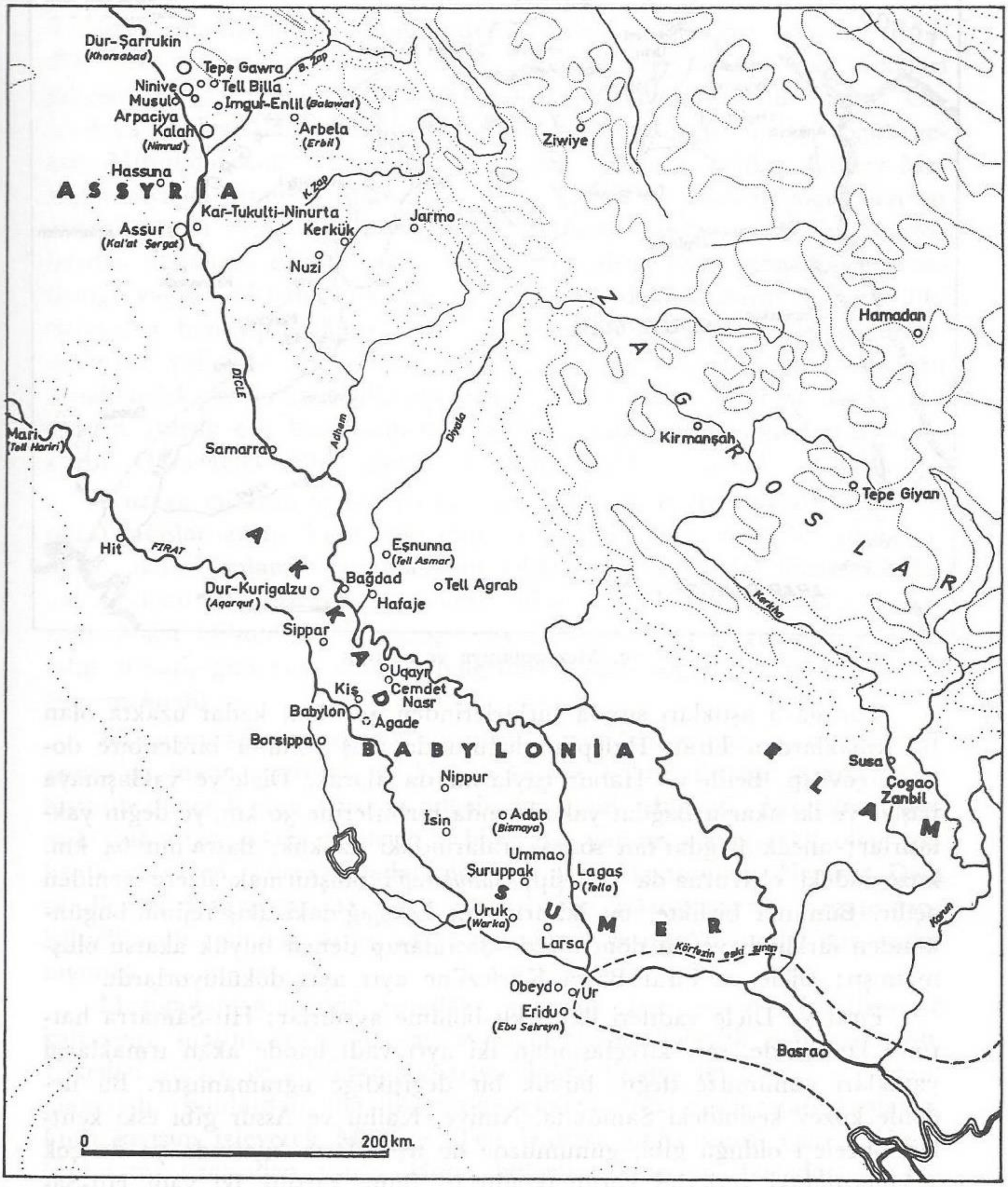

1. Mezopotamya.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

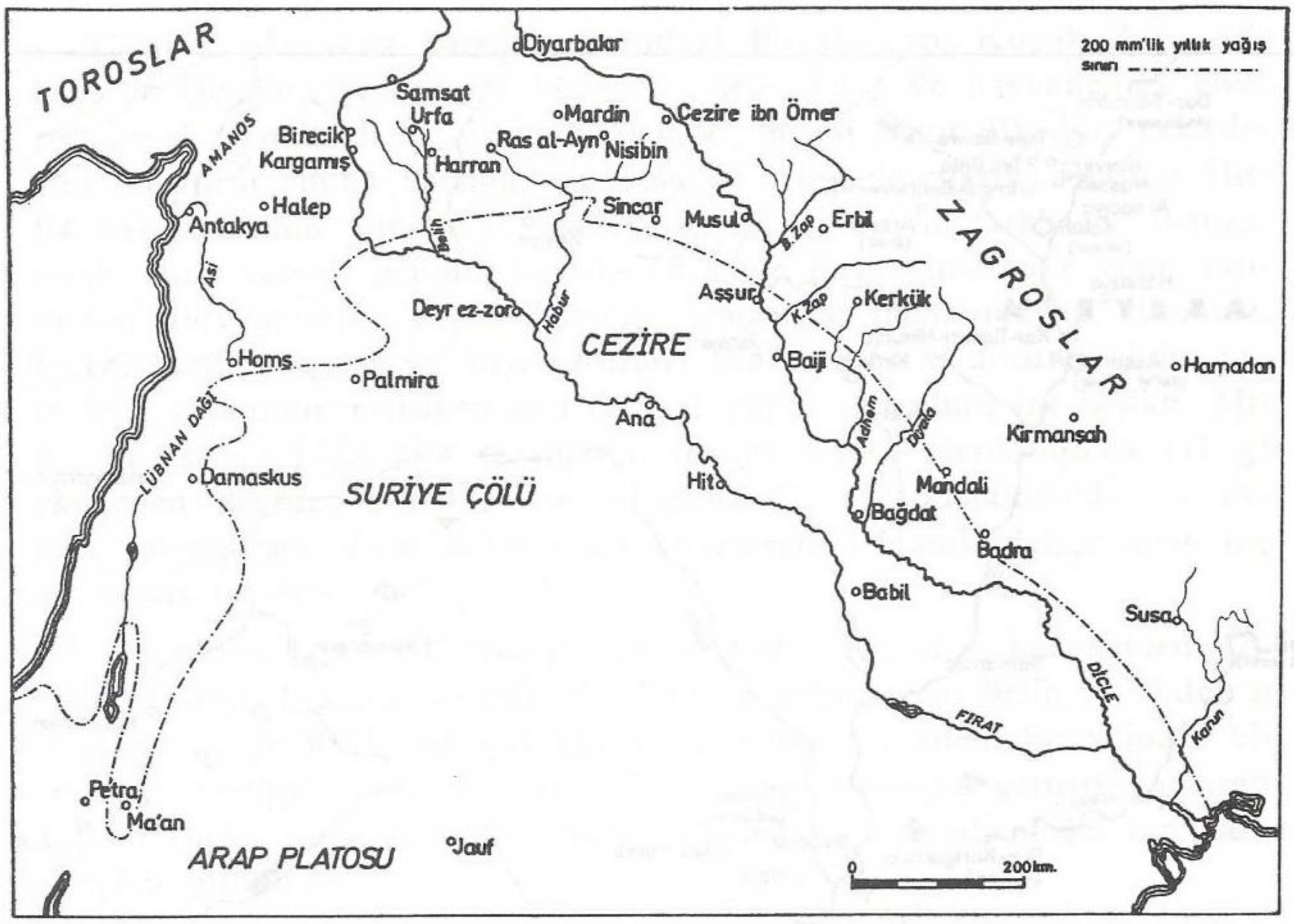

2. Mezopotamya ve çevresi.

Toroslar'ı aştıkları sırada birbirlerinden 400 km. kadar uzakta olan bu ırmaklardan Fırat, Halep'in doğusunda akış yönünü birdenbire doğuya çevirip, Belih ve Habur çaylarını da alarak, Dicle'ye yaklaşmaya başlar ve iki akarsu Bağdat yakınlarında birbirlerine 30 km.'ye değin yaklaşırlar; ancak Bağdat'tan sonra aralarındaki uzaklık, Basra'nın 64 km. kuzeyindeki el-Kurna'da birleşip, *Şattülarap*'ı oluşturmak üzere yeniden açılır. Bununla birlikte, bu iki ırmağın Eskiçağ'daki akış rejimi bugünkünden farklıydı ve bu dönemlerde Şattülarap denen büyük akarsu oluşmamıştı; Dicle ve Fırat Basra Körfezi'ne ayrı ayrı dökülüyorlardı.

Fırat ve Dicle vadileri iki farklı bölüme ayrılırlar: Hit-Samarra hattının kuzeyinde, sert kireçtaşından iki ayrı vadi içinde akan ırmakların yatakları günümüze değin büyük bir değişikliğe uğramamıştır. Bu nedenle kuzey kesimdeki Samosata, Ninive, Kalhu ve Assur gibi eski kentler, önceleri olduğu gibi, günümüzde de ırmakların kıyısında ya da çok yakınlarındaki yerlerini korumaktadırlar. Buna karşılık iki vadi Hit-Samarra hattının güneyinde birleşerek, bazen *Mezopotamya Deltası* denen, alüvyonlu, düz ve geniş bir ova oluştururlar. Bu düzlükte menderesler çizerek akan sular, çoğu kez yataklarını değiştirerek, zaman zaman göller ve bataklıklar yaparak birçok yatağa dağılırlar. Gerçekten de bir zamanlar Fırat ya da daha küçük yatakları üzerinde kurulmuş bulunan İsin, Nippur, Umma, Larsa, Kiş, Ur vb. pek çok kent bugün ırmaktan kilometrelerce uzakta bir çöl içinde yer almaktadırlar.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Jeolojik araştırmaların sonuçlarına göre Mezopotamya'nın iklimi en eski zamanlardan günümüze değin fazlaca değişikliğe uğramış değildir. Ülke yazın dünyanın en sıcak bölgelerinden biridir. Yaz sıcakları gölgede 50°C'ı bulur. Ülkenin oldukça güneyde olmasına karşın, Orta Asya ve İran'dan gelen kıta kutup havası nedeniyle kışları soğuk geçer. Musul'da ocak ayı ortala ısısı 5°C'dır. Bununla birlikte, Güney Mezopotamya'da tropikal etki ağır basar. Sözgelimi Basra'da ocak ayı ısı ortalaması 11°C kadardır. Yağmursuzluk sekiz ay sürmektedir. Sonbahardan ilkbahara değin, Akdeniz'den gelen alçak hava tabakalarının getirdiği yağışla birlikte, Toroslar ve Zagroslar'daki karların erimesi, ilkbahardan başlayarak Fırat, Dicle ve kollarının, denetimi olanaksız taşmalarına yol açar. Buna karşılık az yağış alan ayların sonlarına doğru ırmaklardaki su miktarı oldukça azalır. Doğa kasım ayından başlayarak yeşerir. Ancak çok kısa ömürlü olan bitki örtüsü nisan ayından itibaren kurur. Güneydeki çöllük alanlarda ise hiç bitki yetişmez[3].

Kuzeye çıktıkça çölün yerini bozkır alır ve çevre dağlarına yaklaştıkça yağışlar artar. Yıllık 200 mm. civarında yağış düşen bu yöre, güneyin aksine, sulama yapılmaksızın yılda bir kez buğday hasatına olanak tanıyan kuru ziraate elverişlidir (Res. 2)[4]. Bununla birlikte, çayırların bolca bulunduğu bu bölge hayvancılığa daha uygundur ve kuru tahıl ziraati, güneyde, alüvyal bölgedeki kadar yoğun bir nüfusu besleyememektedir.

Bitümen, kil ve tarımsal ürünler yönünden zengin olan Mezopotamya'da maden, sert taş ve kaliteli kereste yoktu. Bu tür gereçler Prehistorik dönemlerden beri dış ülkelerden ithal edilmişti. Sözgelimi Neolitik Çağ'ın en erken evrelerinde bile, alet yapımı için gerekli olan volkanik obsidyen, Doğu Anadolu'da Van Gölü kıyısındaki Nemrut Dağı ve Bingöl Dağları'ndan; bakır Diyarbakır yakınlarındaki Ergani'den; kaliteli sedir, selvi ve ardıç ağaçları Lübnan ya da Amanoslar'dan sağlanıyordu.

Mezopotamya içinde ırmaklar yalnızca tüm ovayı birleştirmekle kalmayıp, ulaşım ve taşıma açılarından büyük kolaylık sağlamaktaydı. Ülkeden Suriye ve Akdeniz kıyılarına doğru başlıca iki büyük yol uzanmaktaydı. Bunlardan ilki Bağdat'ın güneyindeki Sippar'dan başlayıp, Fırat kıyısını izleyerek Mari'ye (Tell Hariri), daha sonra çölü Tadmor (Palmyra) üzerinden aşarak Homs bölgesine ulaşıyor; buradan da Fenike limanları, Şam ya da Filistin'e doğru uzanan çeşitli kollara ayrılıyordu. Uzunluğu 500 km.'yi bulan çölü aşmak, özellikle yaz aylarında oldukça güç ve tehlikeli olduğundan, kervanlar ve ordular genellikle,

[3] G. Roux, *Ancient Iraq*, 1964, 24; F. Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, 1983, 11.
[4] D. Oates, *ayn. esr.*, 3, res. 1.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

daha uzun ve fakat daha güvenli olan ikinci yolu seçmekteydiler. Bu yol Dicle'yi Ninive'de geçerek Cezire'yi aşmakta, Şubat Enlil (Tell Leilan), Guzana (Tell Halaf) ve Urfa yakınındaki Harran üzerinden, Fırat'ı Kargamış yakınlarında geçerek Halep'e, buradan da Doğu Akdeniz kıyılarına ulaşmaktaydı. Assur belgelerinde *harran şarri* (kral yolu) olarak tanımlanan bu güzergahın bir kolu da kuzeye, Anadolu'ya doğru girmekteydi [5].

Doğu ile ulaşım çok daha zordu. Bu yöndeki ulaşıma, Zagroslar üzerinde yaşayan savaşçı kabilelerden başka, dağ zinciri de doğal bir engel oluşturmaktaydı. Buradaki yollar Zagroslar'ın belli başlı geçitlerini izlemek zorundaydı. Bunlardan en önemlisi ise Bağdat'tan Diyala Vadisi ve Halwand Geçidi üzerinden Kirmanşah ve Hamadan'a varan Ortaçağlar'ın "Horasan yolu" idi.

Mezopotamya'nın büyük ticaret yollarından sonuncusu, güneyde, Basra Körfezi yönündedir. Çivi yazılı belgelerde 3. binyılın sonlarından başlayarak, Ur ile Dilmun (Bahreyn), Magan ve Meluhha gibi uzak ülkeler arasında deniz ulaşımından söz edilmektedir. Gerçekten de 1. binyıl Assur krallarının Basra Körfezi çevresindeki ülkeleri kendi siyasal ve ekonomik etki alanları içine almaya çalıştıkları bilinmektedir.

Görülüyor ki, Mezopotamya'nın, Önasya'nın hiçbir ülkesinde bulunmayan doğal özellikleri vardır. Özellikle güneyin engebesiz, alüvyonlu düzlükleri ülkede çok elverişli bir durumun ortaya çıkmasına neden olmuşlardır. Bu yörede en erken zamanlardan başlayarak kurulmuş kasabalar, birbirleriyle sıkı bir alış veriş içine girerek, kısa sürede teknik açıdan kalkınma ve zenginleşmenin yolunu açmışlardır ki, bu da kentlileşmeye geçişi sağlamıştır. Bununla birlikte, genel inanışın aksine, özellikle Güney Mezopotamya'nın özgün bir uygarlığın gelişmesi için ideal koşullar taşıdığı söylenemez. Dicle ile Fırat'ın bereketli bir delta oluşturduğu bu bölgede ırmaklar, zenginliğin yanında, taşkınlarla çoğu kez felaketi de beraberlerinde getirmişlerdir ki, bu taşkınlar Sumer destanlarıyla birlikte Mezopotamya edebiyatında ve daha sonra kutsal kitaplarda "tufan" öyküleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarımın ancak büyük gayretler karşılığında olanaklı bulunduğu bu güney bölgesinde, maden, taş ve kereste kaynaklarının olmayışı önemli bir eksiklikti; ulaşım olanakları son derecede kısıtlıydı; kavgacı insanlarca iskan edilmiş çöller ve yüksek dağlarla kuşatılmıştı. Buna karşı kuzey bozkırının büyük alüvyonlu düzlüğe kıyasla daha uygun bir çevre oluşturduğu açıktır. Gerçekten de Mezopotamya'nın Neolitik ve Erken Kalkolitik kültürlerinin ilk kez bu yörede yeşermiş olması yalnızca bir şans eseri değildir.

[5] Bu yolun ayrıntılı güzergahı için bk. K. Kessler, *Untersuchungen zur historischen Topographie Nordmesopotamiens*, 1980, 183 vdd.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

2. BÖLÜM

YENİ ASSUR TARİHİNİN ANA HATLARI

Ana hatlarıyla da olsa tarihsel geçmişini göz önünde bulundurmadan Assur uygarlık ve sanatını tam anlamıyla kavramak olası değildir. Bu yüzden aşağıdaki satırlarda Assur'un Yeni Assur dönemindeki tarihsel gelişimine bir perspektif olarak değinmeyi yararlı bulduk.

Mezopotamya'da geçici, tek hükumet biçimleri dışında daima bağımsız kent-devletleri egemen olmuştur. Çoğu 2. binyılın ilk yarısı içinde yıkılmış olan bu küçük birimlerin yerini sonunda iki büyük devlet almıştır: Yukarı Mezopotamya'da Assur; Aşağı Mezopotamya'da Babil. Bu iki siyasal güç Sumerler'in son devletini kuran III. Ur Sülalesi'nin 2020[1] yılında yıkılışından sonra, batıda Akdeniz kıyıları ve doğuda da Basra Körfezi'ne değin uzanan alanda kurulan Larsa, İsin, Eşnunna ve Mari gibi yeni devletlerle birlikte ortaya çıkmıştırlar.

2. binyılın başlarında Orta Dicle yöresinde adını duyurmaya başlayan ve anayurtları Arabistan yarımadası olan Samî kökenli Assurlular'ın bu binyılın ilk yarısı içindeki ilk ünlü kralı *I. Şamşi-Adad*'dır (1812–1797)[2]. Şamşi-Adad'ın Mari'yi de kapsayan bu güçlü devletinin ömrü uzun sürmedi. Babil kralı Hammurabi (1792–1750) döneminde Assur yeniden Babil'e bağımlı bir duruma düştü. Bağımsızlığını zaman zaman yitirerek gelişimini 2. binyıl boyunca sürdüren bu devletin başkenti, Aşağı Zap'ın Dicle ile birleştiği noktanın biraz kuzeyinde, Dicle'nin batı kıyısındaki Assur (Kal'at Şergat) kentidir.

2. binyılın ikinci yarısında Assur, Hurri kökenli Mitanni Devleti'nin zayıflaması sonucu Yakın Doğu'nun en güçlü siyasal örgütü durumuna girmeye başladı. *I. Aşşur-uballit* (1365–1330) ile başlayan bu yeni yükseliş dönemi, *I. Şulmanu-aşerid*'in (1274–1245) Mitanni Devleti'ne kesin bir son vermesi ve kimi dalgalanmalarla birlikte 10. yüzyılın başlarına değin sürdü.

10. yüzyılın başlarında Assur'da *II. Aşşur-rabi* (1010–970) yeni bir sülale oluşturdu. Bu olay Mezopotamya tarihinde önemli bir dönemin başlangıcını belirlemektedir. Çünkü bu yeni sülaleyle birlikte Assur yavaş yavaş Mezopotamya ve hatta Önasya'nın en güçlü siyasal kuruluşu durumuna gelecektir.

[1] Metin içindeki tüm tarihler Milattan Önceye aittir.
[2] *ARI* I 167; ayrıca bk. D. Oates, *ayn. esr.*, 21 vdd.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

II. Aşşur-rabi'den bir süre sonra tahta çıkan *II. Aşşur-dan* (934-912) ve oğlu *II. Adad-nirari*'nin (911-891) saltanatları sırasında Assur İmparatorluğu'nun temelleri atıldı. Bu baba-oğulun ilk amacı devletin sınırlarını iyi bir biçimde güvence altına almaktı. Bu amaca bir dizi sefer ve siyasal manevra ile ulaşıldı: Doğuda önce Arrapha (Kerkük) ve kuzeybatıda, Habur kaynakları yakınındaki, Aramiler'in elinde bulunan Guzana (Tell Halaf) gibi kentler yeni savunma sisteminin güçlü noktaları durumuna getirildi; kuzeyde seferler Elazığ yöresindeki Alzi'ye değin uzandı; güneyde Babil ile sınır bir antlaşma ile güvence altına alındı. Ülkenin idari yapısını güçlendirici ve ekonomik yönden tarımsal verimi arttırıcı, sulama kanalları yapımı gibi bir dizi önlem alındı[3].

II. Adad-nirari'yi oğlu ve ardılı *II. Tukulti-Ninurta* (890–884) izledi. Bu kral hükümdarlığının olasılıkla ilk dört yılında kuzeye, Van Gölü'nün güneybatısındaki Nairi ülkesine seferler düzenledi. Daha sonra güneye doğru, Babil'in elindeki Dur-Kurigalzu ve Sippar'ı eline geçirdi. Son olarak da kuzeydeki Muşkular'la savaştı.[4] Ülkenin içişleri yönünden babasının politikasını izleyerek, idari yapıyı ve ekonomiyi güçlendirici önlemler almayı sürdürdü. Yeni Assur döneminin ilk krallarından en ünlüsü ve büyüğü, daha çok Aşşur-nasir-pal adıyla tanınan *II. Aşşur-nasir-apli*'dir (883–859). Savaşları, avları ve bayındırlık eylemleriyle O, ideal Assur imparatorlarının ilkini oluşturur. Tahta geçişinin beşinci yılında (879) ülkesinin başkentini, bu tarihe değin çok fazla bir rolü olmayan, Dicle ve Büyük Zap'ın keşişme noktasındaki Kalhu'ya taşıyan II. Aşşur-nasir-apli'nin en önemli askeri girişimi, kuzeybatıya, Fırat'a doğru düzenlediği seferdir. Bu tarihe değin, yaklaşık olarak 1000 yıllarında kurulmuş, merkezi Kargamış yakınındaki Til Barsip'te (Tell Ahmar) olan Samî kökenli Arami Devleti Bit-Adini bu yöne doğru genişlemelere engel olmaktaydı. Til Barsip ele geçirilip vergiye bağlandı[5]. Kentin düşüşü Assur'a Halep yolunu açtı. Buradan başlayarak Assur ordusu, Kargamış üzerinden, hemen hiçbir direnişle karşılaşmaksızın Akdeniz kıyılarına değin ilerledi ve bu kıyıdaki zengin liman kentlerinden vergi alır duruma geldi. Daha sonraki dönemlerde Assurlular buradan yola çıkarak Mısır'a değin ilerleme olanağını buldular (Res. 3).

II. Aşşur-nasir-apli'yi daha çok Şalmaneser adıyla tanınan oğlu ve ardılı *III. Şulmanu-aşerid* (858–824) izledi. Babasının yolunda yürüyen bu hükümdar, Assur'un özellikle batı ve kuzeyindeki sorunları çözmeye ve bu yönlerde güçlenmesini sağlamaya çalıştı: Bit-Adini tümüyle Assur'a bağlandı ve bir eyalet durumuna getirildi; başkenti Til Barsip'in adı *Kar-Şulmanu-aşerid* olarak değiştirildi, burada bir saray kurularak,

[3] *ARI* II 420, 433; ayrıca bk. A.K. Grayson, *CAH* III/2, 1982, 248 vdd.
[4] *ARİ* II 464, 470 (52), 475. (r. 22).
[5] *ARI* II 584 (111 56); Krş. D. Ussishkin, *Orientalia* 40, 1971, 431 vdd.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

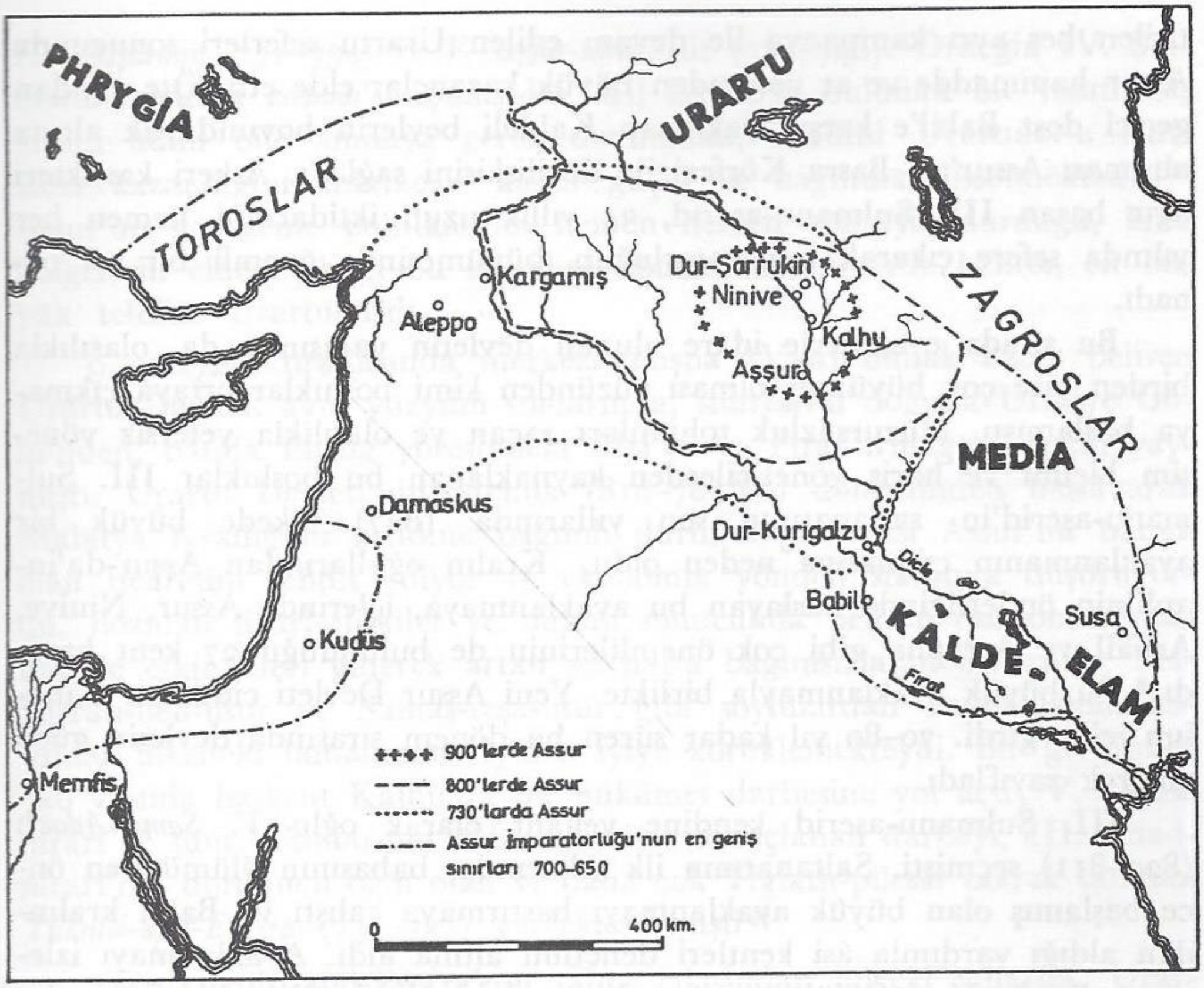

3. Assur Krallığı'nın tarihsel gelişimi.

batı sınırındaki harekatlarda bir üs görevi yapacak duruma sokuldu[6]. Böylelikle Assur Yukarı Fırat'tan Kilikia ve Anadolu'ya giden önemli ticaret yollarının denetimini tümüyle eline almış oldu. Bu yeni durum Suriye ve Doğu Akdeniz kıyılarındaki güçlü ve zengin ticari devletler yönünden çok ciddi bir tehlikeydi. Bu yüzden Assur'a karşı, Damaskuslu Adad-idri (Ben Hadad) önderliğinde, daha çok deniz kıyısındaki 12 devletciğin katıldığı bir koalisyon kuruldu; ancak bu koalisyonun başlattığı ayaklanma bastırılmakla kalmadı (852), bunu izleyen yıllarda, Suriye'nin iç kesimindeki kentlerle birlikte, Assur, kuzeyde Tabal ve güneyde Que (Kilikia) bölgelerini de egemenliği altına aldı[7]. Bu durum Assur'a ekonomik açıdan büyük bir avantaj sağladı; çünkü bu sayede batıya uzanan ticaret yolları ile Toroslar üzerindeki maden yataklarının egemenliği tümüyle Assur'a geçmiş oluyordu. Kuzeyde ise Elazığ yöresindeki Enzite'den başlayıp, Van Gölü kıyılarına değin uzanan ve Aramu'nun krali kenti Arzaşkun'un yıkımıyla sonuçlanan harekatla (856) başlayıp, sonraları 832, 830–827 yıllarında, bu kez I. Sarduri'ye karşı gerçekleş-

[6] *LAR* I 602.

[7] *LAR* I 610, 582-83. Geniş bilgi için bk. A.K. Grayson, *ayn. esr.*, 261 vdd.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

tirilen beş ayrı kampanya ile devam edilen Urartu seferleri sonucunda Assur hammadde ve at yönünden büyük kazançlar elde etti. Öte yandan geçici dost Babil'e karşı ayaklanan Kaldeli beylerin boyunduruk altına alınması Assur'un Basra Körfezi ile de ilişkisini sağladı. Askeri karakteri ağır basan III. Şulmanu-aşerid, 34 yıllık uzun iktidarının hemen her yılında sefere çıkarak imparatorluğun büyümesinde önemli bir rol oynadı.

Bu sırada eyaletlerle idare olunan devletin yapısında da, olasılıkla birden bire çok büyümüş olması yüzünden kimi boşluklar ortaya çıkmaya başlamıştı. Huzursuzluk tohumları saçan ve olasılıkla yetersiz yönetim biçimi ve haris yöneticilerden kaynaklanan bu boşluklar III. Şulmanu-aşerid'in saltanatının son yıllarında (827) ülkede büyük bir ayaklanmanın çıkmasına neden oldu. Kralın oğullarından Aşşur-da'in-apli'nin önderliğinde başlayan bu ayaklanmaya, içlerinde Assur, Ninive, Arbail ve Arrapha gibi çok önemlilerinin de bulunduğu 27 kent katıldı.[8] Bu büyük ayaklanmayla birlikte Yeni Assur Devleti ciddi bir bunalım içine girdi. 70–80 yıl kadar süren bu dönem sırasında devletin gücü giderek zayıfladı.

III. Şulmanu-aşerid kendine veliaht olarak oğlu *V. Şamşi-Adad*'ı (823–811) seçmişti. Saltanatının ilk yıllarında, babasının ölümünden önce başlamış olan büyük ayaklanmayı bastırmaya çalıştı ve Babil kralından aldığı yardımla asi kentleri denetimi altına aldı. Ayaklanmayı izleyen yıllarda Van Gölü'nün güneybatısındaki Nairi ülkesi ve Güneydoğu Urmiye bölgesindeki Med kabilelerine karşı seferler düzenleyip, kendini yeterince güçlü hissettikten sonra, eski dostu Babil'e doğru yönelerek, 811 yılında Babil kentinde kurbanlar kesti. Saltanatı sırasında ülkede göreceli bir barış ve huzur sağlandıysa da, bunalımın ana nedenleri üzerine gidilmemesi yüzünden, kimi başarılara karşın duraklama engellenemedi.

V. Şamşi-Adad öldüğünde yerine kraliçe Şammuramat'tan (Semiramis) doğmuş oğlu *III. Adad-nirari* (810–783)geçti[9]. Batıda Damaskus'un yeniden zaptedildiği; Samaria, Sidon ve Tyre'den vergi alındığı bu dönemde, ayrıca güneydeki Kaldeli beylerin denetim altına sokulması ve Babil'le yapılan antlaşma dikkat çekici başarıları oluşturur. Ancak, bu başarılara karşın, özellikle eyaletlerde etkilerini iyiden iyiye arttıran soyluların merkezi yönetime karşı kimi güçlükler çıkardıkları anlaşılmaktadır.III. Adad-nirari'yi, sırasıyla tahta çıkan dört oğlu izledi. Bu dönem Assur'daki bunalımın en üst düzeye çıktığı bir zamanı kapsar. Bu güçsüz ve kardeş krallardan üçü, sırasıyla *IV. Şulmanu-aşerid* (782–772),

[8] *LAR* I 715.

[9] *LAR* I 731, 734'e göre ilk beş yılda yönetimi Şammuramat'un elinde tuttuğu anlaşılıyorsa da bu doğru değildir: bk. A.K. Grayson, *ayn. esr.*, 271 vd.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

III. Aşşurdan (771–754) ve *V. Aşşur-nirari*'dir (753–746). Örneğin IV. Şulmanu-aşerid'in *turtanu*'su Şamşi-ilu, Til Barsip'te bulunan bir yazıtında, kralın adını bile anmaya gerek duymadan, kendini Urartular'a karşı zafer kazandığını anlatacak kadar güçlü ve bağımsız hissetmektedir.[10] Assur'un genişleme politikasının hemen hemen tümüyle durduğu, kimi bölgelerin elden çıktığı bu bunalım döneminde kuzeyde beliren en büyük tehlike Urartular'dı.

9. yüzyılın ortalarında merkezi Tuşpa (Van) olmak üzere beliren Urartu Devleti, aynı yüzyılın sonlarında, sınırlarını doğuda Urmiye Gölü'nden, batıda Elazığ yöresindeki Alzi'ye ve Fırat ırmağına değin yaymıştı. Urartu Devleti'nin Menua (810–785/80) döneminden başlayarak Malatya Krallığı'nı kendine bağımlı duruma getirmesi Assur'un batıya olan ticaretini tehdit ediyor ve ekonomik yönden sıkıntıya düşürüyordu. Bozulan ticari ilişkiler ve bunun sonucunda beliren ekonomik gerilim ile etkinlikleri giderek artan ve hatta bağımsızlaşan Şamşi-ilu, Belharran-beli-usur ve Şamaş-reşa-usur gibi soylulardan kaynaklanan sorunlar ülkedeki bunalımları iyiden iyiye körüklemekteydi. Bu gerilimler 746 yılında başkent Kalhu'da bir hükümet darbesine yol açtı; V. Aşşur-nirari ve tüm yakınlarının öldürülmesiyle sonuçlanan darbeyi, III. Adad-nirari'nin dördüncü oğlu olan ve daha çok Tiglath-pileser olarak tanınan *Tukulti-apil-Eşarra* (745–727) gerçekleştirmişti[11].

III. Tukulti-apil-Eşarra'nın tahta çıkışından önceki yıllarda, Urartu Devleti Assur'a karşı, içlerinde Melidli Sulumal, Kummuhili Kuştaşpi, Gurgumlu Tarhulara ve Arpaddalı Mati'-ilu'nun bulunduğu bir koalisyon oluşturarak Suriye'ye doğru genişlemeye ve Doğu Akdeniz'deki Assur'a bağımlı liman kentlerini tehdit etmeye başlamıştı[12]. Bunun yanında batı bölgelerinin denetimi yitirilmiş, Babil'de anarşi çıkmış ve kuzeydeki Urartu etkinliği doruğuna ulaşmıştı.

Assur için çok bunalımlı olan bu dönemin atlatılabilmesi ancak enerjik ve becerikli bir devlet adamının başa geçmesiyle mümkün olabilirdi. Bu kötü durumda III. Tukulti-apil-Eşarra gerçekten de en uygun kişiydi ve kısa sürede de Assur'un kurtarıcısı olduğunu kanıtlayan bir dizi eylemde bulundu. Saltanatı sırasında yitirilmiş bölgeleri yeniden kazanarak Assur'u Yakın Doğu'nun en etkin ekonomik ve askeri gücü durumuna getirdi. Tahta çıkar çıkmaz iç karışıklıklara son vererek, güneyde, Babil'de kimi eylemler yaptıktan sonra, saltanatının üçüncü yılında (743) en tehlikeli rakibi Urartu ve bağlaşıklarına karşı harekete geçti; Urartu kralı II. Sarduri'nin (760–730) başında bulunduğu koalisyon ordu-

[10] F. Thureau-Dangin, *RA* XXVIII 1930, 1vdd.
[11] J.N. Postgate, *Taxation and Conscription in the Assyrian Empire*, 1974, 201 vd.
[12] *LAR* I 769.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

sunu Arpadda ve Halpa'da (Adıyaman/Gölbaşı) bozguna uğrattı. Bir süre sonra da (735) Urartu başkenti Tuşpa'ya değin uzanan seferiyle korkulu rakibinin Akdeniz'e doğru genişleme isteğine kesin bir son verdi. Bu şekilde Urartu Devleti'nin ilgi alanı Toroslar'ın kuzeyine doğru geri çekilmek zorunda bırakıldı[13]. 734 yılından başlayarak güneybatıda Filistin, güneyde de Babil sorunlarıyla uğraştı ve sonuçta Babil'i Assur yönetimi altına soktu (729).

İyi bir asker ve aynı zamanda ileri görüşlü bir devlet adamı olduğu anlaşılan III. Tukulti-apil-Eşarra imparatorluğunu yeniden kurarken, askeri seferlerden başka, gerek merkez ve gerekse eyaletlerde yeni bir idari reforma gerek duyulduğunu anlamıştı. Giriştiği yenileştirme çabaları sırasında, eskiden merkezi yönetime güçlük çıkaran köhnemiş kurumlar ya ortadan kaldırıldı ya da yeni bir düzene sokuldu. Öncelikle etkili bir idari sistem oluşturdu ve eyaletlerin sınırlarını daraltt ı[14]. Bu yeni idari düzen ana kervan yolları üzerinde kurulan istasyonlar sistemiyle daha da etkili bir duruma getirildi; çünkü bu yol ve istasyonlar sayesinde kral, eyalet yöneticileriyle kesintisiz bir iletişim sağladı. 727 yılında öldüğünde arkasında, güneyde Mısır sınırlarında Babil'e, kuzeyde de Kilikia ve Toroslar'a değin uzanan bir imparatorluk bıraktı (Res. 3).

Tukulti-apil-Eşarra'yı oğlu *V. Şulmanu-aşerid* (726–722) izledi. Hakkında fazla bilgi olmayan bu kraldan sonra Assur tahtına *Şarru-kin* adıyla II. Sargon (721–705) çıktı. Tahtı nasıl ele geçirdiği, Tukulti-apil-Eşarra'nın oğlu olup olmadığı bilinmeyen II. Şarru-kin'in saltanatı Assur İmparatorluğu açısından bir dönüm noktasıdır. Çünkü bu çağ imparatorluğun geleneksel fetih ve genişleme politikasının son dönemi olmuştur. Hükümdarlığının hemen ilk yılında Babil'i ele geçiren Kaldeli prens Merodakh-baladan ile uğraştıysa da, Suriye'deki son bağımsız prenslik olan Hamat'ı Assur eyaleti haline soktu[15]. Bir süre sonra da Urmiye Gölü'nün güneyindeki Mannalar'ın ayaklanmasıyla yüz yüze geldi. Urartu kralı I. Rusa'nın (730–731) desteklediği bu yeni bunalım üzerine, saltanatının sekizinci yılında (714) kuzeye doğru yürüdü ve Urartular'ı yenmekle yetinmeyerek, kutsal kentleri Musasir'i eline geçirip yağmaladı[16]. Bu bunalımları çözümledikten sonra yeniden Merodakh-bala-

[13] *LAR* I 785, 813; D.J. Wiseman, *Iraq* 18, 1956, 117 vdd. Savaşın yeri konusunda en son öneri için bk. M.C. Astour, *Assur* 2, 1979, 1 vdd.

[14] E. Forrer, *Die Provinzeinteilung des Assyrischen Reiches*, 1920, 49 vdd.; H. Saggs, *The Greatness that was Babylon*, 1969 3, 176 vdd.; krş. J. Reade, *Oriens Antiqvi Collectio* XVII 1981, 158 vdd.

[15] *LAR* II 5; J. Gadd, *Iraq* 16, 1954, 173 vdd.

[16] *LAR* II 19–22; J. Gadd, *ayn. esr.*, 173 vdd. Sekizinci Sefer metninin Türkçesi için bk. A. Çilingiroğlu, "Tanrı Assur'a Bir Mektup", *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi* II, 1984, 1 vdd.; bu sefer hakkında en son değerlendirme için bk. O.W. Muscarella, *JFA* 13, 1986, 465 vdd.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

dan üzerine yönelerek, on yıldır Kaldeli kabilelerin elinde olan Babil'i zaptetti. Bu arada kuzeybatı sınırlarında 716 yılından beri sorunlar yaratan Tabal ve Muşku (Phryg) ile olan anlaşmazlıklarını gerek diplomatik ilişkiler ve gerekse askeri seferlerle sona erdirerek, Muşkulu Mita (Midas) ile dostluk kurdu (709). 705 yılında Tabal ülkesinde Güney Rusyalı Kimmerler ile yaptığı bir savaşta yenilerek, olasılıkla savaş meydanında hayata gözlerini yumdu.

Askeri başarıları dışında, kendi adına göre Dur-Şarrukin adını verdiği yeni bir başkent inşa ettiyse de, bu görkemli kent kralın beklenmedik ölümünden sonra terkedilerek, krali bir orman durumuna düştü.

II. Şarru-kin'den sonra Assur tahtına, daha çok Sennaherib adıyla tanınan oğlu ve veliahtı *Sin-ahhe-riba* (704–681) çıktı. Prenslik yıllarını ülkesinin kuzey sınırlarında yöneticilik yaparak geçiren bu ileri görüşlü devlet adamı imparatorluğa barış içinde, düzenli bir yapı kazandırma amacını güttü; ülkesine devamlı ve güvenli sınırlar çizmeğe çalıştı. Bu nedenle tahta çıkışı Assur açısından yeni bir dönemin başlangıcı ve hatta altın çağ olarak kabul edilebilir. Çünkü atalarının imparatorluğun sınırlarını sağlam bir biçimde güvence altına almış ve ülkeyi genişleyebileceği kadar genişletmiş olmaları yüzünden, O, Assur krallarının gelenekleşmiş, düzenli, yıllık sefer politikasına son verdi. Bu dönemden başlayarak krallar, olasılıkla II. Şarru-kin'in yaşamını savaş alanında yitirmesi yüzünden, savaşa bizzat katılmaktan kaçındılar ve günlerini daha çok saraylarında, idari işleri düzenlemekle geçirdiler. Sözgelimi 24 yıl iktidarda kalmış olan bu kralın döneminde, ikisi komutanları tarafından yönetilmiş sekiz sefer gerçekleştirilmiştir. Bunlardan en önemlisi, Assur için hala bir sorun oluşturan ve zaferle sonuçlanan Babil seferidir (689) [17]. Bu zaferden sonra Sin-ahhe-riba "Sumer ve Akkad Kralı" yani Güney ve Kuzey Babil Kralı unvanını almıştır.

Sin-ahhe-riba tahta çıkar çıkmaz, Dicle'nin doğu kıyısı üzerindeki merkezi durumunun avantajlarını göz önünde bulundurarak, devletinin başkentini Ninive'ye taşıdı; bu amaçla hükümdarlığının ilk iki yılını kentin imarına ayırdı.

Bir saray entrikasıyla Babil'de oğulları tarafından suikaste kurban giden Sin-ahhe-riba'yı oğlu ve veliahtı *Aşşur-aha-iddin*, daha çok bilinen adıyla Asarhaddon (680–669) izledi. Kimi karışıklıklardan sonra Assur tahtına güçlü bir biçimde oturan kral ilk kez Babil'deki Bit Yakin kabilesinin yarattığı sorunları çözümledi ve sonra kuzeyde Tabal eyaletine giren Kimmerler'i yenilgiye uğrattıysa da (679), gerek Kimmer ve gerekse İskitler'in estirmekte oldukları terör havasına bir türlü engel ola-

[17] *LAR* II 339–41.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

madı[18]. Sonuçta, kuzeyden güneye doğru giderek yaklaşan bu tehlikeyi önleyebilmek ümidiyle tek kızı Şeru a-eterat'ı, bir barbar olarak gördüğü İskit prensi Bartatua ile istemeyerek de olsa evlendirmeye razı oldu. 674 ya da 673 yıllarındaki bu evlilikten sonra Assur'un kuzey sınırlarındaki bunalım bir süre için sona erdi. Bu sırada kuzeydoğuda, Herodotos'un "Phraortes" dediği Khşatrita'nın yönetiminde bütünleşip güçlenen Medler'in yeniden vergiye bağlanması ve güneydeElam tahtına bir Assur yandaşının oturtulmasıyla kuzey ve güneydeki sorunları çözümleyen Aşşur-aha-iddin, dikkatini batıya çevirme fırsatını bulabildi. Suriye çöllerinde oturan Araplar'la dostluk kurduktan sonra Mısır'a doğru yürüdü ve Sina Çölü'nü aşarak, firavun Taharqa'nın direnişine karşın Mısır'ı eline geçirdi (671)[19]. Böylelikle Assur en büyük amacına erişmiş oluyordu; ancak bu olaydan iki yıl sonra Mısır'da yeniden isyan başgösterdi ve bunu bastırmak için derhal harekete geçen kral yolda öldü.

Aşşur-aha-iddin'in ölümü üzerine yerine, 672 yılında, veliaht olarak ilan ettiği ve daha çok Asurbanipal olarak tanınan oğlu *Aşşur-banapli* (668–627) geçti. Krallık tahtına çıkar çıkmaz Mısır'daki ayaklanmayı bastırdı, isyancıları cezalandırdı ve birkaç yıl içinde eski başkent Thebes'i de eline geçirerek burada tam bir egemenlik kurdu (663)[20]. Bu dönemde imparatorluk en geniş sınırlarına erişti (Res. 3); ancak buna karşın kuzey sınırlarındaki huzursuzluklar sürüp gidiyordu ve eyaletlerdeki karışıklıklar giderek artıyordu. Kimmer ve İskitler nedeniyle kuzeyle olan ilişkiler ve dolayısıyle ticaret son bulmuş, Assur'un demir gereksinimini karşılayan ana kaynaklarıyla bağıntısı kopmuştu. Bunun yanında Kuzeybatı İran'da Hamadan (Ekbatana) ve çevresinde, önceleri dağınık durumda yaşayan kabilelerin birleştirilip, güçlü ve dinamik bir Med Devleti'nin oluşturulmasıyla, Assur'un önemli maden ve at kaynakları kurutulmuş, ayrıca Hindistan üzerinden gelen Baharat Yolu da kesilmişti.

Mısır'ın yeniden ele geçirilişini izleyen yıllarda Assur'un güneydoğu sınırlarındaki Elam, Kaldeliler'le birleşerek, Assur'a karşı ayaklandı; ancak Aşşur-ban-apli bunu derhal bastırarak, Elam'ın başkenti Susa'ya girdi (655)[21]. Bundan kısa bir süre sonra da (651) Babil valisi olarak hizmet veren öz kardeşi Şamaş-şum-ukin'in ayaklanmasıyla yüz yüze geldi. Üç yıl süren bu ayaklanma sona erdiğinde (649) Aşşur-ban-apli kendini Babil kralı ilan etti[22].

[18] *LAR* II 516, 530.
[19] *LAR* II 580.
[20] *LAR* II 770, 776.
[21] *LAR* II 787.
[22] *LAR* II 791–94.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

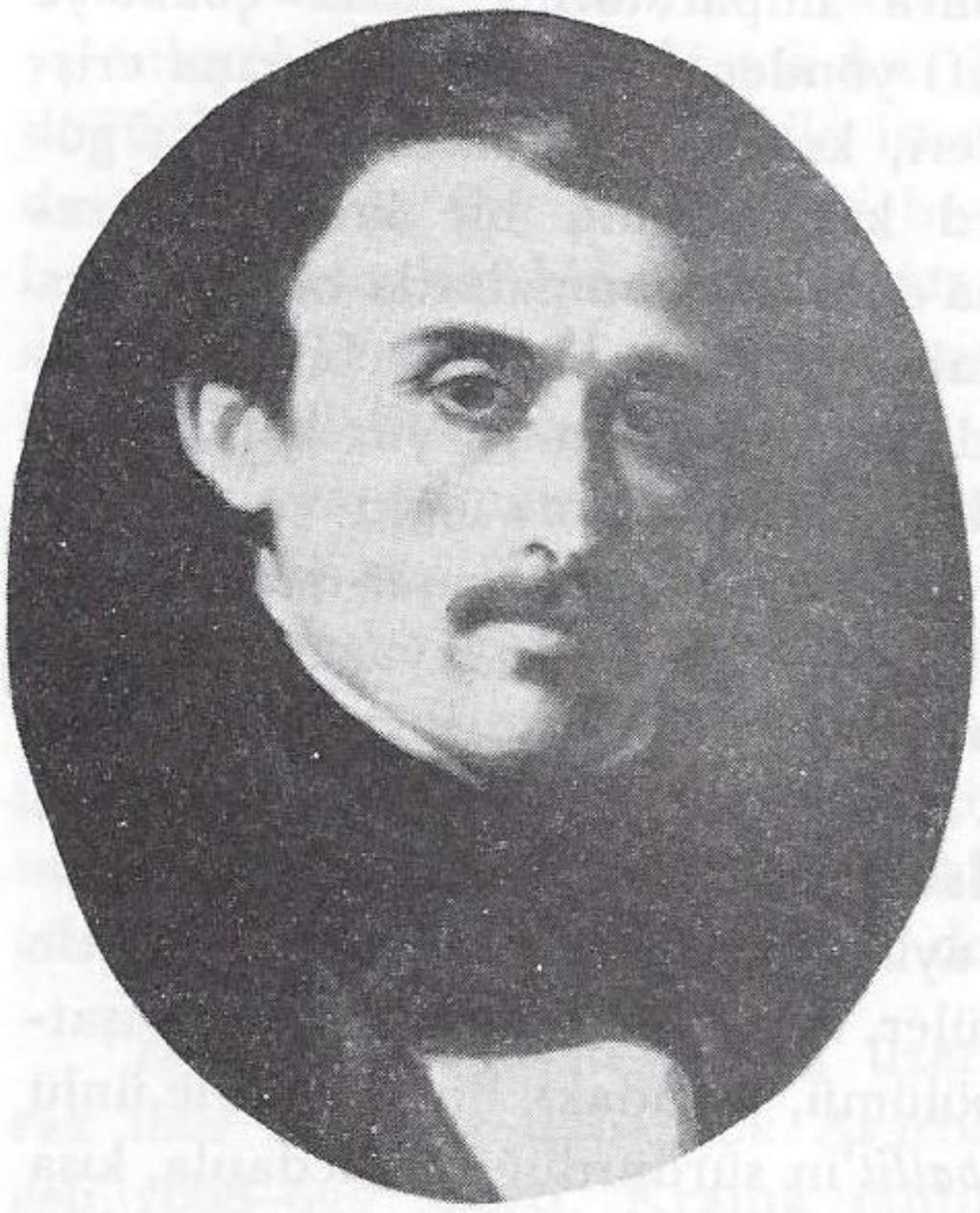

Paul Emil Botta

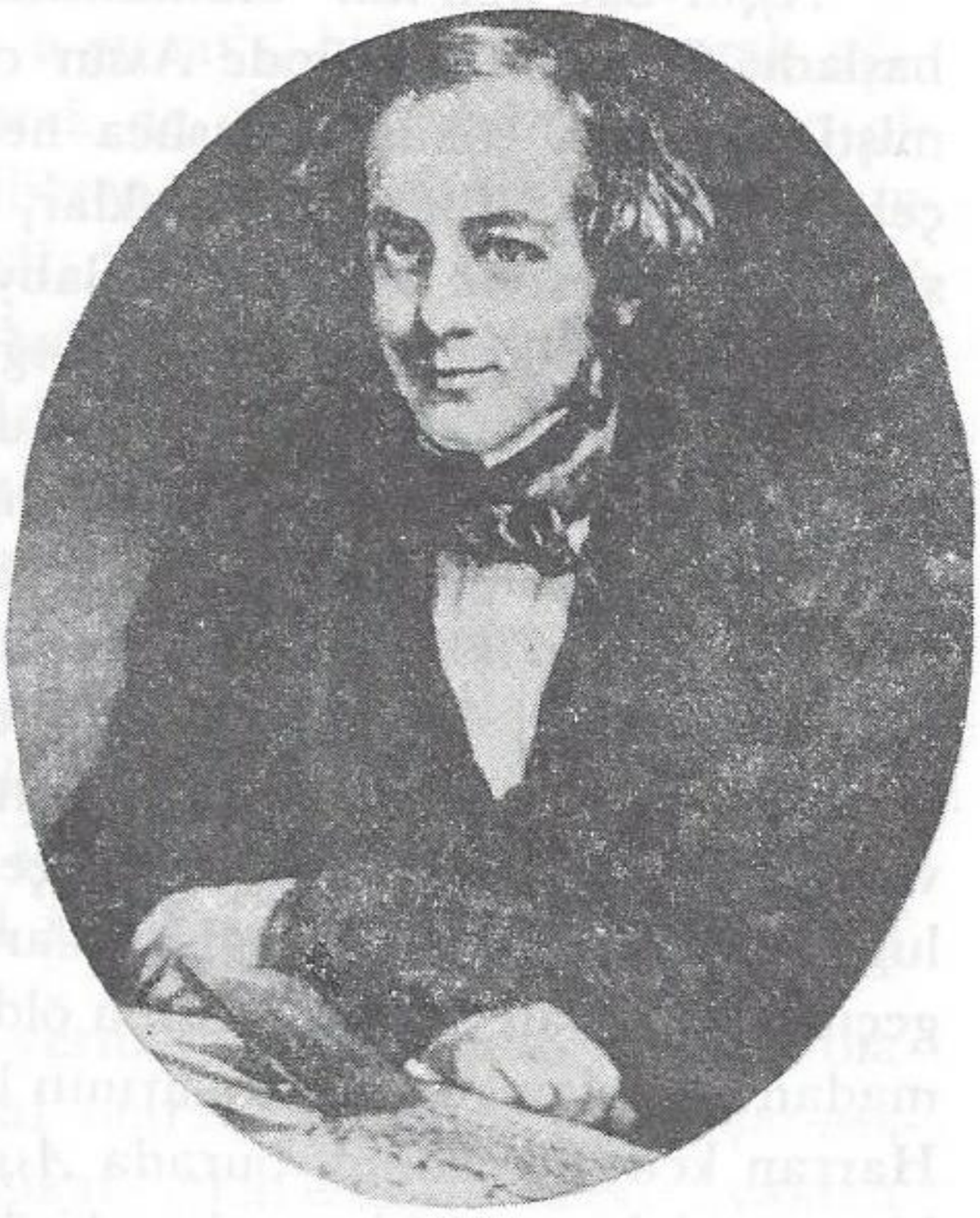

Henry Creswicke Rawlinson

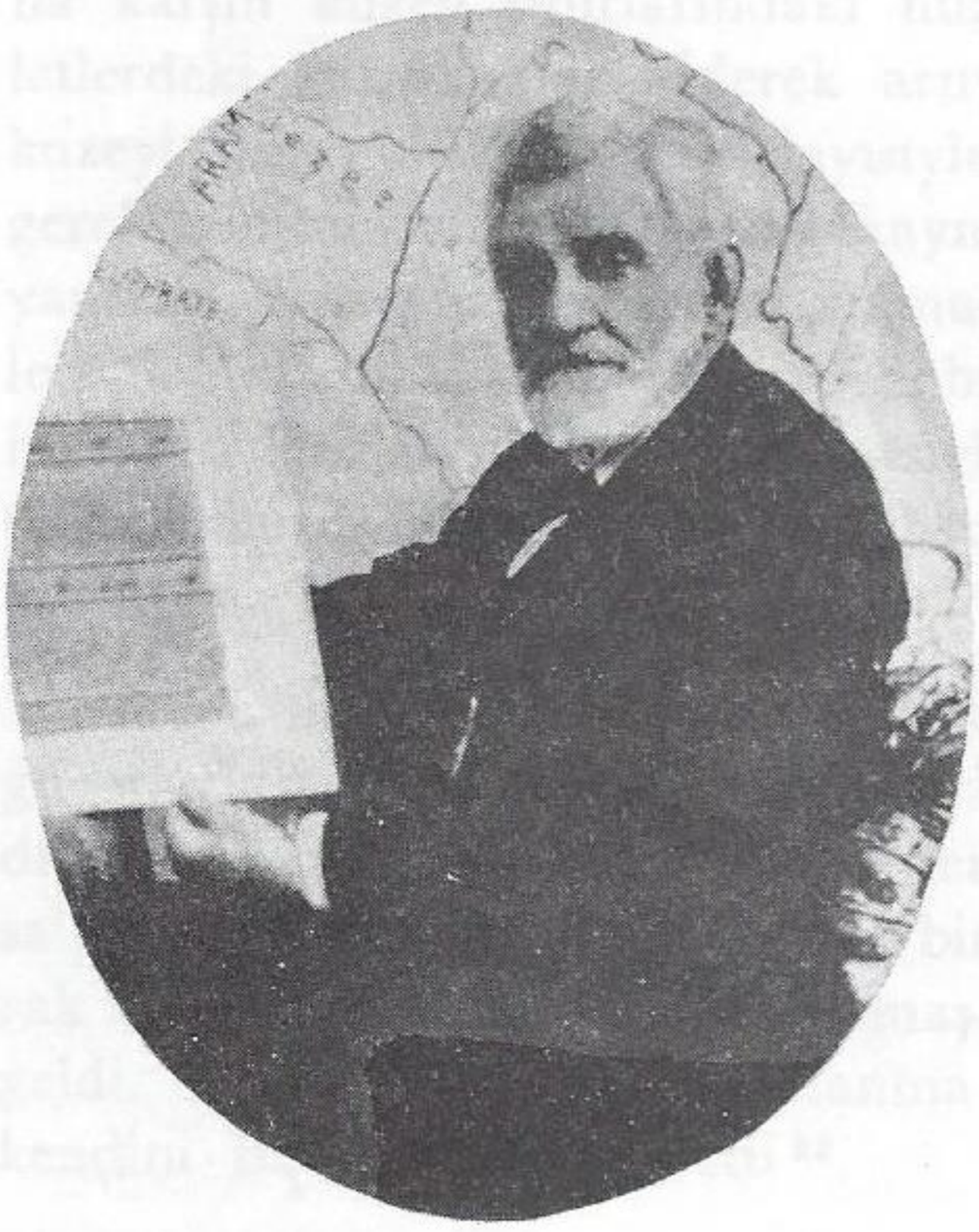

Hormuzol Rassam

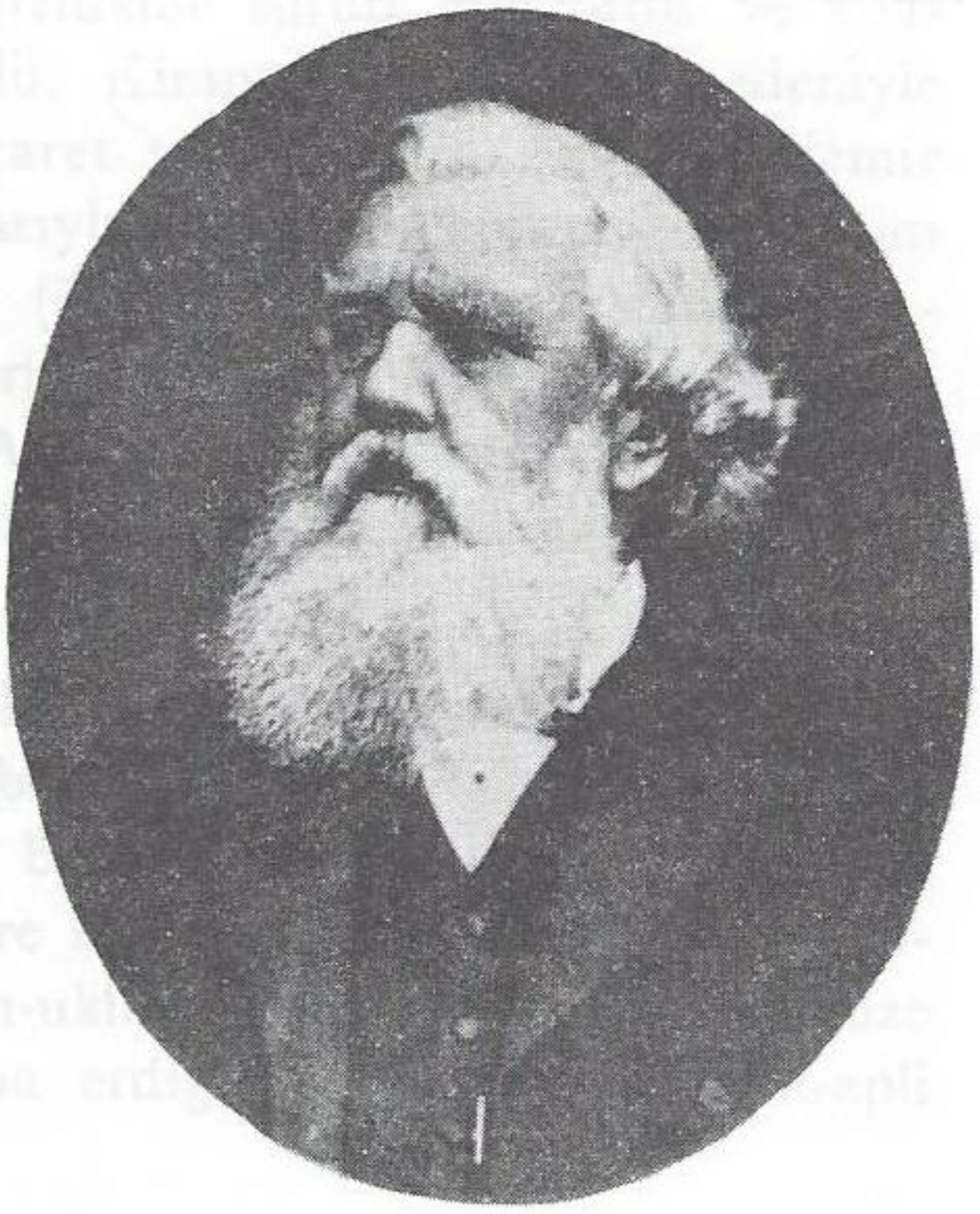

Austin Henry Layard.

4. Yeni Assur kazılarının öncüleri.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

BÖLÜM 3

YENİ ASSUR DÖNEMİ KAZILARININ TARİHÇESİ

Yeni Assur başkentlerinde yapılan kazıların tarihi 19. yüzyılın erken yıllarına değin uzanmaktadır. Hemen hemen tümüyle taşınabilir eski eser avcılığına yönelik olan bu ilk çalışmalar genellikle Paris'teki Louvre ve Londra'daki British Museum tarafından finanse ediliyordu.

Assur ülkesindeki ilk kazı, küçük çaplı da olsa 1820 yılında, Doğu Hindistan Şirketi temsilcisi olarak Bağdat'ta oturan İngiliz koleksiyoncusu Claudius James Rich tarafından Ninive kentinin sitadeli Koyuncuk'ta gerçekleştirildi. Bunu Musul'daki Fransız Konsolosluğu'nda kançılar olarak çalışan Paul Emil Botta'nınkiler (1802–1870) izledi. (Res. 4). 1842 yılında önce kendi parasal olanaklarıyla Koyuncuk'ta sondajlarda bulunan Botta, burada umduğu başarıyı elde edemeyince, ertesi yıl yine kendi olanaklarıyla Khorsabad'ı keşfetti. Buradaki kazıları kısa zamanda Fransız hükumetinin takdir ve desteğini kazanınca, 1843 yılında, Fransa'dan yollanan genç ressam Eugène Napoleon Flandin (1809–1876) ile birlikte, geniş çaplı kazılarını 1844'e değin sürdürme fırsatını buldu. 1845 ve 1846 yıllarında eserlerin Dicle yoluyla Bağdat ve Basra'ya, oradan da Louvre Müzesi'ne naklini gerçekleştirerek, yaptıkları keşfin sonuçlarını daha sonra beş büyük cilt halinde yayımladı[1].

Bu sıralarda İngiliz bilim adamı Austin Henry Layard (1817–1894) doğuyu gezmeğe başlamıştı (Res. 4). İlk doğu gezisini 1839–1840 yıllarında gerçekleştiren Layard, 1842'de Botta'nın Koyuncuk'taki çalışmalarını izleyerek etkilendi ve 1845 yılında, o zamanlar İstanbul'daki İngiliz büyükelçiliği görevini yürüten Sir Stratford Canning'e başvurarak, Osmanlı hükumetinden izin ve İngiltere'den de parasal destek talebinde bulundu. Bununla birlikte aynı yıl, izin çıkmasını beklemeksizin, Canning'in sağladığı 60 İngiliz lirası tutarındaki destekle gizlice Nimrud kazılarına başladı. İstanbul'dan beklenen ferman 1846 yılında sağlanınca, Aşşur-nasir-apli'nin Kuzeybatı ve Aşşur-aha-iddin'in Güneybatı saraylarındaki kazılarını geniş çaplı olarak sürdürdü; bu arada Koyuncuk'ta da kimi sondajlarda bulundu. 1847 yılında Koyuncuk sitadelinin güneybatısında Sin-ahhe-riba'nın sarayını keşfetti ve bir yıllık bir aradan sonra, 1849'da hem Koyuncuk, hem de Nimrud'da yeniden baş-

[1] E. Flandin ile *Les Monuments de Ninive*, 1849–50; ayrıca bk. M. Botta, *Discoveries at Nineveh*, 1850.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ladığı, British Museum'ca desteklenen kazılarını 1851 yılına değin sürdürdü. Bu kazılarda ele geçirilen eserler, 1847 yılından başlayarak Basra ve Bombay yoluyla British Museum'a yollandı (Res. 5)[2].

Khorsabad'daki ilk Fransız kazılarını 1851–1855 yılları arasında Victor Place'inkiler (1819–1875) izledi[3]. Ancak bu çalışmalardan derlenip, Dicle yoluyla Louvre Müzesi'ne gönderilmeye çalışılan 235 parça eserin büyük bir bölümü, nakil sırasında meydana gelen olaylarda devrilen bir sal yüzünden Dicle'nin sularına gömülerek yitirildi ve Fransa'ya 1856 yılında bunlardan ancak 26 tanesi erişebildi.

Bu yıllarda İngilizler'in Nimrud'daki çalışmaları, Layard'ın 1851'de hastalanıp ülkesine dönmesi üzerine, 1852'de Bağdat'taki İngiliz konsolosluğu görevini yürüten, ünlü dil bilimci Henry Creswicke Rawlinson (1810–1895) tarafından üstlenildiyse de, daha çok çivi yazılı belge bulma amacını güden ve Kuzeybatı Sarayı ile Ninurta Tapınağı'nda gerçekleştirilen araştırmalar iki üç aydan fazla sürmedi (Res. 4). Rawlinson'ın Nimrud kazılarını, aslen Musullu bir Hıristiyan olan ve buradaki İngiliz konsolosluğunda çalışıp, sonraları İngiltere'de arkeoloji eğitimi görmüş Hormuzd Rassam'ınkiler (1826–1910) izledi (Res. 4)[4]. Önceleri Layard ve Rawlinson'ın yanında çalışmış olan Rassam ilk kazılarına 1851 yılında Koyuncuk'ta başladı. Ancak aynı yıl sitadelde Botta'nın ardılı Victor Place de çalışmalara girişmiş olduğundan, Fransızlar ve İngilizler arasında büyük bir rekabet ortaya çıktı. Kazılarını sitadelin kuzey kesiminde yürütmek isteyen Rassam, aynı bölgede çalışan Fransızlar'ın karşı koyuşu yüzünden ilk sondajlarını ay ışığından yararlanarak, geceleri gizlice yürütmek zorunda kaldı. 1853 yılında Aşşur-banapli'nin sarayına ait ilk kabartmaları saptaması üzerine de, o zamanki anlaşmalara dayanarak, Fransız kazı kurulunun bu yöredeki araştırmalardan çekilmelerini sağladı. Rassam, Koyuncuk kazısı ile birlikte yürüttüğü ve 1852 yılından 1854'ün başlarına değin süren Nimrud çalışmaları sırasında da Kuzeybatı Sarayı'nın yanında, Merkezi Saray, III. Adad-nirari'nin "Upper Chambers" denen sarayının bir bölümü ve Nabu Tapınağı'nı keşfetti.

Rassam'dan sonra Nimrud kazılarına aslında bir jeolog olan Sir William Kennett Loftus (1821 ?–1858) 1855 yılına değin devam ederek, Kuzeybatı Sarayı ile Ninurta Tapınağı'nı araştırdı[5]; bunu, aynı yıl gerçekleştirdiği, Koyuncuk'taki kazıları izledi.

[2] *Nineveh and its Remains I–II*, 1849; *Monuments of Nineveh*, 1851; *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon*, 1853.

[3] *Ninive et l'Assyrie I–III*, 1867–70.

[4] *Asshur and the Land of Nimrod*, 1897.

[5] *Travels and Researches in Chaldaea and Susiana*, 1857.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

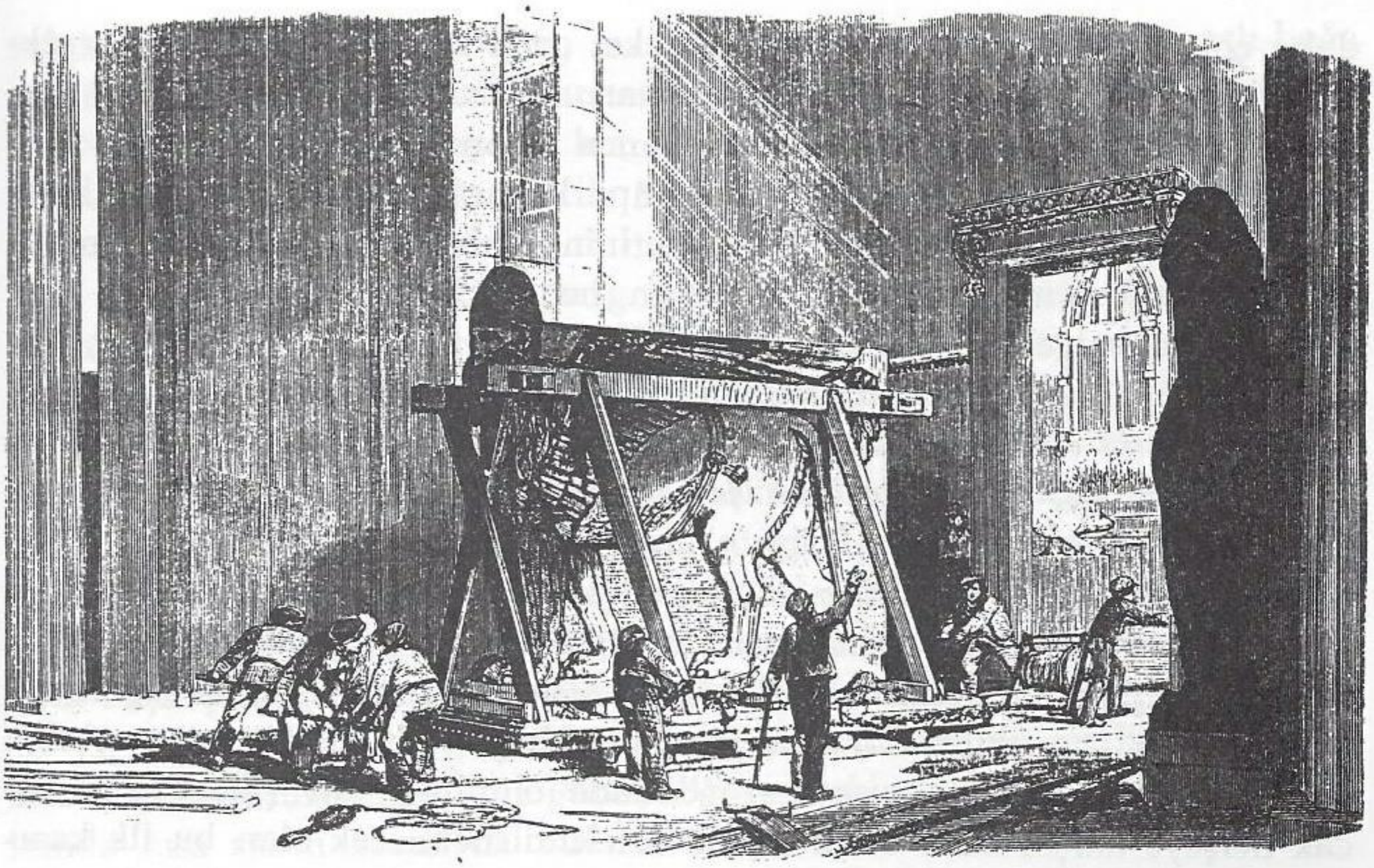

5. Bir lamaşşu'nun British Museum'a yerleştirilişi.

1855 yılında sona eren bu ilk çalışmaların Avrupa ve Amerika'daki yankıları çok büyük oldu. Artık tüm uygar dünya Assur'un göz alıcı kabartmalarını ve görkemli saraylarını konuşuyordu. Bu arada dikkatler ilk çalışmalar sırasında üzerinde fazlaca durulmamış olan çivi yazılı belgeler üzerine çevrilmişti. British Museum 1872'de yeni tabletler bulması için George Smith'i (1840–1876) görevlendirdi [6] (Belge 1). Aynı yıl Koyuncuk arşivini bulan araştırıcı, buradaki çalışmalarına izin alamaması yüzünden, 1873 yılında kazılarını Nimrud'a kaydırarak, Nabu Tapınağı ile sitadelin güneydoğu ve güneybatısındaki incelemelerini ölümüne değin sürdürdü. Smith'i 1878 yılındaki Koyuncuk, Nimrud ve son olarak da Balawat kazılarıyla yeniden Rassam izledi (Belge 2).

1887–1891 yılları arasında E. A. Wallis Budge, 1903'te de L. W. King'in [7] Koyuncuk'taki küçük çaplı kazılarından ayrı olarak Almanlar'ın Walter Andrae'nin (1875–1956) yönetiminde, günümüzde Kal'at Şergat adını taşıyan en eski başkent Assur'da [8] (1903) ve sonra da Kar Tukulti-Ninurta'da [9] (1913) başlattığı kazılar 1914 yılında I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi üzerine son buldu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun toprakları üzerinde I. Dünya Savaşı'na değin süren bu ilk kazılar modern arkeoloji yöntemlerinden yoksun,

[6] *Assyrian Discoveries*, 1875.

[7] Bu iki kazı için bk. R. Campbell Thompson – R. W. Hutchinson, *A Century of Exploration at Nineveh*, 1929.

[8] *Das Wiedererstandene Assur*, 1938.

[9] *Coloured Ceramics from Ashur*, 1925.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

daha çok birer müze ajanı olarak hareket eden kişi ve kurullarca gerçekleştirilmiş olduğundan bilimsel olmaktan uzaktı. Sözgelimi Layard kazılarında, saptadığı kabartmalar boyunca uzanan tüneller açarak ilerliyor ve bulduklarını yerlerinden söküp, kabartmasız bölümlerini keserek, geri kalanları, Osmanlı hükumetinin izniyle, ülkesine yolluyordu. Nitekim Başbakanlık Arşivi'nde bugün bu izinlere ilişkin pek çok belgeye ve bu belgelerde de -günümüz Türkçesiyle- "...*eski eserler bir yandan keşfedilip çıkarıldıkça sınıf sınıf düzenlenerek çift olanların ve bölünmesi olası olan eserlerin birer tanesi Devlet-i Aliyyem müzesinden belirlenecek memura mahallinde verileceği, geri kalanların da Londra'ya gönderileceği...*" biçiminde ifadelere rastlanmaktadır (Belge 3). Rassam'a 1880 yılında verilmiş bir izin belgesinde de -günümüz Türkçesi'yle- "...*ve bulunacak eski eserlerin Musul'a götürülüp orada paylaşılması ve taşınması zorsa yerinde incelenmesi ve Rassam'ın payına düşen eski eserleri istediği zaman ve istediği yol ile İngiltere'ye taşımak üzere izin verilmesine ve taşıma sırasında gümrük ve hükumet tarafından hiçbir şekilde müdahale olunmaması...*" ifade olunmaktadır (Belge 2). Ancak herşeye karşın birer öncü olarak nitelendirilebilecek olan bu ilk kazıların arkeoloji bilimine olumlu katkılarda bulunduğu gerçeğini de yadsımamak gerekir.

20. yüzyılın başlarında Andrae'nin giriştikleri dışında, yağma niteliğindeki, sistemden uzak bu ilk kazılardan sonra, Assur ülkesindeki gerçek arkeoloji çalışmalarına 1927 yılından itibaren başlanarak, II. Dünya Savaşı'na değin devam edildi. Bunlardan ilki yine British Museum adına Koyuncuk'ta yapılan R. Campbell Thompson'un [10] kazılarıdır. Şimdi Irak Müzesi'nde sergilenen birkaç kırık parça dışında kabartma bulunamayan bu kazının önemi sarayların tarihlenmesi sorununa yaptığı katkıdır.

İki Dünya Savaşı arasındaki dönemde Louvre Müzesi de François Thureau-Dangin'in (1872–1944) yönetiminde Kuzey Suriye çalışmalarına girişti. Yeni Assur dönemi eyalet kentleri ve saraylarının tanınmasını sağlayan bu kazılardan ilki, 1928–1929 yılları arasında, eski adı Hadatu olan Arslantaş'ta [11], 1929–1931 yılları arasındaki ikincisi de, eski adı Til Barsip olan Tell Ahmar'da gerçekleştirildi [12].

1932–34 yıllarında Gordon Loud'un [13], Chicago Üniversitesi Oriental Institut adına Khorsabad'ta sürdürdüğü kazılar Amerikalılar'ın Yeni Assur başkentlerine ilişkin ilk ve son çalışmasını temsil eder. Bir bölümünü daha önce Botta ve Place'in bulduğu ve fakat aradan geçen uzun zaman içinde yine toprağa gömülmüş ve definecilerin elinden kur-

[10] R. Campbell Thompson - R. W. Hutchinson, *ayn. esr.*,
[11] F. Thureau-Dangin ve diğ., *Arslan-Tash*, 1931.
[12] F. Thureau-Dangin — M. Dunand, *Til-Barsib*, 1936.
[13] *Khorsabad* I, 1936; G. Loud-C. B. Altman, *Khorsabad* II, 1938.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

tulabilmiş kimi kabartma ile 5 m. yüksekliğinde, insan başlı kanatlı-boğa gövdeli bir kapı koruyucusunun ortaya çıkarıldığı, sitadel içindeki konak ve Nabu Tapınağı'nın esaslı bir biçimde incelenebildiği bu kazılardan sağlanan eserler Irak Müzesi ile Chicago Oriental Institut Müzesi arasında paylaşıldı.

1939–1945 yılları arasında gelişen II. Dünya Savaşı, Assur kazılarının yeniden durmasına neden oldu. Savaşın bitiminden sonra ilk kazı, Rassam'ın 1878 yılında yaptığı son çalışmadan bu yana, 70 yıldır terkedilmiş olan Nimrud'da başladı. İngiliz Arkeoloji Enstitüsü'nün Irak şubesince yürütülecek olan bu kazının başkanı Sir Max Edgar Lucien Mallowan'dı (1904–1978)[14]. 1963 yılına değin 14 sezon devam eden yeni kazıda II. Aşşur-nasir-apli Sarayı'nın kimi odaları, Yanık Saray ve son olarak da III. Şulmanu-aşerid'in yaptırmış olduğu görkemli kışla-saray belli başlı çalışma alanlarını oluşturdu. Bu arada 1956 ve 1957 yıllarında, 78 yıl önce Rassam'ca bulunduğu halde, kimi kuşkulu ve karanlık yanları olan, Musul'un 28 km. güneydoğusundaki Balawat'ta açıklayıcı anlamda kısa süreli kazılarda bulundu[15].

Irak dışındaki Yeni Assur dönemine ilişkin tek kazı 1951–1952 yılları arasında Güneydoğu Anadolu'da, Urfa'nın 16 km. kadar güneyindeki Sultantepe'de İngiliz ve Türk bilim adamları tarafından gerçekleştirildi. Seton Lloyd ve Nuri Gökçe[16] başkanlığındaki bu kazının en büyük önemi, olasılıkla bir tapınağa ilişkin çivi yazılı tabletlerden oluşan arşivinin kısmen de olsa keşfidir. Aynı bilim kurulunun Assur'un son başkenti Harran'da yaptığı çalışmalarda ise umulan başarı sağlanamadı[17].

II. Dünya Savaşı sonrasında kurulan Irak Devleti'nin Eski Eserler Genel Müdürlüğü ilk Assur kazılarını 1954'te Ninive'deki Nebi Yunus Tepesi'nde gerçekleştirdi; bunu 1956 yılından başlayarak Kalhu'dakiler izledi[18]. II. Aşşur-nasir-apli Sarayı'nın bir bölümünün rekonstrüksiyonuna yönelik olan bu çalışmalar 1963 yılına değin sürdü[19]. Bu arada giderek büyüyüp gelişen modern Musul kentinin yarattığı sorunlar üzerine, Iraklılar 1965 yılından itibaren Ninive'de Tarık A. Madhloum'un[20] başkanlığında kazılara başladılar.

[14] *Nimrud and its Remains I–II*, 1966.

[15] Bk. D. Oates, *Iraq* 36, 1974, 173-178; *Essays on Near Eastern Art and Archaeology in Honor of C.K. Wilkinson*, eds. P.O. Harper - H. Pittman, 1983, 40-47.

[16] "Sultantepe: Anglo-Turkish Joint Excavations, 1952", *AS* 3, 1953, 27–51; S. Lloyd, "Sultantepe", *AS* 4, 1954, 101–110.

[17] S. Lloyd-W. Brice, "Harran", *AS* 1, 1951, 77–111; K. Prag, "The 1959 Deep Sounding at Harran", *Levant* 2, 1970, 63–94.

[18] A. Şükri, *Sumer* XII 1956, 133 vd.

[19] B. Abu al-Soof, *Sumer* XIX 1963, 62 vdd.

[20] *Sumer* XXIII 1967, 77–78; *Sumer* XXIV 1968, 45–50; *Sumer* XXV 1969, 44–47; I. Salman, *Sumer* XXVI 1970, a-k

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1970'li yıllarda Kalhu'daki II. Aşşur-nasir-apli Sarayı bir kez daha Irak kazılarına sahne oldu. Musul Müzesi müdürü Hazım Abdülhamid tarafından yönetilen bu yeni kazı ve restorasyon çalışmaları, kesintisiz olarak 1973 yılına değin sürdü. 1974 yılında Kalhu bu kez de Polonyalılar tarafından incelenmeye başladı. Janusz Meusyński'nin[21] yönetimi altında yürütülen ve daha çok II. Aşşur-nasir-apli Sarayı'nın karanlıkta kalmış sorunlarının çözümüne yönelik olan bu son çalışmalar, kazı başkanının 1976 yılındaki beklenmedik ölümü üzerine son buldu.

[21] *ZfA* 64, 1975, 51–67; J. Meuszyński — H. Abdülhamid, *Sumer* XXX/1–2, 1974, 111–116; R. Sobolewski, *ZfA* 71, 1981, 248–273.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

4. BÖLÜM

YENİ ASSUR DÖNEMİ MİMARLIĞI VE KENTLER

Yukarıda ana hatlarıyla sunmuş olduğumuz tarihlerinden de anlaşılacağı üzere, Kuzey Mezopotamya'da yaklaşık olarak 1300 yıl süreli bir geçmişi olan Assurlular'ın sanatı "Eski Assur" (1900–1350) ve "Orta Assur" (1350–1000) gibi erken aşamalardan geçmiş olmakla birlikte, Assur sanatı denince akla "Yeni Assur" dönemi (1000–610) gelir. Çünkü bu sanat ve kültürün gerçek bir özgünlüğe erişmesi 2. binyılın sonlarından önce değildir. Gerçekten de 2. binyılın başlarındaki Assur sanatı, Sumer ve Akkad, aynı binyılın ortalarından itibaren de Hurri-Mitanni sanatlarının etkisi altında kalmış bir taşra sanatı olmaktan öteye gidebilmiş değildi. Orta Assur sanatı ise onun bölgesel olmaktan çıkıp, büyük imparatorluk sanatına geçişini sağlayan bir ara dönemdir ve 14. yüzyılın ikinci yarısında Mitanni egemenliğinden kurtularak özgürlüğüne kavuşmasıyla, ilk kez Yukarı Dicle bölgesi mühürcülüğünde karşı karşıya gelinen özel bir yaratıcılıkta belirir; 13. yüzyılın ikinci yarısında da pek çok niteliğiyle iyiden iyiye ortaya çıkmağa başlar[1]. Oysa Yeni Assur döneminde yani 1. binyılın ilk yarısı içinde bu sanat Önasya dünyasının en gözde ve en etkili olanı durumuna gelmiş, imparatorluğun tarih sahnesinden silindiği 610 yılına değin çevre kültürlerin sanatları üzerinde önemli izler bırakmıştır. Sözgelimi 1. binyılın ilk yarısına ilişkin Yakın Doğu artistik merkezleri arasında kendi gelişimini Assur etkisi olmaksızın geçireni yok gibidir.

Geleneklerine bağlı Assur ulusunun bir imparatorluk kurduğu dönemde ortaya konmuş ve başarılarının en canlı tanığını oluşturan eserleri, hiç kuşku yok ki, görkemli kentleridir. Türlü yönleriyle ele alındığında çoğu kez insanda hayranlık uyandıran bu kentler aynı zamanda onların eski Mezopotamya uygarlığına yani köklü geleneklerine ne denli sadık olduklarının da göstergesidir. Bu nedenle Yeni Assur dönemi şehirciliğini tanımadan önce Mezopotamya kentlerinin gelişimine, ana hatlarıyla da olsa, bir göz atmakta yarar vardır.

Mezopotamya şehirciliği esaslı bir biçimde, Sumer kent devletleriyle birlikte, 4. binyılın sonlarında ortaya çıkmıştır. Çevresi surla kuşatıl-

[1] E. Strommenger, *The Art of Mesopotamia*, 1964, 40; H. Frankfort, *The Art and Architecture of the Ancient Orient*, 1954, 141; A. Moortgat, *The Art of Ancient Mesopotamia*, 1969, 112 vd.; S. Lloyd, *ayn. esr.*, 184 vd.; H. A. Groenevegen-Frankfort, *Arrest and Movement*, 1951, 170 vd., lev. LXVI/A–C.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

mış, içinde *ziggurat*, tapınak, saray ve konut gibi, kimileri anıtsal nitelikte yapıların bulunduğu bu kentlerden en tipik olanları Ur (Tell Muqaiyar), Uruk (Warka), Eridu (Ebu Şehreyn), Lagaş (Tello), Larsa (Senkereh), Umma (Djokha), Nippur (Niffar), Kutha (Tell İbrahim), İsin (Bahriyat) ve Adap (Bismaya)'dır.

Farklı bölümlere ayrılmış olan kentlerin içinde, çoğu kez yüksek bir teras üzerinde, ana kutsal yapı olan *ziggurat*, bunun yanında da kentin baş tanrısının tapınağı bulunuyor; ayrıca birçok tanrının tapınak ya da daha küçük olan şapelleri ile depolar ve rahiplere ilişkin mekanlar önemli bir yer kaplıyordu. Kimi kentlerde ana kutsal alan ayrıca bir duvarla kuşatılmış, böylelikle saray ve halkın ikametgahlarından koparılmıştı. Kimi durumlarda ise içinde halkın yaşadığı kesimden bir iç duvarla izole edilmiş olan alanda yalnızca saray ve tapınağa yer verilmişti. Önceleri az sayıda nüfusu barındıran erken Sumer kentleri giderek daha kalabalıklaştı ve bunun sonucunda da dar sokaklarıyla sıkışık bir kent dokusu oluştu.

Son Sumer devleti olan III. Ur Sülalesi'nin yıkılışından sonra Mezopotamya'da yeni bir etnik gurup olan Samî nüfusunun etkinliğini giderek arttırdığına tanık olunur. Sonuçta bu yeni etnik gurup, Assur ve Babil devletleriyle kuzey ve güneyin tek egemeni durumuna girmiş, böylelikle eskinin Sumer kent-devleti anlayışı, özellikle 1. binyıldan başlayarak yerini ulusal devlet kentlerine bırakmak durumunda kalmıştır.

Bu gelişimin doğal bir sonucu olarak, 1. binyılın başlarından itibaren, büyük bir devletin yönetimi ve emperyalist politikası için gerekli olan, içinde krala bağlı valilerin yaşadığı eyalet merkezlerinin yanı sıra, kaleler ile sınır ve garnizon kentleri yoğun olarak inşa edilmeye başladı. Bu kentler için gerekli olan nüfus genellikle isyancı bölgelerden sürülerek getirilmiş insanlarla sağlanıyordu. Çevresinde küçük kasaba ve köylerin bulunduğu yeni kentlerde de saray, tapınak ve halka ilişkin konutlar en önde gelen ögeleri oluşturmaktaydı.

Yeni Assur döneminde küçük Assur Devleti'nin giderek güçlü bir imparatorluğa dönüşmesiyle birlikte artan bayındırlık eylemleri sonucunda pek çok başkent, eyalet merkezi, saray, tapınak, su kanalları vb. eserler ortaya kondu. Görkemli bir imparatorluğun ve onun başındaki hükümdarın gücünü simgeleyen bu mimarlık anıtlarının iç ve dış dekorasyonu ile süslenmesi Assurlu sanatçıların gelişimine önemli sayılabilecek bir katkıda bulunmuştur.

Assur mimarlığı ve şehircilik anlayışını en iyi biçimde başkentleri *Kalhu*, *Dur-Şarrukin* ve *Ninive*'de tanımak olasıdır. Bu anlayışın özelliklerini ve Mezopotamya mimarlığı içindeki yerini kavrayabilmek için öncelikle yukarıda adı geçen kentleri türlü yönleriyle tanımak gerekir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Aşağıdaki satırlarda önce kentlerden başlamak üzere, sırasıyla, saraylar, konutlar, tapınaklar ve en sonda da ölü-evleri diyebileceğimiz mezar odaları ele alınarak, Yeni Assur dönemi mimarlığının genel özellikleri tanıtılacaktır.

Kalhu

Kökü çok eskilere dayanan geleneksel başkent Assur'dan (bugün Kal'at Şergat) sonra, Yeni Assur döneminde kurulmuş ilk başkent, Eski Ahid'de *Kalah*, bugünse *Nimrud* olarak anılan *Kalhu*'dur.

3000 yıllarından beri yerleşmelere sahne olan bu kentte Orta Assur dönemi krallarından I. Şulmanu-aşerid (1274–1245) bir saray inşa etmişti. 879 tarihinde ise II. Aşşur-nasir-apli tarafından Assur Devleti'nin başkenti durumuna getirildi[2].

Kalhu'nun başkent seçilişinin nedeni açık değildir. Ancak eski ve köklü Assur'dan başka bir başkent kurma isteği kökende Orta Assur çağına değin geri gider. Assur'un yayılımcı politikasıyla aynı zamana rastlayan bu yer değiştirme girişimlerinde en önde gelen etkenler, eski Assur kentinin özellikle zengin kuzey ve kuzeybatı bölgelerine doğru yapılacak harekatlardaki elverişsiz konumu ile dinamik bir yönetime olanak tanımayacak kadar sıkışıklaşmış kent yapısı ve son olarak da uygun olmayan coğrafi özelliklerinden kaynaklanmaktadır[3]. İlk adım I. Tukulti-Ninurta'nın (1244–1208) Dicle'nin doğu yakasında, kendi adını verdiği Kar-Tukulti-Ninurta'yı kurmasıyla atılmış ve fakat bir suikast sonucu öldürülmesi üzerine önemini kısa zamanda yitirmişti[4]. Ancak bu sıralarda, 14. yüzyılın ortalarından beri Assur'un elinde bulunan ve Assur kentine kıyasla oldukça kuzeysel bir konumu olan Ninive giderek gelişmekteydi. I. Tukulti-apil-Eşarra (1115–1077) burada büyük boyutlu iki saray yaptırarak kentin idari bir merkez ve askeri bir üs olarak uygun koşullara sahip olduğunu anladığını göstermişti. 9. yüzyılın başlarında Ninive önemli bir krallık ikametgahı biçimindeki durumunu korumaktaydı ve II. Aşşur-nasir-apli saltanatının başlarında askeri seferler için bir çıkış üssü olarak yararlanılmaktaydı. Anlaşılacağı üzere, Assur'dan kuzeye doğru bir yer değiştirme isteği eski tarihlerde başlayarak, büyük

[2] ARI II 619. (v 1): "*Benden önce yaşamış Assur kralı Şulmanu-aşerid'in yaptırtmış olduğu eski Kalhu kenti bakımsızlıktan haraptı; cansız (ve) harabe yığınına dönmüştü. Kenti yeniden kurdum. Yukarı Zap'tan Babelat-hegalli (Patti-hegalli) adını verdiğim bir kanal kazdım. İçinde her tür meyve ağacı bulunan bahçeler düzenledim. Şarap sıkıp (ve) en iyilerini ulu tanrım Assur ile ülkemin tapınaklarına verdim. Surunu yeni baştan inşa ettim. Onu baştan sona kurdum (ve) tümledim.....*"

[3] D. Oates, *Studies in the Ancient History of Northern Iraq*, 1968, 20 vd.; J. Reade, *ayn. es.*, 149.; M. Mallowan, *Nimrud and its Remains* I, 1966, 74 vd.; ayr. bkz. A.T. Olmstead, *History of Assyria*, 1975, 98 vd.

[4] *ARI* I, 767–68.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

olasılıkla coğrafi, idari ve stratejik gereksinmeler sonucu ortaya çıkmıştır. Ancak Ninive'nin 35 km. kadar güneyinde, Dicle ve Büyük Zap'ın

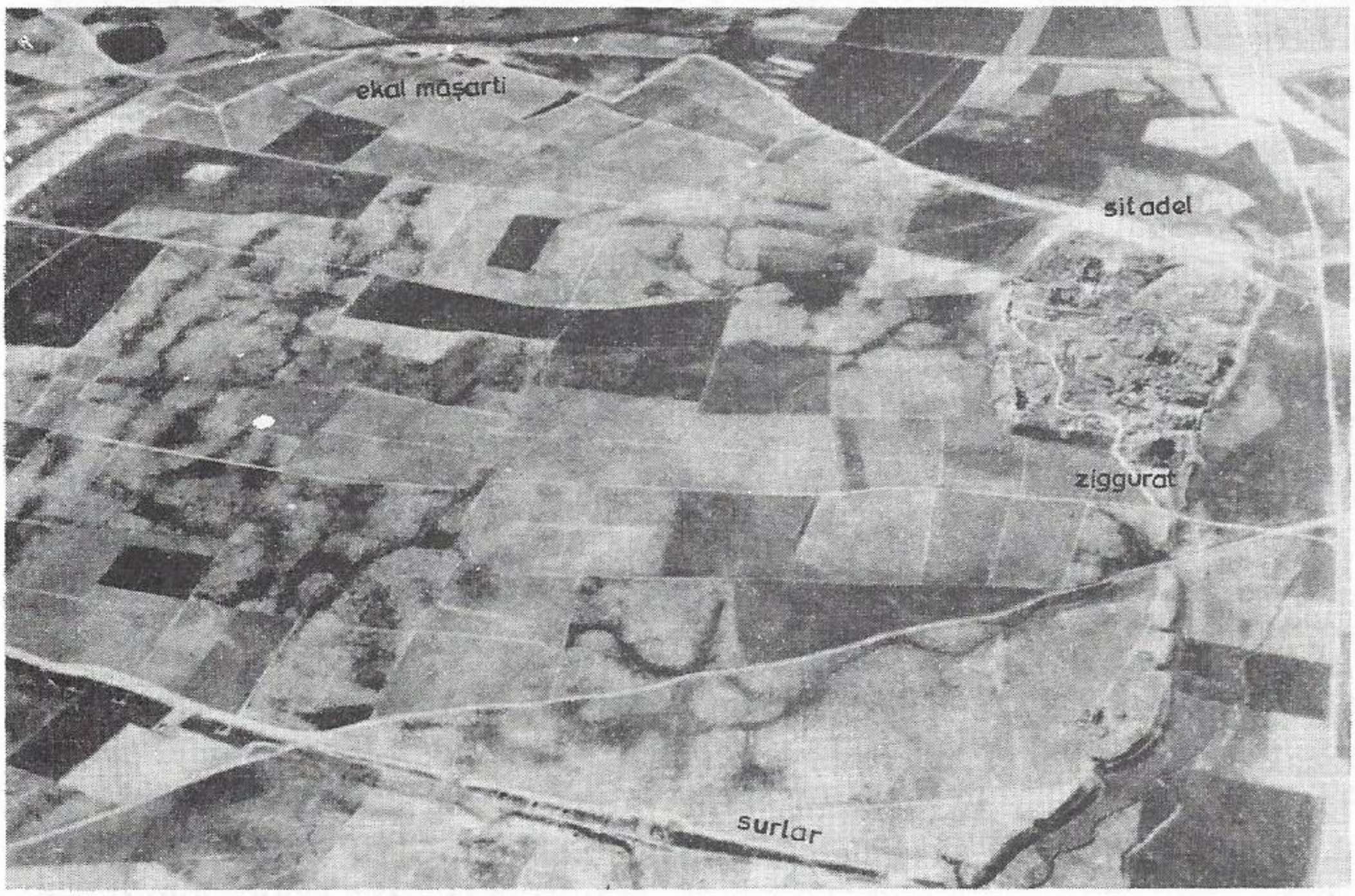

6. Kalhu kentinin havadan görünümü

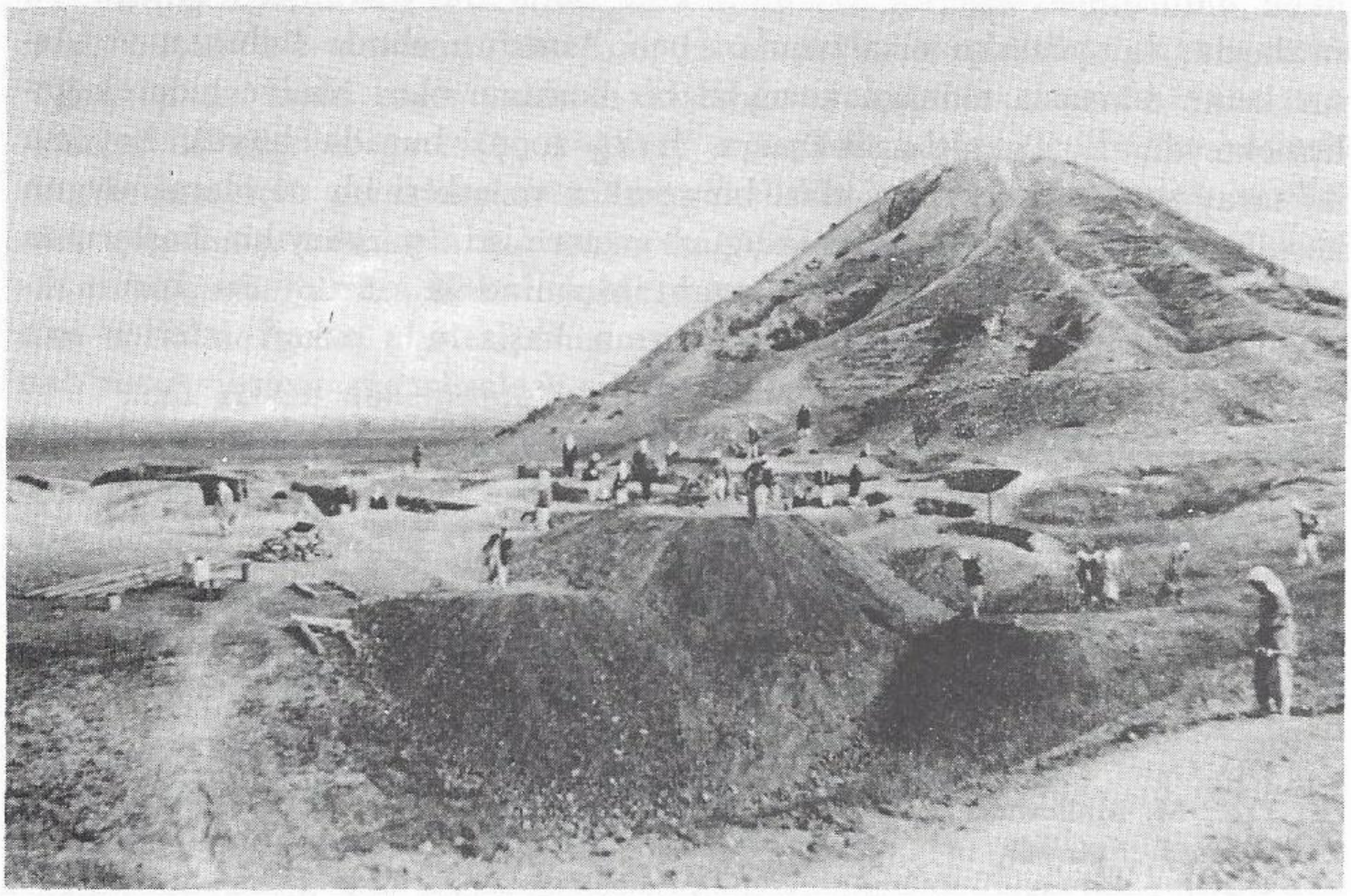

7. Kalhu sitadeli ve *ziggurat*'tan bir görünüm.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

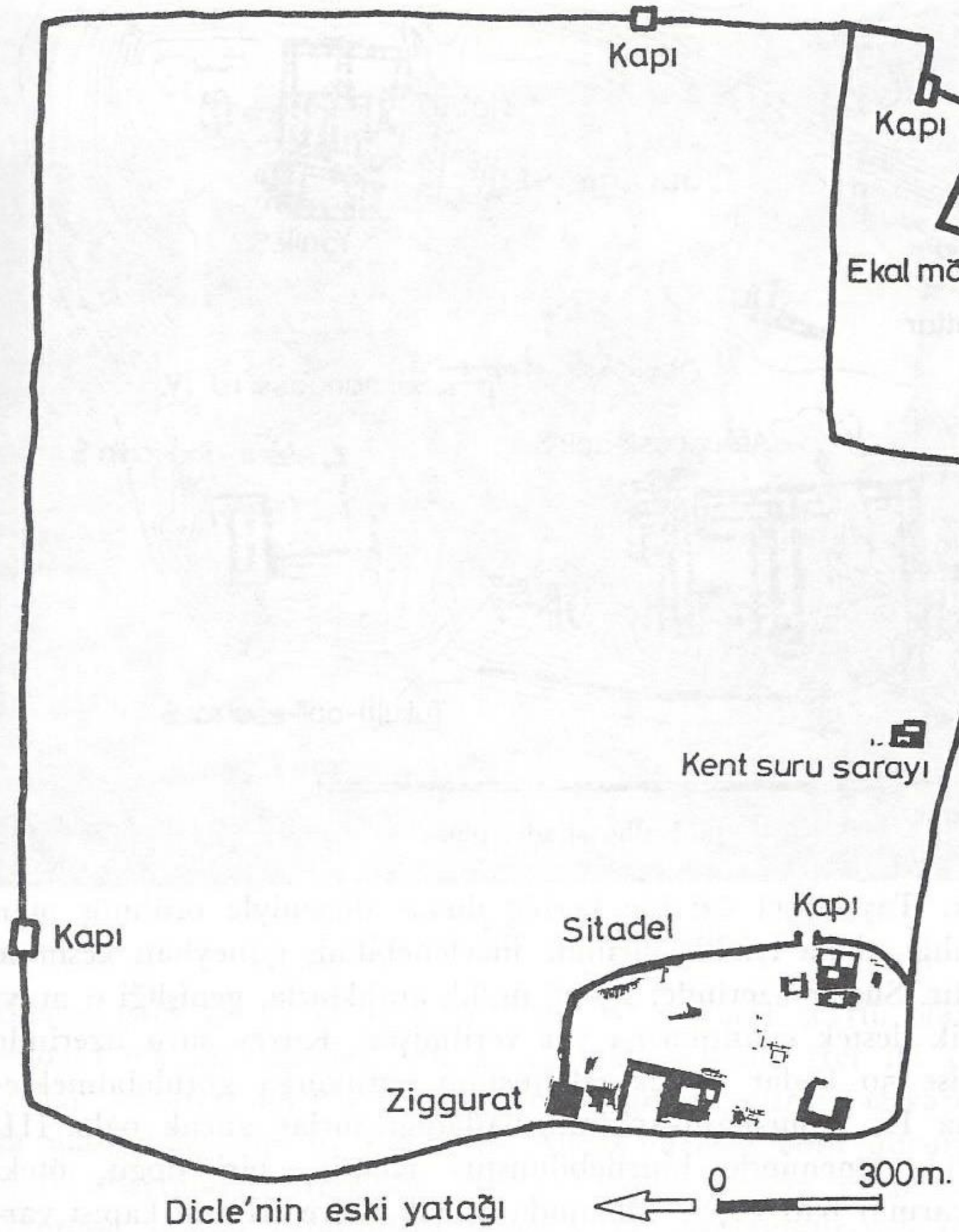

8. Kalhu kent planı.

birbirine kavuştuğu, Dicle'nin doğu yakasındaki Kalhu'nun seçiminde rol oynayan öteki etkenler açık bir biçimde bilinmemektedir. Bununla beraber, coğrafi konumu açısından Ninive'yi andıran Kalhu çevresinde Dicle ırmağının ulaşıma çok olanak tanıması geçerli bir neden sayılabilir. Ziraat ve hayvancılığa elverişli toprakları bulunan bu yerin bir başka önemi de hem Dicle ve hem de Büyük Zap ırmaklarına oldukça yakın oluşudur [5].

Kalhu, fazla düzenli olmamakla birlikte, kareye yaklaşan dikdörtgenimsi planlıdır (Res. 6–8). Yaklaşık olarak 2100 × 1670 m. boyutlarındaki, 360 hektarlık bir alana yayılan kenti, uzunluğu 8 km.'yi bulan

[5] J. Reade, *ayn. esr.*, 142 vdd.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

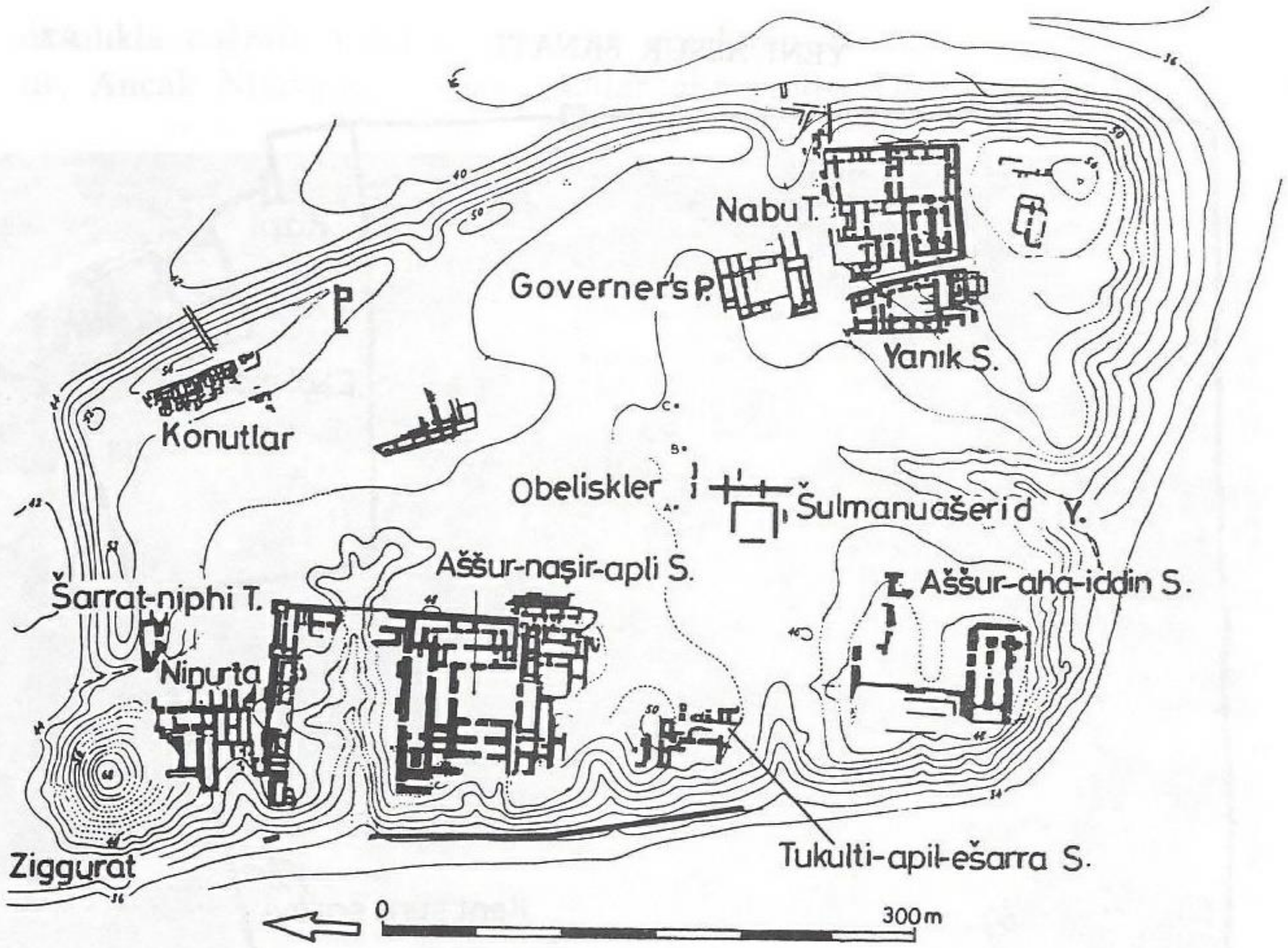

9. Kalhu sitadel planı.

surlar kuşatır. Taş temel üzerine kerpiç duvar düzeniyle örülmüş olan surların kalınlığı, daha iyi bir biçimde incelenebilmiş güneybatı kesimde 21 m. kadardır. Surlar üzerinde, 23–25 m.'lik aralıklarla, genişliği 9 m.'yi bulan 4 m.'lik destek çıkıntılarına yer verilmiştir. Kuzey suru üzerinde 58, doğuda ise 50 kadar destek çıkıntısının varolduğu görülebilmektedir. Yapımına II. Aşşur-nasir-apli'nin başladığı surlar ancak oğlu III. Şulmanu-aşerid döneminde bitirilebilmiştir. Kentin, biri doğu, öteki ise kuzey duvarının batı köşesi yakınında olmak üzere iki ana kapısı vardır. Bunlardan kuzeydeki Ninive'ye doğru giden bir yolun üzerindedir. Sur ve kapıların plan ve ayrıntıları konusu kazı yapılmadığı için bilinmemektedir. Kent batıdan Dicle yatağı, güneydense Büyük Zap'tan getirilen *Babelat-hegalli* (Bereket Kanalı) adı verilen su kanalıyla sınırlıdır[6]. Bu durum kapı sayısının iki ile sınırlı kalışının en büyük nedenidir. Çünkü batı ve güney yönlerden ulaşım olanaksızdır. Kent suru, kuzey ve doğu yönleri önüne açılmış hendeklerle ayrıca güçlendirilmiştir.

Kenti oluşturan ögelerin en başında gelen ve ortalama yüksekliği 20 m.'yi bulan bir tepe üzerindeki, 20 hektarlık alan kaplayan sitadel güneybatı köşededir (Res. 9). Güney ve batıdan surlar, kuzey ve doğu-

[6] Bu kanal için bk. C.J. Davey, "The Negûb Tunnel", *Iraq* 47, 1985, 49 vdd.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

10. Kalhu sitadel kapısı.

dansa, kalınlığı 37 m.'yi bulan ayrı bir duvarla çevrili olan sitadele doğudaki tek bir kapıdan girilip çıkılabilmektedir. Her iki yanı koruyucu arslan kabartmalarıyla bezeli olan bu geçide, üzeri taş kaplama bir yolla ulaşılabilmekteydi (Res. 10). Ancak fazlaca kötü durumdaki bu arslan kabartmaları üzerinde III. Şulmanu-aşerid'in yazıtları kazılı olduğundan, sitadel kapısındaki inşaatın II. Aşşur-nasir-apli döneminde tamamlanamadığı anlaşılmaktadır [7].

Sitadelde, saray ve tapınaklarla, ancak 7. yüzyıla ait olanlarını tanıyabildiğimiz, önemli kişilere ilişkin konutlar vardır. Sitadel kapısından girilip, önceleri II. Aşşur-nasir-apli ve oğlu III. Şulmanu-aşerid tarafından inşa olunup, 800 yıllarında da büyük çapta elden geçirilmiş ve 788 yılında açılmış olan, Babil baş tanrısı Marduk'un oğlu, yazı ve güzel sanatlar tanrısı Nabu ile eşi Taşmetum'un tapınağının *(Ezida)* cephesi boyunca uzanan yoldan ilerlenerek kuzeye dönülünce, sitadelin orta yerinde bir meydana gelinir. Kısmen açılmış olan bu meydanın, en azından kuzey ve batı cephesi, II. Aşşur-nasir-apli ve oğlu III. Şulmanu-

[7] M. Mallowan, *ayn. esr.*, 83.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

aşerid'in yaptırttığı kabartmalarla süslü yapılarla kuşatılmıştı[8]. Meydanda ayrıca çeşitli anıtlar yükseliyordu ki, bunlardan en ünlüleri, II. Aşşur-nasir-apli'nin "Rassam Obeliski" denen bazalt dikilitaşı ile III. Şulmanu-aşerid'in, taşının rengi yüzünden "Siyah Obelisk" denen dikilitaşıdır (Res. 11). Hem bu meydanın ve hem de sitadelin kuzeybatısında II. Aşşur-nasir-apli'nin görkemli sarayı yükselir. Sarayın kuzeyinde ve sitadelin kuzeybatı uç kesiminde, saraya bitişik ve hatta onun bir parçası olarak inşa edilmiş dinsel yapılar kümesiyle karşılaşılır. Bu kümenin en kuzeyinde, günümüzdeki yüksekliği 43 m.'yi bulan ve kutsal bir dağı simgeleyen *ziggurat* yer alır. İnşaasına II. Aşşur-nasir-apli'nin başladığı ve oğlu III. Şulmanu-aşerid'in bitirebildiği bu kutsal yapı, güney eteğindeki iki saray şapeliyle birlikte, yer tanrısı Enlil ile savaş, av ve Kalhu kentinin baş tanrısı Ninurta'ya adanmıştır. Bunun doğusunda Şarrat-niphi ve biraz güneydoğuda ise İştar Kidmuru şapelleri yükseliyordu. Ancak bu sonuncusu II. Aşşur-nasir-apli öncesinde de vardı ve fakat kentin inşaası sırasında yenilenmişti. Şapeller bir avlu çevresinde toplanmış olmalıydılar. II. Aşşur-nasir-apli Kalhu'da Enlil ve Ninurta, Nabu, Şarrat-niphi, İştar Kidmuru, Ea (-şarru) ve eşi Damkina, Adad ve Şala, Sin, Gula ve Sibitti'ye de tapınaklar inşa ettirttiğini bildirmekle birlikte[9], kimilerinin aşağı kentte olması gereken bu tapınaklardan çoğunun yerleri saptanabilmiş değildir.

Sitadelin doğu ve kuzeydoğu bölümü özel konutlara ayrılmıştı. Önceleri olasılıkla önemli devlet görevlilerine ait konaklarla kaplı olan bu alan, başkentin II. Şarru-kin döneminde Dur-Şarru-kin'e taşınmasıyla önemini büyük ölçüde yitirmişti. Örneğin bugün kalıntılarını görebildiğimiz 7. yüzyıl evlerinden biri, bir tefeci ve kuş taciri olan Şamaş-şar-usur'undu.

Zamanla içine irili ufaklı başka saray ve tapınakların inşa edilmiş olduğu, Yeni Assur döneminin bu en erken sitadelindeki yapıların serbest bir düzende yerleştirilişi, bunu izleyecek olan II. Şarru-kin'in Dur-Şarrukin'deki sitadelinden farklılık gösterir.

II. Aşşur-nasir-apli'nin yazıtlarından anlaşıldığı üzere, aşağı kentin güney surları tarafına doğru olan kesimde, meyve bahçeleri, koruluklar ve bir de hayvanat bahçesi bulunmakta, Zap ırmağından açılan kanallar bu bahçeleri sulamakta ve başkent olduktan sonra, çocuklarla birlikte 80–90 bin kişiye varan nüfusun su gereksinimini karşılamaktaydı. 5 yıllık bir çalışmadan sonra kullanılabilir duruma getirilen kentin ve sarayın açılışı, aşağıda bir bölümünü kurucusunun ağzından sunduğumuz, görkemli törenlerle kutlandı[10]:

[8] R. Sobolewski, *ayn. esr.*, res. 3.
[9] *ARI* II 679. (53).
[10] *ARI* II 682. (102); D. J. Wiseman, *Iraq* 14, 1952, 24 vdd.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

11. Siyah Obelisk.

"....Kalhu sarayını tamamladığımda, ülkemin her köşesinden davet edilen, kadınlı erkekli 47.074 *kişiyi, Suhu, Hindanu, Patinu, Hatti, Tyre, Sidon, Gurgum, Malidu, Hubuşkia, Gilzanu, Kumu ve Musasiru ülkelerinin ileri gelenleri ve elçilerinden* 5.000*'ini, Kalhu'nun* 16.000 *kişisini (ve) sarayımın* 1.500 *zarīqū'suyla birlikte, tüm ülkelerden davet edilenler ve Kalhu halkı (dahil) toplam* 69.574 *kişiye* 10 *gün boyunca yemek verdim, içki verdim, yıkadım, yağladım. (Böylece) onlara şeref verdim (ve) barış ve huzur içinde ülkelerine geri yolladım."*

On gün süren açılış törenlerinin yapıldığı sırada inşaası henüz tümüyle bitmemiş olan Kalhu yalnızca sitadel ve hakkında fazla birşey bilinmeyen aşağı kentten oluşuyordu. İnşaat çalışmaları III. Şulmanuašerid döneminde de devam etti ve ilk başkent son biçimine bu dönemde kavuştu. Bu kral güneydoğu köşesindeki doğal bir tepe üzerine, aşağı kentten yine bir duvarla ayrılmış, 300 × 200 m. boyutlarında, dikdörtgen planlı bir *ekal māšarti* (kışla-saray) ekleyerek Kalhu'yu tipik bir Yeni Assur dönemi başkenti durumuna getirdi.

Kalhu II. Šarru-kin'in yeni başkentini Dur-Šarrukin'e taşıdığı 8. yüzyılın sonlarına değin gelişimini sürdürdü ve çeşitli yapılaşmalara sahne oldu. 670 yıllarında Aššur-aha-iddin başkenti yeniden Kalhu'ya taşımaya karar verdiyse de, bu tasarı kralın ölümü üzerine son buldu; bununla birlikte, giderek büyüyüp gelişerek önemini imparatorluğun yıkılışına değin korudu.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Sözgelimi Aşşur-ban-apli ya da onu izleyen iki güçsüz kraldan biri döneminde aşağı kentin güney kesimine, surun önüne gelecek şekilde, sarayların küçük bir kopyasını andıran bir konak inşa edilmişti.

Dur-Şarrukin

II. Aşşur-nasir-apli'den II. Şarru-kin'e değin uzanan yaklaşık 160 yıllık sürede Assur kralları yaşamlarını Kalhu'da sürdürdüler. Ancak güçlü Assur hükümdarlarından II. Şarru-kin tahta çıktıktan bir süre sonra, kendisi ve artık çok büyümüş olan imparatorluğu için yeni bir başkent kurmaya karar verdi. Bu kararı alışının gerçek nedeni bilinmemektedir. Çünkü Kalhu'dan 60 km. kadar kuzeyde, Muşri dağının eteklerindeki, bugün *Khorsabad* adını taşıyan kent, yer seçimini haklı gösterecek belirli bir avantaj taşımamaktadır[11]. Bu nedenle de kralın, inşaatın henüz tümüyle bitirilemediği bir sırada, 705 yılındaki beklenmedik ölümünün ertesinde derhal terk edilmiştir.

Yapımına 717 yılında başlanan ve bir bölümü 706 tarihinde bitirilip, açılışı törenlerle kutlanan bu kente, kurucusuna göre *Dur-Şarrukin* adı verilmişti ki, II. Şarru-kin bu törenleri şu sözlerle anlatır[12]:

"*.... Ninive'nin yukarısında, Muşri dağının eteğinde bir kent kurdum ve adını Dur-Şarrukin koydum..... Ülkemin valileri, katipleri ve yöneticileri, soyluları, memurları ve yaşlıları (?) ile birlikte, hayatlarını bağışladığım, egemenliğimi kabullenmiş dört bir tarafın prenslerinden zengin armağanlar aldım. Onlara ziyafet verdim ve müzik şöleni yaptım.*"

Assur kentlerinin en tipik örneğini oluşturan bu yeni başkent aslında Kalhu'nun biraz farklı bir kopyası gibidir. Ancak bir tek kral döneminde yapılıp, hiç bir eklentiyle değiştirilmeden hemen terkedildiği için, Assurlu mimarların şehircilik anlayışı en iyi biçimde burada görülebilir.

320 hektar kadar bir alana yayılan Dur-Şarrukin genel olarak, kenarları 1 600 × 1 750 m. uzunluğunda, kareye yaklaşan bir plandadır (Res. 12). Taş temel üzerine kerpiç duvar düzeniyle inşa edilmiş, 24 m. kalınlığındaki surlar yaklaşık olarak 7 km. uzunluğundadırlar. Yüksekliğinin 12 m. kadar olduğu sanılan surlar üzerinde, her 27 m.'de bir yerleştirilmiş, 4.00 × 13.50 m. boyutlarındaki destek çıkıntılarından başka, kuzey dışında ikişer kapı geçidine yer verilmiştir. Bu yedi geçitten üçü taştan koruyucu kabartmalarla süslüdür[13]. Kuzeybatı duvarının doğusunda bulunması gereken kapı geçidi, olasılıkla saray terasının aynı kesime rastlamış olması nedeniyle inşa edilememiştir. Kentin aslında

[11] J. Reade, *ayn. esr.*, 161.
[12] *LAR* II 98.
[13] Bk. G. Loud — B. Altman, *Khorsabad II*, 1938, 21, lev. 10C.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

sekiz kapılı olarak tasarlanmış olduğu II. Şarru-kin'in kendi ifadeleriyle de doğrulanmaktadır. Kral yeni başkentinin kuruluşunu tanımlayan yazıtlarında, Dur-Şarrukin'in dört bir yanına sekiz kapı yaptırttığını, bu kapıların adlarını teker teker sayarak anlatmaktadır[14].

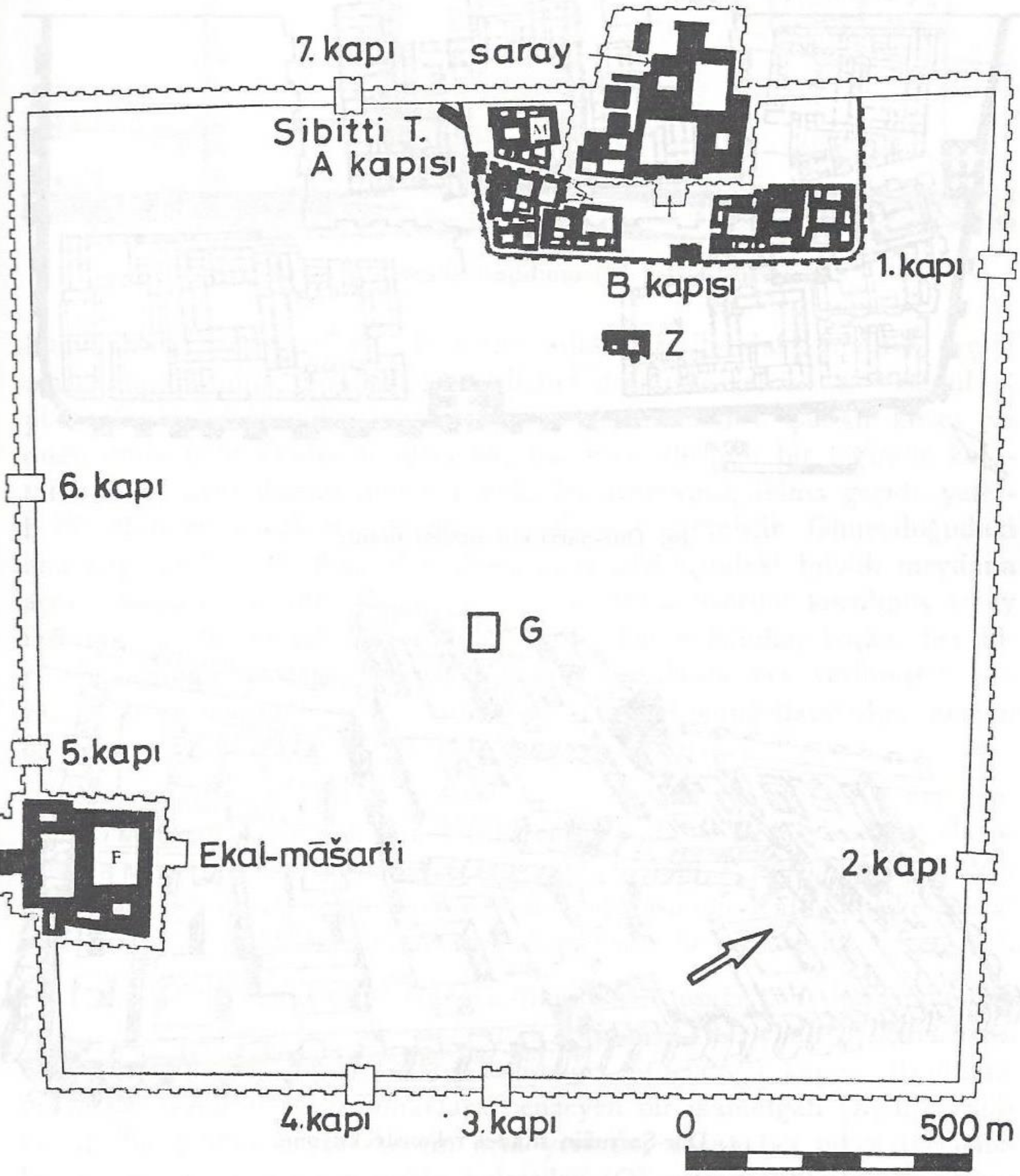

12. Dur-Şarrukin kent planı.

[14] *LAR* II 85, 121.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

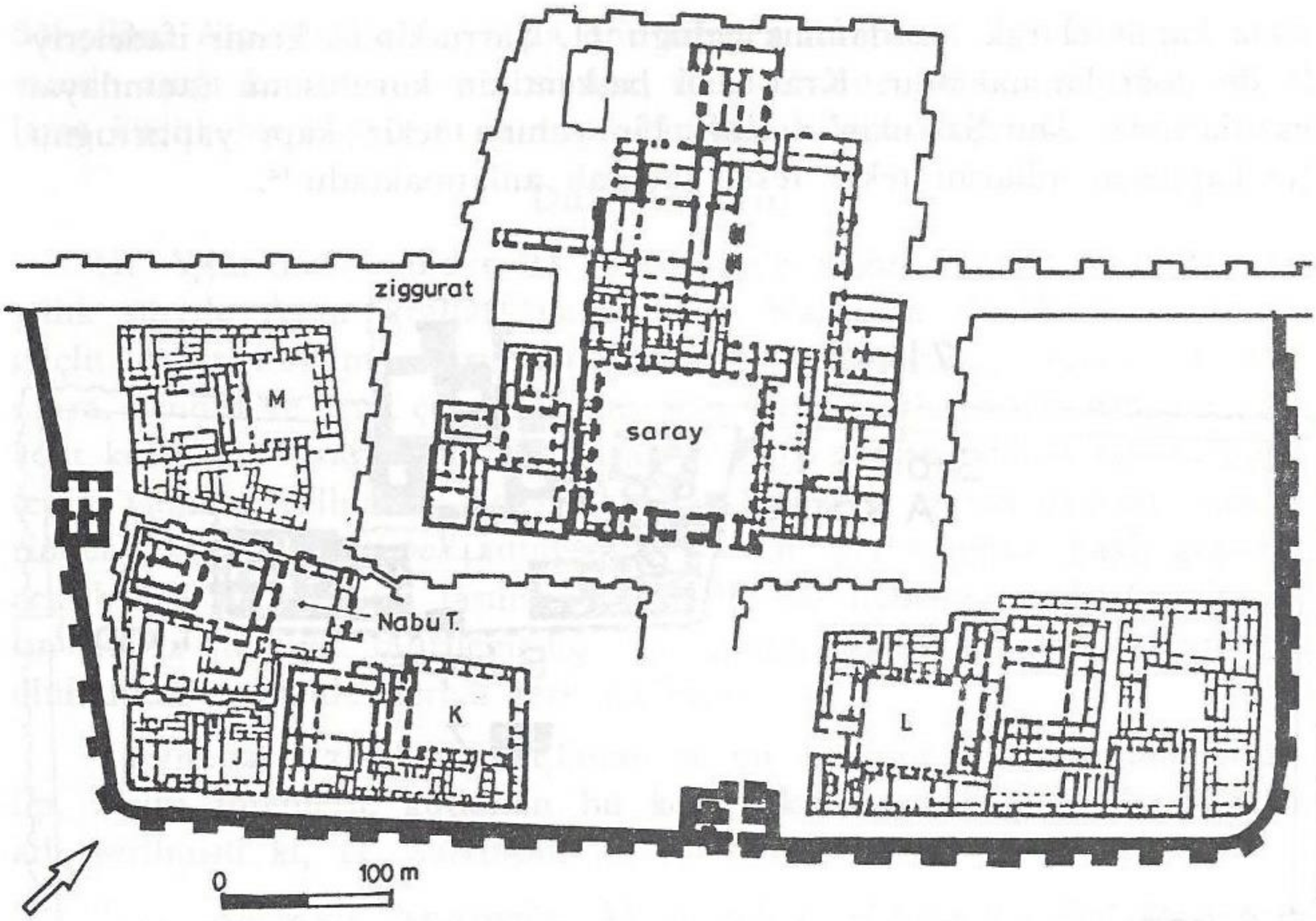

13. Dur-Şarrukin sitadel planı.

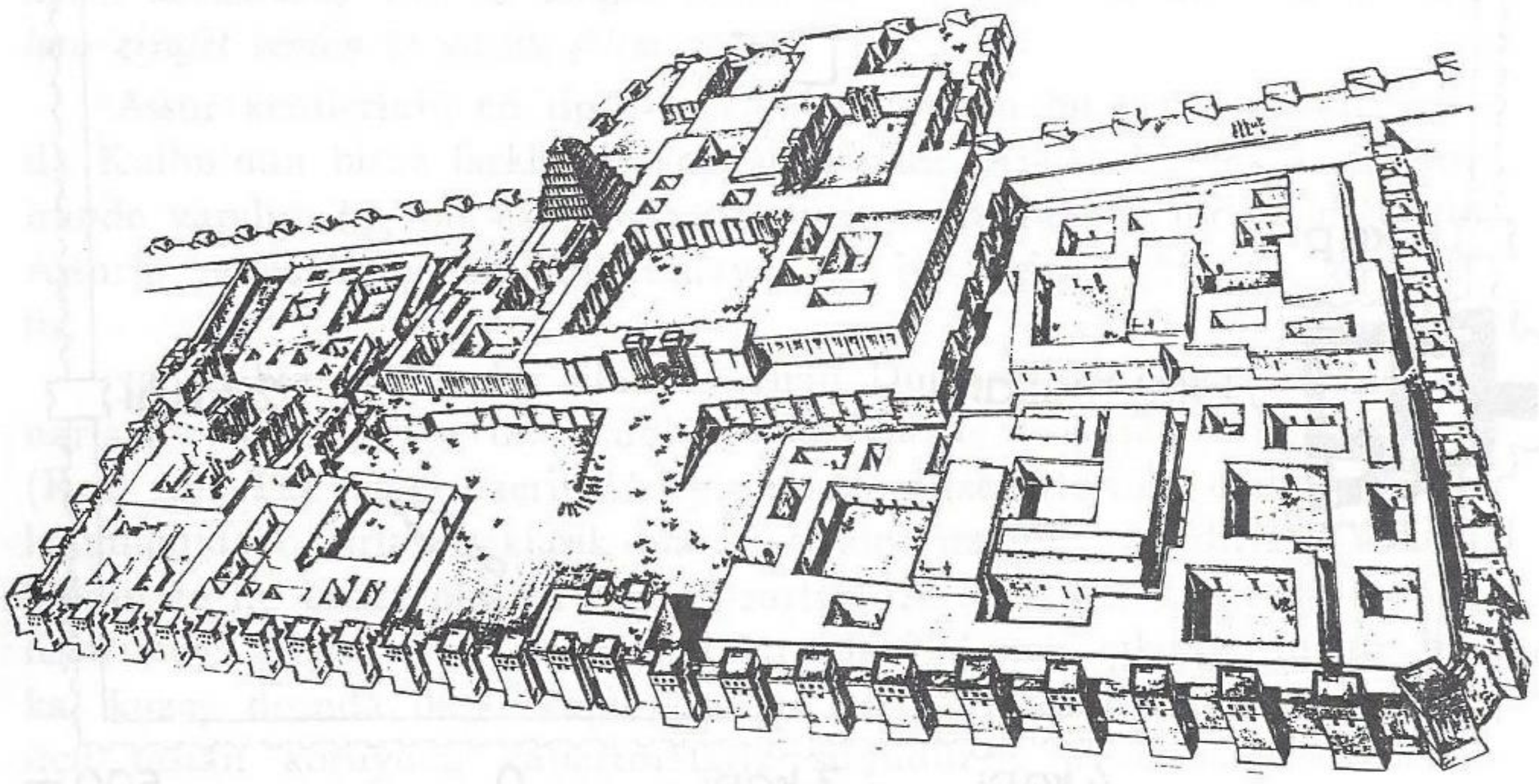

14. Dur-Şarrukin sitadel rekonstrüksiyonu.

25 hektar kadar bir alan kaplayan sitadel, kuzeybatı suruna yapışık bir konumdadır ve Kalhu'dakinden farklı olarak düz bir alan üzerine kurulmuştur (Res. 13–14). Aşağı kentten zemin kısmındaki kalınlığı 7.50 m.'yi bulan destekli bir surla ayrılmış sitadele, bu surun güneydoğu (B) ve güneybatı (A) duvarlarına açılmış, dış yüzleri sırlı tuğlalar, insan başlı kanatlı-boğa ve cin kabartmalarıyla bezeli iki kapıyla ulaşı-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

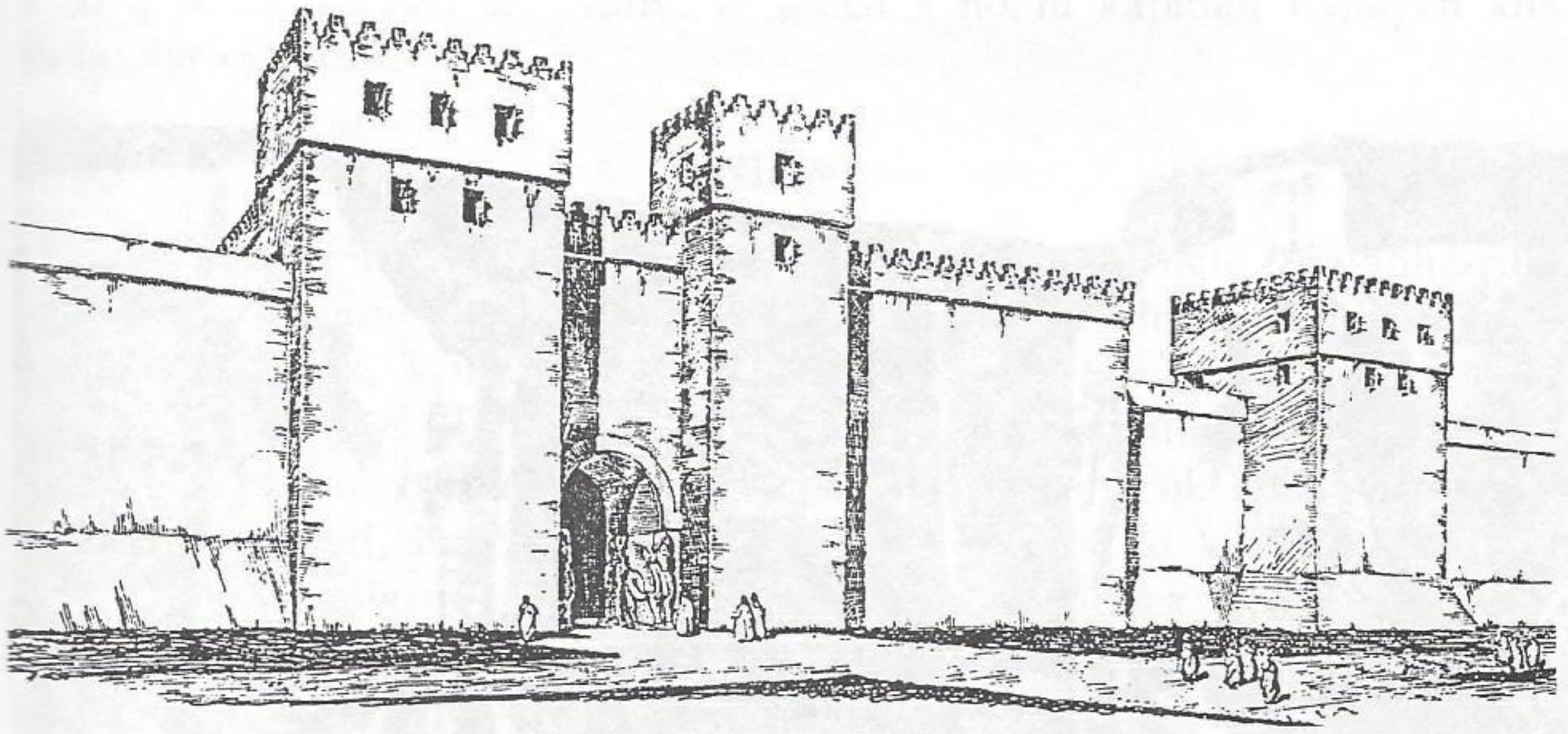

15. Dur-Şarrukin sitadel kapısının (A) rekonstrüksiyonu.

labilmektedir (Res. 15–16). İç surun aslında Kalhu'daki gibi tek geçitli olarak tasarlandığı, güneybatıdaki ikinci geçidinse sonradan düşünülüp, plandaki bir değişiklikle uygulandığı anlaşılmaktadır. Çünkü kuzey ve doğu yönlerinde sitadel içindeki yapılar gayet düzgün bir biçimde kuşatan iç sur, aynı düzeni güney tarafta koruyamamış, ikinci geçide yeterli bir alan bırakacak şekilde eğik olarak inşa edilmiştir. Güneydoğudaki ana kapı geçidi (B) doğrudan doğruya sitadel içindeki büyük meydana açılır. Sitadelin içinde, alçak bir tepe ve teras üzerine kurulmuş saray ile yine yapay bir teras üzerindeki Nabu Tapınağı'ndan başka, her biri birer minyatür saray görünümündeki konaklara yer verilmiştir. Sarayın terası üzerinde yükseltilmiş olan *ziggurat* güneybatıdadır; hemen önünde ise altı küçük kutsal alan bulunmaktadır.

Güneybatı kent surunun güney ucuna yakın yapay bir teras üzerinde, konumu açısından sitadeldeki sarayın daha küçük kopyası durumunda olan bir yapı kümesi yer alır. Bir zamanlar "F Binası" ve "Veliaht Sarayı" olarak nitelenmiş olan bu yapı aslında Kalhu'daki *ekal māşarti*'nin biraz farklı bir uygulamasından başka birşey değildir (Res. 12).

Kalhu'da olduğu gibi, Dur-Şarrukin'de de aşağı kent hakkında fazla birşey bilinmez. Sitadelin güneybatı kapısı (A) ile 7 no.'lu kent kapısı arasında kalan alanda Sibitti Tapınağı; güneydoğu kapısı (B) önüne yakın bir yerde de öteki konaklara benzeyen bir ikametgah (Z) inşa edilmiştir. Bunlardan başka, kentin orta yerinde, ancak beş odası incelenebilmiş büyük bir yapıya ilişkin kalıntılar (G) ortaya çıkarılmıştır. Kentin ortasında kuzeybatıdan güneydoğuya doğru uzanan ve sitadel dışındaki konağın (Z) önünden geçip, sitadelin güneydoğu kapısına ulaşan bir caddenin varlığı kabul edilebilir (Res. 12). Belki de aniden terkedil-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

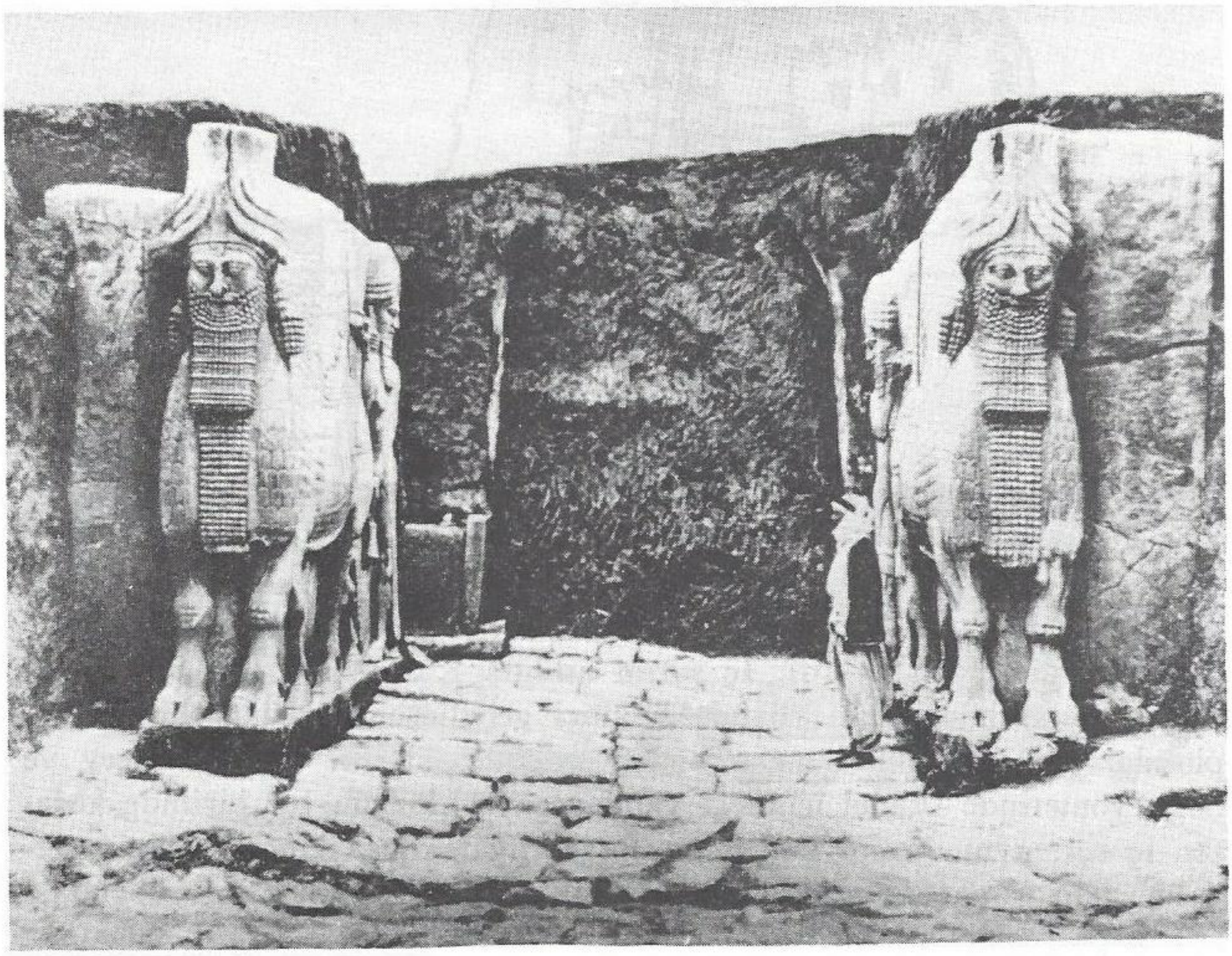

16. Dur-Şarrukin sitadel kapısı (A).

miş olması yüzünden Dur-Şarrukin aşağı kentinde halka ilişkin konutların yapılamamış olduğu söylenebilir.

Anlaşılacağı üzere, Dur-Şarrukin de, Kalhu'daki gibi, bir bölümü surlar üzerine oturtulmuş sitadel ve *ekal māşarti* ile aşağı kent gibi üç büyük ögeden oluşturulmuştur. Bunlardan başka kentin yanıbaşında bir botanik parkının kurulduğu da bilinmektedir.

Genel durumu Kalhu'ya benzemekle birlikte, Assurlu mimarların Dur-Şarrukin'de daha düzenli bir plan amaçlayarak işe başladıkları açıktır. Köşeleri ana yönlere bakan surlar üzerine açılmış ikişer kapı geçidi, burada çalışan mimarların simetriye büyük bir özen göstermiş olduklarına işaret etmektedir. Çünkü bu denli fazla sayıda geçidin varlığını trafiğin yoğunluğuyla açıklamaya olanak yoktur [15]. Aynı durum, aşağıda değineceğimiz, 18 kapılı Ninive için de geçerlidir. Sözgelimi Dur-Şarrukin'de kuzeydoğudaki 2 no.'lu kapı Cebel-i Maklub dağının eteklerine açılmaktadır. Yalnızca kuzeybatı yönünde bir trafiğe olanak tanıyan bu geçitten çıkanlar, 1 no.'lu geçidin önünden geçmek zorundaydılar.

[15] H. Frankfort, *ayn. esr.*, 145.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

3 ve 4 no.'lu geçitler ise Ninive'ye giden 5 no.'lu kapıdan başlayan ana yolla birleşiyordu.

Ninive

II. Şarru-kin'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Sin-ahhe-riba nedense babasının büyük bir emek harcayarak kurduğu yeni başkentte hiç oturmayarak, kendisine Assur'un eski ve en önemli merkezlerinden biri olan *Ninive*'yi (bugün Koyuncuk) başkent yapmayı uygun buldu. Bu amaçla Dicle geçitlerinin en elverişlisi ve de en çok kullanılanı üzerindeki eski kenti, Kalhu ve Dur-Şarrukin'e kıyasla iki kat büyüttü (750 hektar), meydanlarını ve sokaklarını genişletti, yüksek surlar inşa etti, surların önündeki hendeği daha derin ve geçilmez bir duruma soktu; atalarının yaptığı gibi bahçeler kurdu ve tarlalardaki verimi arttırmak

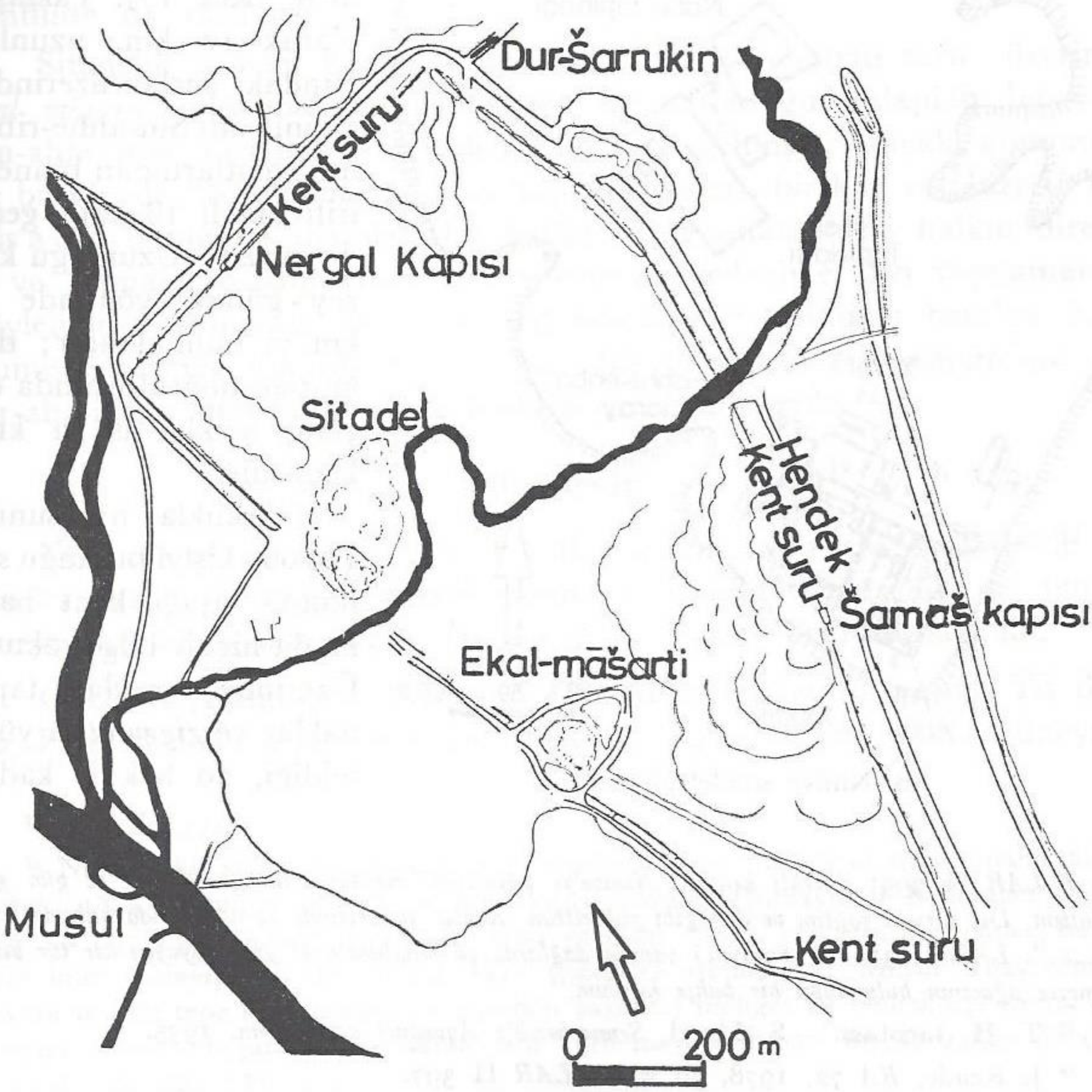

17. Ninive kent planı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

için Dicle'ye dökülen Husur çayından 90 km. uzunluğunda bir kanal açtı[16]. Bu kanal alçak düzeydeki Jerwan vadisini 300 m. uzunluk ve 25 m. kadar genişliğinde, beş gözlü bir su-kemeri ile geçmekteydi[17]. Sin-ahhe-riba bununla da yetinmeyip başka sulama tesisleriyle kente gelen su miktarını arttırdı. Bu kanalların getirdiği fazla suyun akıp gitmesini önlemek üzere kentin yanında bir bataklık oluşturdu ve içini kamışlık haline getirdi. Bu kamışlık ise bir kuş cenneti durumuna sokuldu.

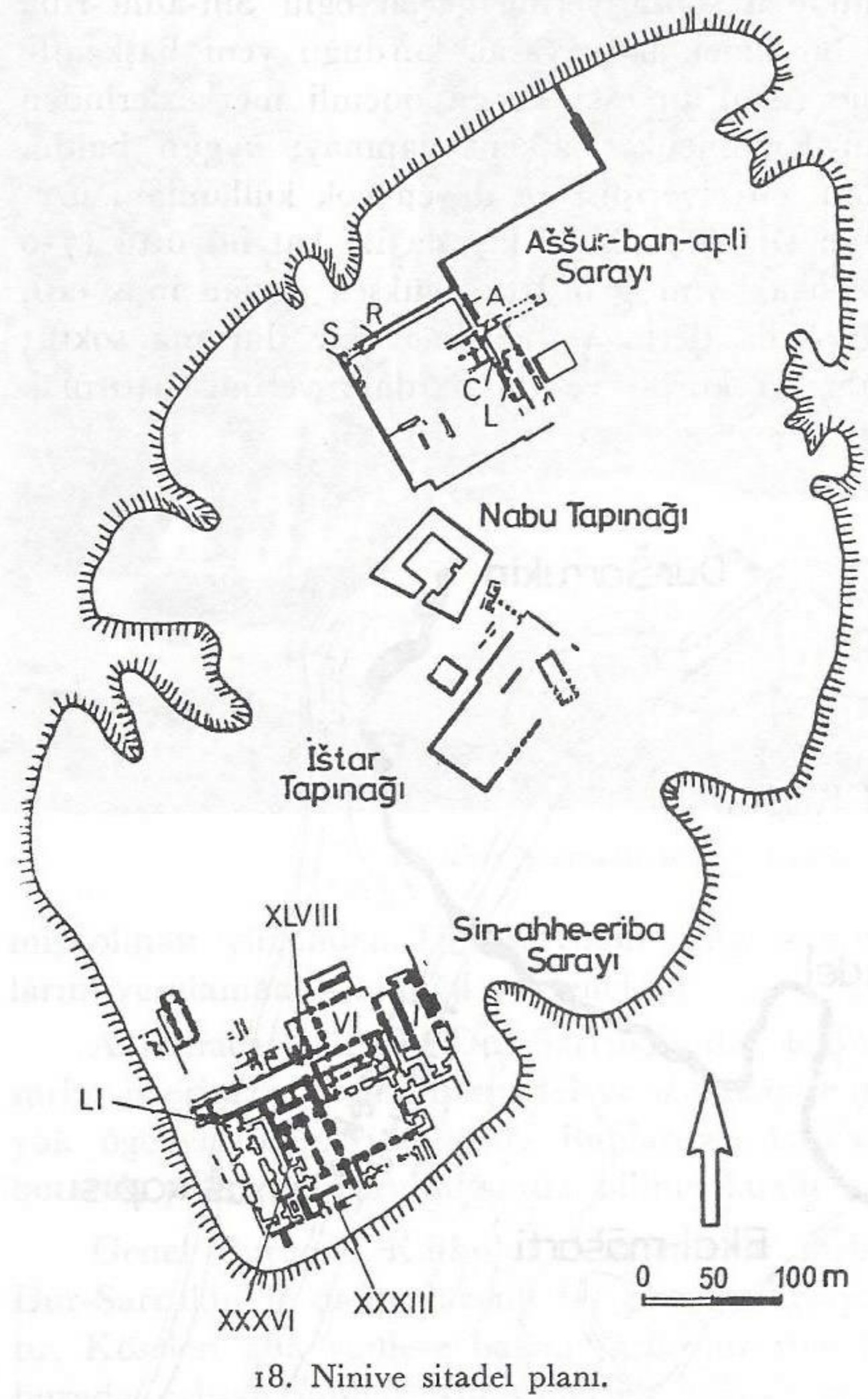

18. Ninive sitadel planı.

Ninive kenti plan olarak bir dikdörtgeni andırır (Res. 17). Yaklaşık olarak 12 km. uzunluğundaki surlar üzerinde, 15'inin adı Sin-ahhe-riba'nın yazıtlarından bilinen, irili ufaklı 18 kapı geçidi vardı[18]. Uzunluğu kuzey-güney yönünde 4 km.'yi bulmaktadır; doğu-batı doğrultusunda en geniş açıklık ise 2 km. kadardır.

Olasılıkla nüfusunun 120 000 kişiyi bulduğu sanılan[19] aşağı kent hakkında hiçbir bilgi yoktur. Üzerinde saraylar, tapınaklar ve *ziggurat*'ın yükseldiği, 20 hektar kadar

[16] *LAR* II 399: "*Krali kentim Ninive'yi büyüttüm, meydanlarını genişlettim ve gün gibi parlattım. Dış surunu yaptım ve dağ gibi yükselttim. Kentin yukarısında ve aşağısında bahçeler kurdum.....*". *LAR* II 376: "*(Sarayın) yanına dağlarda ve Khaldea'daki gibi büyüyen her tür bitki ve meyve ağacının bulunduğu bir bahçe kurdum.*"

[17] T. H. Jacobsen — S. Lloyd, *Sennacherib's Aqueduct at Jerwan*, 1935.

[18] J. Reade, *RA* 72, 1978, 50 vdd.; *LAR* II 397.

[19] *Jonah* XI. 4; D. Oates, *ayn. esr.*, 49 vd.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bir alan kaplayan sitadel, Kalhu'daki gibi eski bir höyük üzerinde kurulmuştur ve batı suruna yapışık durumda dır (Res. 18).

Sin-ahhe-riba'nın "eşsiz" olarak nitelendirdiği görkemli sarayı sitadelin güneybatı köşesini kaplamaktadır. Daha sonra kuzey köşeye ise Aşşur-ban-apli'nin sarayı kurulmuştur. Her iki saray arasında Nabu ve İştar tapınaklarıyla bir *ziggurat*'a yer verilmiştir. Kalhu ve Dur-Şarrukin sitadellerinde önemli bir yerleri olan özel ikametgahlara ilişkin hiç bir iz yoktur. Eskiden sitadel içindeki özel konaklarında yaşayan devlet büyüklerinin, Sin-ahhe-riba çağında yapılan kimi reformlardan sonra kral saraylarının içine kabul edilmiş olabilecekleri düşünülebilir. Nitekim, aşağıda değinilecek olan, Sin-ahhe-riba Sarayı'ndaki oda ve salon sayısının eski örneklere kıyasla artmış oluşu bu reformların sonuçlarıyla ilgili olabilir. Buna karşılık Sin-ahhe-riba, yazıtlarında, sitadel içinde kimi mezarların varlığından söz eder ki[20], bu özelliğe, Yeni Assur döneminde bir ata-kültü merkezi durumuna dönüştürülmüş olan Assur kentiıde de rastlanır.

Sitadelin 300 m. kadar güneyinde, yine kısmen batı suru üzerinde *ekal māşarti* yükselmektedir. Önceden de varolduğu anlaşılan bu yapı Sin-ahhe-riba tarafından yeniden elden geçirilmişti. Ancak günümüzde bu tepede "Nebi Yunus" adını taşıyan modern bir köy ve Hazreti Yunus'a ait olduğuna inanılan bir türbe olduğundan, yerli halkın direnişi ve Osmanlı hükumetinin izin vermeyişi nedeniyle kazı yapılamamış, böylelikle de bu yapı ortaya çıkarılamamıştır.[21] Bununla beraber Nebi Yunus tepesinde bulunmuş çivi yazılı bir prizmada *ekal maşarti*'nin Aşşur-aha-iddin döneminde genişletildiği anlatılmaktadır[22].

Til Barsip

Yeni Assur döneminin üç büyük başkenti yanında eyaletlerde de kentler vardı. Bu eyalet merkezlerinin en önemlilerinden biri de, bugün Suriye sınırları içinde kalan *Til Barsip*'te (bugün Tell Ahmar) idi.

Önceleri Aramiler'in Bit-Adini Devleti'ne başkentlik yapan Til Barsip, Fırat'ın doğu kıyısı üzerinde ve Kargamış'ın 20 km. kadar güneydo-

[20] *LAR* II 372.

[21] Ninive *ekal maşartisi*'nde kazı için yapılmış olan bir başvuruya Osmanlı hükümetinin 1903 tarihinde verdiği yanıtta (Yıldız Saray-ı Hümayun'u Başkitabet Dairesi Belge no. 8973) günümüz Türkçesi ile şunlar yazılıdır: "... ve kazı işine gelince, bu konuda bilgi olmayıp, Büyükelçilik'çe kazı yapılması istenen yer Musul Vilayeti'ndeki Koyuncuk adlı tepe ise inceleme ve önceden yapılmış tebligat ile belirtildiği üzere, orası kutsal alan olduğundan padişahın izni verilemeyeceğinden, Büyükelçiliğe önceden de yanıt verildiği gibi....."

[22] *LAR* II 690–97.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ğusundadır. Assur ile Suriye arasındaki Guzana, Harran ve Hadatu gibi kentleri dolaşarak gelen önemli bir yolun stratejik konumlu bir noktasında kurulmuştur. 9. yüzyılın ortalarında III. Şulmanu-aşerid tarafından Assur eyalet merkezi durumuna sokulan kent bu tarihten sonra, fatihinin adına göre *Kar-Şulmanu-aşerid* olarak andlandırıldı.

Güneyden Fırat, kuzeydense 2 km. uzunluğunda surlarla çevrili olan Til Barsip'in planı kabaca yarım daire biçimlidir (Res. 19). Taş temel üzerine kerpiç duvar yöntemiyle yükseltilmiş olan surların kalınlı-

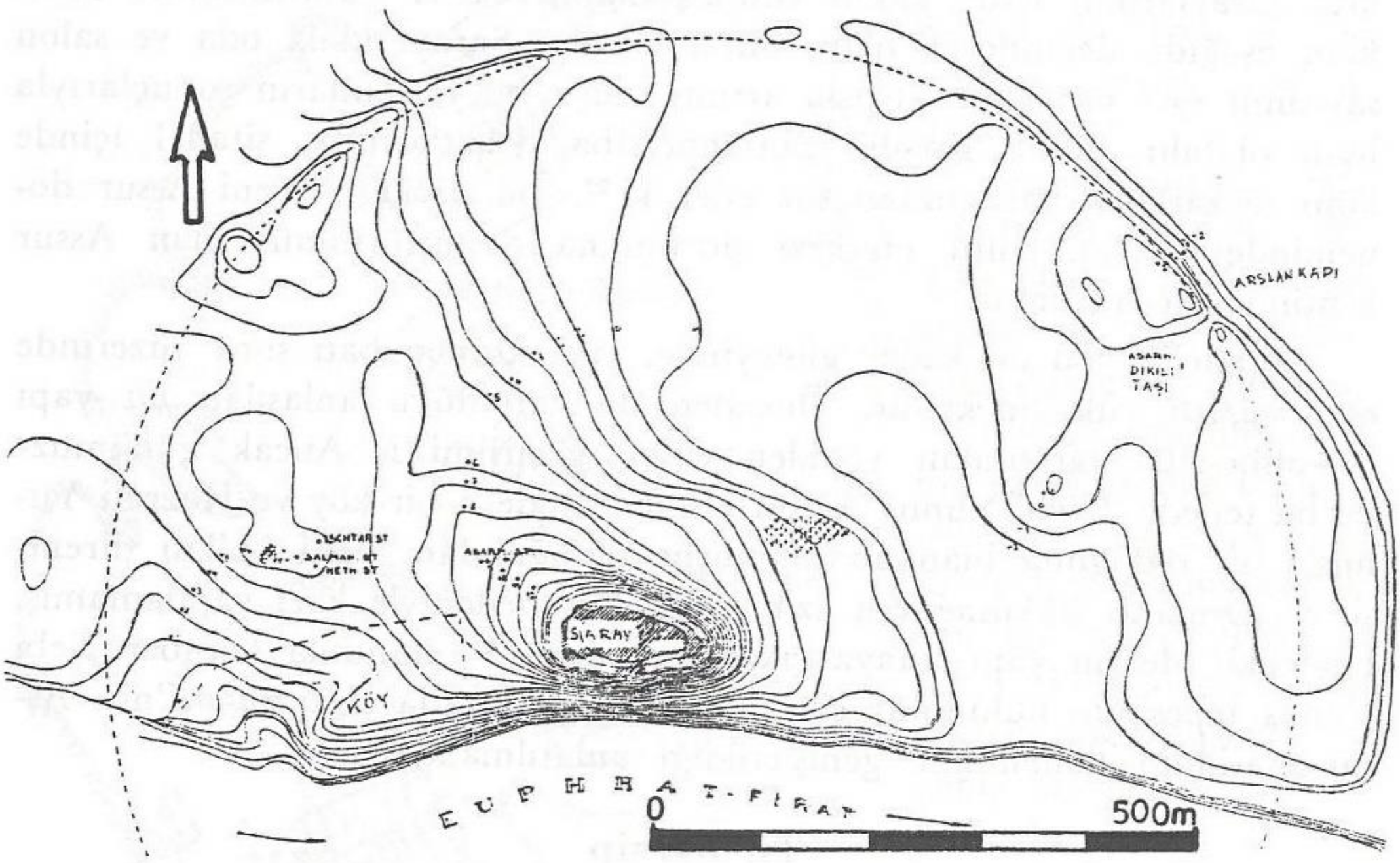

19. Til Barsip kent planı.

ğı 11.5 m.'yi bulmaktadır. 8.5 m.'lik aralıklarla payanda görevi yapan çıkıntılara sahip olan bu sur üzerinde üç ana geçit bulunmaktadır. Bunlardan yalnızca kuzeydoğudaki kazılmıştır. İki kuleli olan bu kapı geçidinde nöbetçi odaları ile geçidin iki yanında, yükseklikleri 2.5 m.'yi bulan taştan koruyucu arslan kabartmalarına yer verilmiştir. Bunların üzerine, ad ve unvanları sonradan kazılarak silinmiş olmakla birlikte, eyalet valisi *turtānu* Şamşi-ilu'nun yazıtları kazılıdır[23].

Saray kentin güneyinde, 25 m. kadar yüksekliğindeki bir höyük üzerinde kurulmuştur. Sitadeli oluşturan bu tepede, başkentlerden farklı bir biçimde, sarayın dışında başka yapı yoktur. Ayrıca sitadellerin bir

[23] F. Thureau-Dangin — M. Dunand, *Til-Barsib*, 1936, 141 vdd.; F. Thureau-Dangin, *RA* 28, 1930, 1 vdd.; M. Mallowan, *Antiquity* 11, 1937, 328 vdd.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

iç surla kuşatılışı biçimindeki anlayışa da rastlanmaz. Her yanı kazılmamış olmakla birlikte, kentte sitadelden başka bir *ekal māṣarti*'nin varlığına işaret eden hiçbir iz görülmez. Aşağı kent konusunda hemen hemen hiç birşey bilinmez.

Hadatu

Assur eyalet kentlerinden bir başkası da bugün Arslantaş adını taşıyan *Hadatu*'dur. Kargamış'ın 30 km. kadar doğusunda, günümüzde Suriye sınırları içinde kalan Hadatu III. Şulmanu-aşerid dönemi öncesinde, Til Barsip gibi, Aramiler'in Bit-Adini Devleti'ne bağlıydı. Assur ile Suriye arasında, Guzana, Harran ve Til Barsip üzerinden gelip, stratejik önem taşıyan bir yol üzerinde kurulmuş olan kent III. Tukulti-apil Eşarra tarafından iyi bir biçimde donatılarak tipik bir Assur eyalet kenti durumuna sokulmuştur.

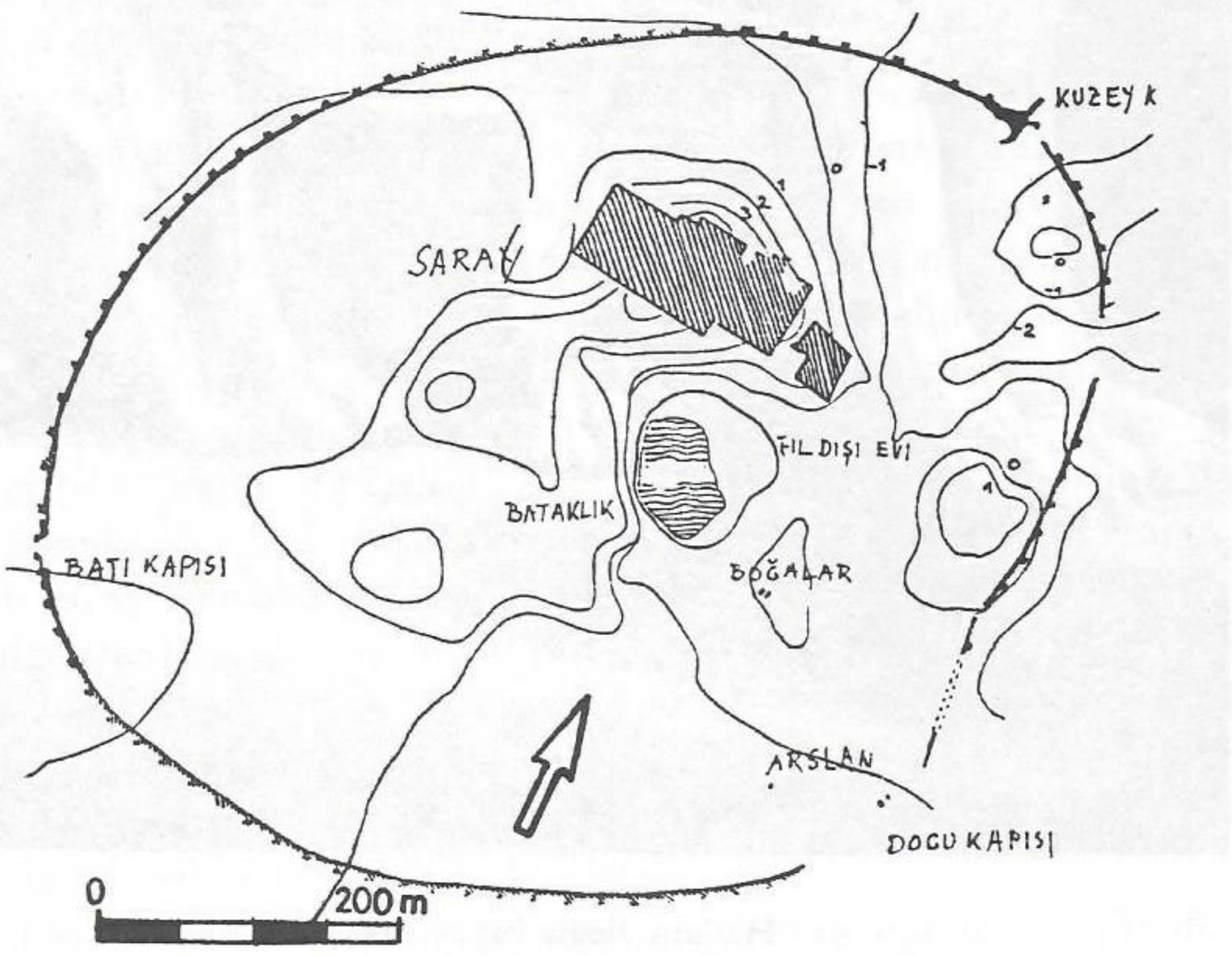

20. Hadatu kent planı.

Kabaca elipse benzer daire biçimli bir plan gösteren kent suru 4 m. kalınlığındadır (Res. 20). Taş temel üzerine kerpiç duvar yöntemiyle inşa edilmiş olan surlarda, yaklaşık olarak her 16 m.'de bir, payanda görevi yapan çıkıntılara yer verilmiştir. 36 hektar kadar bir alanı kuşatan ve uzunluğu 2 km.'yi biraz aşan bu surun batı, doğu ve kuzeyinde üç büyük geçit bulunmaktadır. İki kuleli olan bu geçitler 2.45 m. yüksekliğindeki taştan arslan ve boğa kabartmalarıyla simgesel olarak korun-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

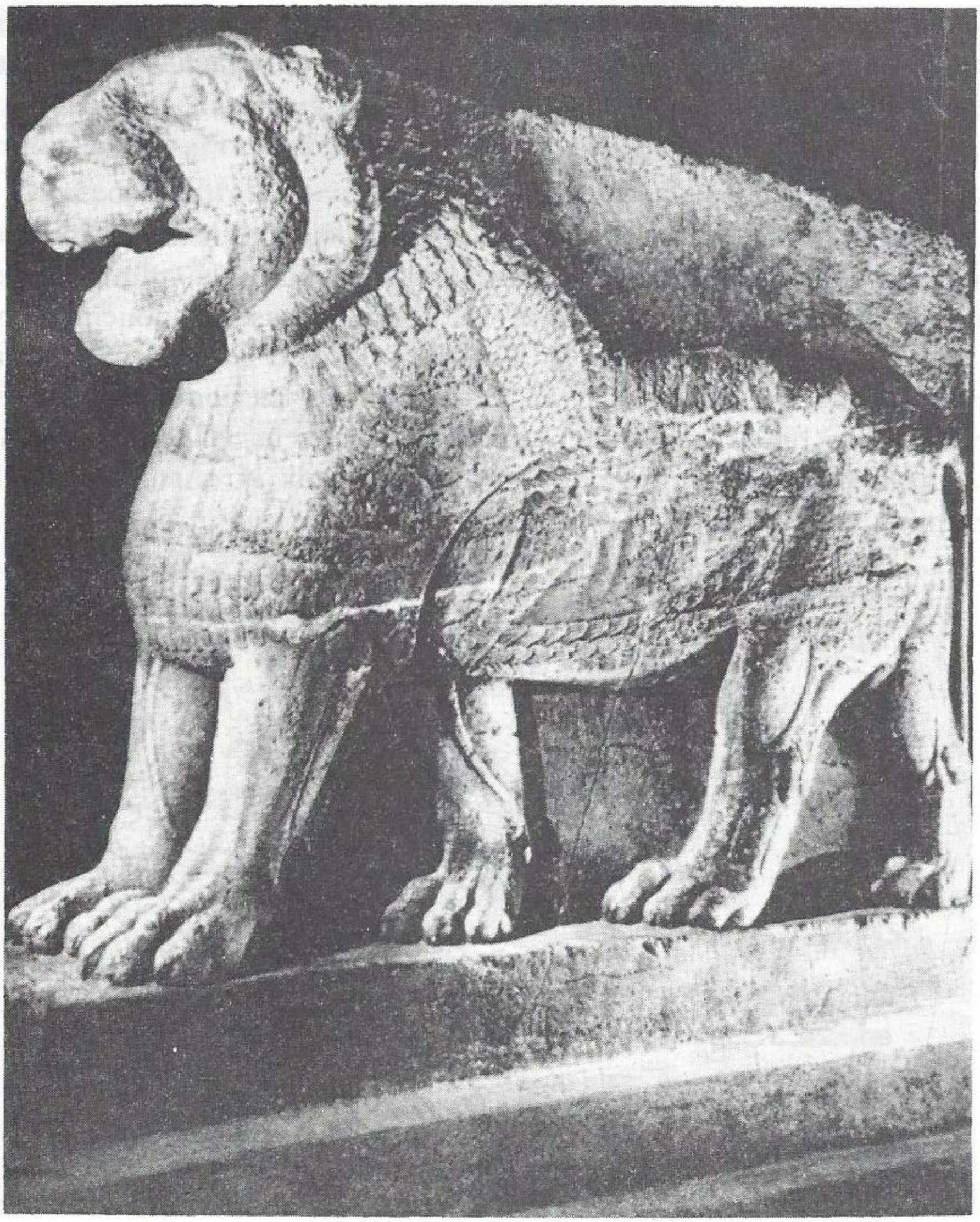

21. Hadatu doğu kapısı arslanı.

muşlardır (Res. 21). Bunlardan batıdaki koruyucu arslanlardan başka, taştan kabartmalarla da bezenmiştir[24].

Saray kentin kuzeyinde, 7 m. kadar yüksekliğindeki bir tepe üzerine kurulmuştur. Sitadeli oluşturan tepedeki saray ve bunun ayrılmaz bir parçası durumundaki tapınağın doğu-batı yönündeki uzunluğu 150 m.'yi biraz aşmaktadır. Bu büyük kompleksin doğusunda, saraydan 4.50 m. kadar daha alçak bir terasta, küçük boyutlu başka bir saraya yer ve-

[24] F. Thureau-Dangin ve diğ., *Arslan-Tash*, 1931, lev. III-XIII.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

rilmiştir. Her yanı kazılmamış olmakla birlikte, bir *ekal māşarti*'nin varlığına işaret eden her hangi bir iz yoktur.

Aşağı kent konusunda çok az şey bilinir. Doğu kapısının kuzeybatısındaki düz alanda, III. Tukulti-apil-Eşarra'nın inşa ettirdiği bir İştar Tapınağı'nın kalıntıları vardır.

Değerlendirme

Anlaşılacağı üzere, Yeni Assur dönemi başkentleri genel olarak surlarla kuşatılmış büyük bir aşağı kent ile çoğu kez daha yüksekteki tepeler üzerine yerleştirilmiş ve aşağı kentten daima ikinci bir surla ayrılmış bir sitadel ve *ekal māşarti* denen kışla-saraydan meydana gelmektedir. Her üç başkentte de sitadel ve kışla-saray surlara bitişik ve hatta kısmen de surlar üzerine inşa olunmuştur. Sitadeller, kral ve saray erkanının yanında, ülkenin üst yönetim kademesinde görev alan idareciler ve en büyük rahip sayılan kralın din işlerindeki yardımcıları durumundaki kimi rahiplere ayrılmıştı. Tüm ülke bu tepeden yönetilmekteydi. Kışla-sarayların işlevi ise Ninive'de bulunmuş Aşşur-aha-iddin döneminden bir yazıtta öyle anlatılmaktadır[25]:

"*Ekal māşarti, ordugahın düzeni, atların, katırların, savaş arabalarının, koşum takımlarının, savaş donanımının ve tanrılar tanrısı Assur'un bana kısmet ettiği her türde ganimetin toplanması, atların ve savaş arabalarının eğitimi içindir.*"

Kentlerin en geniş kesimini oluşturan aşağı şehirlerde büyük alanların parklar ve koruluklar olarak ayrıldığını anlamaktayız. Sivil yerleşme düzenleri konusunda fazla birşey bilinmeyen Yeni Assur dönemi başkentlerinde halkın yaşadığı konutların yanında, Dur-Şarrukin ve Aşşur-ban-apli dönemi Kalhu'sundan öğrendiğimiz üzere, önemli kişilere ait saray benzeri konaklar ile tapınaklar da bulunmaktaydı.

Eyaletlerdeki daha mütevazi boyutlu kentlerde de surlarla çevrili bir aşağı şehir ile üzerinde vali konağının yer aldığı sitadelle karşılaşılır. Ancak şimdiye değin araştırılan eyalet merkezlerinde kışla-sarayların ve botanik bahçelerinin olmayışı bu türdeki kuruluşların yalnızca başkentlere özgü olduğuna işaret etmektedir.

Üç başkent ve iki eyalet kentinden anlaşılacağı üzere, Assur şehirleri hemen hemen kıvrımı hiç olmayan, kare, dikdörtgen ya da daire planlıdırlar. Benzerlerini Yeni Assur dönemi kabartmaları üzerindeki ordugah yapılarında bulduğumuz bu türde geometrik düzenli kent anlayışı Mezopotamya'da çok eski bir geleneğe dayanmaktadır (Res. 22): Samarra yakınındaki Tell-es-Sawwan'da 6. binyılın ikinci yarısına tarihlenen ve çevresi dikdörtgen planlı bir duvarla kuşatılmış olan kent bu Mezopotamya anlayışının en erken örneklerinden biri durumundadır[26].

[25] *LAR* II 690.

[26] Bk. S. Lloyd, *ayn. esr.*, res. 35.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

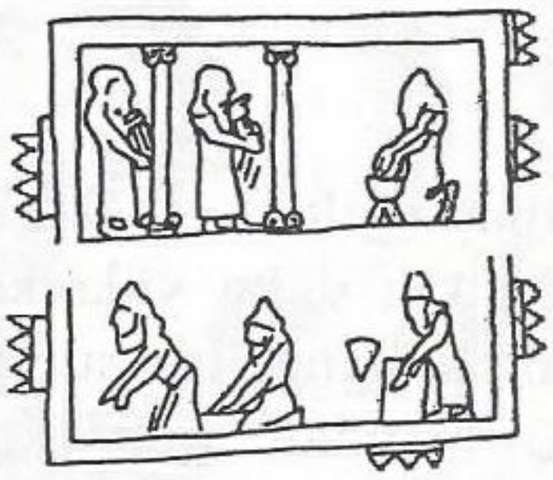

1

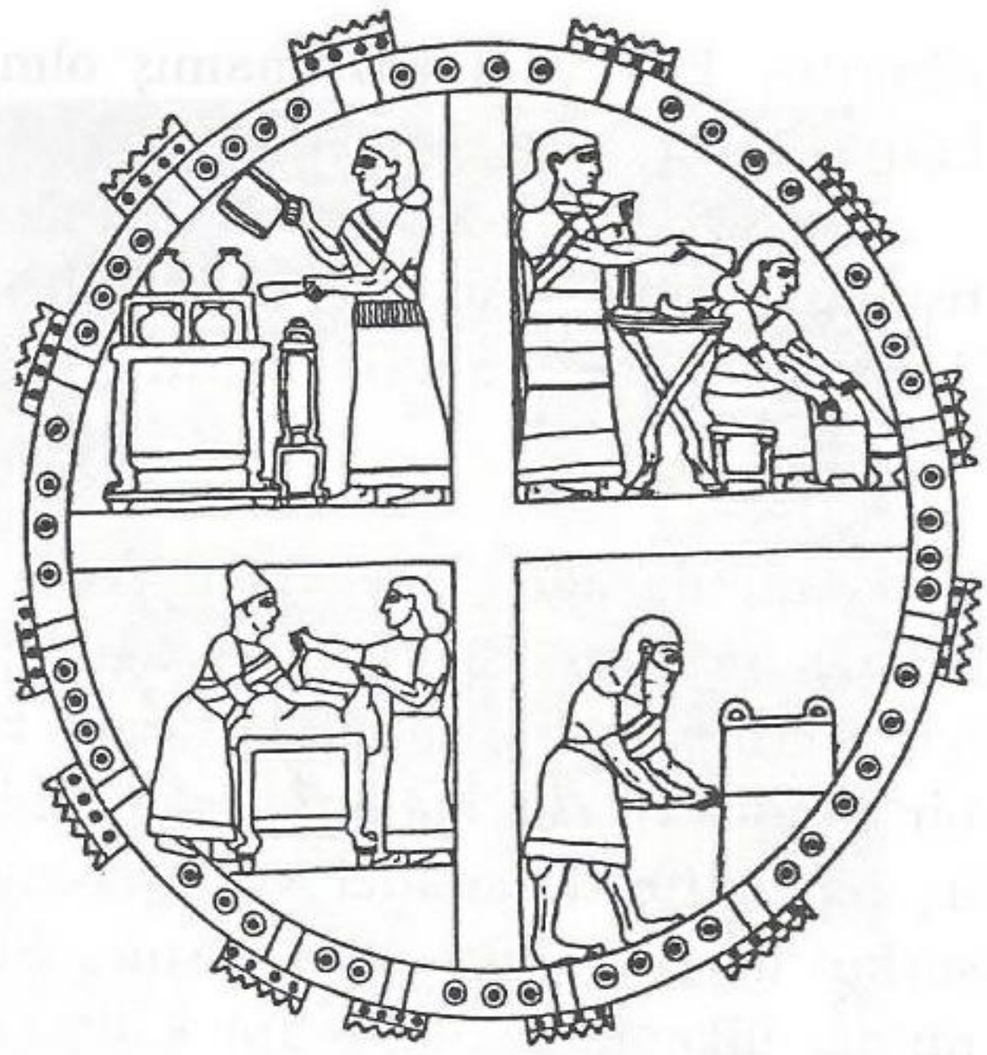

2

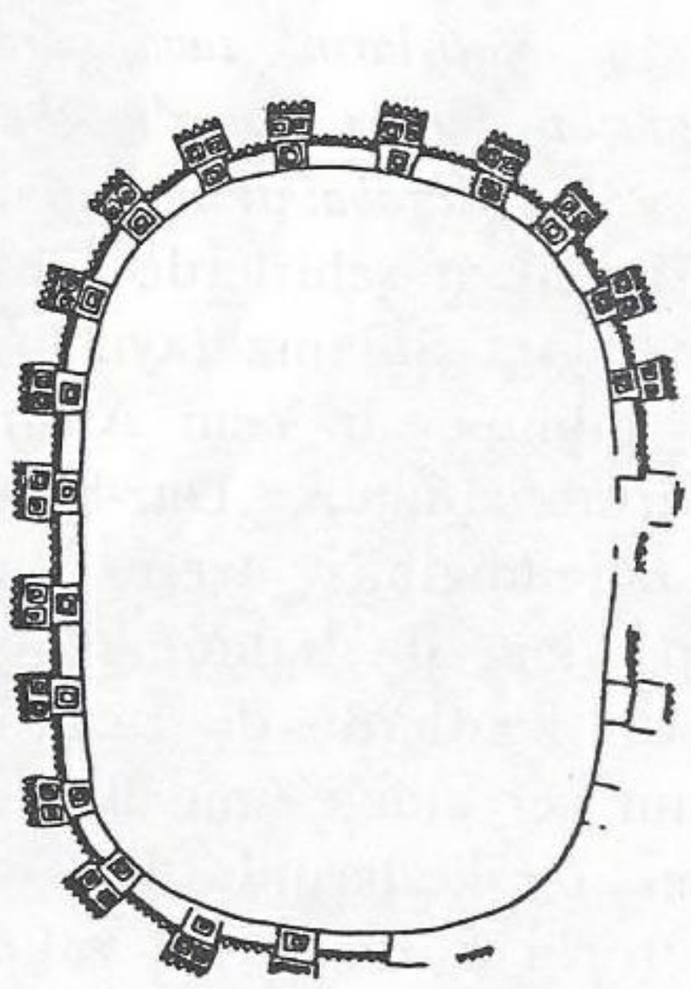

3

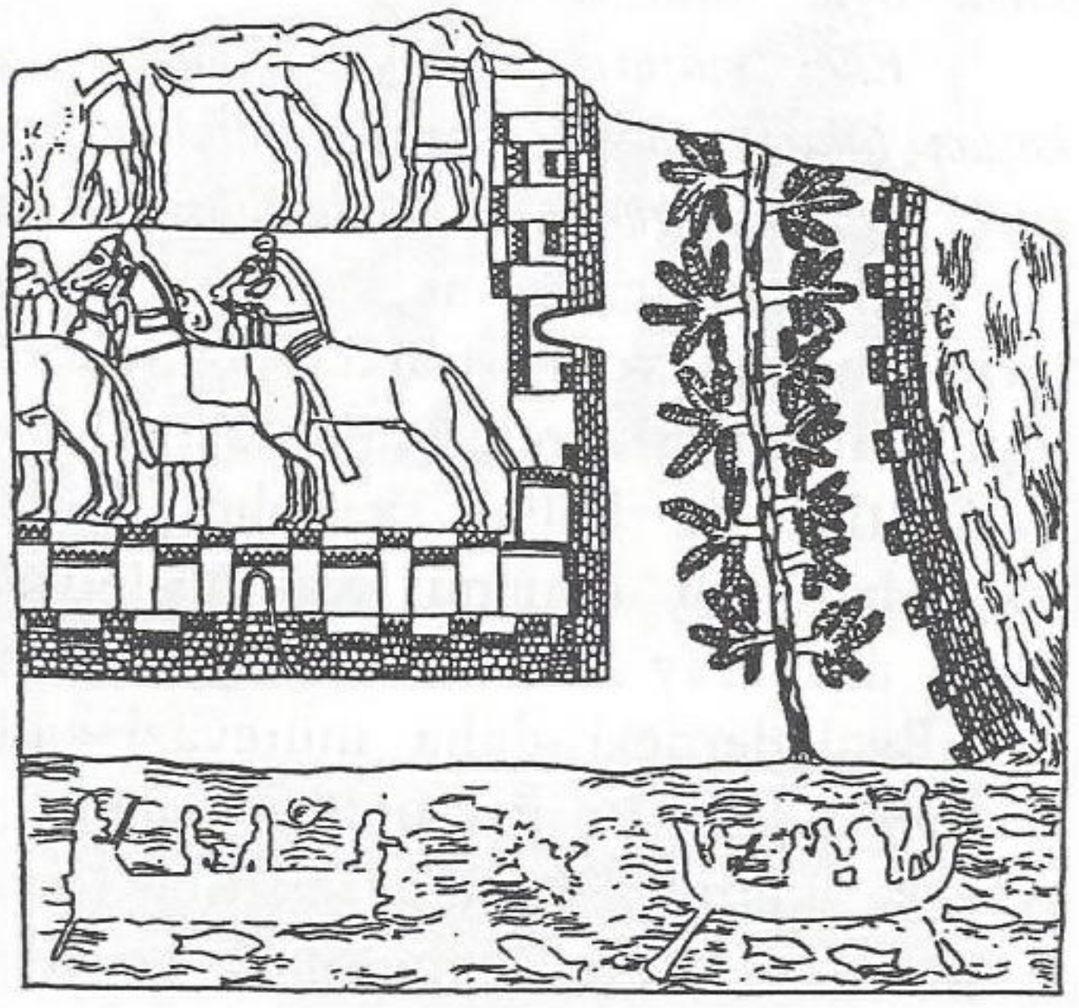

4

22. Assur kabartmalarından ordugah (1–3) ve kent (4) planları.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

5. BÖLÜM

SARAYLAR — KONAKLAR

Mezopotamya'da en erken dönemlerden başlayarak saraylar, tapınaklarla birlikte kentlerin en önemli iki vazgeçilmez ögesini oluşturmuşlar va hatta bu yapılar, kralın dinsel görevleriyle ilişkili olarak sık sık da tek bir mimari bütün meydana getirecek biçimde düzenlenmiştirler[1]. Yeni Assur dönemi kralları ise, 3. ve 2. binyıllarda yaşayanların aksine, dinsel yapılardan çok, surlar ve görkemli sarayların yapımıyla ilgilenmişler, bir başka deyişle Mezopotamya'da saraylar, 2. binyılın sonlarından başlayarak, tapınaklara oranla daha büyük bir önem taşımışlardır. Yeni Assur döneminde kimi büyük tapınakların yanında, ibadet yerleri çoğu kez küçük şapeller biçiminde, sarayların ufak bir eklentisini oluştururlar. Bir kral tahta çıkınca önce kendisi için saray yaptırtmaya çalışmış ve bu yüzden de sarayların sayısı giderek artmıştır: Sözgelimi Ninive'de I. Şulmanu-aşerid (1274) ile Aşşur-ban-apli (7. yüzyılın sonları) dönemleri arasında 13 adet saray yapıldığı bilinmektedir.

Akkadca sarayın karşılığı olarak kullanılan *ekallu* sözcüğü, "büyük ev" anlamına gelen Sumerce É.GAL sözcüğünden türetilmişti. Bu nedenle sarayların bir avlu çevresinde inşa edilmiş, çok sayıda ince uzun oda içeren eski Mezopotamya evlerinden gelişmiş olmaları hiç de olanaksız değildir. Aşağıda değinileceği üzere, Yeni Assur saraylarının Mezopotamya'daki gerçek öncüleri 3. binyılın ikinci yarısına değin uzanmaktadır. Ancak şimdilik köken konusunu bir yana bırakarak, 9. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren tüm görkemleriyle ortaya çıkan Yeni Assur dönemi saraylarının incelenmesine başlamak daha uygun olacaktır.

Ayrıntılarda kimi ayrıcalıklar göstermekle birlikte, Yeni Assur saraylarındaki ana kural *bābānu* (*bābu*=kapı) ve *bītānu* (b*ītu*=ev) denen iki açık avluya ve bu adlarla anılan bir saray örgütüne sahip olmalarıdır. Daha geniş olan *bābānu* dışta, *bītānu* ise içteydi.

Dıştaki büyük avlunun çevresinde idari ofisler, servis odaları, depolar, arşivler, ahırlar vb. resmi karakterli odalara yer verilmiştir. İçteki küçük olan avlunun çevresinde ise, çoğu kez iyi bir biçimde bezenmiş, ince uzun bir dizi özel daire sıralanır. Bu iki ana avlu arasında ve her iki avluyu birbirine bağlayan bir başka oda kümesi bulunmaktadır ki,

[1] L. L. Orlin, "Ancient Near Eastern Cities: Form, function and Idea", *Janus. Essays in Ancient and Modern Studies*. Ed. L. L. Orlin (Ann Arbor 1975), 25 vd.

geniş boyutları ve özenli bezemeleriyle sarayların öteki odalarından ayrılan bu küme, kompleksin en önemli bölümünü yeni "ana kabul salonu" ya da bir başka deyişle "taht odası kümesi"ni veyahut da "kral dairesi"-ni oluşturur. Anlaşılacağı üzere, Yeni Assur sarayları bir bakıma Osmanlı sarayındaki *Birun* (dış) ve *Enderun*'dan (iç) tanıdığımız biçimde, dış ve iç olmak üzere iki ana bölüme ayrılmaktaydı. Bunlara ek olarak, sarayın üçüncü bir bölümünü de *harem* oluşturmaktaydı. *Bābānu*'daki en yüksek görevli *rab ša reşi* denen baş hadımdı ve taht odasında huzura çıkacakları krala takdim etmekle yükümlüydü. *Bītānu*'nun başı yine bir hadım olan *ša muhhi bītāni* ya da *rab ekalli* yani baş mabeyinci idi. Haremin sorumluluğu ise *ša reşi* denen hadım ağaya bırakılmıştı [2].

Kalhu II. Aşşur-Nasir-Apli Sarayı

Yeni Assur dönemi saraylarının en eskisi II. Aşşur-nasir-apli'nin Kalhu'da yaptırtmış olduğu saraydır. İnşaası 879 yılında tamamlanmış olan bu sarayı bizzat kurucusu şu şekilde tanımlamaktadır: [3]

"Yeni bir kent yaptım, içine krali ikametim ve soylu beğenim için sedir, selvi, ardıç, şimşir, dut, şamfıstığı ve ılgın ağaçlarından bir saray kurdum. Kapılarına beyaz kireçtaşı ve sumermerinden yaptırttığım, dağlar ve denizlerin güçlü hayvanlarını yerleştirerek bezedim, onu görkemli kıldım ve tüm çevresine bakır çiviler çaktım. Geçitlerini sedir, selvi, ardıç ve dut ağacından kanatlı kapılarla kapattım ve egemenliğim altına aldığım ülkelerden ganimet olarak ellerimle topladığım çok çeşitli gümüş, altın, bakır ve demirle sarayımı güzelleştirdim."

Kalhu sitadelindeki konumu nedeniyle günümüzde "Kuzeybatı Sarayı" denen; II. Şarru-kin dönemi kayıtlarında ise bir kanadı "Ardıçlı Saray" olarak adlandırılan [4] bu yapı başlıca üç bölüme ayrılır: Yönetim bölümü, krali ofisler, depolar, arşivler, mutfaklar, ahırlar vb' mekanlarla birlikte kuzeyde; çeşitli tören ve şölenlerle ilgili özel kısım güneyde; harem olarak nitelenebilecek en mahrem kesim ise güneydoğu uçtadır (Res. 23).

Bir sel yatağınca büyük çapta yıkıma uğratılmış ve kuzey-güney yönde genişliği 70 m. olan dış avlu *(bābānu)* konusunda ayrıntılı bilgi yoktur. Bu büyük avluya ana giriş, bir zamanlar önerilmiş olduğu gibi, saray şapellerinin yer aldığı kuzeyden değil, doğudandır [5]. Merkezi konumlu iç avlu *(bītānu)* ise günümüze oldukça sağlam bir durumda gel-

[2] Bk. J. V. Kinnier Wilson, *The Nimrud Wine Lists*, 1972, 44 vdd.
[3] *ARI* II 653.
[4] *LAR* II 138.
[5] Sarayın rekonstrüksiyonu hakkında en son öneri için bk. R. Sobolewski, *Palast und Hütte*, 1982, 237 vdd.

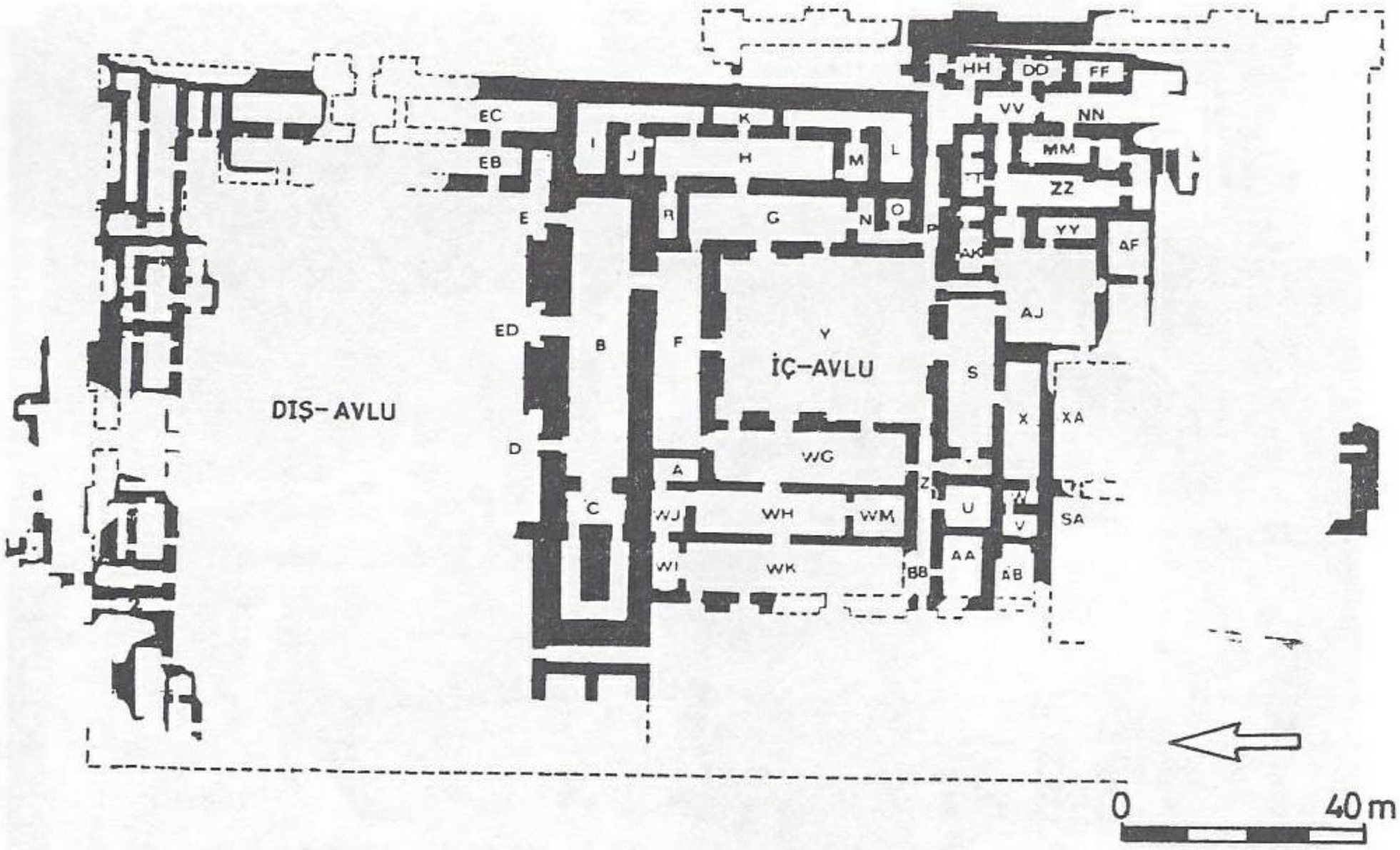

23. Kalhu II. Aşşur-nasir-apli sarayı planı.

miştir ve 32 × 27 m. boyutlarındadır; tabanı su geçirmez bitümenle kaplı, pişmiş toprak levhalarla döşelidir[6].

Sarayın güney ve kuzey kesimlerini kapsayan iki büyük avluyu, içinde taht odasının (B) da bulunduğu kral dairesi birleştirir. Dış avludan, cephesi normal bir insan boyundan büyük olarak yapılmış ve kralın Suriye'nin değişik ülkelerinden geldikleri farklı giysileriyle belirtilmiş elçileri huzuruna kabulünü betimleyen alçak kabartmalarla süslü[7] taht odasına, ortadaki geniş, yanlardaki dar, üç gözlü bir geçitle girilebilmektedir. Taht odasına geçit veren her üç göz de insan başlı kanatlı-arslanlarla simgesel olarak korunmaya alınmıştır. Bunların yanında, cephedeki iki çıkıntı üzerinde, gövdeleri avluya koşut gelecek biçimde yerleştirilmiş, daha büyük boyutlu, insan başlı kanatlı-boğa kabartmalarına da yer verilmiştir (Res. 24).

Kuzeybatı Sarayı'nda 70'den çok oda vardır. Bunlardan en büyük ve en özenlisi, 47 × 10 m. boyutlarındaki taht odasıdır (Res. 25). Kalabalık toplantılar yapılabilecek genişlikteki bu odanın doğu ucunda, girenin soluna gelecek şekilde yerleştirilmiş taht altlığı durmaktadır. Üzerinde tahtın durduğu iki basamaklı altlık 3.00 × 2.40 m. boyutlarında ve 15 ton ağırlığında tek bir kireçtaşı bloğundan oluşur. Bunun önünde

[6] Avlunun en son planı için bk. R. Sobolewski, *ZfA* 71, 1981, res. 2.
[7] M. Mallowan, *Nimrud and its Remains* I, 1966, 103, res. 45–49.

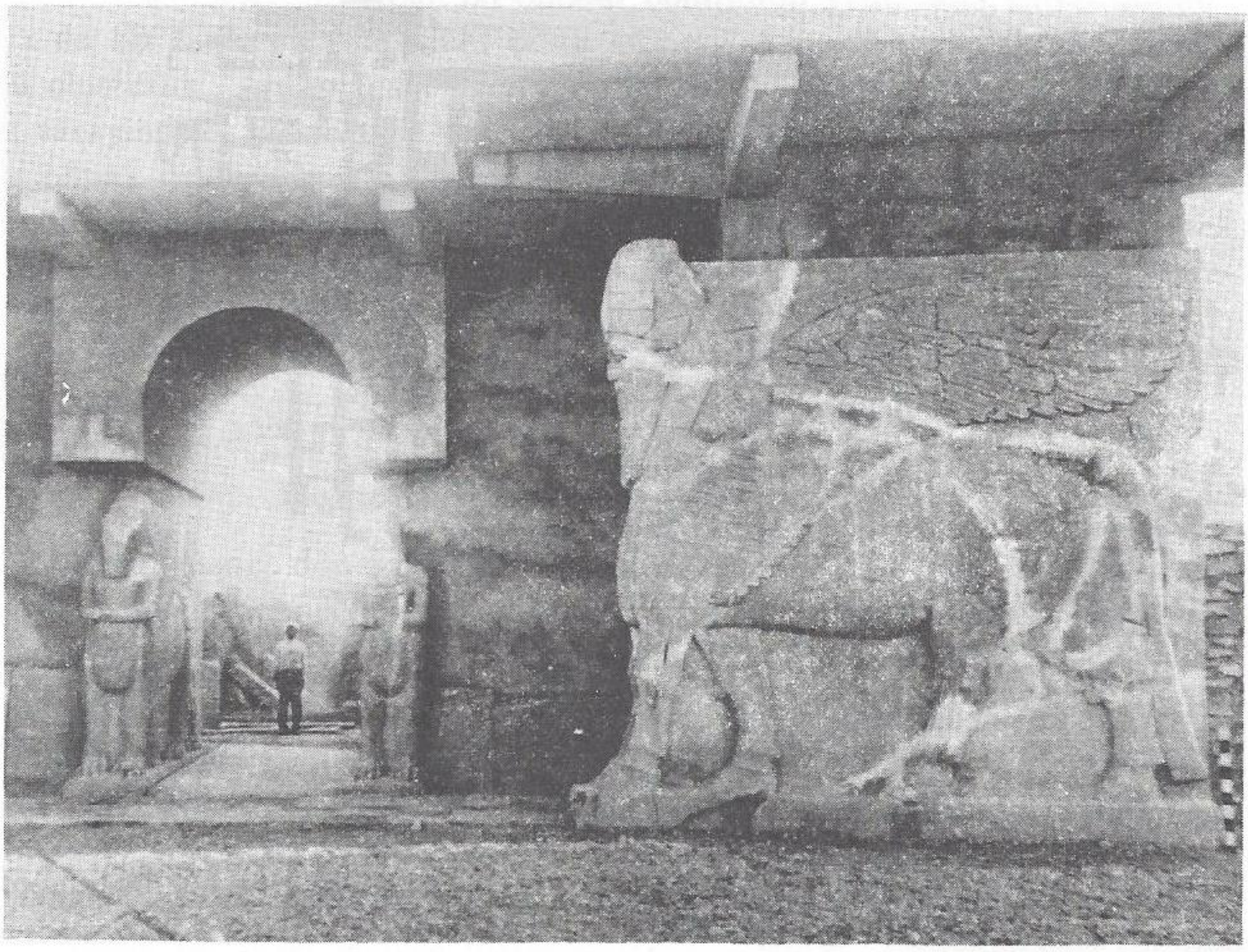

24. Kalhu II. Aşşur-nasir-apli sarayı taht odası girişi.

ve taban üzerinde, günümüze iyi durumda kalmamış olmakla birlikte taştan bir ray sisteminin varlığı açıktır. Daha sonraki kimi örneklerde de göreceğimiz ve çoğu kez yivli olan bu sistem soğuk kış aylarında salonları ısıtmak için kullanılan hareketli, büyük mangallarla ilgili olmalıdır. Tell Halaf'ta bulunmuş, tunç ve demirden dört tekerlekli bir örnek[8] dışında özgün mangallara rastlanmamış olmakla birlikte, Yeni Assur dönemi saraylarında kış aylarında mangal kullanıldığı konusunda yazılı kanıtlara sahibiz. Örneğin kralın yemek odasını anlatan bir metinde aynen şuifadeye rastlanır[9] *"Ve bir erkek uşak.....elinde demirden bir çubuk (?) (neşupu parzili), demirden bir kanca (ve) demirden maşa (maşşanu parzili) tutar. Mangaldan (kanūnu) ateş ya da kömür (gumāru) düşecek olursa onu alır ve mangala koyar."*

[8] R. Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, 1975, res. 244–45.

[9] K. T. Müller, "Das assyrische Ritual I. Texte zum assyrischen Königsritual", *Mitteilungen der Vorderasiatischen/Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesselschaft* 41/3, 1937, 62 vdd.; ayrıca bk. *COS* 77:10.

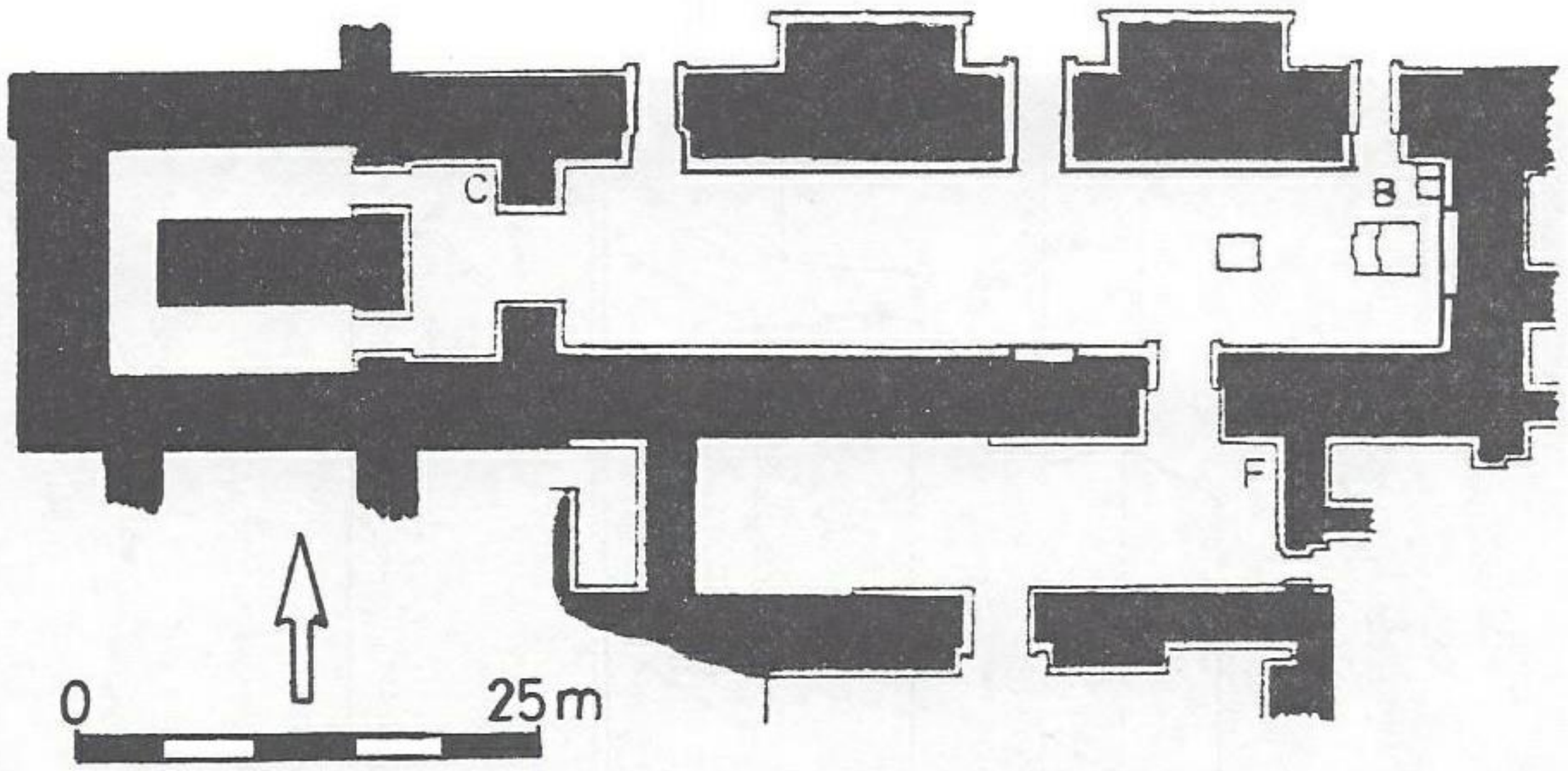

25. Kalhu II. Aşşur-nasir-apli Sarayı kral dairesi planı.

Taht odasından başka, kral dairesinin öteki iki birimini de, tahtın karşısına gelen kısa yüzdeki bir açıklıkla girilebilen ante odası (C) ile bunun gerisindeki merdiven boşluğu oluşturmaktadır.

Taht odaları çoğu kez sarayların en kalın duvarlı hacimleridirler. Bu nedenle öteki odalara oranla yüksekliklerinin de farklı olduğu anlaşılmaktadır. Gerek kalın duvarları ve gerekse merdiven boşluğu, kral dairelerinde ikinci bir katın varlığını düşündürmekteyse de, özellikle taht odalarının tek katlı olduğu konusu kuşkusuzdur. Merdivenler odanın çatısına ve olasılıkla ante odası üzerindeki balkona çıkışta kullanılıyordu (Res. 26).

Kuzeybatı Sarayı'nda, sarayın adeta kalbini oluşturan taht odasının duvarları, öteki pek çok odada da olduğu gibi, alttan taş kabartmalar, üstten de freskolarla bezelidir. Tüm Yeni Assur başkent saraylarında kullanılmış olan kabartmalı taş levhalar, sarayların yapımı sırasında önce taslak halinde işlenerek yerlerine oturtulmuş, aralarında kalan ve duvarların alt bölümünü oluşturan boşluklar molozla doldurulup, kerpiç duvarlar blokların işçilikleri bitirildikten sonra örülmeye başlanmıştır. Çevredeki taş ocaklarında bolca bulunan ve "Musul mermeri" denen, sumermerinden yapılmış kabartmalar 0.25 m. kalınlığında ve 2.70 m. yüksekliğindirler; düz olan 0.50 m.'lik alt kısımları tabana gömülüdür. Geri kalan 2.20–2.30 m.'lik kısımda ise çeşitli alçak kabartmalara yer verilmiştir.

Taht odası kabartmalarından en önemlisi, tahtın arkasındaki kısa duvarda bir niş içine yerleştirilmiş olanıdır (Res. 27). 1.70 m. yüksekliğindeki bu panoda, ortada üsluplaştırılmış bir kutsal ağaç, bunun her iki yanında kral, kralın arkasında koruyucu cinler ve tüm sahnenin üzerinde de, kanatlı güneş kursu içindeki baş tanrı Assur gökten yere iner

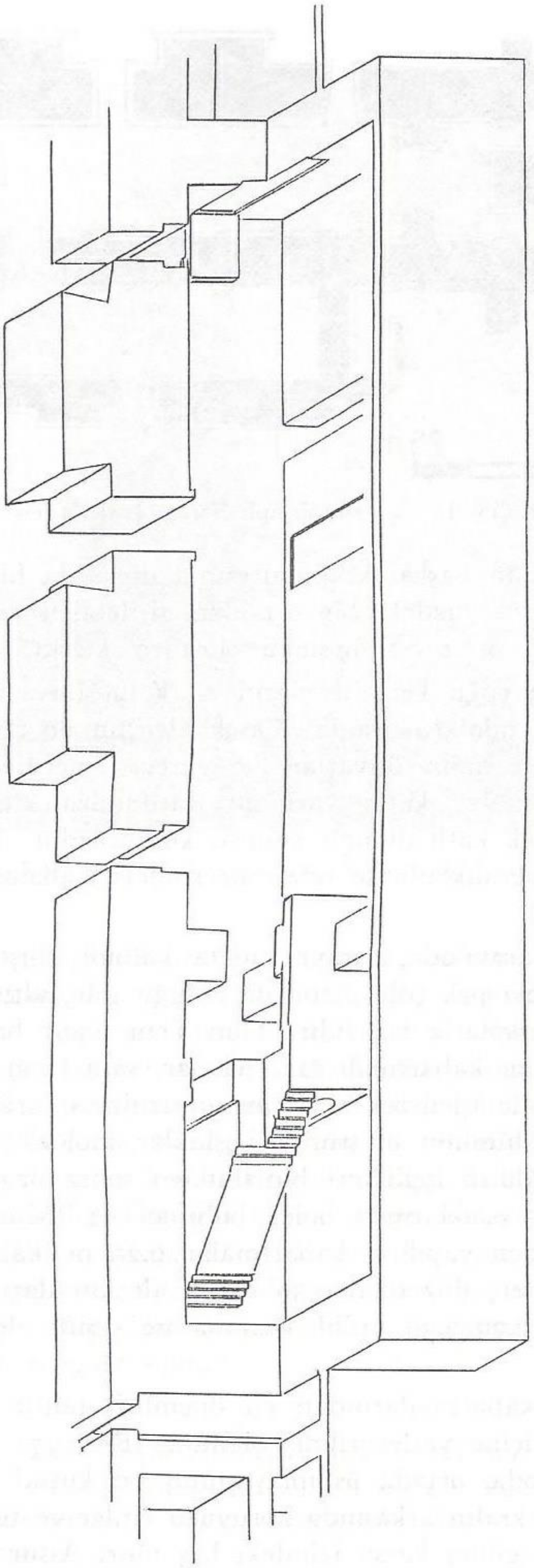

26. Kalhu II. Aşşur-nasir-apli Sarayı taht odası rekonstrüksiyonu.

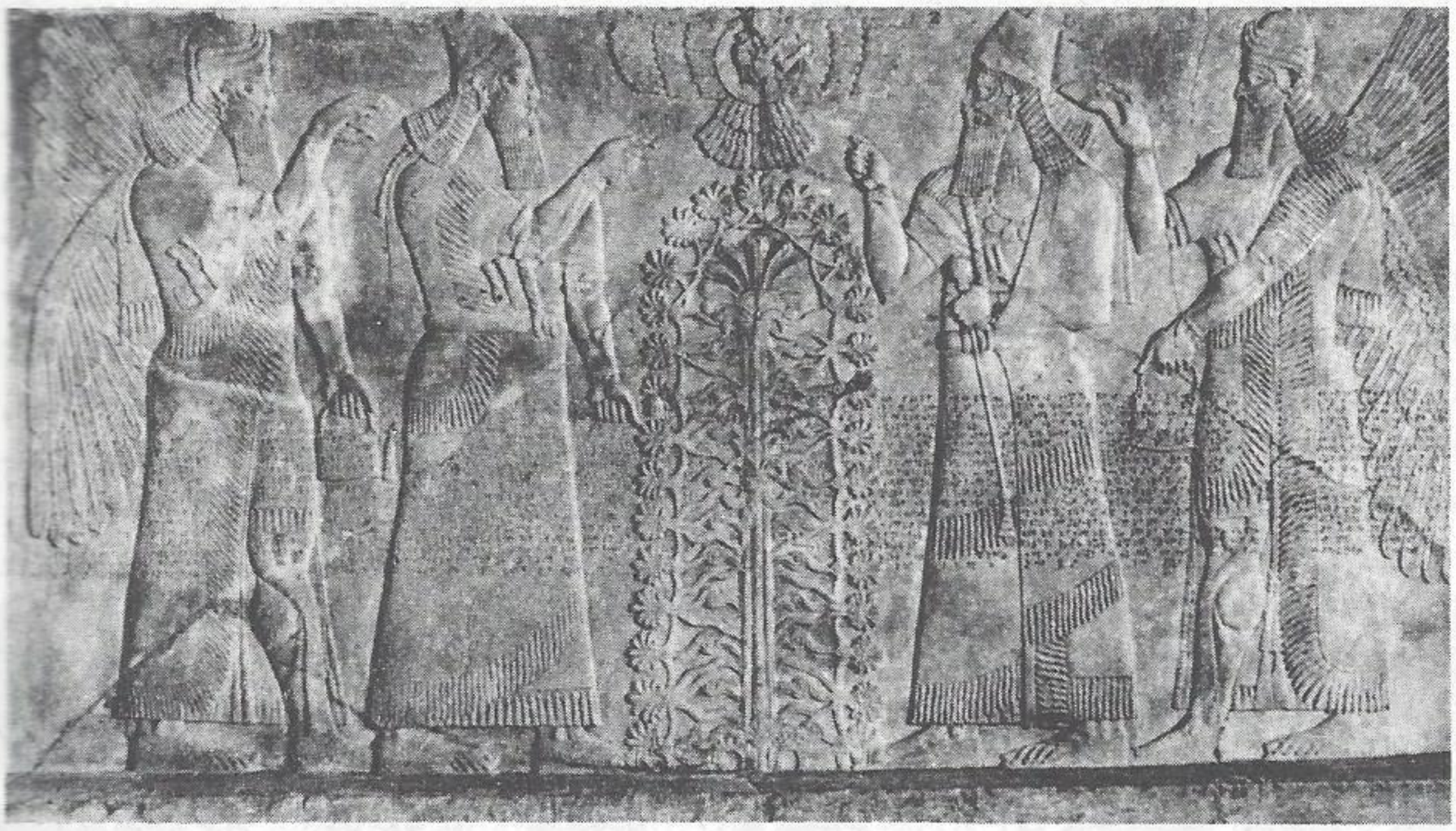

27. Kalhu II. Aşşur-nasir-apli Sarayı taht odası panosu.

durumda betimlenmiştir. Böylelikle kralın tahtına tanrı tarafından oturtulduğu ve gücünü tanrıdan aldığı anlatılmak istenmiş olmalıdır. Tüm dikkatleri üzerinde toplayan bu merkezi kabartma ile huzura kabul olunanlara kralın tanrısal hakları anımsatılmış oluyordu.

Bu panonun bir eşi, aynı salonda ortadaki ana girişin karşısına gelen güney duvarında da kullanılmıştır. Aşağıda değinileceği üzere, benzer durum II. Şarru-kin'in Dur-Şarrukin'deki sarayı ile Aşşur-ban-apli'nin Ninive'deki sarayında da görülmektedir. Ancak bu son örneklerde orta girişin karşısına gelen duvarlar, aynen tahtın arkasındaki gibi, derinliği fazla olmayan bir niş içine yerleştirilmiş kabartmasız taş levhalarla kaplanmıştır. Bu örnekler kimi durumlarda tahtın dış avluyu görecek biçimde yerleştirilmiş olabileceğine işaret etmektedir[10].

Özel bir anlam taşıdıkları açık olan bu iki panonun yanında, Kuzeybatı Sarayı taht odasının duvarlarında iki tür kabartma kullanılmıştır: Bunlardan ilki, panolardaki gibi kralı insanüstü yaratıklar ya da yüksek rütbeli yardımcılarıyla birlikte gösteren, temsili karakterli olanlardır; kuzey ve güney duvarlarında karşılaşılan ikinci türde ise iki sıra halinde düzenlenmiş savaş ve arslan avı gibi öyküsel karakterli yani anlatımcı üslupta sahnelere yer verilmiştir. Bu sonuncu türdeki kabartmalar 0.90 m. yüksekliğinde iki şerit halinde düzenlenmişlerdir; iki kabartma şeridinin ortasında da yüksekliği 0.40 m.'yi bulan "Standart yazıt" kuşağı uzanmaktadır. Bu yazıt kuşağı, temsili karakterli olanlar dahil

[10] Bk. G. Turner, *Iraq* 32, 1970, 185 vd., not 45.

olmak üzere tüm kabartmalarda kullanılmıştır. Taht odası dahil olmak üzere, sarayın kabartmalarla bezeli tüm odalarının köşe dönüşlerinde stilize kutsal ağaç motifli kabartmalar yerleştirilmiştir[11].

Taht odasının güney uzun duvarı üzerindeki bir geçitle iç avluya açılan salona (F) ulaşılır. Kral dairesinin sonuncu birimini oluşturan bu salonun en ilginç özelliği, güneydoğu ve güneybatı köşelerindeki geçitlerden *bītānu* çevresindeki önemli iki büyük daireye de direkt giriş sağlamış oluşudur. Bu salonun duvarları, doğu kısa yüzdeki bir ellerinde bakraç, dirsekten yukarıya kaldırılmış öteki ellerinde de kozalak tutan, kartal başlı, insan gövdeli iki cin arasındaki kral kabartması dışında, daima karışık yaratıklar ve kutsal ağaçlarla dekore edilmiştir.

28. Kalhu II. Aşşur-nasir-apli Sarayı G salonu panolarından biri.

Duvarları yalnızca standart yazıtlı taş levhalarla süslü ve çeşitli törenlere sahne olan *bītānu*'nun tüm çevresi özel dairelerle kuşatılmıştır. Bunlardan doğudakine, kuzeydeki daha geniş olan iki geçitle girilebilmektedir ve arka arkaya sıralanan iki mekanın (G-H) ziyafet salonu oldukları anlaşılmaktadır[12]. Nitekim öndeki salonun (G) kuzey kısa duvarı üzerindeki kabartmada, kral işlemeli giysileriyle arkalıksız tahtına oturmuş ve elinde bir tas tutar durumda gösterilmiştir; arkasında ve önünde yelpaze sallayan ve *şa reşi* yani hadım ağası olarak sarayda önemli

[11] Bu salondaki kabartmalar için bk. J. Meuszyński, *ZfA* 64, 1975, 53 vdd.; J. Meuszyński — H. Abdul-Hamid, *Sumer* XXX/1-2, 1974, 113 vdd. Sarayın tüm kabartmaları için J. Meuszyński, *Die Rekonstruktion der Reliefdarstellungen und ihrer Anordnung im Nordwestpalast von Kalhu (Nimrud)* I, 1981, 11 vdd.

[12] Saraylardaki ziyafetler bir metinde şöyle anlatılmıştır: "*İkinci evin adamları, kralın oğulları ve emirlerin (lú rabāni) masaları arasında meşalelerle duracaklar ve yemek dağıtıldığında, kralın oğulları ve emirlerin masaları çevresinde güzel kokulu buhurlar yakılacak, büyük kadehler yere konacak ve şa pān ekalli 'Ey saki! içkileri ver' diyerek yerini alacak*", J. V. Kinnier Wilson, *ayn. esr.*, 43. Olasılıkla böyle bir ziyafet sahnesini betimleyen Kalhu'da bulunmuş, 9. yüzyıldan fildişi bir levha için bk. M. Mallowan — L. G. Davies, *Ivories from Nimrud* (1949–1963) *II: Ivories in Assyrian Style*, 1970, lev. V/7.

görevler yüklenen sakalsız figürlerle, en geride de ellerinde bakraç ve kozalak taşıyan, insan gövdeli, kanatlı karışık yaratıklara yer verilmiştir (Res. 28). İki büyük salonun gerisinde, simetrik olarak yerleştirilmiş oda kümeleri (I-J, M-L) vardır; bunların özel ikamet birimleri oldukları açıktır. Temsili karakterli cin ve kutsal ağaç kabartmalarıyla süslü banyolu odaların (I, L) dışında kalan iki ufak mekan ile yalnızca önündeki salondan girilebilen en gerideki odanın (K) duvarları, bu dairedeki (R) ve (O) odaları da dahil olmak üzere standart yazıtlı, kabartmasız taş levhalarla kaplanmıştır.

İç avluya açılan öteki daireler batı ve güneybatı kanattadır. Bunlardan batıdaki arka arkaya üç büyük salon (WG-WH, WK) ve bunlara bağlı küçük mekanlardan (A, WJ, WM) ile bir banyodan (WI) meydana getirilmiştir. Üç gözlü girişi olan doğu salonunun tabanı üzerinde, hareketli mangallarla ilgili, taştan, yivli bir ray sistemi uzanmaktadır. Aynı düzenin yine üç gözlü girişi olan ve sarayın batısındaki terasa bakan batı salonunda da yinelendiği anlaşılmaktadır. Her iki yönden girilebilen ve özel bir önem taşıdıkları belli olan bu türdeki daireler, daha sonraki dönemlerde, özellikle saray ve *ekal mäşarti* teraslarında değişik bir konumda karşımıza çıkacaklardır.

Sarayın güneybatısındaki dairede arka arkaya iki salon (S, X), iki banyo (T, V) ve banyolardan birine geçit veren küçük bir odaya (W) yer verilmiştir. Harem diyebileceğimiz, iç avludan ince uzun koridorlarla ulaşılabilen bölüm ise güneydoğu uçta ve küçük avlular çevresinde kümelendirilmiştir (Res. 23).

Sarayın önemli kapı geçitleri çoğu kez Assurlular'ın *şedu* ve *lamaşşu* adını verdiği iyi yaradılışlı muazzam cin kabartmalarıyla simgesel bir biçimde güvence altına alınmıştır (Res. 24). Aşşur-aha-iddin Ninive'de yaptırttığı *ekal māşarti*'yi anlatan bir yazıtında bu tür cinlerin kötü ruhlu kişileri geri çevirdiğini, kapıları koruduklarını ve onları yaptıran kralın yolunu güvence altında bulundurduklarını bildirmektedir[13]. Özellikle kapıları korudukları anlaşılan arslan ve kanatlı insan başlı boğa biçimindeki bu yaratıklara, giriş eşikleri altına gömülmüş, pişmiş toprak ya da tunçtan küçük köpekler yardım etmekteydi. Bunların üzerinde "kötülük kovucu", "düşman kırıcı", "iyi havlar" ve "düşman ısırıcı" gibi adlara rastlanmaktadır[14].

[13] *LAR* II 693.

[14] Assurlular'ın koruyucu nitelikte aldıkları bu tür simgesel önlemler yalnızca kapılarda değil, saray ve tapınakların kimi önemli odalarında da görülür. Odaların köşelerine gelecek şekilde temel düzeyindeki küçük kutular içine yerleştirilen, genellikle güneşte kurutulmuş kilden bu koruyucu cin figürleri arasında en yaygın olanı, elinde mızrak tutan bir sakallı biçimindedir. Bunların üzerine "iyi ruh gel, kötü ruh çık" vb. ibareler yazılmıştır : bk. M. Mallowan, *ayn. esr.*, 226 vd., res. 188-92; A. Green, "Neo-Assyrian Apotropaic Figures, *Iraq* 45, 1983, 87 vdd.

Dıştan görünüşü hakkında fazla birşey bilinmeyen sarayın kimi duvarları 11–12 m. yüksekliğindeydi; ortalama duvar kalınlığı ise 5 m.'yi bulmaktadır. En geniş tavan açıklığı 10 m.'dir. Direk kullanılmaksızın aşılmış olan bu geniş açıklık Lübnan ya da Amanoslar'dan kesilip getirilmiş sedir ve selvi gibi uzun ağaçlarla kapatılmış olmalıdır. Odalara ışık ortadaki avlulardan alınıyordu. Ancak dar koridorların aydınlanması duvarların üst kısmına yakın açıklıklardan sağlanıyordu. Buna karşın sarayların içi oldukça karanlıktı. Odaların karanlık olmasının en büyük nedeni serinlik kaygusuyla açıklanabilir. Nitekim duvar bezemelerinde daima kırmızı, mavi, siyah ve beyaz gibi parlak renkler kullanılması da odaların bu loş atmosferi ile ilgili olmalıdır.

Kalhu Ekal Maşarti'si

II. Aşşur-nasir-apli'nin oğlu III. Şulmanu-aşerid Assur Devleti'nin en başta gelen askeri önderlerinden biridir. Uzun süren saltanatı boyunca savaştan savaşa koşan bu büyük önder aynı zamanda önemli bayındırlık eylemlerinde bulunmuş ve ülkesinin imarına, özellikle de askeri yapıların gerçekleştirilmesine çaba harcamıştır. Sözgelimi Assurlular için eski bir dinsel metropolis olarak kabul edilen Assur kenti bu kral döneminde güçlü bir kale durumuna sokulmuş ve içine anıtsal bir tapınak yapılmıştır[15]. Kalhu surları ve *ziggurat*'ının tümlenişi ile sitadel kapısının güneyindeki "Governor's Palace" denen ve ancak güneyindeki iç avlusu ile bunun çevresini kuşatan daireleri açılabilmiş konağın yapımı da bu dönemde gerçekleştirilmiştir[16]. Bunların yanında, Kalhu sitadelindeki ana meydanın batı kanadı üzerinde, günümüzde "Shalmaneser's Building" ya da "Centre Palace" olarak adlandırılan, doğudaki meydana bakan ana girişi, üzerlerine kralın ilk 18 yılındaki olayları anlatan yıllıkları yazılı *lamaşşular* ile korunmuş, duvarları da kabartmalarla bezeli olmakla birlikte, yetersiz kazı ve geç dönem inşaatlarının yaptığı yıkım nedeniyle hakkında fazla şey bilinmeyen bir yapının kurulması işine girıştiyse de bunu hiçbir zaman bitirememiştir (Res. 9)[17].

III. Şulmanu-aşerid'in günümüze kalmış en önemli yapıtı yine Kalhu'dadır. Kentin güneydoğu köşesindeki doğal bir tepe üzerinde yükselen 300 × 200 m. boyutlarındaki bu yapı, bugün daha çok "Fort Shalmaneser" adıyla bilinir (Res. 8, 29–30). III. Şulmanu-aşerid'in É. GAL yani saray olarak nitelediği, başka yazıtlarda ise *ekal māşarti* olduğu söylenen bu yapıda sanat değeri yüksek, görkemli kabartmalara rastlanmaz. Buna karşılık pratik yarara yönelik bir anlayışla karşılaşılır.

[15] *LAR* I, 675–78, 703.
[16] M. Mallowan, *ayn. esr.*, 38 vdd., res. 139.
[17] R. D. Barnett — M. Falkner, *The Sculptures of Tiglath-Pilesser III*, 1962, 1 vdd.; R. Sobolewski, *ayn. esr.*, 258 vdd., res. 6.

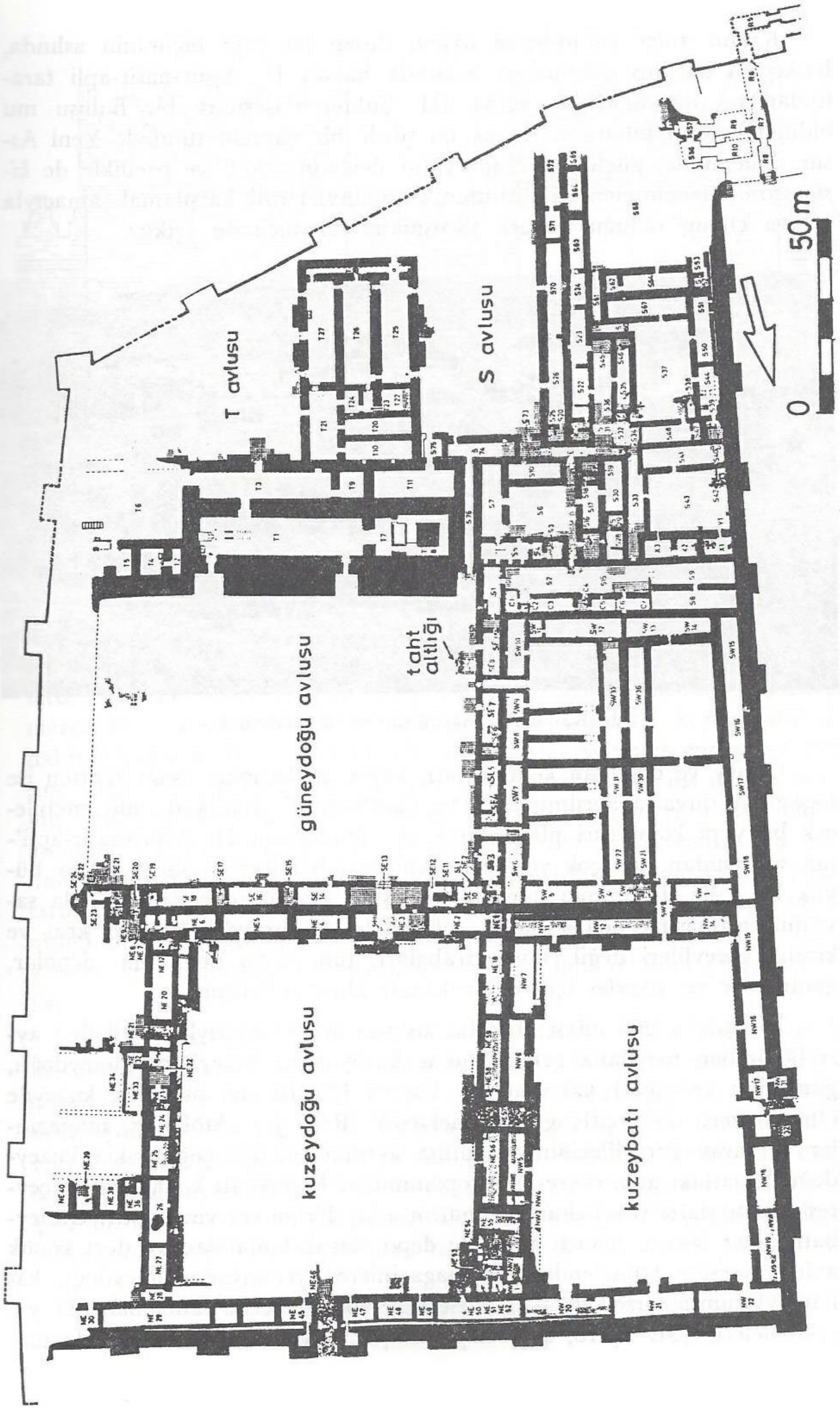

29. Kalhu *ekal māşarti*'si planı.

Kralın asker yaradılışına uygun düşen bu yapı biçiminin aslında, başkentin kuruluş çalışmaları sırasında babası II. Aşşur-nasir-apli tarafından mı düşünüldüğü, yoksa III. Şulmanu-aşerid'in bir buluşu mu olduğu konusu bilinmez. Ancak bu türde bir yapının tümüyle Yeni Assur döneminde, güçlü bir emperyalist devletin askeri ve özellikle de *kisir şarrūti* denen merkezi ordunun gereksinmelerini karşılamak amacıyla ortaya çıkmış olduğu konusu tartışmasız bir biçimde açıktır.

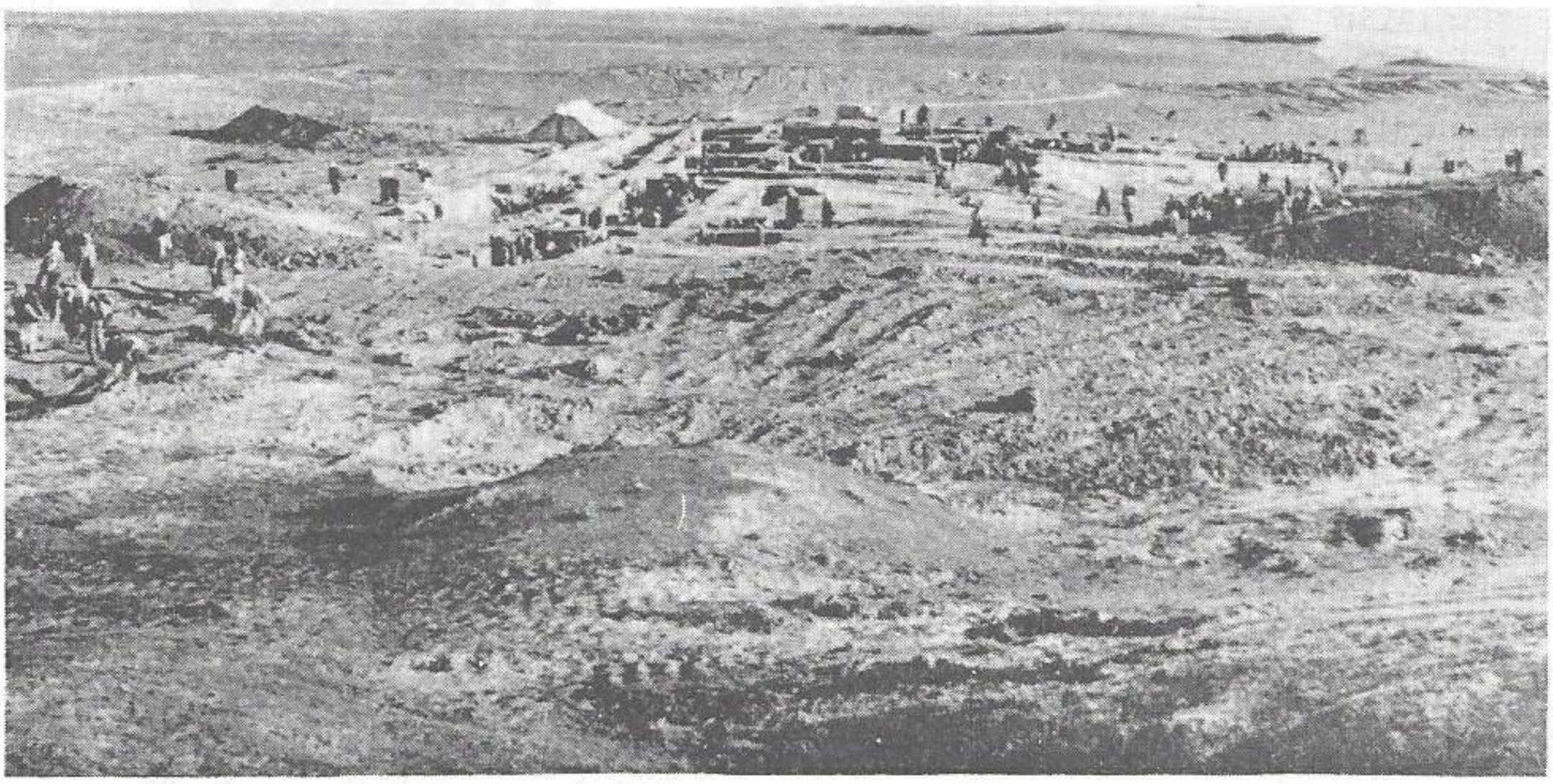

30. Kalhu *ekal māşarti*'sinden bir görünüm.

Güney ve doğudan kent surları, kuzey ve batıdaki aşağı kentten ise başka bir duvarla ayrılmış olan ve "kışla-saray" olarak da nitelenebilecek bu yapı kompleksi plan olarak ele alındığında II. Aşşur-nasir-apli'nin sarayından pek çok yönüyle ayrılmaktadır. Burada saray adeta büyük bir kışla durumuna dönüştürülmüştür. Avluların çoğalması oda sayısının artmasına neden olmuş, böylelikle de sarayda yalnızca kral ve krallık görevlileri değil, savaş arabaları, tüm savaş donanımı, depolar, ganimetler ve askerler için de mekanlar oluşturulmuştur.

İrili ufaklı 260 odası olan bu kışla-saray birbirleriyle ilişkili beş ayrı bölümden meydana gelir: Bunlar kuzeydoğu, kuzeybatı, güneydoğu, güneybatı ve güney kanatlarıdır. Yapıya biri batıda, öteki ise kuzeyde olmak üzere iki geçitle girilebilmektedir (Res. 31). Atölyeler, magazinler ve saray görevlilerinin yaşamına ayrılmış odalar çoğunlukla kuzeydoğu kanattaki avlu çevresinde toplanmıştır. Kuzeybatı kanat avlusu çevresinde ise daha çok bakım ve onarım atölyelerine yer verilmiştir. Güneybatı kanat hemen hemen tümüyle depo olarak kullanılan ve dört küçük avlu çevresine kümelendirilmiş magazinlere ayrılmıştır. Güneydoğu kanat avlusunun kuzey ve batı yüzleri ise son derecede sade, banyolu yatakhanelerle (SE 14–18, 4–9) kaplanmıştır. Ancak kuzeybatı köşede top-

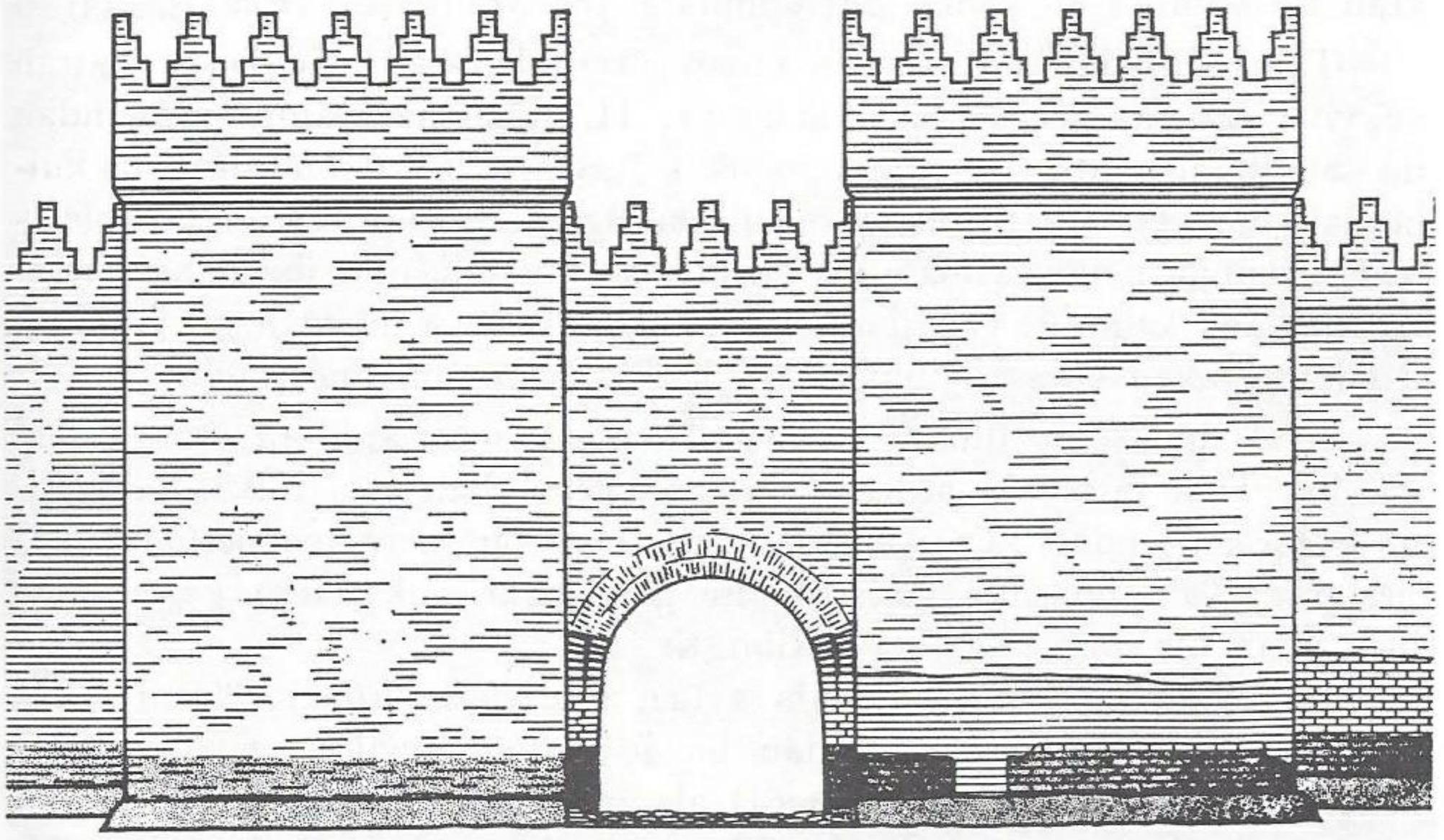

31. Kalhu *ekal māşarti*'si batı kapısı rekonstrüksiyonu.

lanmış bir oda kümesi (SE 1–3 ve 10–12) *rab ekalli* denen hadım ağaya aittir. İki katlı olan bu dairenin duvarları freskolarla bezelidir. Yaklaşık olarak 80 × 100 m. boyutlarındaki bu avlu olasılıkla kralın, arabalar dahil, ordusunu denetlediği bir tören alanıydı. Avlunun güneybatı köşesine yakın bir duvara açılmış 15 cm. derinliğindeki bir niş içine yaslatılmış, üzerindeki yazıtlar yardımıyla III. Şulmanu-aşerid'e ait olduğu anlaşılan iki parçalı taştan taht altlığı, geçit törenleri sırasında kral tarafından kullanılmış olmalıdır[18]. Kuzeydoğu avlusundan, aslında tuğlalarla kaplı yüzeyi zift döşenmiş ve araba tekerlek izleri taşıyan, 4 m. genişliğinde bir geçitle (SE 13) girilebilen bu büyük tören avlusu, güney yönden kral dairesinin en büyük hacmi olan taht odasına (Tl) geçit verir.

Taht odası içten 42 × 10 m. boyutlarındadır. Tüm ayrıntıları belirlenecek biçimde kazılmamış olan bu odaya, öteki pek çok örnekte de görüleceği üzere, ortadaki geniş, üç gözlü bir geçitle girilmiş olması olasıdır. Şimdilik kuzeydeki uzun duvarının doğu ve batı uçlarındaki iki geçidi saptanabilmiş olan bu büyük odanın doğudaki kısa yüzü önünde, derin olmayan bir niş içine yerleştirilmiş taht altlığı yer alır. 2.28 × 3.82 m. boyutlarındaki basamaklı altlık iki kireçtaşı bloğundan oluşturulmuştur. Üzeri kabartmalı olan bu altlıkta kralın tutsak prensleri hu-

[18] M. Mallowan, *Nimrud and its Remains II*, 1966, 424, res. 353–54.

zuruna kabulü, ganimetlerin taşınışı ve ortadaki ana panoda da Babil kralı ile yapılan antlaşma gibi konulara yer verilmiştir (Res. 32–33) [19].

Taht altlığının önünde ve taban üzerinde, birbirine koşut, taştan ve yivli bir ray sistemi uzanmaktadır. II. Aşşur-nasir-apli Sarayı'ndan da tanıdığımız gibi, bu sistem soğuk kış aylarında salonu ısıtmada kullanılan hareketli ve büyük mangallarla ilgili olmalıdır. Tüm komplekstеki mekanların odak noktasını oluşturan taht odasının duvarları ötekilerden daha kalındır. Ortalama duvar kalınlığı 4.50 m. olan bu görkemli odanın tavan yüksekliğinin 12 m.'den daha az olmadığı sanılır.

Kral dairesinin düzeni aynen II. Aşşur-nasir-apli'nin sarayındaki gibidir: Taht odasında altlığın karşısına gelen batı kısa duvarının gerisinde bir ante odası (T7) ve bunun gerisinde bir merdiven boşluğu (T8) sıralanır. Taht odasının gerisinde ise güneydeki açık terasa geçit veren ince uzun bir hole (T3) yer verilmiştir.

Kral dairesi plan anlayışıyla aynen sivil saraylardaki düzeni korumakla birlikte, konumu açısından bir iç avluya değil ve fakat sarayla kent suru arasındaki açık bir teras alanına açılmaktadır ki, bu konum tümüyle kışla-saraylara özgüdür. Kral dairesinin dış ve iç duvarları, II.

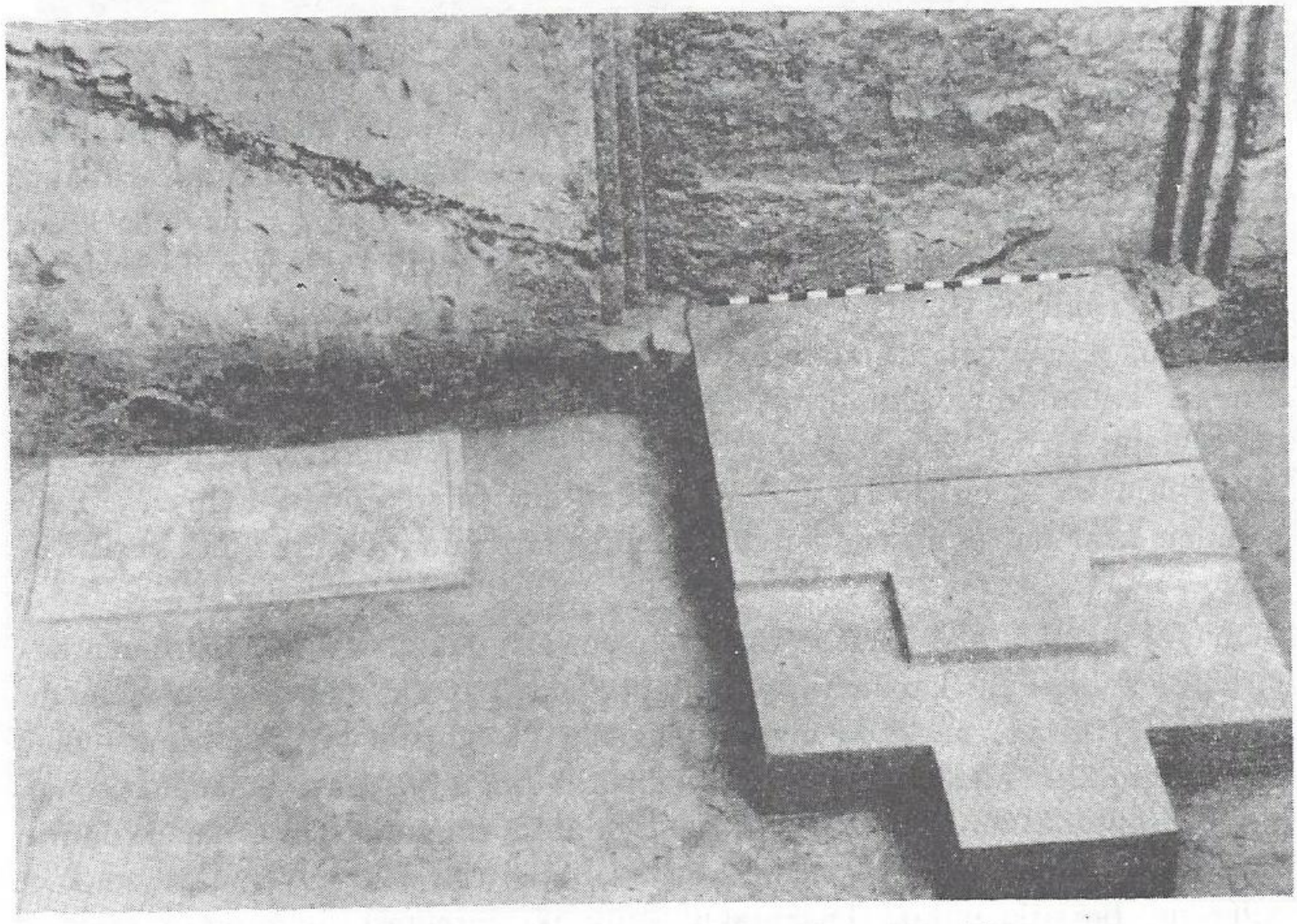

32. Kalhu *ekal māşarti*'si taht odasından taht altlığı.

[19] M. Mallowan, *ayn. esr.*, 446, res. 371/a-g.

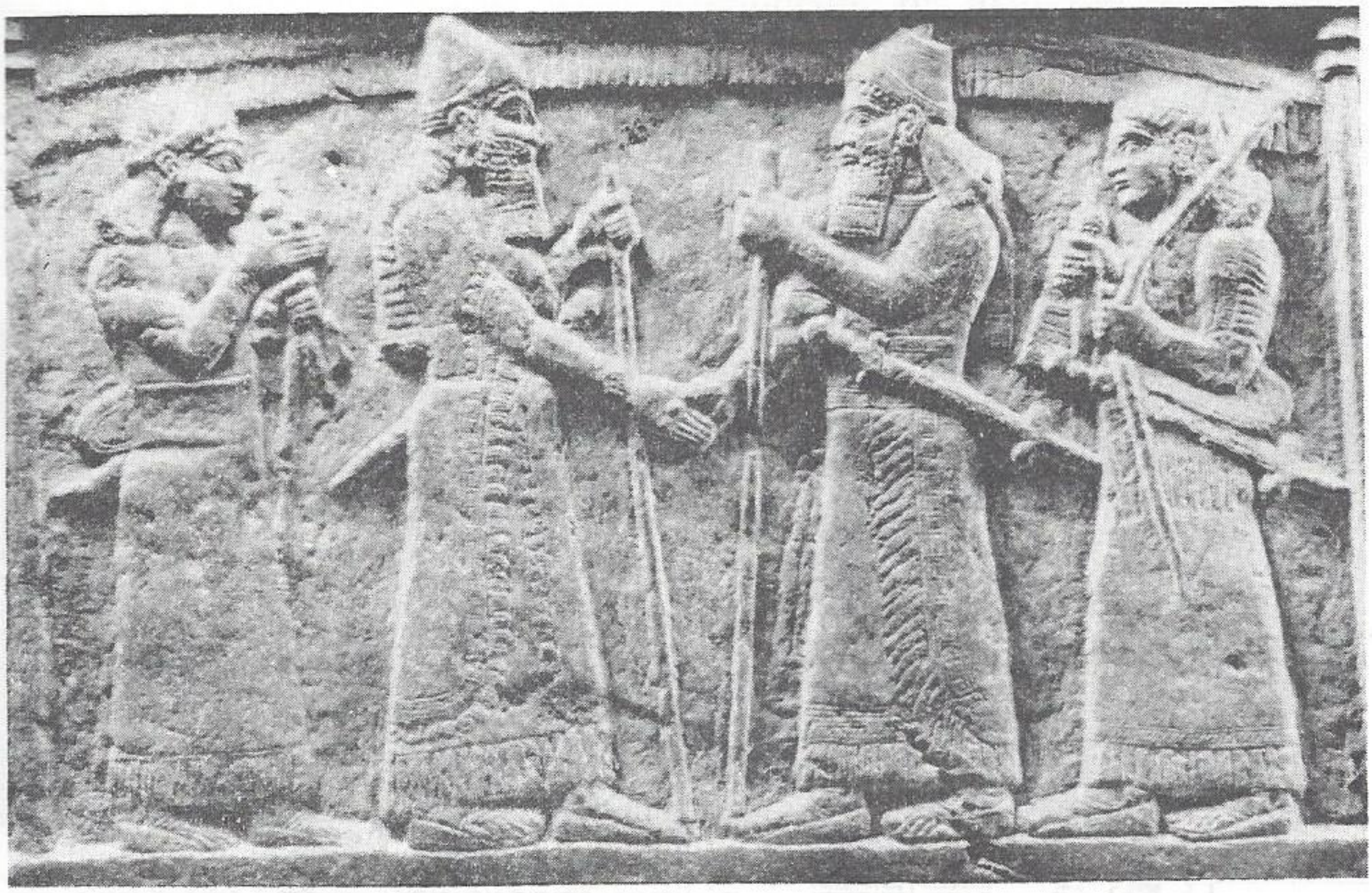

33. Taht altlığı kabartmalarından ayrıntı.

Aşşur-nasir-apli'nin sarayındaki gibi taştan kabartmalarla değil, sırlı tuğla ve freskolarla bezenmiştir. Bu sarayın bezemelerine en iyi örnek, taht odasının gerisindeki holün (T3) güneye bakan yüzündeki geçidin üzerine uygulanmış, 4 m. yüksekliğindeki sırlı tuğladan panodur (Res. 34). Mavi zemin üzerine siyah, beyaz, yeşil ve sarı renklerle yapılmış olan bu panonun alt orta bölümünde kral, kanatlı güneş kursu içinden çıkan tanrının huzurunda karşılıklı olarak iki kez yinelenmektedir[20].

Kral dairesi ile kentin güney surları arasındaki teras üzerinde, kral dairesinin güney duvarına dik gelecek biçimde konumlandırılmış bir daireye yer verilmiştir ki, bu daire esas olarak üç gözlü geçitlerle girilebilen üç büyük salonun (T25–27) yan yana birleştirilmesi sonucu oluşturulmuştur. Sarayların ana gövdelerinden üzeri açık bir teras alanına çıkıntı yapan ve aslında yan yana üç uzun salondan oluşan bu türde ve konumdaki dairelere, daha sonra inceleyeceğimiz üzere, II. Şarru-kin'in Dur-Şarrukin Sarayı ve yine aynı kentteki "F Sarayı" da denen *ekal māşarti*'de de rastlanmaktadır[21]. Özel bir önem taşıdıkları belirgin olan ve ilk kez daha değişik bir konumda II. Aşşur-nasir-apli'nin sarayında karşımıza çıkan bu teras dairelerinde tahtlı odalar da vardır. Örneğin söz konusu Kalhu örneğinde T25 no.'lu salonun kuzey kısa duvarına açıl-

[20] Bk. J. Reade, "A Glazed-brick Panel from Nimrud", *Iraq* 35, 1963, 38 vdd.
[21] G. Turner, *ayn. esr.*, 204 vdd., lev. XXXIX.

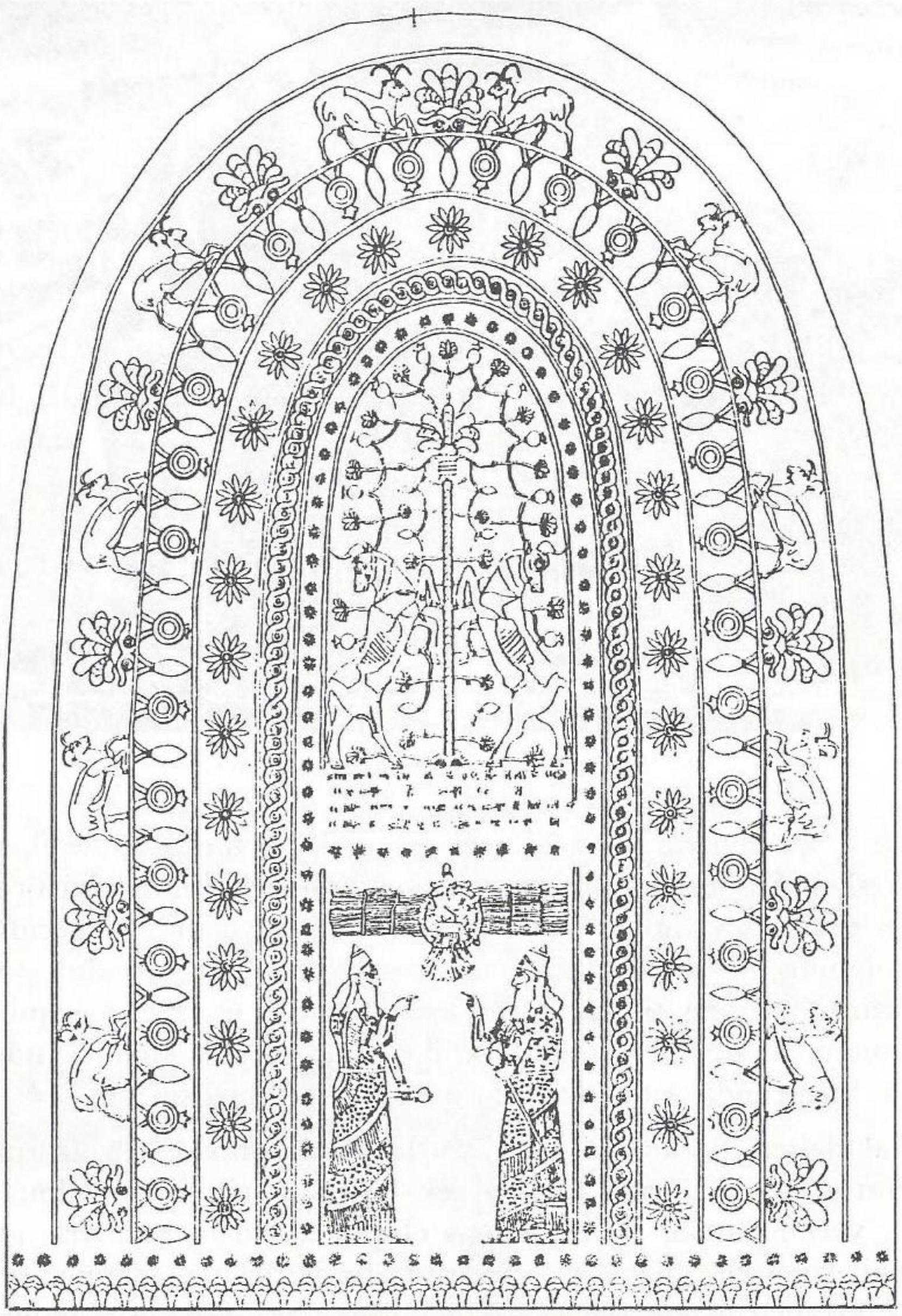

34. Kalhu *ekal māşarti*'sinden sırlı tuğla bir pano.

mış niş olasılıkla tahtın yerini belirlemektedir. Uzun eksenleri üzerine yönlendirilmiş ve sarayın dış yüzüne dik olarak yapıştırılmış bulunan bu dairelere, kral dairelerinden ya da dış avludan ince uzun koridorlar yardımıyla ulaşılabilmektedir. Bu özel konum teras dairelerinin törensel işlevlerine işaret etmektedir.

Güneybatı uçtaki 72 odalı özel yaşam kanadı kuzeydekilerden farklı özellikler taşır ve Assur saraylarının alışılmış düzeni çerçevesinde türlü iç avlular etrafındaki oda kümelerinden oluşmaktadır. Bunlardan en

önemlisi kral dairesinin batı ekseni üzerindedir. Bir avlu (S6) çevresinde toplanmış iki daireden oluşan bu blokta, avlunun kuzey kanadını boydan boya bir salon (S5) ve eklentileri (S4–3) kaplamaktadır. 12.50 × 4.00 m. kadar boyutlarındaki salonun doğu kısa duvarı önüne ve taban üzerine taştan, yivli bir ray düzeni oturtulmuştur. Yalnızca güneydoğudaki bir mekan (S7) aracılığıyla girilebilen bu salonun kuzey ve güney

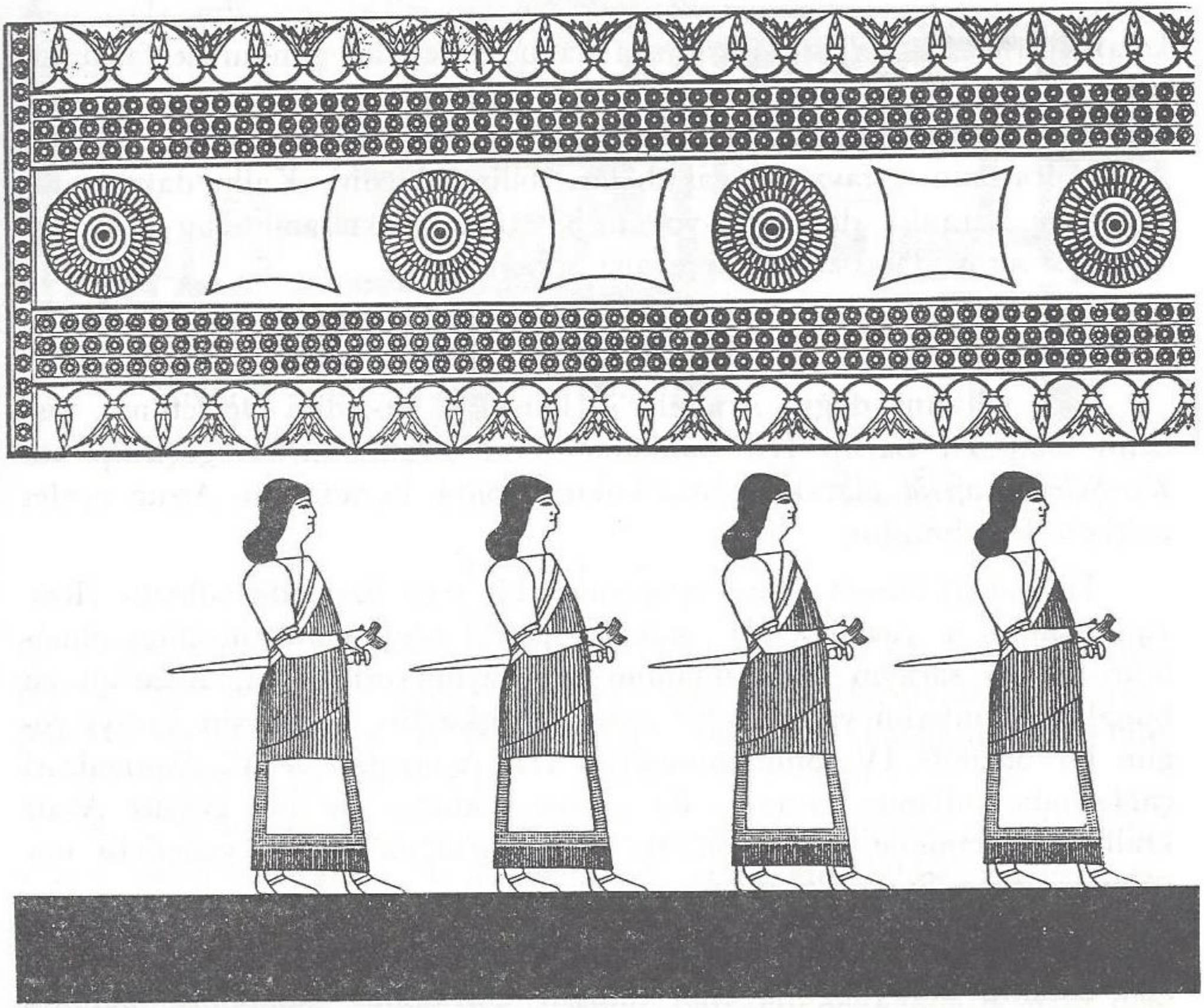

35. Kalhu *ekal māşarti*'si taht odasından duvar resmi.

duvarları freskolarla bezelidir (Res. 35). Buradan batı kısa duvarı üzerine açılmış bir geçitle ante odası (S4) ve sonra da tabanı taştan levhalarla kaplı bir banyoya (S3) girilir. Her iki odanın duvarları da freskolarla bezelidir.

Sarayın harem bölümü de bu güneybatı kesimdedir. (S37) avlusu çevresindeki, bir bölümü açılmış odaların hareme ilişkin olduğu sanılır. Nitekim haremlerin yalnızca sitadellerdeki saraylarda değil, aynı zamanda *ekal māşarti*'de var olduğu konusunu gösteren yazılı belgeler bulunmaktadır [22].

[22] J. V. Kinnier Wilson, *ayn. esr.*, 46.

Yeni Assur döneminin ilk güçlü kralları olan II. Aşşur-nasir-apli ve III. Şulmanu-aşerid'den sonra başlayan karışıklık ve gerileme evresindeki saray mimarlığı konusunda yeterli bilgi yoktur. II. Aşşur-nasir-apli'nin torunu V. Şamşi-Adad'ın dedesinin Kalhu'daki sarayını kullandığı bilinmektedir. 9. yüzyılın sonları ile 8. yüzyılın başlarında taht-ta bulunan III. Adad-nirari, II. Aşşur-nasir-apli'ninkinin hemen güneyinde, bugün bir bölümüne "Upper Chambers" denen, duvarları freskolarla süslü bir saray yaptırtmışsa da bu saraydan günümüze fazla bir kalıntı gelmiş değildir (Res. 9)[23]. III. Adad-nirari'den sonra tahta çıkan IV. Şulmanu-aşerid, III. Aşşur-dan ve V. Aşşur-nirari'nin ise III. Adad-nirari'nin sarayında yaşadıkları bilinmektedir. Kalhu'dakiler dışında bu karanlık dönemde yoğun bir biçimde kullanıldığını anladığımız tek saray Til Barsip'teki eyalet sarayıdır.

Til Barsip Sarayı

1000 yıllarına doğru Aramiler'in kurduğu Bit-Adini Devleti'nin başkenti olan Til Barsip III. Şulmanu-aşerid tarafından ele geçirilip adı *Kar-Şulmanu-aşerid* olarak değiştirildikten sonra burada bir Assur eyalet merkezi kurulmuştur.

Til Barsip Sarayı kentin güneyinde bir tepe üzerinde yükselir (Res. 19). Aslında 9. yüzyılda III. Şulmanu-aşerid tarafından kurulmuş olmalıdır. Ancak sarayın esas kullanımı 8. yüzyılın ortalarına, Assur'un en bunalımlı günlerini yaşadığı bir döneme ilişkindir. Til Barsip Sarayı yoğun bir biçimde IV. Şulmanu-aşerid, III. Aşşur-dan ve V. Aşşur-nirari çağlarında kullanım görmüş. Bu sarayda oturan kişi ise, güçsüz Assur kralları döneminde *turtānu* olarak imparatorluğun gerçek yöneticisi durumuna giren Şamşi-ilu idi.

Mimarisi daha sonraki dönemlerde tadilatlarla değiştirilmiş ve en eski bölümü kuzeydoğuda olan sarayın günümüze kalabilmiş bölümü 130 × 70 m. boyutlarında ve dikdörtgen planlıdır. Ana yapıya kuzey duvarının kuzeybatı ucundaki iki büyük kule ile korunan bir geçitle girilebilmektedir (Res. 36)[24]. Tüm kompleks, her biri tabanı taştan levhalarla döşeli bir avluya sahip üç birimden oluşur: Batıdaki avlu (A) 65 × 25 m. boyutlarındadır ve saray hizmetine yönelik odalarla kuşatılmıştır. Bu geniş avlunun düzenlenişi Kalhu *ekal māşarti*'sindeki avluları anımsatmaktadır. Öndeki avludan (A) girilebilen ve dış avlu olarak nitelendirilebilecek ikinci avlu (B) ana kabul salonuna (XXII) girişi sağ-

[23] Bk. A. H. Layard, *Nineveh and its Remains II*, 1894, 14 vd., Plan 4; G. Turner, *ayn. esr.*, 198, lev. XLIII.

[24] Geniş bilgi için bk. F. Thureau-Dangin — M. Dunand, *ayn. esr.*, 8 vdd.

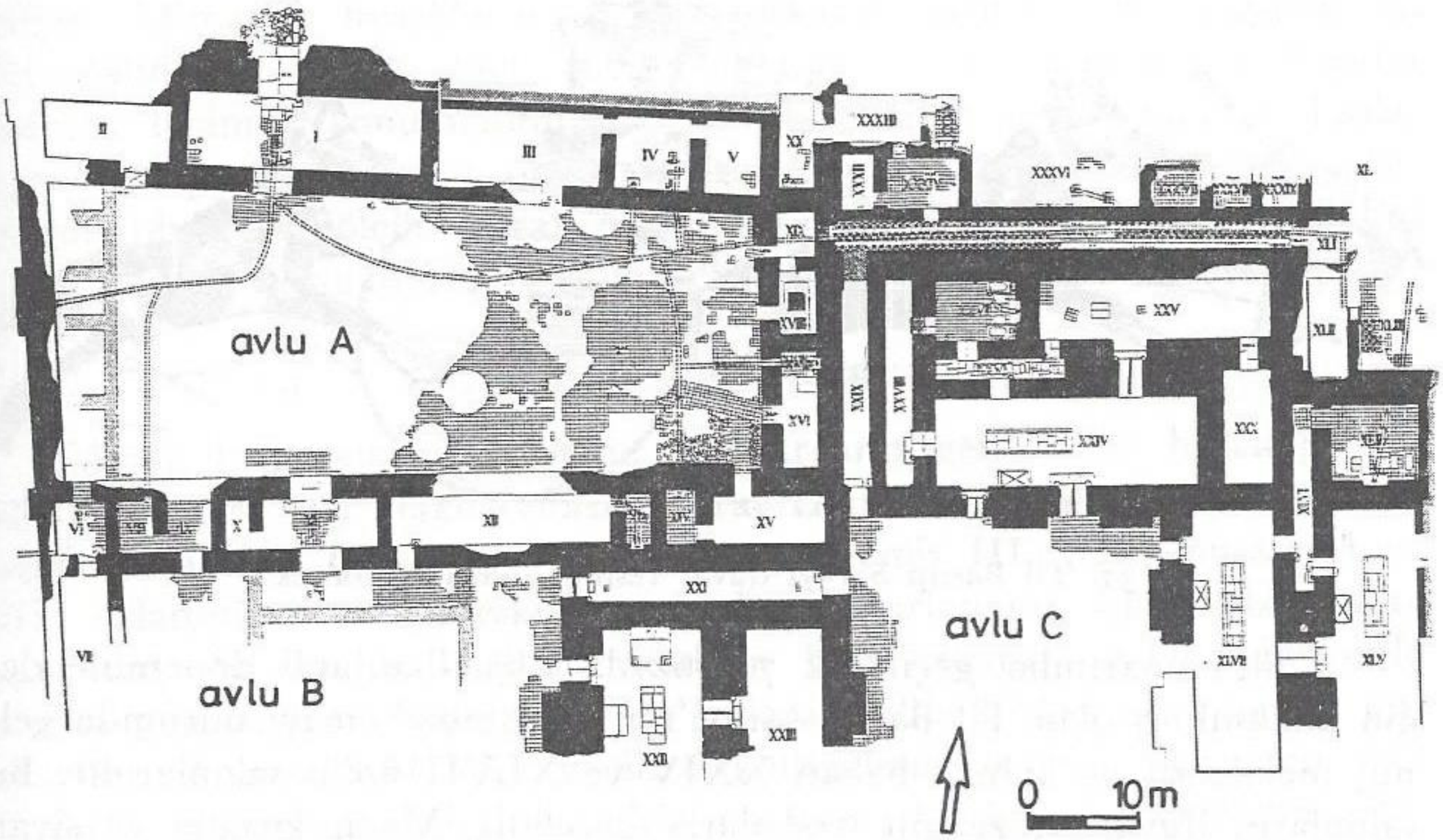

36. Til Barsip Sarayı planı.

lar. Orta ya da iç avlu durumundaki üçüncü avlu (C) ise ana kabul dairesi ile iki büyük özel daireyi (XXIV, XLVII) birbirine bağlar. Anlaşılacağı gibi, bir eyalet sarayı olmakla birlikte Til Barsip'te üç avlulu bir saray sistemi söz konusudur.

Fırat'ın neden olduğu erozyon yüzünden kısmen açılabilmiş bulunan ve fakat ortadaki geniş üç gözlü bir geçitle girilebildiği açıkça anlaşılan ana kabul salonunda taht, kuzey kısa duvarına açılmış bir niş içine yerleştirilmiş, iki basamaklı taştan altlık üzerinde durmaktadır. Bunun önünde ise odanın tabanı üzerinde, hareketli mangallarla ilgili olarak, 7.50 m. uzunluğunda, taştan ve yivli bir ray düzeni yer alır. 4.50 m. kalınlığındaki taş temelsiz duvarları freskolarla süslü olan bu salondan, gerisindeki geçit holü (XXIII) yardımıyla iç avluya ulaşılmaktadır. Güney kesimi Fırat ırmağınca yıkıma uğratılmış olan iç avlunun doğu ve kuzey kanatları Yeni Assur türünde iki özel daire tarafından kuşatılmıştır. Bunlardan kuzeydekine biri geniş, öteki dar iki gözlü geçitle girilmektedir. Tabanında yivli bir ray düzenine yer verilmiş olan ana salonu (XXIV), öteki odalar (XV–XXVII, XXVIII, XXX) ve bir banyo (XXVII) kuşatır. Güney kesimi Fırat'ın aşındırması yüzünden günümüze gelmemiş olan doğu dairesinin ise arka arkaya en az iki salonunun (XLVII, XLV) varlığı açıktır. Bu iki salonun tabanlarında da ray sistemlerine yer verilmiştir.

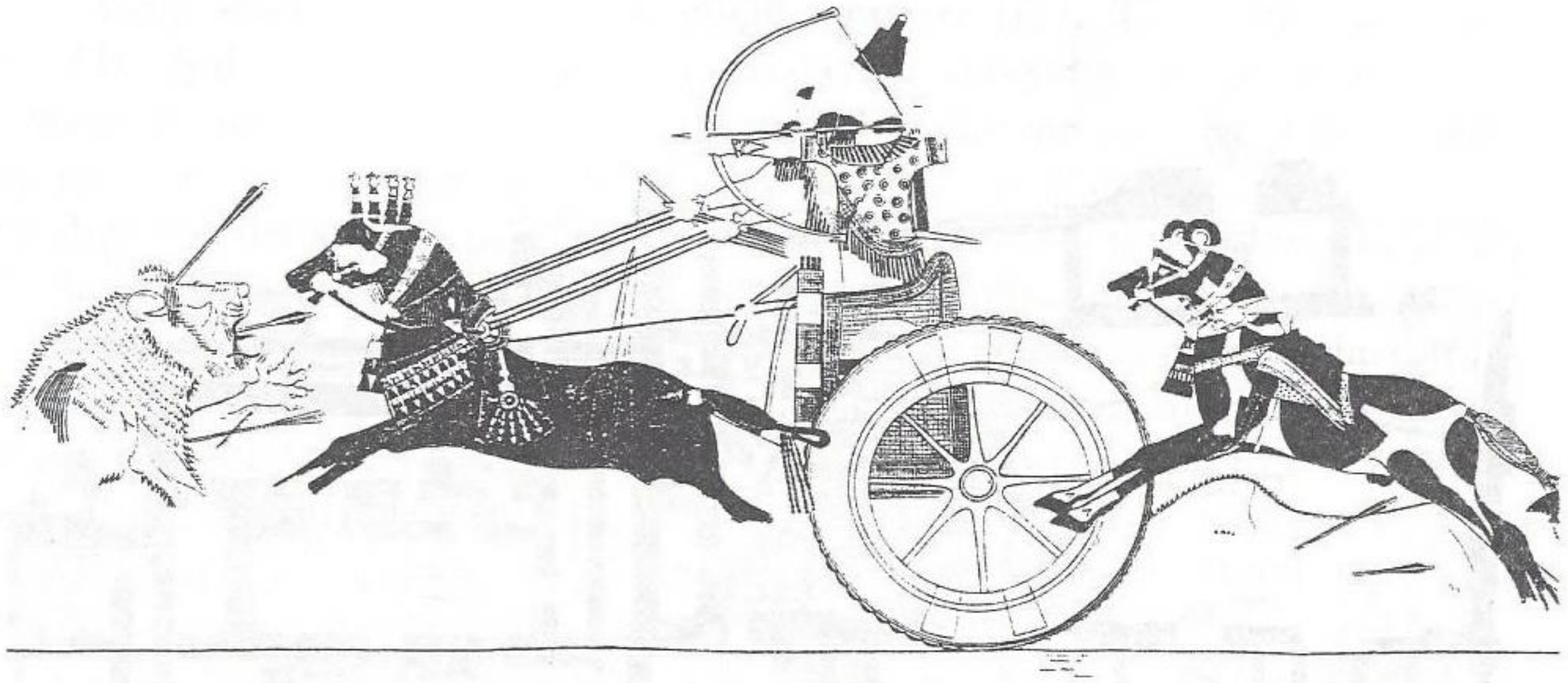

37. Til Barsip Sarayı duvar resimlerinden bir örnek.

Çeşitli onarımlar geçirerek 7. yüzyıla Aşşur-ban-apli dönemine değin kullanılmış olan Til Barsip sarayı'nın günümüze en iyi durumda gelmiş mekanları, iç avluya bakan XXIV ve XLVII no'lu salonlarıdır. Bu salonların duvarları zengin freskolarla bezelidir. Mavi, kırmızı ve siyah renklerle yapılmış olan freskolar tabandan 0.50 m. yükseklikteki bitümlü bir süpürgelikten sonra başlatılmışlar, 1.50 m. yüksekliğindeki ana sahneler ise göz düzeyine gelecek biçimde yerleştirilmişlerdir (Res. 37-38). En üstte geometrik, bitkisel ve koruyucu hayvan motifleriyle doldurulmuş, 2.30 m. yüksekliğindeki frizler uzanmaktadır. Böylelikle duvarların 4.50 m.'lik bir bölümü boyanmıştır[25].

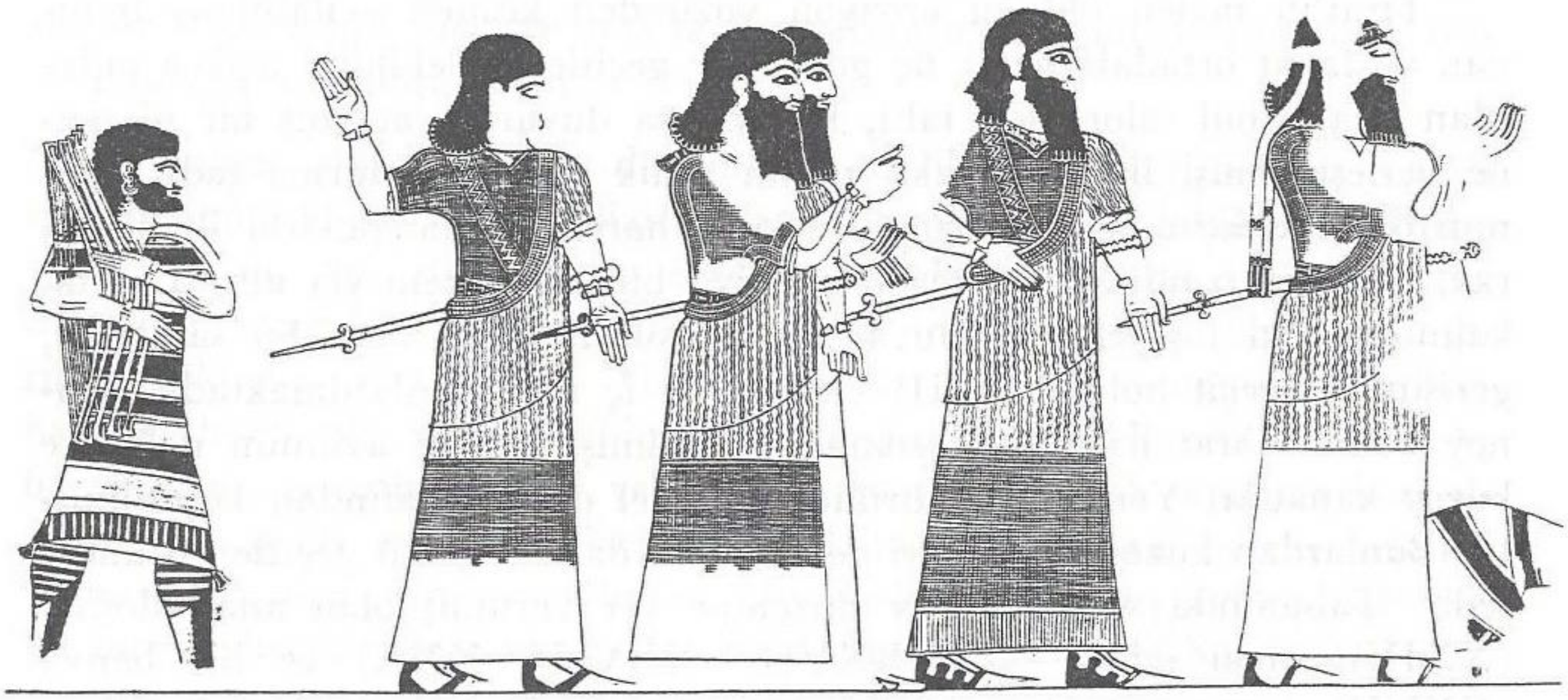

38. Til Barsip Sarayı duvar resimlerinden bir örnek.

[25] Geniş bilgi için bk. Y. Tomabechi, *AfO* 29–30, 1983/84, 63 vdd. Freskoların renkli resimleri için A. Parrot, *Assur*, 1961, res. 109–119, 336–347.

İçinde 780, 770 ve 752 yılları eponimi, *turtānu* Şamşi-ilu'nun adeta bir kral gibi yaşadığı Til Barsip Sarayı'nın yapım tarihi konusu açık değildir. Mimariyi freskolarından yola çıkarak tarihlemeye çalışmak da sakıncalıdır[26]. Ancak, ana kabul salonunda taht altlığının doğusuna gelecek biçimde konumlandırılmış ve II. Şarru-kin döneminden başlayarak kalıplaşmış bir öge olarak belirecek olan banyo odasına yer verilmemiş oluşu bir ölçüt olarak ele alınırsa, Til Barsip Sarayı ana kabul dairesinin en azından II. Şarru-kin çağı öncesine gittiğini söyleyebiliriz[27].

Kalhu Orta Saray

Assur İmparatorluğu'nun iç çalkantılarla gerilemeye başladığı karanlık döneme son veren reformcu kral III. Tukulti-apil-Eşarra da Kalhu'da yaşamıştı. Bu kralın, yapımı bitirilememiş III. Şulmanu-aşerid ve III. Adad-nirari'ye ait eski saraylardan yararlanarak büyük bir saray yaptırttığı bilinmekle birlikte, sitadelin batı kenarına yakın bir yerde olması gereken ve "Central Palace" olarak adlandırılan bu yapıdan günümüze, Aşşur-aha-iddin'in yeniden kullanılmak üzere yerlerinden söktürdüğü kabartmaları dışında, fazla bir mimarlık kalıntısı gelebilmiş değildir (Res. 39–40). Ancak sarayı ayrıntılı olarak tanımlayan yazıtında kral yapıyı şu sözlerle anlatmaktadır[28]:

"*Tanrıların ulusu aziz Nudimmud'un (Ea) bana ihsan eylemiş olduğu akıl ve idrakla Kalhu'da sedirden bir saray..... ve zevkim için Hitit sarayı dü-*

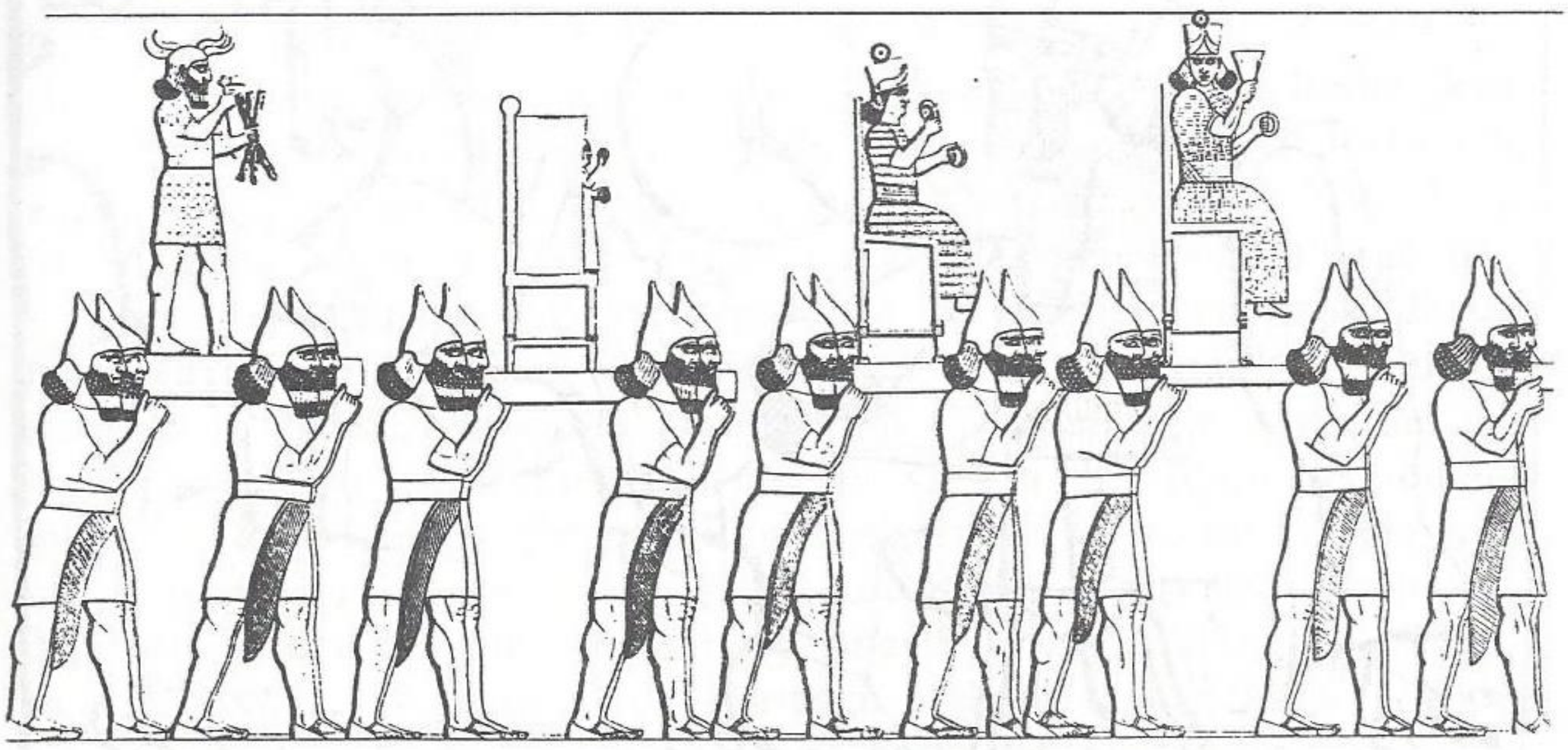

39. Kalhu III. Tukulti-apil-Eşarra Sarayı kabartmalarından bir örnek.

[26] Y. Tomabechi, *ayn. esr.*, 66; krş. T.A. Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art*, 1970, 23 vdd.

[27] Krş. F. Thureau-Dangin — M. Dunand, *ayn. esr.*, 41; G. Turner, *ayn. esr.*, 191.

[28] *LAR* I 804

zeninde bir bīt-hi (t)lani inşa ettim.....Atalarımın eski saraylarından daha büyük olması için Dicle'ye doğru genişlettim. Tüm usta sanatçıları, en iyisini yapmaları için kullandım.....(Dicle'nin) gürültülü sularının 20 büyük dirsek altında, kireçtaşı kayalarından büyük bir yığın yaptım, bu yığın tamamlanınca.. .....onların terasını inşa ettim, temellerini attım ve kulelerini yükselttim .....Yüzünü kuzeye çevirdim. Kapılarını, yiğitliğimle boyunduruğum altına aldığım Hitit krallarının, Arami ve Kalde prenslerinin haraç olarak verdiği, fildişi, akçaağaç, şimşir, dut, sedir.....(ve) ardıçtan yaptım ve onları süsledim. Duvarlarını su düzeyinden en üste değin, 5 1/2 GAR, 4 dirsek yükselttim. (Öteki) hiçbir ülke sarayında yapılmamış işler başardım. Üzerlerini kokusu selvi kadar güzel olan, Amanus, Lübnan ve Ammanana'dan (Anti-Lübnan) kesilmiş uzun sedir keresteleriyle örttüm ve kusursuzca tamamladım. Görkemini arttırmak için (geçitlerini)..... ve taş, taş ustalarının eserleriyle donattım ve bezedim. Ruha işleyen kokuları, girene engin bir beğeni veren sedir ve selviden kapı kanatlarını parıldayan zahalu ve (sariru) levhalarıyla kapladım ve (onları) kapı (geçitlerine) yerleştirdim. Hünerle oyulmuş ve çok görkemlice kaplanmış arslan ve boğa yontularını geçitlere yerleştirdim ve onları (insanları) hayrete düşürmesi için diktim. Altlarına alçıtaşı ve sumermeri levhalar koydum ve girişleri kusursuz

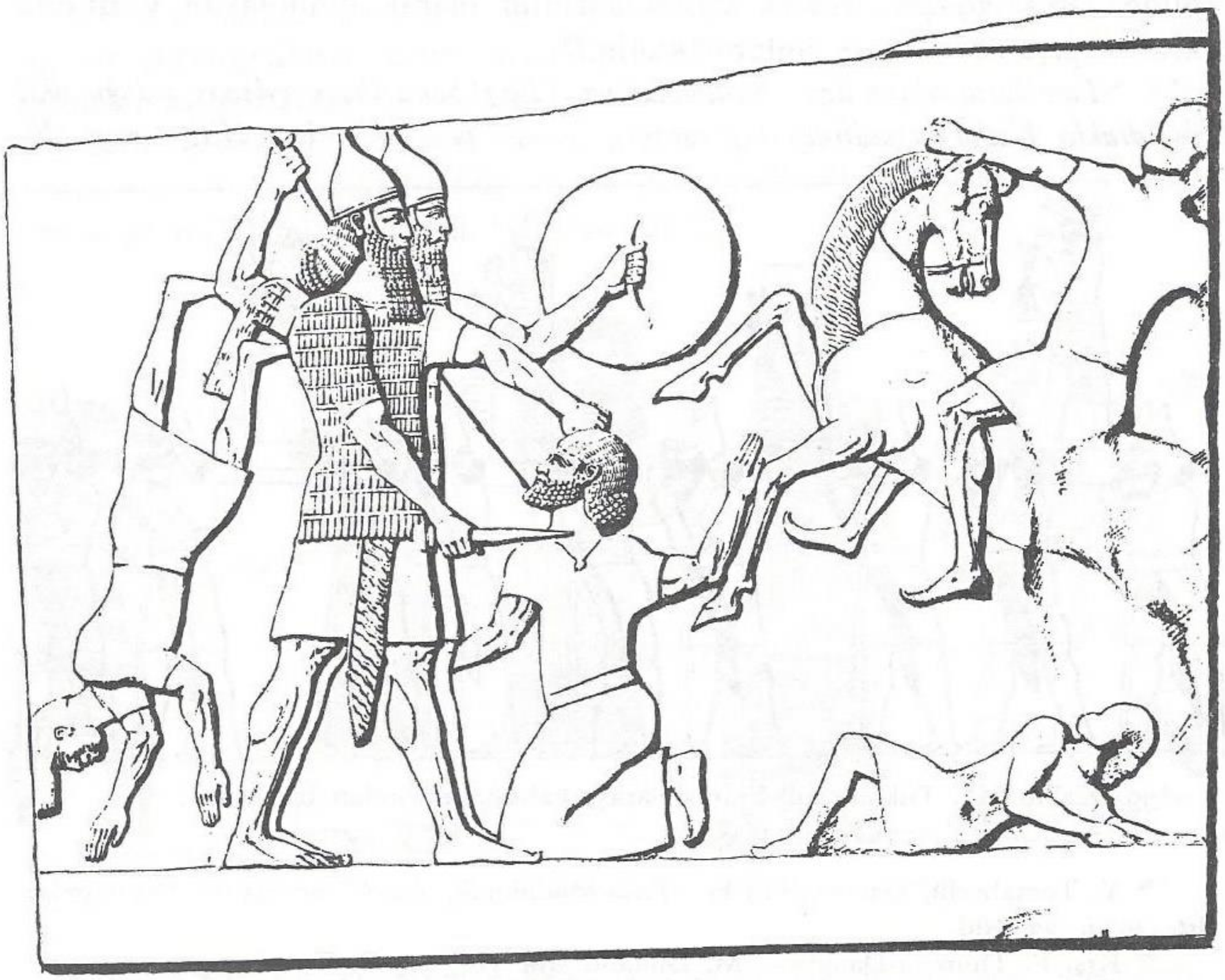

40. Kalhu III. Tukulti apil-Eşarra Sarayı kabartmalarından bir örnek.

yaptım. Ve derin (apsu'nun) yaratıcıları büyük tanrıların barınağı olarak yanlarını taştan oymalarla kuşattım ve onları korku veren biçimde yaptım. Onları tamamlamak için altın, gümüş ve bakır sürgülerini yerleştirdim ve görüntülerini göz alıcı bir duruma getirdim. Krali ikametim için, içine değerli taşlardan.....işi bir güneş odası (?) kurdum. Adlarını 'Şenlik Sarayları', 'Refah Getiren', 'Kralı Kutsayan', 'Yapana [Uzun Ömür] Veren' olarak koydum. Kapılarına 'Adalet Kapıları', 'Dörtbir Yandaki Prenslerin Adaletini Sağlayan', 'Ülkeler ve Denizlerin Haracı.....', 'Ulu Kralın Huzuruna Kentlerin Ürünlerini Getiren' biçiminde adlar verdim".

Yukarıda elden geldiğince dilimize uyarlanmış bir çevirisini sunduğumuz yazıttan, III. Tukulti-apil-Eşarra'nın, içinde bir *bīt ḫilani*'nin de olduğu, çok büyük boyutlu bir saray yaptırttığını, yapının cephesinin kuzeye çevrili olduğunu ve bir bölümünün sitadelin batı tarafındaki Dicle yatağından kazanılan alan üzerine kurulduğunu anlamaktayız[29].

Hadatu Sarayı

Kalhu'daki görkemli sarayı konusunda fazla bir bilgimiz olmayan III. Tukulti-apil-Eşarra döneminin saray mimarlığı en iyi biçimde, bugün Arslantaş denen Hadatu'da görülebilir. II. Aşşur-nasir-apli dönemi öncesinde Aramiler'in Bit-Adini Devleti'nin sınırları içinde kalan Hadatu'daki saray kentin kuzeyindeki en yüksek tepe üzerinde kurulmuştur (Res. 20). Kimi farklılıklarla birlikte, düzeni açısından genelde Yeni Assur dönemi saraylarındaki planlama anlayışına uygunluk gösterir[30].

Saraya kuzeybatıdaki rampalı bir giriş kapısıyla (VIII) ulaşılır (Res. 41). Bu kapı dış avluya açılmaktadır. Tabanı pişmiş toprak levhalarla kaplı olan avlu, tek sıralı odalarla üç yandan kuşatılmıştır (I–XV). Bunlar olasılıkla askeri ve idari karakterli mekanlar ve depolar olarak hizmet görmüştürler. Dış avlunun doğusunda ve yine iki avlu arasında sarayın en geniş hacmi olan ana kabul dairesi yer almaktadır. Ancak bu dairenin iç düzeni, alışılmışın dışında kimi özellikler taşır. Sözgelimi ortadaki tek gözlü bir geçitle girilebilen 30 × 9 m. boyutlarındaki büyük salonda (XVIII) taht girenin soluna gelecek biçimde, kuzey kısa yüz önüne değil, bunun tam aksine güney kısa duvar önüne yerleştirilmiştir. Taht odasının kuzey kısa yüzünde, 9. yüzyıl örneklerindeki gibi bir ante odası (XVII) ve gerisinde de merdiven boşluğu (XVI) bulunur. Tahtın gerisindeki kısa yüzün arkasında ise başka bir ante odası (XIX) ve bunun doğusunda da taht salonunun gerisindeki holden de girilebilen, tabanı tuğla döşeli bir banyo (XX) vardır. Konumu farklılaşmakla bir-

[29] R. D. Barnett — M. Falkner, *ayn. esr.*, 1 vdd.; J. Reade, *Iraq* 30, 1968, 69 vdd.

[30] Geniş bilgi için bk. F. Thureau-Dangin ve diğ., *ayn. esr.*, 16 vdd.

likte güncel ya da dinsel yıkanmayla ilgili bu banyolar 8. yüzyılın sonundan başlayarak Yeni Assur kral dairelerinin kalıplaşmış bir ögesi durumuna geleceklerdir. Taht salonundan gerisindeki hole (XXI) ve buradan da iç avluya geçilir. Tabanı pişmiş toprak levhalarla döşeli olan iç avlunun kuzey kanadında, Yeni Assur döneminin kalıplaşmış bir yapı türü olan ve avluya koşut biçimde konumlandırılmış özel daire bulunmaktadır. Yedi oda içeren bu dairenin en önemli mekanı, güneydeki iç avluya açılan, tabanına hareketli mangallarla ilgili olarak taştan ve yivli

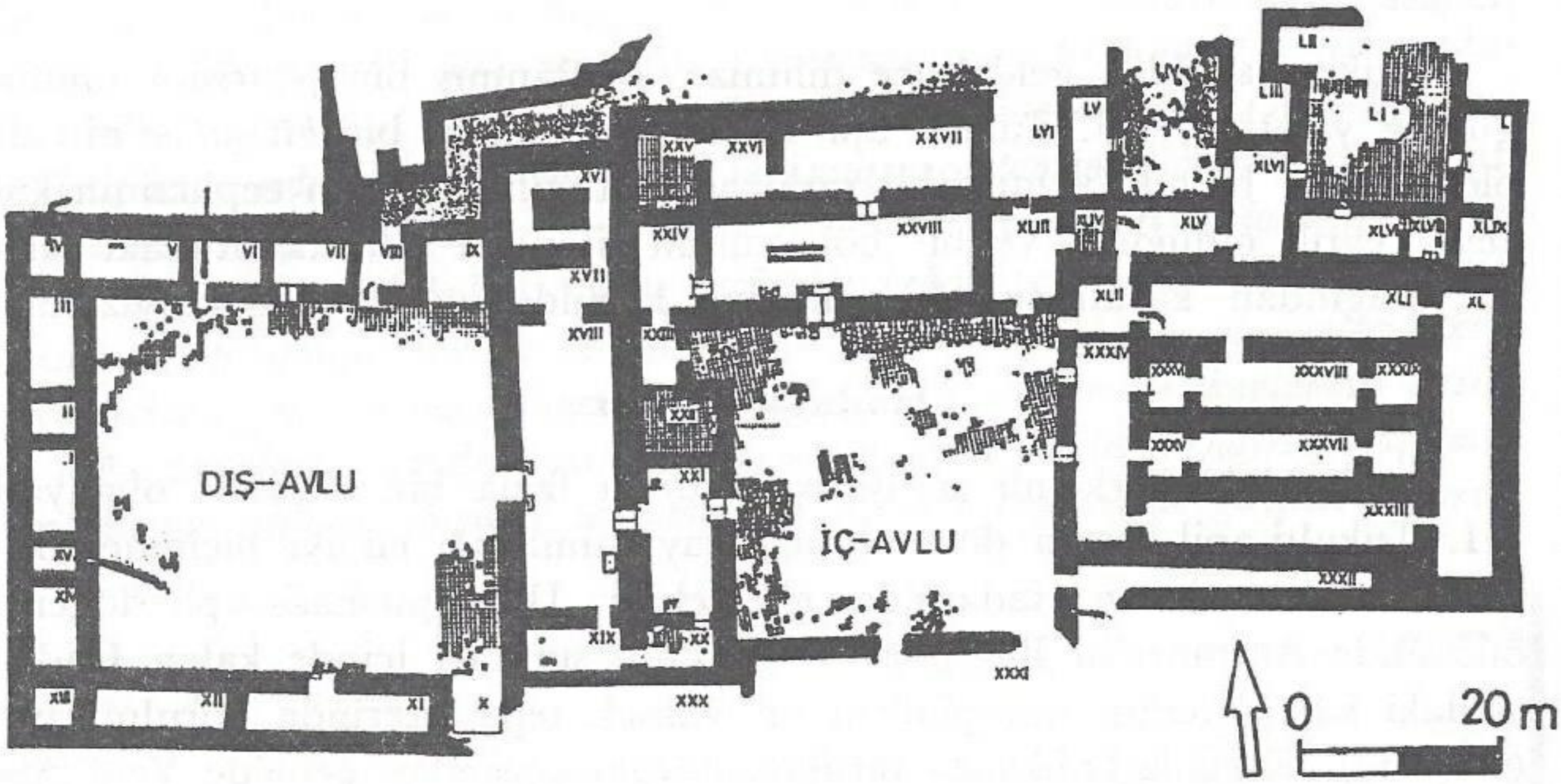

41. Hadatu Sarayı planı.

bir ray düzeni yerleştirilmiş büyük salondur (XXVIII). Bu salondan kuzey ve batıdaki iki banyolu oda kümesine geçilmektedir [31]. Her küme en gerideki banyo olmak üzere üç odadan (XXVII–XXV; XXIV–XXII) oluşturulmuştur. Birbirleriyle ancak büyük salon aracılığıyla ilişki kuran bu oda kümelerinden güneydeki ilginç bir konumdadır. Çünkü burada üçlü oda kümesinin iki odası (XXII–XXIII) yer darlığı nedeniyle ana kabul salonunun doğusuna gelecek biçimde, iç avlunun kuzeybatı bölümüne yerleştirilmiş ve banyonun önündeki küçük oda başka bir kapı geçidiyle iç avluya açılmıştır.

Gerek ana kabul ve gerekse özel dairenin duvarları freskolarla bezelidir. Belki biraz daha dar olmakla birlikte, aynı türde bir başka özel dairenin avlunun güneyinde yer aldığı düşünülebilir. Ancak bu kanat günümüze iyi durumda kalmamış olduğundan daha kesin birşey söylemek olası değildir.

İç avlunun doğu kanadında, aşağıda da değinileceği üzere, büyük bir olasılıkla yazı ve güzel sanatlar tanrısı Nabu ile Assurlu eşi Taşmetum'a adanmış, Yeni Assur türünde bir tapınağa (XXXII–XLI) yer

[31] Bk. R. Naumann, *ayn. esr.*, res. 566.

verilmiştir[32]. Tapınağın saray kompleksinin ayrılmaz bir parçası durumuna getirilmiş olması 9. yüzyılıdan tanınmayan bir özelliktir. Bu özelliğe daha sonra II. Şarru-kin'in Dur-Şarrukin'deki sarayında da rastlanacaktır.

Kuzeydoğu uçta ve daha alçak bir düzeyde, olasılıkla sarayın en mahrem bölümü olan harem yer alır. Bu bölümdeki odalar iki küçük avlu (LI, LIV) çevresinde toplanmışlardır. Bunlardan doğudaki, tabanı tuğla döşeli avlunun çevresinde, bir banyo ve bir oturma ya da yatak odasından oluşan dairelere (XLVII–XLVIII; XLIX–L) yer verilmiştir. Yüzeyi taş plakalarla kaplı ve daha küçük olan batıdaki avlu ile çevresindeki odaların işlevleri konusu ise açık değildir.

Genelde Yeni Assur dönemi özelliklerini gösteren bu eyalet sarayının tarihi konusu tartışılmalıdır. Örneğin kazıyı yapan F. Thureau-Dangin[33] sarayı, Hadatu'da tanrıça İştar adına bir tapınak yaptırttığı ve kent surlarını yenilediği bilinen III. Tukulti-apil-Eşarra dönemine tarihlerken, A. Parrot[34] ana kabul dairesini Dur-Şarrukin Sarayı ve sitadeli içindeki konaklardakilerle karşılaştırarak II. Şarru-kin çağına yerleştirir.

Bu sarayı tarihlemeye yardımcı olabilecek kıstaslardan en önde gelenleri, ana kabul dairesindeki banyo odası ile saray kompleksinin ayrılmaz bir parçası durumuna getirilmiş olan tapınaktır. 9. yüzyıl örneklerinde hiç görülmeyen bu özellikler sarayın 8. yüzyıla ait olabileceğine bir kanıt olarak değerlendirilebilirler. Ayrıca Hadatu Sarayı'ndaki banyo odası II. Şarru-kin'in Dur-Şarrukin Sarayı ve konakları ile Sin-ahheriba'nın Ninive'deki sarayında karşılaşılacak olan kalıplaşmış konumdan oldukça farklı bir anlayışa göre yerleştirilmiş olduğundan, bu sarayın Dur-Şarrukin'in kuruluşundan önceki bir tarihe özellikle III. Tukulti-apil-Eşarra dönemine ilişkin olduğu varsayılabilir. Nitekim sarayda bulunmamış olmakla birlikte, aşağı kentte elde edilmiş yazıtlı ya da yazıtsız taştan kabartmaların hemen tümü III. Tukulti-apil-Eşarra döneminin özelliklerini taşımaktadırlar[35].

Hadatu Fildişi Evi

Hadatu'daki Yeni Assur eyalet sarayının yanında, doğu etekte inşa edilmiş çok küçük boyutlu bir başka saray daha vardır (Res. 20). Üstteki sarayın iç avlu taban düzeyinden 4.60 m. daha aşağıda, tepenin eteğindeki bu yapı kompleksi, bir odasında (14) ele geçirilmiş çok sayıda fildi-

[32] G. Turner, *Iraq* 30, 1968, 62 vd., res. 1.

[33] F. Thureau-Dangin ve diğ., *ayn. esr.*, 40; R. D. Barnett, *The Nimrud Ivories*, 1975², 126; R. Naumann, *ayn. esr.*, 438.

[34] *Archéologie Mesopotamienne I*, 467 vd.

[35] F. Thureau-Dangin ve diğ., *ayn. esr.*, lev. VII–XIII.

şi eser nedeniyle "La Bâtiment aux ivories" (Fildişi Evi) olarak adlandırılmıştır [36].

Yeni Assur saraylarındaki gibi, burada da iki avlulu bir düzenin var olduğu anlaşılmaktadır (Res. 42). Kuzeydeki dış avludan günümüze fazla kalıntı gelebilmiş değildir. Bununla birlikte iç avlu ile dış avlu arasında, bu iki avluyu birleştiren bir ana kabul dairesine yer verilmiş olduğu belirgindir. Dış avlunun güneybatısındaki bu önemli daire, türlü yönleriyle Yeni Assur dönemi kral ya da ana kabul dairelerine benzer. Bu-

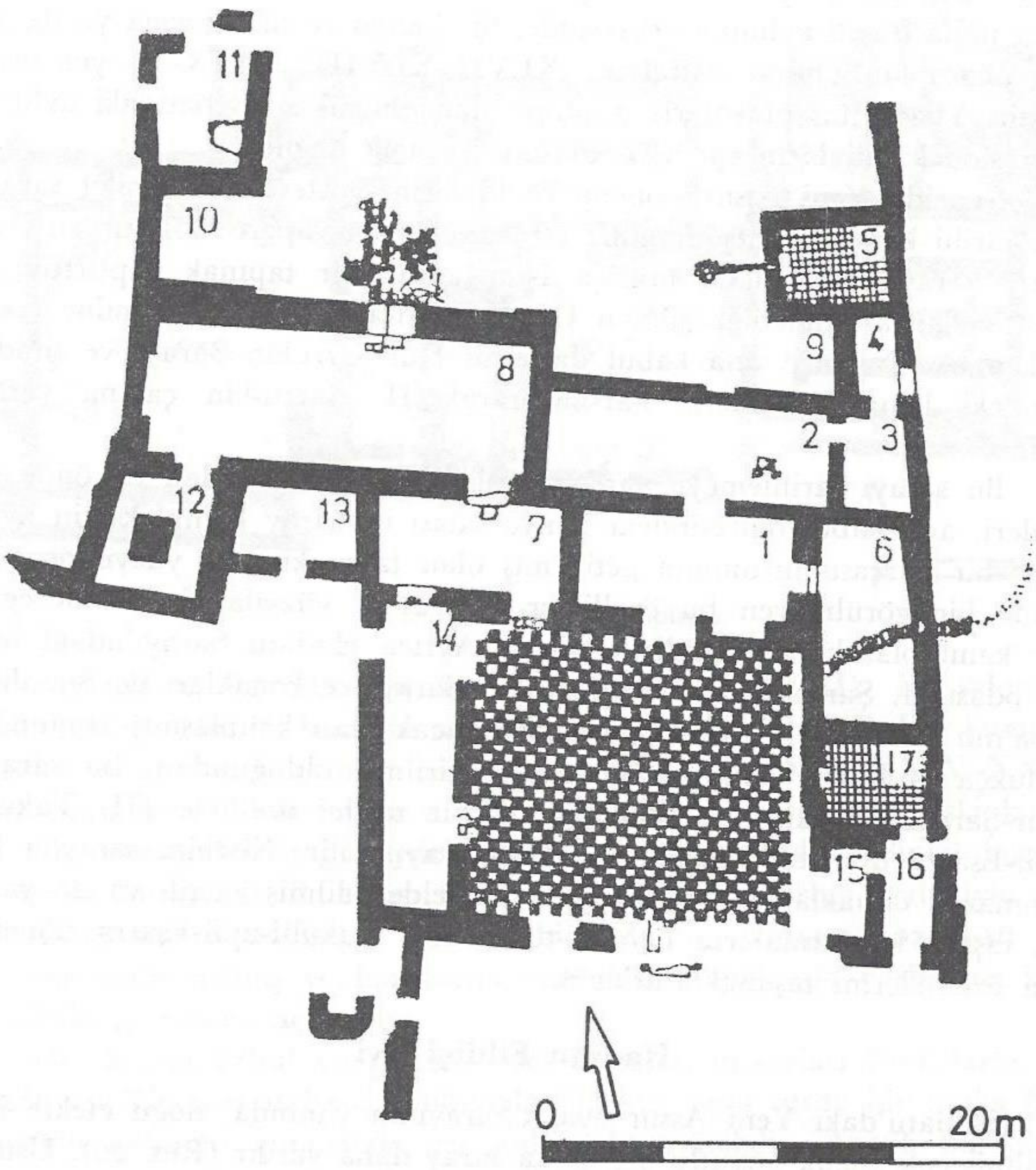

42. Hadatu Fildişi Evi planı.

rada da taht salonu (8) tüm kompleksin en büyük mekanını (16.40 × 6.00 m.) oluşturur ve dış avluya açılır. Bu büyük salonun batı kısa du-

[36] Geniş bilgi için bk. F. Thureau-Dangin ve diğ., *ayn. esr.*, 41 vdd.

varında, olasılıkla tahtın gerisinde bir niş vardır. Ancak bu niş gerçekten tahtın yerini belirliyorsa, Yeni Assur saraylarındaki düzenin aksine, ana kabul salonunda, üstteki sarayda olduğu gibi, taht yine konuğun soluna değil, sağına gelecek biçimde yerleştirilmiştir. Ana kabul salonunun güneybatı ve güneydoğu uçlarında iki geçit bulunur. Bunlardan ilki ve tahta yakın olanı bir merdiven boşluğuna (12), öteki ise iç avluya geçit veren hole (7) açılır. Bu ana kabul dairesi Yeni Assur saraylarındaki kral dairelerine benzemekle birlikte, merdiven boşluğunun tahtın karşısındaki kısa yüzde ve bir ante odası gerisinde değil de tahtın yanında ve güney uzun duvar üzerinde oluşu önemli bir ayrıcalığın varlığını göstermektedir.

Bu küçük saray yada konağın Yeni Assur dönemi örneklerinden ayrılan en belirgin özelliği, dış avlu ile iç avlu arasında ikinci bir kabul dairesine yer verilmiş oluşudur. Bu daire ilkinin hemen doğusundadır. Dış avludan tek bir geçitle girilebilen bu dairenin 12.40 × 4.10 m. boyutlarındaki ön salonun (2) doğu kısa ve güney uzun duvarları üzerine iki geçit açılmıştır. Bunlardan doğudaki önce küçük bir odaya (3), bu oda da kuzeyindeki geçit mekanı (4) ile bir banyoya (5) bağlanır. Dairenin eklentilerini oluşturan bu odalar yer darlığı nedeniyle dış avlunun doğu kanadına gelecek biçimde, kuzey-güney doğrultusunda yerleştirilmişlerdir. Bu türde yerleştirme anlayışıyla üstteki sarayın XXII–XXIV no'lu odalarındaki konumlandırma anlayışı arasında tam bir benzerlik söz konusudur.

Ana salonun güneyindeki ikinci açıklık iç avluya geçit veren hole (1) girişi sağlar. Bu holün iç avluya açılan geniş güney geçidi *torus* biçimli taştan altlık üzerine basan bir direkle desteklenmiştir. Bu türde direkli giriş anlayışı aslında Assur mimarlığına tümüyle yabancı olup, Kuzey Suriye'nin *bīt hilani* türü yapılarında kullanılmaktadır. Böylece, daha sonra da karşılaşılacağı üzere, avlulu Assur evi anlayışı ile ön-geçitli Kuzey Suriye evinin bir yapıda birleşip kaynaştığı görülür.

Gerek ana kabul ve gerekse ön-geçitli daire 14.00 × 12.50 m. boyutlarındaki iç avluya açılırlar. Güneyden ve batıdan özel dairelerle çevrili olduğu anlaşılan bu avlunun en ilgi çekici özelliği, tabanının siyah ve beyaz renkli çakıltaşı mozayikle dama tahtası biçiminde kaplı oluşudur[37]. Assur ve Suriye'ye yabancı olan bu anlayış bizi Orta Anadolu'nun Phryg saraylarına götürür. Phryg başkenti Gordion'un 7. yüzyılın başlarında Kimmerler tarafından yakılıp yıkılmış önemli megaronları-

[37] 1984 yılında bunun teknik ve motif yönünden tam kopyası bir mozayik, yine bir avlu kaplaması olarak, Adıyaman yakınındaki Tille Höyüğü'nde bulunmuştur: Bk. D. French, *VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, 1986, 206, plan 2, res. 2-3; *IX. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, 1987, 338, res. 1.

nın salonları bu tür dekorasyonun çok gelişmiş ve çok renkli örnekleriyle kaplıdır[38].

Yeni Assur döneminin kalıplaşmış saray örneklerinden kimi yönleriyle ayrılan Fildişi Evi'nin tarihlenmesi konusu açık değildir. Kazıyı gerçekleştirmiş olan F. Thureau-Dangin[39] yapıyı, burada bulduğu fildişi bir levha üzerindeki Aramice yazılı "Hazael" adına dayanarak 841 yıllarına, III. Şulmanu-aşerid'in çağdışı Damaskus kralı Hazael'in dönemine yerleştirir. Oysa aynı yerde bulunan öteki fildişi eserler, üslup özellikleri açısından III. Tukulti-apil-Eşarra ve II. Şarru-kin dönemlerinden önceye ait olamazlar. Ayrıca bu eserlerin Hadatu'ya III. Tukulti-apil-Eşarra'nın 732 yılındaki Damaskus'u ele geçirisinden sonra getirilmiş olması da çok olasıdır. Nitekim III. Adad-nirari Hazael'in ardılı Damaskus kralı Adad-idri'den (Ben Hadad) fildişi yatakları haraç olarak aldığını bildirmektedir[40]. Bunların yanında, yapıyı mimarisinden yola çıkarak tarihlemeye gidecek olursak, ilk bakışta ana kabul dairesinde banyo odasının eksikliği bir kıstas gibi görünmekle birlikte, bu türde banyonun, daha sonra göreceğimiz Dur-Şarrukin'deki konaklardan kimilerinde (J,Z) de kullanılmadığı göz önünde bulundurulacak olursa, bu kıstasa güvenilemeyeceği anlaşılır. Fildişi Evi'nin tepedeki 8. yüzyıl sarayından 4.60 m. daha derinde oluşundan çıkılarak bu yapının 9. yüzyıla ait olması gerektiği görüşü[41] de uygun değildir. Çünkü bu yapı eyalet sarayının altında değil, tepenin eteğinde bir terasta yer almaktadır[42]. Bu konum Fildişi Evi'nin üstteki saraydan daha sonra yapılmış olabileceğine işaret etmektedir.

Sonuç olarak, Fildişi Evi'ni III. Tukulti-apil-Eşarra ve hatta daha çok da II. Şarru-kin dönemine tarihlemenin daha doğru olacağını söyleyebiliriz. Gerek III. Tukulti-apil-Eşarra ve gerekse II. Şarru-kin'in, yazıtlarında *bīt hilani* yaptırttıklarını bildirmiş olmaları ve daha sonra ele alacağımız Dur-Şarru-kin'deki *ekal māşarti*'de kral dairesinin hemen batısındaki direkli bir geçidin varlığı bu görüşe destek sağlayacak niteliktedir. Ayrıca iç avlunun tabanını kaplayan çakıltaşı mozayiğin bu bölgeye Phryg etkileriyle geldiği kabul edilecek olursa, yapının II. Şarru-kin dönemine tarihlenmesi daha da kolaylaşır. Gerçekten de Phryg-Assur ilişkisinin en çok II. Şarru-kin döneminde yoğunlaştığı ve hatta yakınlaşmayla sona erdiği bilinmektedir.

[38] Bk. R. S. Young, "Early Mosaics at Gordion", *Expedition* 7/3, 1965, 2 vdd.

[39] F. Thureau-Dangin ve diğ., *ayn. esr.*, 53 vd.

[40] *LAR* II 740.

[41] R. D. Barnett, *ayn. esr.*, 126. A. Moortgat, *ayn. esr.*, 129'da yapıyı Assur öncesi Arami sarayı olarak kabul etmektedir.

[42] G. Turner, *ayn. esr.*, 67.

Dur-Şarrukin II. Şarru-kin Sarayı

III. Tukulti-apil-Eşarra'dan çok kısa bir süre sonra tahta çıkan II. Şarru-kin'in döneminde Assur Devleti gücünün doruğuna erişmişti. Bu dönemde siyasal güce koşut olarak, mimarlıkta da büyük eserler ortaya konmuştur.

II. Şarru-kin, Yeni Assur döneminin ilk kralları gibi önceleri Kalhu'da yaşadı. Gerçekten de onun zamanında, II. Aşşur-nasir-apli sarayının, *ekal iş duprāni* (Ardıçlı Saray) denen bir kanadının büyük çapta yenilenip, ganimet deposu ve hazine dairesi olarak hizmete sokulduğu, *ekal māşarti*'nin onarılıp kullanıldığı, Nabu Tapınağı'nın batısındaki, günümüzde "Burned Building" (Yanık Saray) denen yapı kompleksinin ise kralın geçici konutu durumuna getirildiği anlaşılmaktadır (Res. 9) [43].

Kalhu'da yaşadığı sırada kendisine yeni ve görkemli bir başkent kurmaya karar veren II. Şarru-kin 717 yılında Dur-Şarrukin'in yapımına girişti. 706 tarihinde tümüyle bitirilmeden açılış törenleri yapılan bu yeni kentin en görkemli yapısı, kuşkusuz ki, krallık sarayıydı. Kentin kuzeyinde, çevresi ayrı bir duvarla kuşatılmış olan sitadel içindeki bu yapı adeta imparatorluğun simgesi durumundaydı (Res. 12–13). Sarayı önce yaptırtanın ağzından dinleyelim [44]:

"Ninive'nin yukarısında, Muşri Dağı'nın eteğinde bir kent kurdum ve adını Dur-Şarrukin koydum. İçine soylu ikametim için fildişi, akçağaç, şimşir, dut, sedir, selvi, ardıç, çam ve şamfıstığı ağaçlarından eşsiz bir saray yaptım. Temellerini altın, gümüş, laciverttaşı, yeşim, sumermeri, tunç, kurşun, demir, abar (magnezit) (ve) daima yeşil kalan ithaf tabletleri üzerine attım, tuğla duvarlarını ördüm, çatılarını büyük sedir kütükleriyle örttüm. Selvi ve akçağaçtan kapı kanatlarını parlayan tunç levhalarla kapladım ve geçitlerine yerleştirdim. Kapı geçitleri önüne Amurru dilinde bīt hilani dedikleri, Hitit sarayı tarzında bir revak (portik) yaptım. Ninagal'in ustalığına uygun olarak biçimlendirilmiş ve göz kamaştıran parlaklıkta 4 610 talentlik ışıldayan tunçtan 8 çift arslan; Amanus dağından kesilmiş, her biri 1 GAR kalınlığında, son derecede büyük sedirden 4 direği, görkemli arslan yontuları üzerine koydum, onları kapıları desteklemesi için yerlerine oturttum. Güçlü koruyucu varlıklar (olarak), büyük dağ taşı bloklardan hünerli bir biçimde yaptığım dağ koyunlarını, esen yellerin dört bir yanına doğru koyarak, geçitlerini bezedim. Üzerine ellerimle zaptettiğim (düşman) kentleri oyduğum büyük kireçtaşı levhaları duvarlarının çevresine diktim; onları şaşırtıcı kıldım. Baştan sona ulu tanrım güçlü Assur'un sayesinde ele geçirdiğim (düşman) ülke kentlerinin (kabartmalarını) sarayları süslemek için kullandım."

[43] Geniş bilgi için bk. M. Mallowan, *Nimrud and its Remains I*, 1966, 200 vdd., res. 135–36; ayrıca D. Oates — J. H. Reid, *Iraq* 18, 1956, 23 vdd.

[44] *LAR* II 73, 84, 96 ve *passim*.

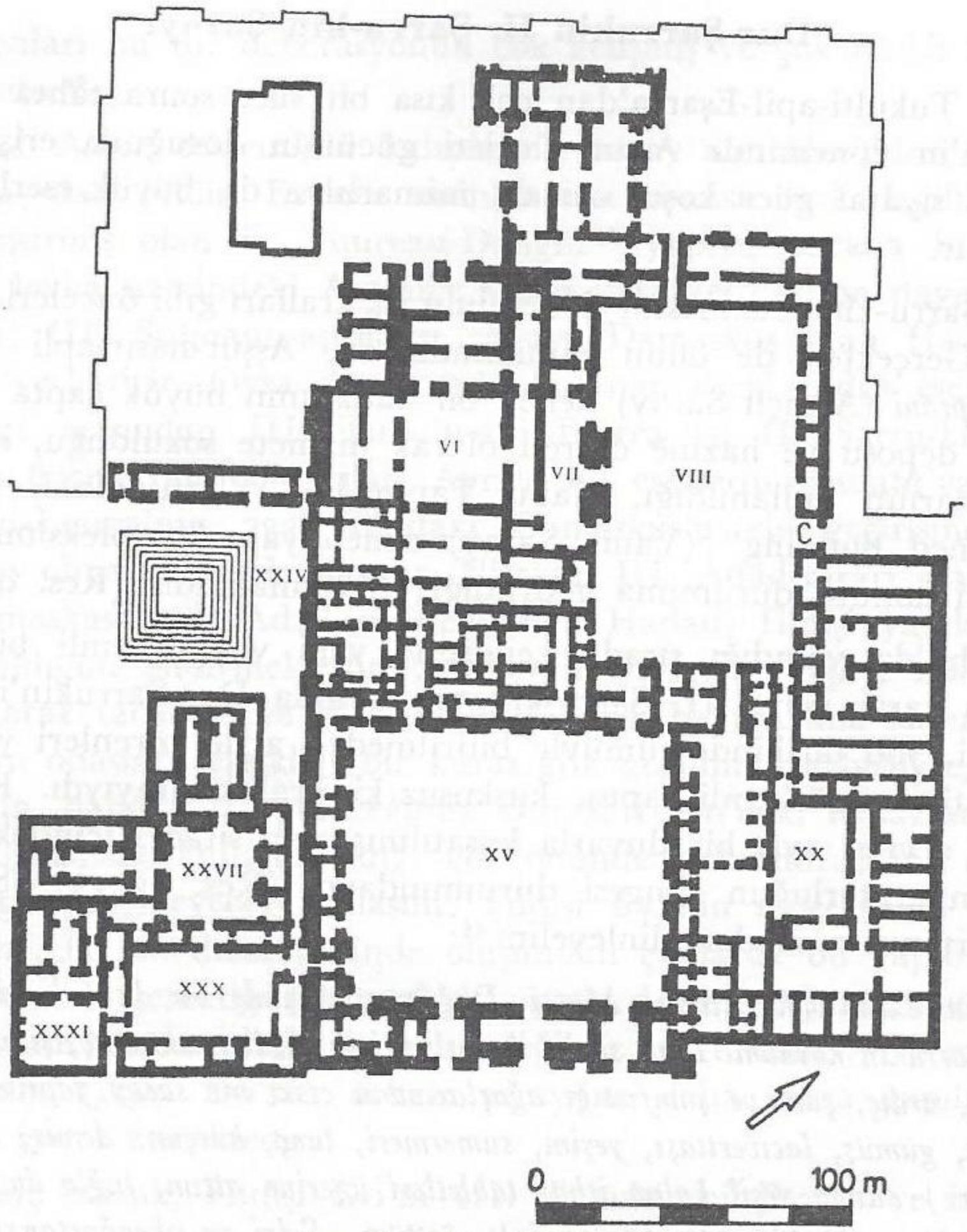

43. Dur-Şarrukin Sarayı planı.

Ortalama 300 × 300 m. boyutlarındaki 209 odalı Dur-Şarrukin Sarayı surlardan kuzeye doğru çıkıntı yapan yapay bir teras üzerine kurulmuştur (Res. 43). Kalhu'daki II. Aşşur-nasir-apli Sarayı'ndan farklı olarak, sitadel içinde ayrı bir teras üzerine bina edilmiş oluşuyla en yüksek noktada yer almasına olanak sağlanmıştır.

Dur-Şarrukin Sarayı planı açısından genelde öteki Yeni Assur saraylarına benzer. Sitadelin içindeki meydandan bir rampa ile çıkılan saraya, ortadaki geniş ve kabartmalarla süslü üç gözlü geçitle girilebilmektedir. Bu geçit, Til Barsip Sarayı'ndakini anımsatan 90 × 90 m. boyutlarında, büyük bir giriş avlusuna (XV) açılır. Bu avlunun sağında, çeşitli küçük avlular (XVIII–XX; XXII–XXIII) çevresinde kümelenmiş odalarıyla birlikte ofisler ve olasılıkla hizmet mekanları; solunda ise sitadel içinde ayrı bir teras üzerine kurulmuş ve Kalhu'daki II. Aşşur-nasir-apli Sarayı'nın kuzey cephesi önündeki küçük kutsal alanları andıran üç büyük ve üç küçük şapel ile bunların gerisinde olasılıkla beş

katlı bir *ziggurat* bulunur. Avlunun kuzeybatı duvarına, biri doğrudan doğruya dış avluya, ötekiyse özel yaşam daireleri arasından geçildikten sonra iç avluya ulaşan iki ayrı geçit açılmıştır.

Kuzeybatı ve güneybatı duvarları boydan boya kabartmalarla bezeli olan dış avlu (VIII) 65 × 120 m. boyutlarındadır. Saraydaki bir başka kutsal alan (142–143, 146–147) da bu avlunun doğu köşesine yerleştirilmiştir. Bu kutsal alan sarayın güney uç kesimindeki altı şapelden farklı olarak tüm kompleksin ayrılmaz bir parçası durumundadır. Bunun tek benzeri ise Hadatu'daki eyalet sarayında görülmektedir. Ancak yapımı bitirilmiş olmakla birlikte bu tapınak kullanılmamış ve hatta yan yana iki *cella* içindeki, üzerine tanrı yontusu konması gereken podyumlara üç sıralı küpler yerleştirilerek bir depo durumuna dönüştürülmüşlerdir [45].

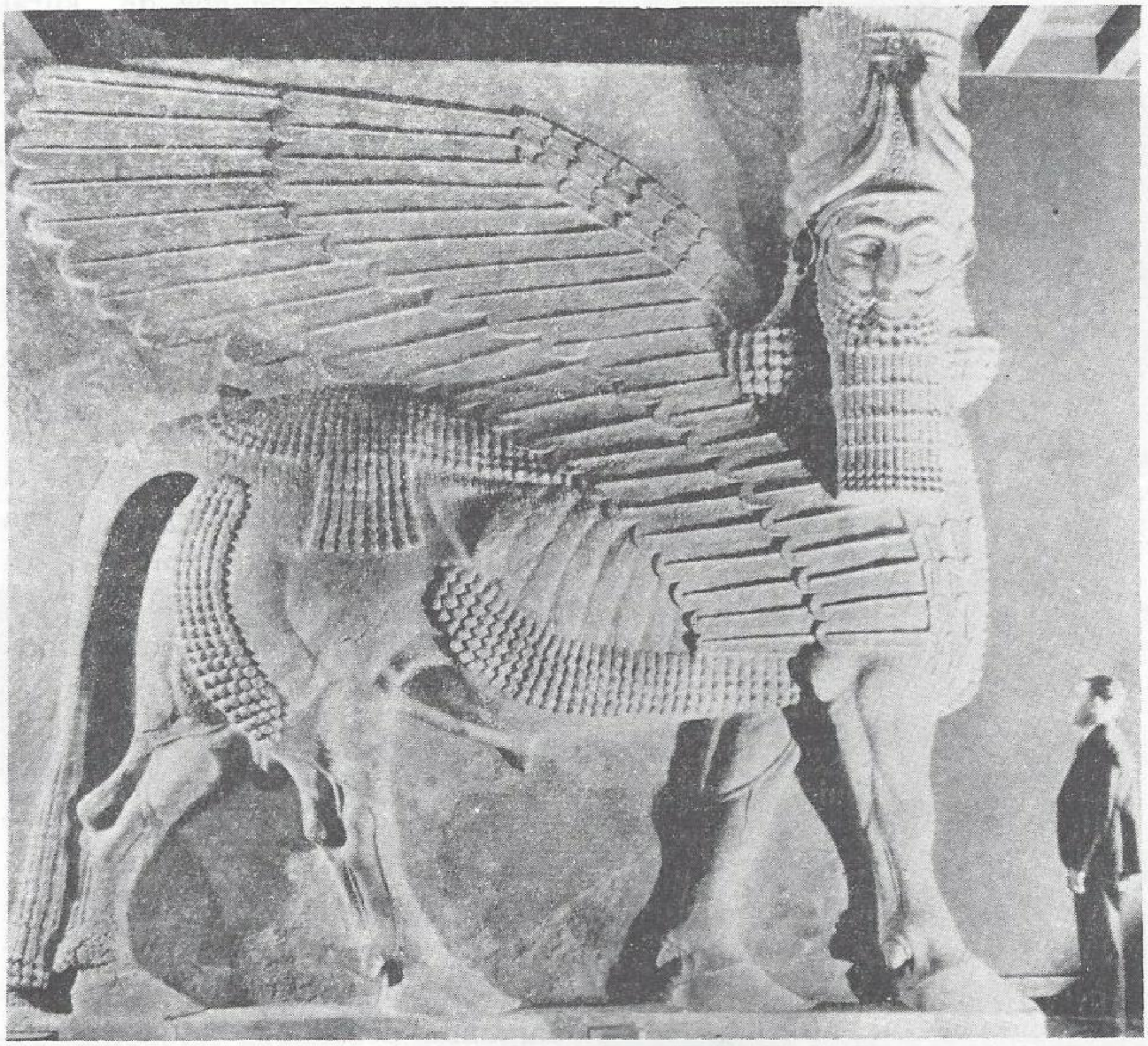

44. Dur-Şarrukin Sarayı taht odası girişinden bir lamaşşu.

[45] G. Turner, *ayn. esr.*, 63 vd.

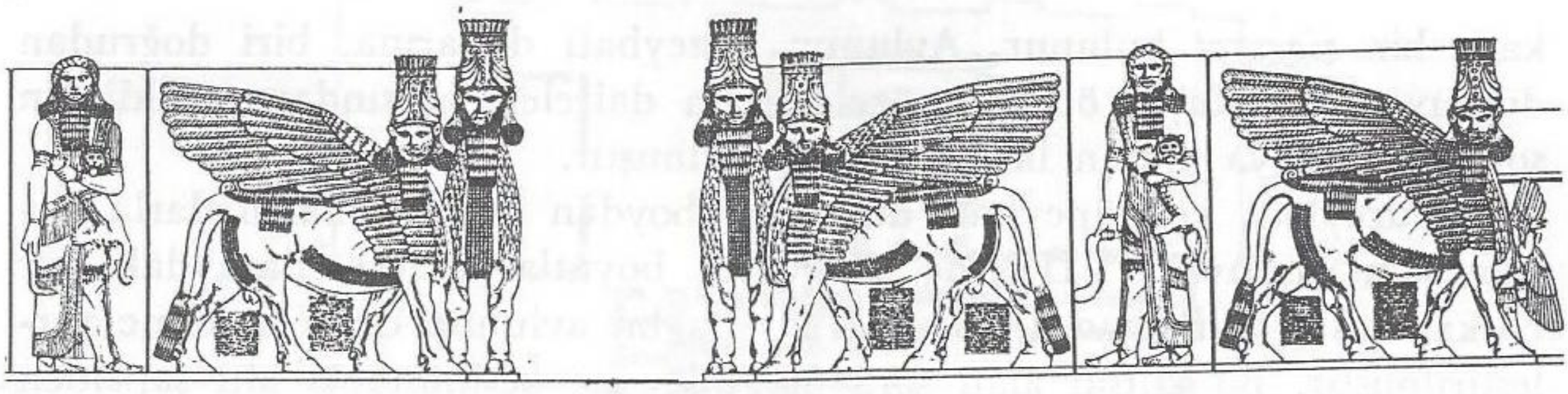

45. Dur-Şarrukin Sarayı taht odası girişi.

46. Dur-Şarrukin Gılgamış kabartması.

Tabanı pişmiş toprak levhalarla kaplı olan dış avlunun güneybatı uzun duvarı üzerindeki üç gözlü bir girişle kral dairesinin taht salonuna (VII) ulaşılmaktadır. Taht salonuna geçit veren her üç göz de, kural olarak Kalhu II. Aşşur-nasir-apli Sarayı'ndakinin biraz farklı bir yinelenmesi durumundaki, insanbaşlı kanatlı - boğalarla simgesel olarak güvence altına alınmıştır. Ancak daha geniş olan ve dış avlunun odak noktasını oluşturan orta gözün iki yanında, 5 m. yüksekliğinde ve 4.65 m. uzunluğundaki *lamaşşu* çiftleri, ötekilere kıyasla daha büyüktürler (Res. 44–45). İki çiftinin gövdeleri avluya koşut fakat başları ise avluya dönük durumda, ters yönlere doğru yürüyen tarzda yerleştirilmiş olan bu koruyucu boğaları, bir elinde arslan tutan ve *Gılgamış* denen sakallı bir figür ayırmaktadır ki, Sumer-Akkad sanatının başlangıcında sürülerin koruyucu kahramanı olarak karşımıza çıkan bu motif, II. Şarru-kin döneminin yenilikleri arasındadır (Res. 46). Üzerine üç gözlü geçit açılmış olan bu duvar aynı zamanda normalden büyük olarak yapılmış temsili karakterli kabartmalarla bezelidir. Burada Kalhu II. Aşşur-nasir-apli Sarayı'nın taht salo-

nu cephesindekilere benzer biçimde, kral, her iki yönden kendine doğru yaklaşın saray erkanı ve haraç sunmaya gelen yabancı elçileri huzuruna kabul eder durumda betimlenmiştir[46]. Böylelikle taht salonuna girmek üzere dış avluda toplanan konuklara kralın sınır tanımayan gücünün anlatılması yoluna gidilmiştir.

47 × 10.50 m. boyutlarındaki taht salonunda, taht altlığı girenin soluna gelecek biçimde güneydoğu kısa duvardaki tek parça taştan, kabartmasız levhayla kaplı bir nişin önünde durmaktadır (Res. 47). 4 m. genişliğinde ve 4.60 m. boyundaki bu altlık odanın tabanından 1 m. yüksektedir. Günümüze iyi durumda kalmamış ve yan yüzleri kabartmalarla bezeli olan altlığa, önündeki iki yanına oyulmuş basamaklarla çıkılmaktadır. Altlığın yan yüzlerini bezeyen kabartmaların birinde kral, arabası içinde ve bir savaş alanında gösterilmiştir; öteki yüzdeki kabartma ise Assur ordusunun kayalıklar üzerine kurulmuş bir düşman kenti kuşatışı ile ilgilidir[47]. Aşırı derecede kötü durumda olan ön yüzün kabartmalı olup olmadığının saptanması bile olanaksızdır.

Taht altlığının önünde ve tabanda 2 × 4 m.'lik üç taş levhanın arka arkaya dizilmesiyle oluşturulmuş bir kaplama uzanır. 12 m. uzunluğundaki bu taş kaplama, daha erken örneklerden de tanınan biçimde hareketli mangallarla ilgili bir düzen olmalıdır.

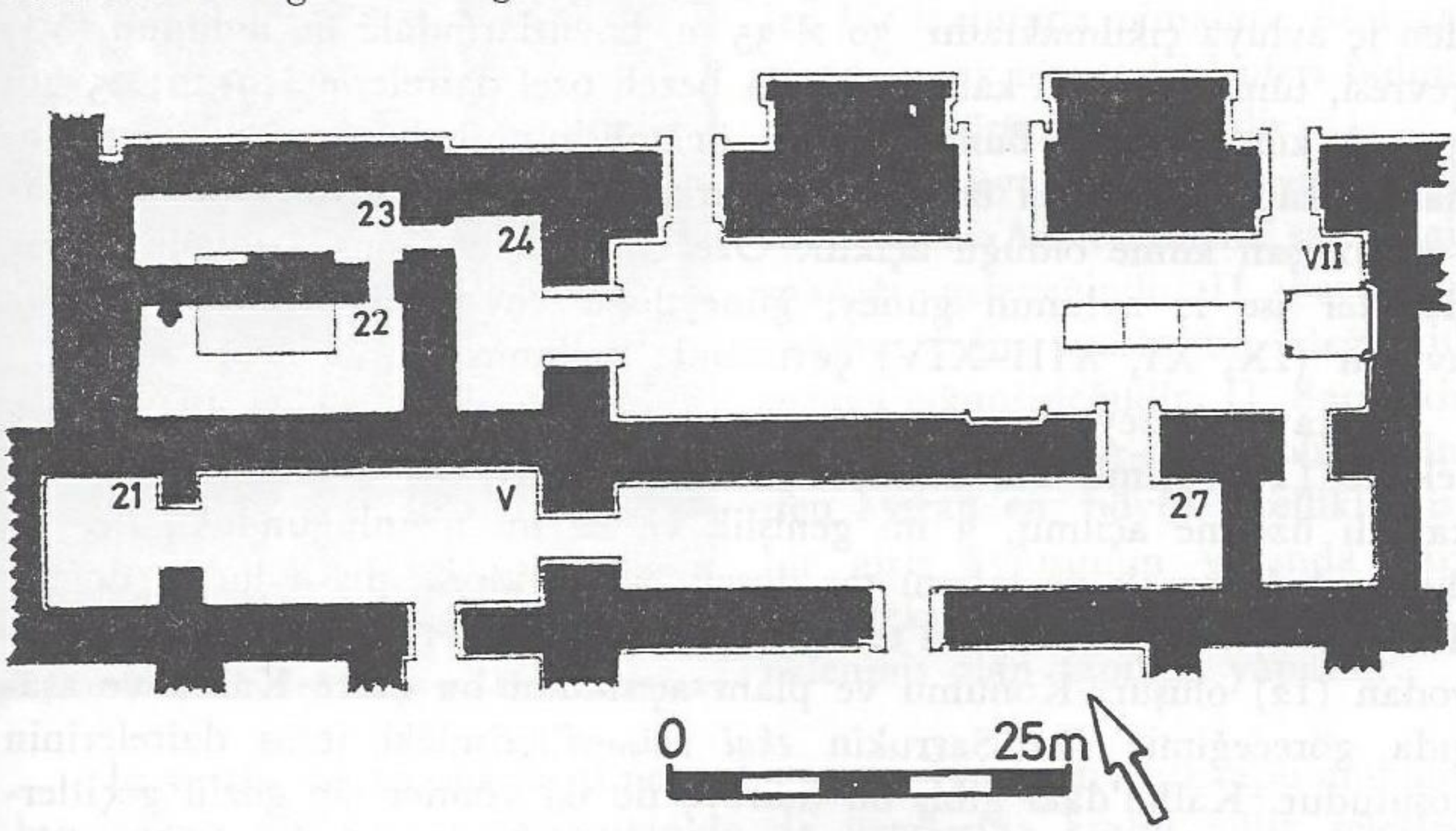

47. Dur-Şarrukin II. Şarru-kin Sarayı kral dairesi planı.

Taht salonunun en az 14 m. yüksekliğindeki tüm duvarları alttan kabartmalı taş levhalar, üstten de tavan dahil freskolarla bezeliydi. An-

[46] G. Loud, *Khorsabad I*, 1936, res. 45.
[47] G. Loud, *ayn. esr.*, res. 79–80.

cak kabartmalı levhalar yapının yıkılışından hemen sonra yerlerinden sökülmüş olduğundan, haklarında birkaç küçük parça dışında her hangi bir bilgi yoktur. Bu odadan günümüze kalabilmiş birkaç küçük kabartma parçası, birbirinden yazıt kuşağıyla ayrılmış öykücü karakterli levhalara ilişkindir. Odanın uzun olan güneybatı duvarı üzerine, ana girişin tam karşısına gelecek biçimde, 5 m. genişliğinde tek parça taştan, kabartmasız bir levha, derin olmayan bir niş içine yerleştirilmiştir; bu, taht altlığının gerisindeki uygulamanın bir kopyası durumundadır.

Kral dairesinin ante odası (24), merdiven boşluğu (22–23) ve geçit holü (27) gibi öteki birimleri 9. yüzyıldan tanınan tüm özellikleri sürdürürler. Ancak ilk ve fakat biraz değişik örneğini Hadatu'daki eyalet sarayında gördüğümüz şekilde, bu dönemin kral ve ana kabul dairelerinde, bir yenilik olarak banyo odaları ortaya çıkmaktadır. 8. ve 7. yüzyıl banyo odaları devamlı olarak taht altlığının sol yanında ve iç avluya açılan geçit holüne bitişik olarak konumlandırılmışlardır. Yayımlanan en eski planında gösterilmemiş olmakla birlikte, Dur-Şarrukin Sarayı'nda geçit holünün güneydoğu kısa tarafında böyle bir banyo odasının varlığı hemen hemen kuşkusuzdur[48]. Ayrıca, geçit holü ile birleştirilmiş odalar (V, 21)da bu döneme özgü özellikler arasındadır.

Tüm öteki örneklerde olduğu gibi, taht salonunun gerisindeki holden iç avluya çıkılmaktadır. 30 × 35 m. boyutlarındaki bu avlunun (VI) çevresi, tüm duvarları kabartmalarla bezeli özel dairelerle (19–20; 25–26; 33–37) kuşatılmıştır. Bunlardan en önemlisinin, avlunun güneybatı kanadını kaplayan, girişi üç gözlü ve arka arkaya iki büyük salondan (25–26) oluşan küme olduğu açıktır. Özel yaşama ayrılmış, banyolu küçük daireler ise iç avlunun güney, güneydoğu ve göneybatısındaki küçük avlular (IX, XI, XIII–XIV) çevresinde toplanmıştır.

Sarayın kuzey terasının ucunda, saray kuzey duvarına dik gelecek şekilde (T) biçimli bir daireye yer verilmiştir. Dış avlunun kuzeybatı kanadı üzerine açılmış, 3 m. genişlik ve 22 m. uzunluğundaki, her iki duvarı kabartmalı ve tabanı taş döşeli bir koridorla dış avludan doğruya ulaşılabilen bu teras dairesi 11 oda (1–11) ve büyük bir banyodan (12) oluşur. Konumu ve planı açısından bu daire Kalhu ve aşağıda göreceğimiz Dur-Şarrukin *ekal māşarti*'lerindeki teras dairelerinin koşutudur. Kalhu'daki gibi, bu daireye de iki yönden üç gözlü geçitlerle girilmektedir. Ancak ana girişin olasılıkla kuzeydoğudan sağlandığı, bu girişin açıldığı salonun (8) güneydoğu kısa duvarı önüne yerleştirilmiş taht altlığından anlaşılabilmektedir. Krali bir yaşamla ilgili özellikler taşıyan teras dairesi kente değil, kentin kuzeyinde alabildiğine uzanan açık araziye bakmaktadır. Dairenin tüm dış ve iç duvarları, bugün

[48] G. Turner, *Iraq* 32, 1970, 190 vd., lev. XXXVIII/f.

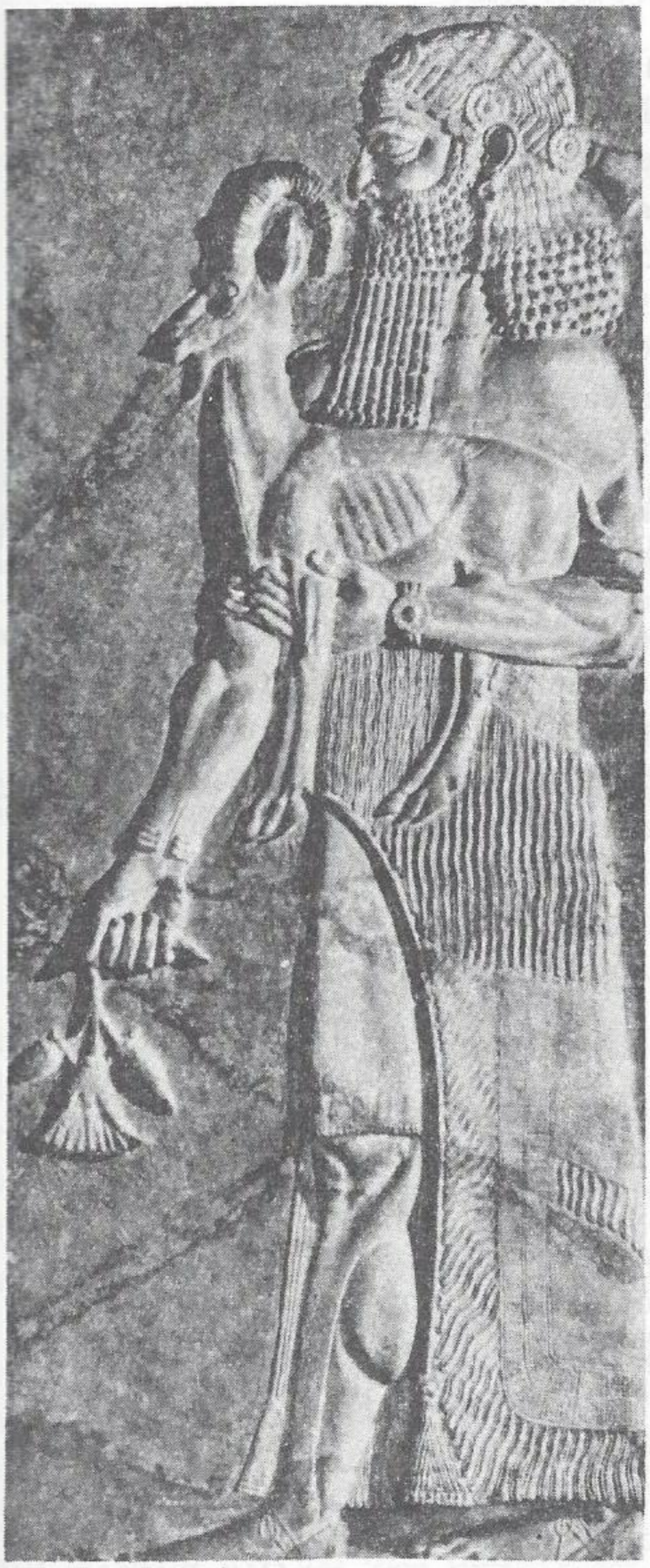

48. Dur-Şarrukin'den II. Şarru-kin kabartması.

çoğu kayıp olan taştan kabartmalarla bezelidir. Bunlardan 1–3,5 ve 7 no.'lu odalardaki kabartmalar yazıt kuşağı ile ayrılmış öykücü türdeydiler. Banyo dahil, öteki odalarda ise kral ve saray erkanıyla ilgili temsili karakterde kabartmalara yer verilmiştir (Res. 48). Yine tüm odalarda kabartmaların üzeri ve olasılıkla tavanlar, geometrik motifli, kırmızı, mavi ve siyah renkli freskolarla süslüydü. Dairenin bu durumu onun, sarayın en önde gelen birimlerinden biri olduğuna işaret eder. Kalhu II. Aşşur-nasir-apli Sarayı'ndaki erken örnek bir yana, ilk olarak III. Şulmanu-aşerid'in *ekal māşarti*'sinde karşılaşılan bu tür ve konumdaki teras dairelerinin, dış avludan doğrudan doğruya ulaşılabilen bir konumda olmaları, özel yaşamdan çok törensel işlevleri bulunduğunu düşündürmektedir.

Görülüyor ki, 9. yüzyılda başlayan Yeni Assur dönemi saray mimarlığı geleneğinde II. Şarru-kin çağına değin esaslı bir değişiklik ortaya çıkmış değildir. II. Şarru-kin Sarayı'nı II. Aşşur-nasir-apli'ninkinden ayıran en büyük özellikler ise bir giriş avlusunun yanında yapı kompleksine organik bir parça olarak eklenmiş olan tapınak yapısıdır.

İç ve dış bezemeleri yönünden bu saray II. Aşşur-nasir-apli'ninkinin bir tekrarı gibidir. Dur-Şarrukin'de de üzerlerine kralın yıllık seferleri ve yeni başkentin yapımını anlatan yazıt kuşaklarıyla ikiye ayrılmış öykücü karakterli kabartmalarla, tek tek figürlerin işlenmiş olduğu temsili karakterli kabartma panolara yer verilmiştir. İlk türe giren kabartmalar daha çok sarayın küçük odalarında, sonuncular ise büyük hacimler ve geniş avlularda kullanılmıştırlar. Kabartmalardaki figürlerin saç, sakal ve göz bebekleri siyah, dudaklar kırmızı, giysilerin kimi yerleri de

kırmızı ve maviyle boyanmıştır. Önemli girişler daima insan başlı kanatlı-boğa biçimli koruyucu yaratıklar, zaman zaman da *Gılgamış* denen kahraman ile ellerinde bakraç ve kozalak taşıyan kanatlı cin kabartmalarıyla simgesel olarak korunmuşlardır [49].

En geniş tavan açıklığının 10.50 m.'yi bulduğu sarayın duvar yüksekliği 14 m., en kalın duvar ise 5 m. kadardır. Tüm öteki örneklerde olduğu gibi sarayın dıştan görünüşü konusunda hiç bilgi yoktur.

Dur-Şarrukin sitadelinde sarayın yanında, aynı planda yapılmış olmakla birlikte, mütevazi boyutlarıyla dikkati çeken "konak" diyebileceğimiz yapılara yer verilmiştir. Bu türün en eski örneğini, olasılıkla III. Şulmanu-aşerid'in yaptırtmış olduğu Kalhu'daki "Governor's Palace" oluşturur [50]. Ancak bu konak iyi bir biçimde incelenebilmiş değildir. Buna karşılık Dur-Şarrukin'de dördü sitadel içinde, biri de aşağı kentte yer alan, planları açısından birer minyatür saray görünümündeki beş konak hakkında oldukça yeterli bilgilere sahibiz. Tümü II. Şarru-kin dönemine ait olan ve hemen hemen aynı özellikleri gösteren bu konaklarda kuşkusuz ki, önemli devlet büyükleri ikamet etmekteydi. Sözgelimi bunlardan en büyüğü ve en önemlisi olan "L Konağı" bir eşik taşı üzerindeki yazıta göre, II. Şarru-kin'in öz kardeşi ve aynı zamanda *sukkal mah* (büyük vezir) görevini yürüten Sinahuşur'undu.

Sinahuşur (L) Konağı

Sitadelin güneydoğu ana girişinin hemen sağındaki bu ikametgah, beyaz badanalı sade dış görünümü açısından ötekilerden farklı değildir. Ancak sitadel içindeki en büyük ve en önemli konak olduğundan planı açısından kimi karmaşık özellikler taşır (Res. 13). 255 × 125 m. kadar bir alan üzerine kurulmuş olan ikametgahda, tümüyle açılmamış olmakla birlikte, 15 kadar avlu çevresinde kümelenmiş, koridorlar dahil 185 hacim bulunmaktadır. Bununla birlikte esas olarak iki avlu kuralına uygun biçimde tasarlandığı açıktır (Res. 49).

Kompleksin ana girişi, sitadel meydanına bakan güney cephededir. Bu giriş öteki saray ve konaklardakine hiç benzemez. Önde derin bir kapı avlusu ve bunun kuzeybatısındaki kalıplaşmış türdeki geçit hölü (1) geçildikten sonra küçük bir avluya (3), bunun kuzeydoğu kanadını boydan boya kat eden başka bir geçit holünden (4) de dış avluya ulaşılır. Bu avluya batı köşesindeki küçük bir girişle de girilebilmektedir. 52 × 48 m. kadar genişlikteki dış avlunun doğu ve batı kanatları üzerinde, küçük avlular (12, 17, 129–130) çevresinde kümelenmiş, günlük hizmetlerle ilişkili mekanlar sıralanırlar.

[49] Bu sarayın kabartmaları için bk. P. Albenda, *The Palace of Sargon King of Assyria*, 1986.

[50] Geniş bilgi için bk. M. Mallowan, *ayn. esr.*, 38 vdd., res. 140.

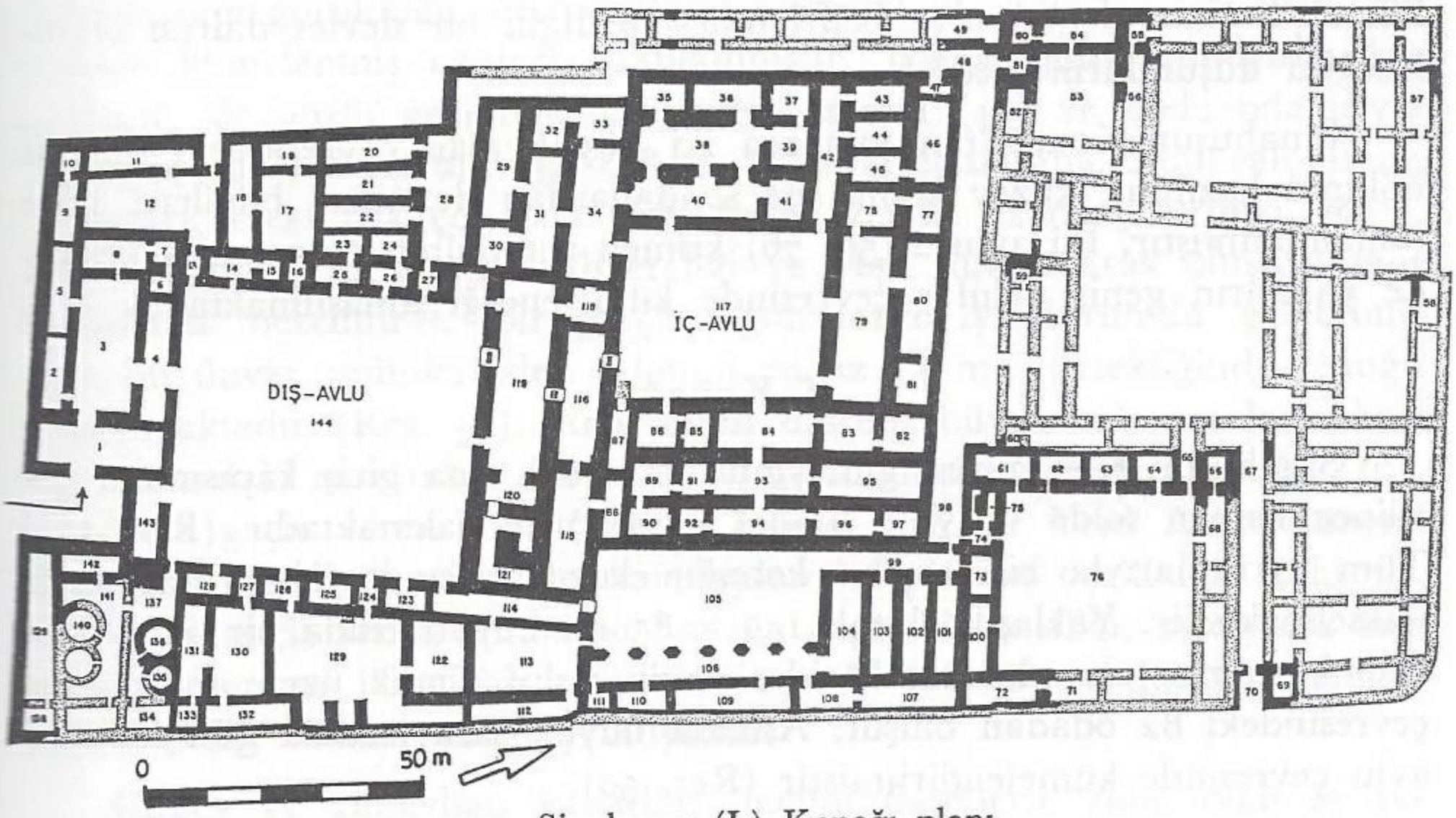

49. Sinahuşur (L) Konağı planı.

Avlunun kuzey kanadını boydan boya ana kabul dairesi kaplamıştır. Üç gözlü geçitle girilebilen 33 × 9 m. kadar genişliğindeki, duvarları freskolu ana kabul salonu (119) kalıplaşmış biçimiyle konumlandırılmıştır. Ante odası (120), merdiven boşluğu (121), banyo (118) ve ana kabul salonu gerisindeki, iç avluya geçit veren holü (116) ile buna bağlı odadan (115) oluşan daire 8. yüzyıl sonuna ilişkin Yeni Assur dönemi kral dairelerinin tüm özelliklerini taşımaktadır.

Yalnızca ana kabul salonunun gerisindeki holden ulaşılabilen ve dış avlu ile aynı eksen üzerine yerleştirilmiş olan iç avlunun (117) kuzey ve kuzeydoğu kanatları özel hizmete ayrılmış dairelerle kaplıdır. Bunlardan kuzeydeki büyük bir oturma odasının (79) gerisindeki yatak odası (80) ve banyodan (81) oluşur. Bu avlunun batı kanadında birbiriyle ilişkili ve fakat ayrı iki özel daireye yer verilmiştir. Bunlardan avlunun tüm batı kanadını kaplayanın özel bir önem taşıdığı ve olasılıkla konağın sahibi Sinahuşur tarafından bizzat kullanıldığı düşünülebilir. Arka arkaya iki salon (40, 38) ve bunları çevreleyen odalardan (35–37, 39, 41) oluşan bu özel ikamet dairesinin iki odası (35–36) dışında, banyo (37) dahil tüm odalarının duvarları alttan 1.50 m. yüksekliğinde kabartmasız sumerimeri levhalar, üstten de freskolarla bezelidir. Taştan kabartma levhaları olmamakla birlikte, benzer özellikler bunun güneyindeki dairede (29–34) de görülebilmektedir.

Yalnızca Sinahuşur Konağı'na özgü özelliklerden biri, doğudaki bir avlunun (105) tüm güneydoğu kanadında kerpiçten filayaklarına

yer verilmiş oluşudur. İşlevi açıklıkla bilinmemekle birlikte, buradan elde edilmiş kimi buluntular, avlu çevresindeki odaların, ağırlık ve uzunluk ölçülerinin denetim ve belirlenmesiyle ilgili bir devlet dairesi olabileceğini düşündürmektedir [51].

Sinahuşur Konağı'nın yalnızca iki büyük avlu çevresindeki önemli bölümü kazılmış, kuzey kesimi ise sondajlardan derlenen bilgilere göre tamamlanmıştır. İki avlusu (53, 76) kısmen açılabilmiş olan kuzey kesimde yapıların geniş avlular çevresinde kümelendiği anlaşılmaktadır.

K Konağı

Sinahuşur Konağı'nın güneyinde, sitadelin ana giriş kapısından girilince hemen solda ve yine sitadel meydanına bakmaktadır (Res. 13). Tüm ayrıntılarıyla bilinen bu konağın kuzeybatısında Nabu Tapınağı yükselmektedir. Yaklaşık olarak 140 × 85 m. boyutlarında bir alan üzerine kurulmuş olan konak, koridorlar da dahil olmak üzere sekiz avlu çevresindeki 82 odadan oluşur. Aslında büyük saraylardaki gibi iki ana avlu çevresinde kümelendirilmiştir (Res. 50).

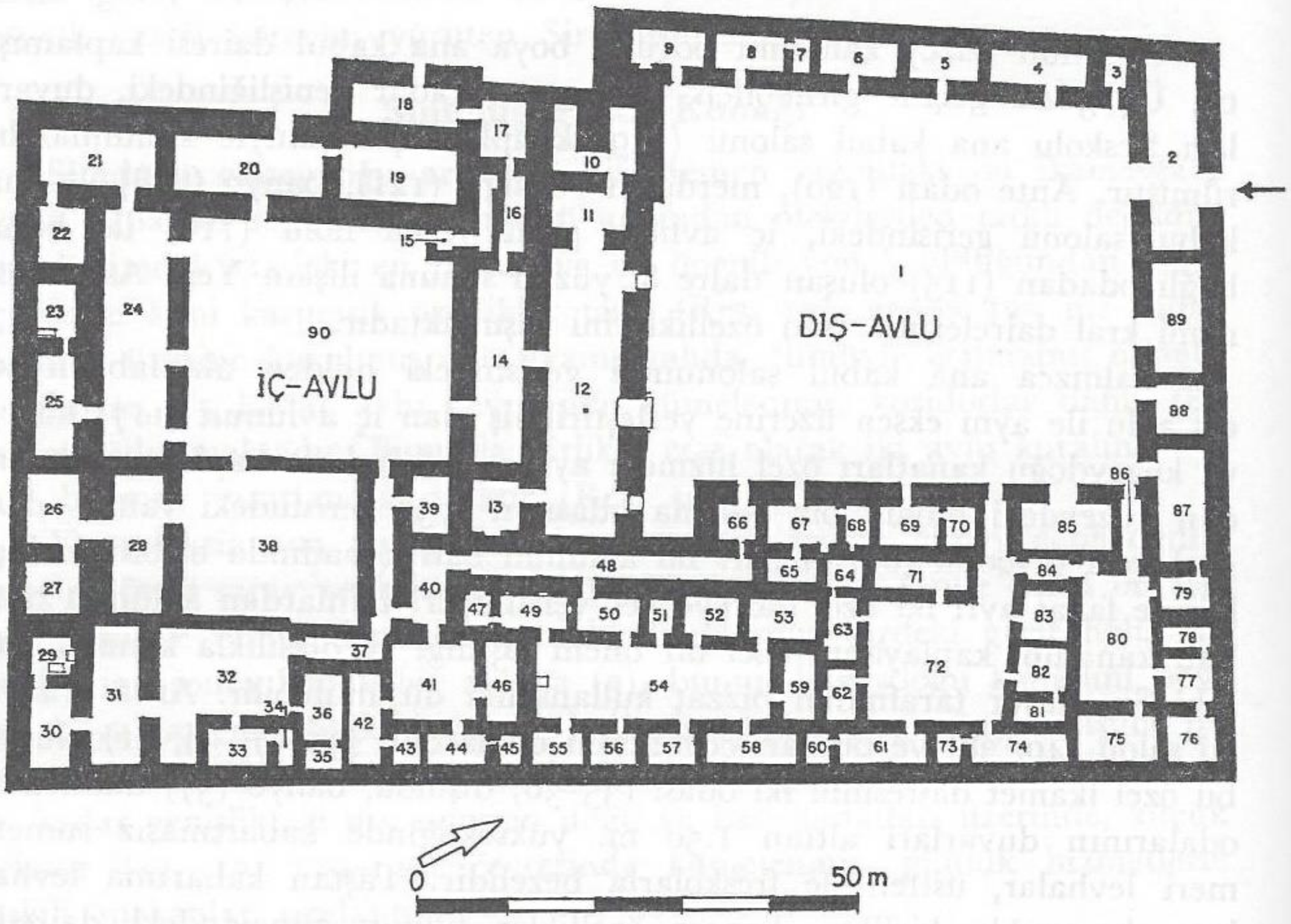

50. K Konağı planı.

[51] G. Loud — B. Altman, *ayn. esr.*, 71.

Komplekse kuzey köşedeki bir geçit mekanından (2) girilmektedir. Bu geçit dış avluya (1) açılır. Avlunun güneydoğu kanadı konağın günlük işlerinin görüldüğü, hizmetçilerin yaşadığı üç avlu (54, 72, 80) çevresinde kümelenmiş odalarla kaplanmıştır. Dış avlunun güneybatı kanadında, üç gözlü geçidiyle ana kabul salonu (12) ve öteki odalarıyla ana kabul dairesi yer alır. 32 × 8 m. boyutlarındaki ana kabul salonunun duvarları, öteki pek çok oda gibi, beyaz zemin üzerine, kırmızı, mavi, siyah ve daha az olarak kahverengi ve yeşil kullanılarak oluşturulmuş freskolarla bezelidir[52]. Bir parçası günümüze iyi durumda gelebilmiş olan bu duvar resimlerinden salonun en az 14 m. yüksekliğinde olduğu anlaşılmaktadır (Res. 51). Ana kabul dairesi, büyük salonun kuzeybatı kısa yanındaki ante odası (11), bunun gerisindeki merdiven boşluğu (10), iç avluya geçit veren holü (14) ve banyo (13) ile Yeni Assur dönemi saraylarının kral dairelerinde karşılaşılan kalıplaşmış özelliklere sahiptir. İç avluya geçit veren holün bu konağa özgü bir özelliği, kuzeybatı kısa duvarına açılmış ikinci bir geçitle ve üç oda (16–18) yardımıyla yapının dışına çıkışa olanak tanımış oluşudur.

Güney ve güneybatı kanatları önemli dairelerle kaplı olan iç avluya (90) kuzeybatıdaki bir holden (20) geçilerek doğrudan doğruya dışarıdan da girilebilmektedir. İç avlunun güneybatı kanadında önemli

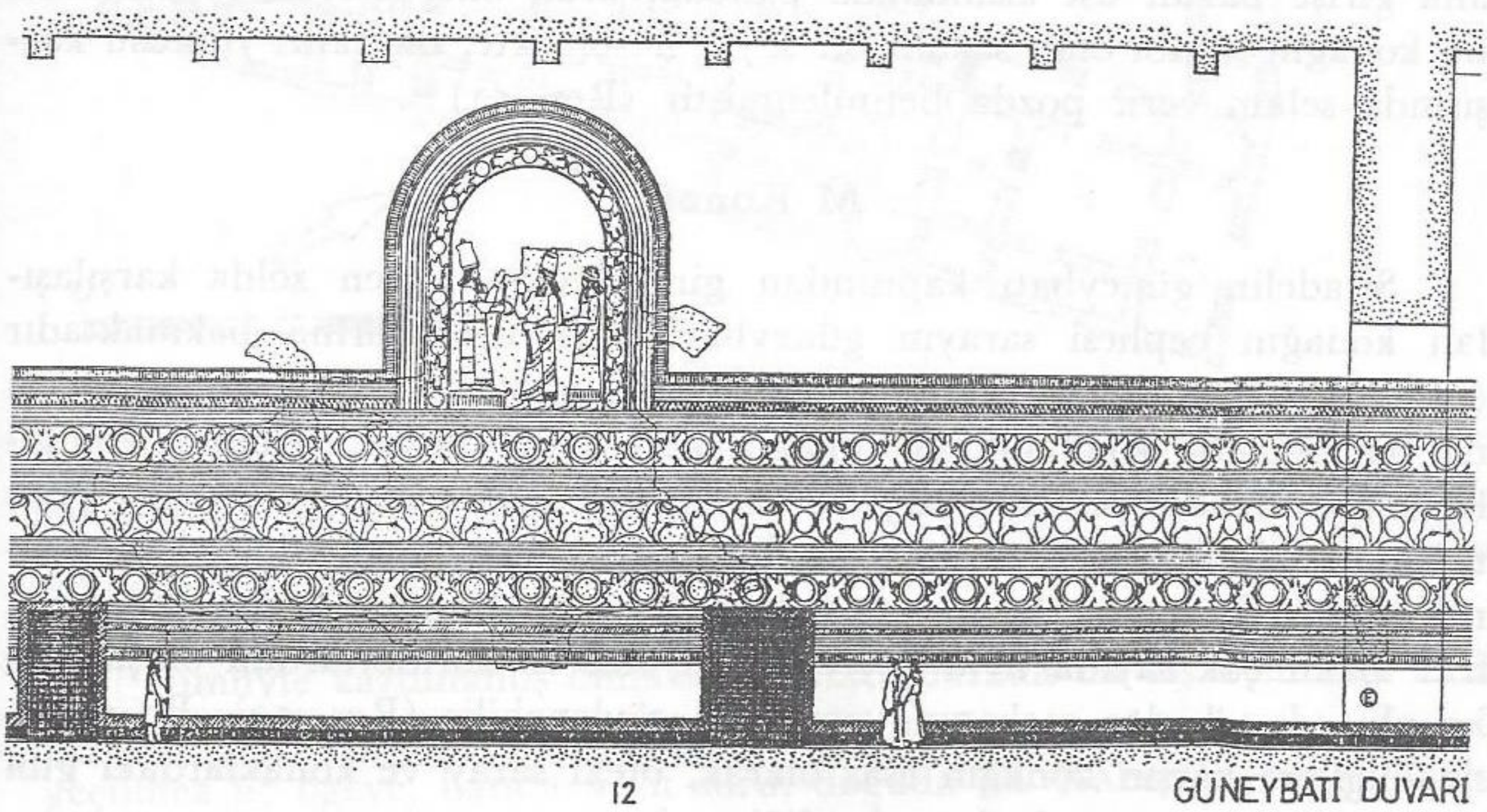

51. K Konağı taht salonundan duvar resmi.

bir daireye yer verilmiştir. Girişi üç gözlü büyük bir kabul salonu (24) ve bu salona açılan ikişer odadan (21–22, 23–25) oluşan bu dairenin durının iç yüzü ile kuzeybatısındaki küçük odaya girişi sağlayan geçidi, 1.50 m. yüksekliğinde, kabartmasız taş levhalarla kaplanmıştır. Sumerme-

[52] G. Loud — B. Altman, *ayn. esr.*, 66; ayrıca bk. G. Turner, *ayn. esr.*, 179 vd., res. 1

rinden levhaların bir oda içinde kısmen kullanılışı yönünden benzersiz olan bu kabul salonunun özel bir önem taşıdığı açıktır.

İç avlunun güneydoğu kanadında, üç avlu çevresinde kümelendirilmiş özel yaşam, olasılıkla harem daireleri bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi, özel avlusuna (38) iç avludan doğrudan doğruya girilebilen kümedir. Üç odası bulunan dairedeki tüm duvarlar, alttan 1.50 m. yüksekliğindeki kabartmasız taş levhalar, üstten de freskolarla bezelidir[53]. Dairedeki üç odadan güney uçtaki (27) tipik bir banyodur; bunun yanındaki yatak odası (26), öndeki büyük mekan ise oturma odası (28) olarak kullanılmış olmalıdır.

Gerek dış ve gerekse iç avludan ince uzun koridorlarla ulaşılabilen güneydoğudaki öteki özel yaşam daireleri iki avlu (32, 41) çevresinde toplanmıştır. Benzer özellikler gösteren bu dairelerde banyolu yatak odaları ile oturma odalarına yer verilmiştir.

Dur-Şarrukin sitadelindeki konakların, Sinahuşur'unkinden sonra ikinci derecede önemlisi gibi görünen bu konağın dekorasyonu konusunda en iyi bilgiyi, ana kabul salonunun duvarlarını süsleyen freskolar vermektedir. Alt kesimi tek düze yatay şeritler ve bunlar içindeki, karşılıklı olarak diz çökmüş kanatlı cin ve boğa motifleriyle bezeli olan duvarın ana girişe bakan üst kısmındaki panoda, kral, onu izleyen ve olasılıkla bu konağın sahibi olan sakallı bir soylu ile birlikte, bir tanrı yontusu karşısında selam verir pozda betimlenmiştir (Res. 51)[54].

M Konağı

Sitadelin güneybatı kapısından girildiğinde hemen solda karşılaşılan konağın cephesi sarayın güneybatı teras duvarlarına bakmaktadır (Res. 13). Yalnızca iç avlu ve bunu dört yanından kuşatan dairelerin iyi bir biçimde kazılabildiği konağın geri kalan büyük bölümü sondajlardan derlenen yetersiz bilgiler ve öteki konakların özelliklerine göre tamamlanabilmiştir. Kuzey-güney doğrultusunda 155 m., doğu-batı doğrultusunda da 95 ve 155 m. arasında değişen genişlikte bir alan kaplayan, irili ufaklı çok sayıda avlu çevresindeki oda ve koridorlardan oluşan bu konakta 100 kadar mekanın varolduğu söylenebilir (Res. 52). Bu yetersiz bilgilere karşın konağın esas olarak, öteki saray ve konaklardaki gibi iki ana avlu çevresinde kümelendiği açıktır.

Komplekse kuzeydoğu yönden girilmekle birlikte, ana girişi konusunda herhangi kesin bir bilgi edinilememiştir. K ve J konaklarıyla olan

[53] G. Loud — B. Altman, *ayn. esr.*, 67.

[54] Bu duvar resminin renkleri için bk. G. Loud — B. Altman, *ayn. esr.*, lev. 89; A. Parrot, *ayn. esr.*, res. 108.

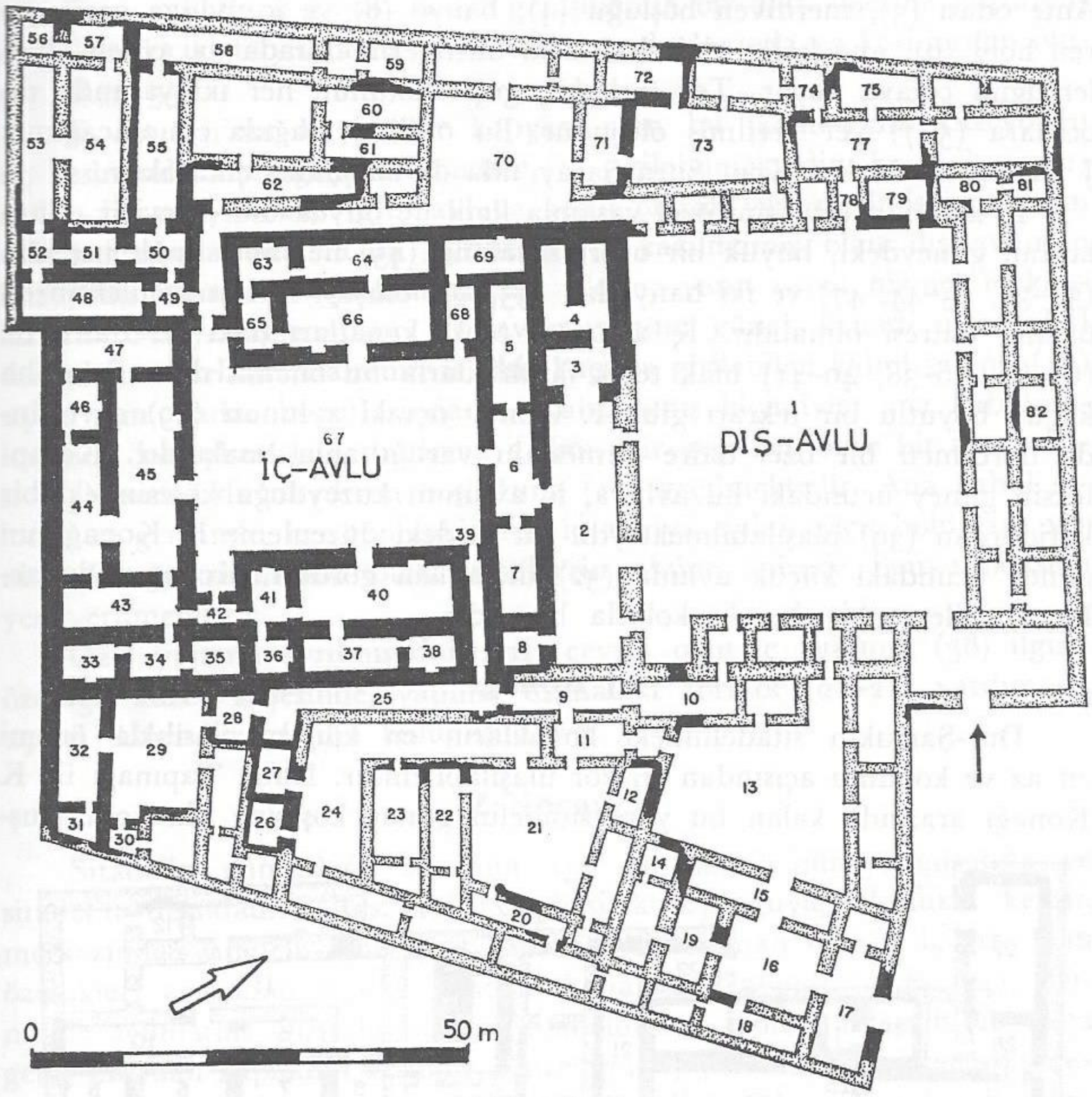

52. M Konağı planı.

kimi benzerliklerden yola çıkarak önerilen ana giriş holünden başka, doğu kanadın kuzey ucundaki holün (17) konağın ek girişlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır [55].

Tümüyle kazılmamış olmakla birlikte, burada da dış avlu ana kabul dairesi ve iç avlu kalıplaşmış biçimleriyle karşımıza çıkmaktadır. Bu vazgeçilmez üç ögeye, batıda kent suru, doğuda da Nabu Tapınağı duvarlarına koşut olan iki kanat eklenmiştir. Ancak yapının düzenini bozmuş olan bu kanatlar konusunda, yetersiz kazılar yüzünden açık bilgi yoktur.

Dış avlu ile iç avlu arasındaki değişmez konumuyla, kısmen açılmış olan ana kabul salonunun (2) benzerlerinden farklı olduğu söylenemez.

[55] G. Loud — B. Altman, *ayn. esr.*, 71

Ante odası (3), merdiven boşluğu (4), banyo (8) ve iç avluya geçit veren holü (6), ana kabul dairelerindeki birimlerin burada da aynen yinelendiğini ortaya koyar. Tek farklılık, geçit holünün her iki yanında da odalara (5, 7) yer verilmiş oluşudur. Bu özellik, aşağıda ele alacağımız J Konağı ve Kalhu Kent Suru Sarayı'nda da karşımıza çıkacaktır.

İç avlunun çevresini özel yaşamla ilgili üç büyük daire çevirir. Bunlardan güneydeki, büyük bir oturma salonu (45) ile buna bağlı beş oda (34–35, 43–44, 47) ve iki banyodan (33, 46) oluşur. Burası komleksin en önemli dairesi olmalıdır. İç avlunun öteki kanatlarındaki iki daire de (63–66, 36–38, 40–41) ufak tefek farklılıklarla bu önemli dairenin daha küçük boyutlu bir tekrarı gibidir. Güney uçtaki avlunun (29) çevresinde dördüncü bir özel daire kümesinin varlığı anlaşılmaktadır. Kompleksin güney ucundaki bu avluya, iç avlunun kuzeydoğu köşesindeki bir koridordan (39) ulaşılabilmekteydi. Bu türdeki düzenleme K Konağı'nın güney ucundaki küçük avluda (32) da aynen görülür. Konağın duvarları ötekiler gibi yine freskolarla bezelidir.

J Konağı

Dur-Şarrukin sitadelindeki konakların en küçük, olasılıkla önemi en az ve konumu açısından en zor ulaşılabilenidir. Nabu Tapınağı ile K Konağı arasında kalan bu yapı sitadelin güney köşesine bina olunmuş-

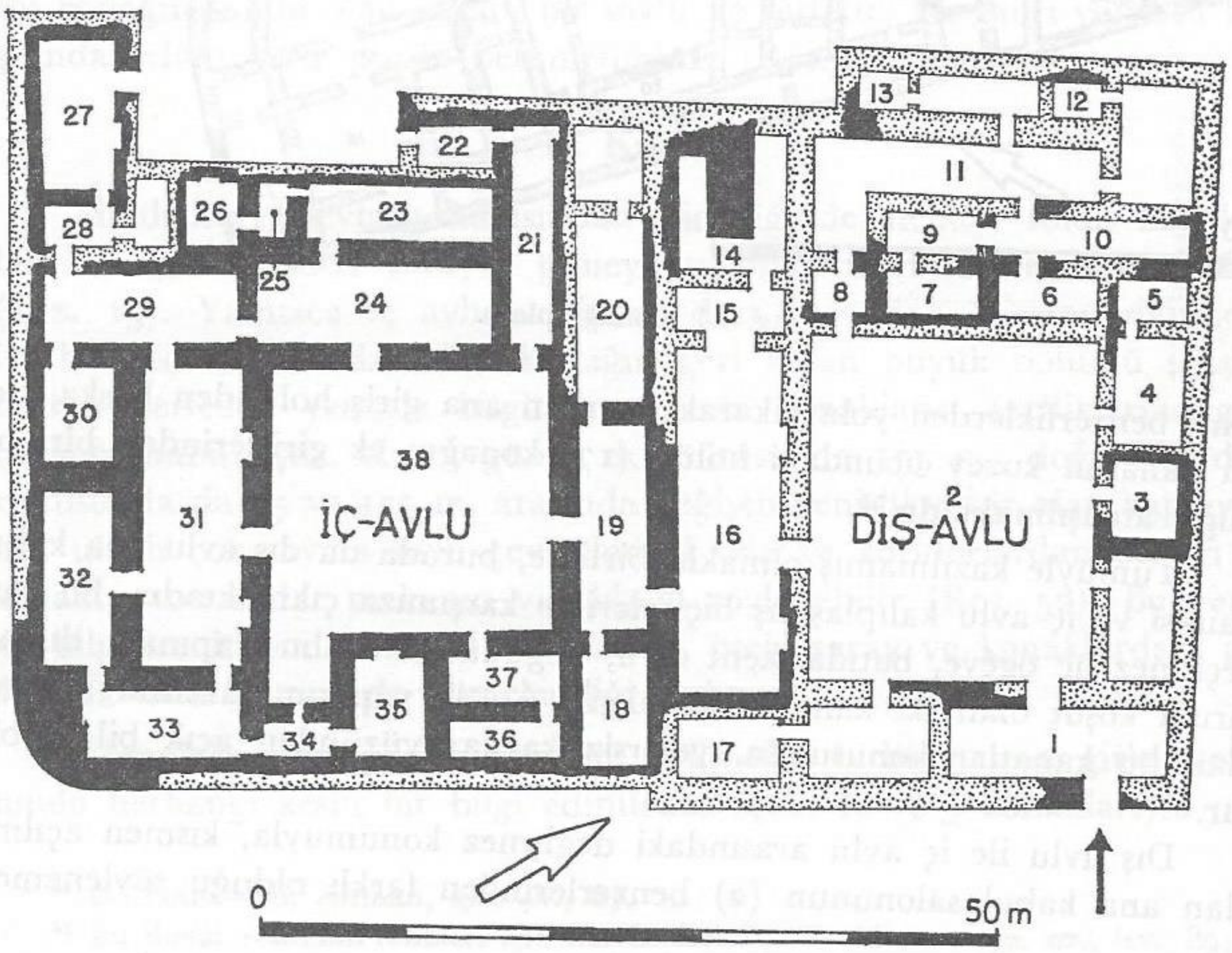

53. J Konağı planı.

tur (Res. 13). 82 × 48 m. kadar genişliğinde bir alan üzerine kurulmuş olan konak, iki büyük avlu çevresindeki 40 kadar oda ve koridordan oluşur (Res. 53).

K Konağı'nın küçük bir kopyası olan bu ikametgaha kuzeydoğu uç kesimindeki bir geçit odasından (1) girilebilmektedir. Dış avluya (2) açılan bu oda, ötekiler gibi avluya koşut olarak yerleştirilmiş ince uzun dikdörtgen planlıdır. Tüm ayrıntılarıyla kazılmamış olan dış avlunun kuzeybatı kanadı kompleksin günlük işlerine yanıt veren hizmet mekanlarıyla (6–13) kaplanmıştır. Bu avlunun tüm güney kanadı ana kabul dairesi ile sınırlıdır. Dairenin tek bir kapıyla girilebilen kabul salonu (16) 24 × 7 m. kadar boyutlarındadır. Kalıplaşmış biçimiyle, ana kabul salonunun kuzeybatı kısa duvarına açılmış bir geçitten, önce bir ante odası (15), sonra da merdiven boşluğuna (14) geçilmektedir. Ana kabul salonunun gerisinde, her zamanki gibi, iç avluya açılan geçit holü (19) yer alır; Dur-Şarrukin'deki öteki örneklerin aksine dairede banyo odasına yer verilmemiştir.

Özel yaşama ayrılmış dairelerle çevrili olan iç avlunun (38) ilginç özelliği, kuzey köşesinde, yapının dışına iki koridor (21–22) yardımıyla açılan ikinci bir geçidin bulunuşudur [56].

Z Konağı

Sitadelin güneydoğu surunun 150 m. kadar güneydoğusunda ve sitadelin dışındadır (Res. 12). Cephesi kuzeydoğuya, olasılıkla kentin merkezinden sitadelin ana giriş kapısına (B) uzanan sokağa bakar. Plan özellikleri açısından sitadel içindeki konakların aynıdır (Res. 54). Tümüyle açılmamış olmakla birlikte sitadeldeki J Konağı'ndan biraz daha geniş bir alan kapladığı kesindir. Kuzey-güney yönünde 85 m. uzunluğundaki bu yapı, boyutları açısından en çok J Konağı'na yakındır. Bundan başka her iki konağın duvar kalınlıklarıyla oda boyutları da hemen hemen aynıdır. Ancak plan açısından ele alınırsa en yakın benzeri K Konağı'dır [57].

Sahibinin sitadel konaklarında yaşayan kişilerden daha aşağı bir düzeyde olması gereken bu ikametgahda, sitadeldekilere kıyasla servisler ve ofislere daha çok, avlular ve özel yaşam bölümlerine ise daha az alan ayrılmıştır.

Konağın girişi kuzeydoğu kanat üzerindedir. Cephede kalıplaşmış biçimde yan yana iki giriş mekanı (3-2) bulunur ki, böyle bir düzenleme yalnızca bu konağa özgüdür. Dış avlunun (1) kuzeybatı kanadı alışılmış türde tek sıra odalarla sınırlıdır. Bunun tam karşısındaki kanatta ise iki

[56] G. Loud — B. Altman, *ayn. esr.*, 65.
[57] G. Loud — B. Altman, *ayn. esr.*, 78 vd.

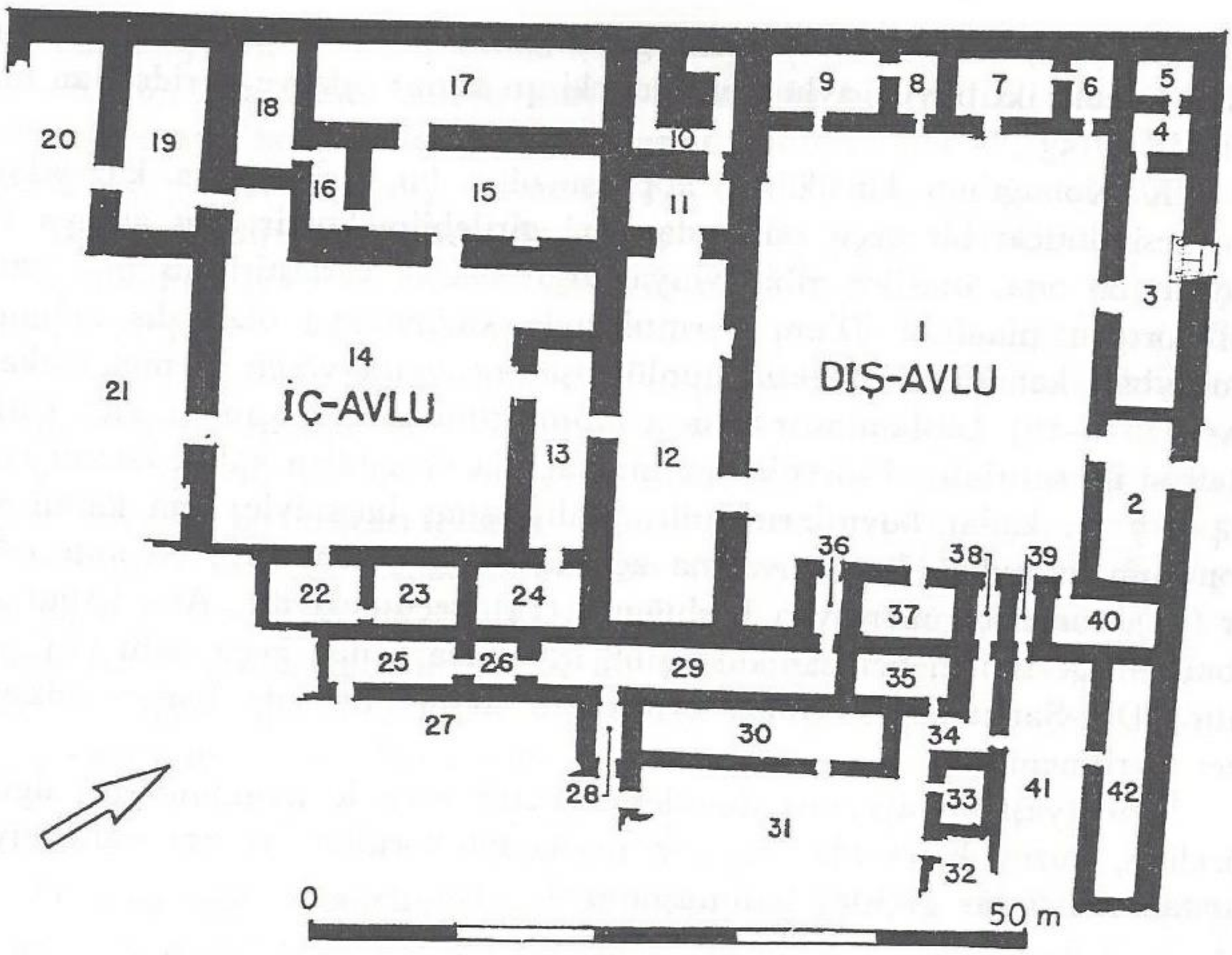

54. Z Konağı planı.

oda (37, 40) ve konağın hizmet bölümü avlularına açılan üç giriş holüne (36, 38-39) yer verilmiştir. Dış avlunun güneybatı kanadını ana kabul dairesi kaplar. Konumu ve iç düzeni açısından bu daire saray ve öteki konaklardakinden farklı değildir. Dış avludan tek gözlü bir geçitle girilebilen ana kabul salonu (12), ante odası (11), merdiven boşluğu (10) ve son olarak, iç avluya geçit veren holü (13) ile klasikleşmiş ögelerin burada da koruduğunu gösterir. J Konağı'ndaki gibi, ana kabul dairesinde banyo odasına gerek duyulmamıştır.

Dışarıya ikinci bir çıkışı olmayan iç avlunun kuzeybatı ve güneybatı kanatlarında özel yaşama ayrılmış iki büyük daire yer alır; bunlardan sonuncusu kısmen açılmıştır. Kuzeybatıdaki daire, ikisi büyük (15, 17) ve ikisi küçük (16, 18) dört hacimden oluşur. Bunun karşısındaki kanatta iki odalı küçük bir daireye (22–23) daha yer verilmiştir. Bu dairelere öteki konaklardaki gibi dış avludan da geçitler olmalıdır. Ancak kompleksin güneydoğu kanadı tümüyle açılmamıştır.

Dur-Şarrukin Ekal Maşarti'si

Kentin güneybatı köşesine yakın bir yerde, bir bölümü sur üzerine gelecek biçimde ve Şarru-kin Sarayı'ndakine benzer yapay bir teras üzerine kurulmuştur (Res. 12). Eskiden "Veliaht Sarayı" ya da "F Sarayı"

da denen bu yapının aslında bir *ekal māşarti* yani kışla-saray olduğu anlaşılmaktadır. Kompleksin biri güney teras ile iç avlu denebilecek birimi arasında, öteki ise dış avlunun güney köşesinde olmak üzere iki bölümü incelenebilmiş, geri kalanlar topografya ve yüzey araştırmalarının sağladığı bilgilere dayanılarak tamamlanmıştır (Res. 55).

Ekal māşarti'ye Şarru-kin Sarayı'ndaki gibi, kuzeydoğudan bir rampa ile çıkılmış olmalıdır. Buradan odalarla çevrili bir dış avluya (44), sonra da güneybatıdaki iç avluya (26) geçilir. İç avlunun kuzeybatı ve güneydoğu kanatlarında iki küçük avlunun (4, 40) varlığı anlaşılmaktadır. İç avlu ile kent surları üzerindeki, güneye bakan açık teras alanı arasında kral dairesi yükselir. Anlaşılacağı üzere, bu en önemli daireye arka arkaya iki büyük avlu geçildikten sonra ulaşılabilmektedir. Dairenin odak noktasını oluşturan taht salonunun (23) üç gözlü geçitlerinden daha geniş olan ortadaki, yönleri iç avluya bakan *lamaşşular* ile simgesel olarak korunmuştur[58]. 49 × 10 m. boyutlarındaki taht salonunda su mermerinden, kabartmasız ve basamaksız bir taht altlığı vardır. Altlık salonun güneydoğu kısa duvarı üzerindeki bir nişin önüne ve konuğun soluna gelecek biçimde yerleştirilmiştir. Bunun karşısına gelen kısa duvarın gerisinde ante odası (22) ve merdiven boşluğu (21), güneybatı köşede ise küçük bir banyo (25) bulunmaktadır. Taht salonunun uzun olan güneybatı duvarı üzerine açılmış bir geçitle, kral dairesini teras platformuna birleştiren hole (24) geçilir. Anlaşılacağı üzere, kral dairesi planı açısından Dur-Şarrukin Sarayı ve konaklarındaki ana kabul dairelerinden hiç farklı değildir. Buna karşılık dairenin kompleks içindeki konumu öteki örneklere tümüyle yabancıdır. Burada kral dairesi dış avlu ile iç avlu arasında değil ve fakat III. Şulmanu-aşerid'in *ekal māşarti*'sindeki gibi bir avlu ile açık teras alanı arasına yerleştirilmiştir.

Kent surundan ileri doğru çıkmış, üzeri açık ve yüksek teras alanında yine Kalhu *ekāl māşarti*'sindekine benzeyen bir teras dairesine yer verilmiştir. Kral dairesine dik gelecek biçimde çıkıntılı bir kanat olarak inşa edilmiş, simetrik planlı bu dairenin, her iki yanı kulemsi çıkıntılarla belirlenmiş ana girişi güneydoğudadır. Ana girişinin bu şekilde belirlenmiş oluşuyla Kalhu *ekal māşarti*'si ve Dur-Şarrukin Sarayın'ndaki teras dairelerinden farklılık gösteren dairede, üçü birbirine koşut, biri de bunlara dik olarak konumlandırılmış dört salon (16–19) bulunur[59].

Ekal māşarti'nin batı köşesine önemli bir kabul dairesi konumlandırılmıştır. Üç gözlü geçidi açık teras alanına bakan, tüm mekanları freskolarla bezeli bu daire, biri büyük (8, 12), biri küçük (6–5) banyolu yatak odalarıyla bunların önündeki ortak kullanılan oturma salonundan (7) oluşur.

[58] G. Loud — B. Altman, *ayn. esr.*, lev. 39 D–E.
[59] G. Turner, *ayn. esr.*, 205 vd., lev. XXXIX/c.

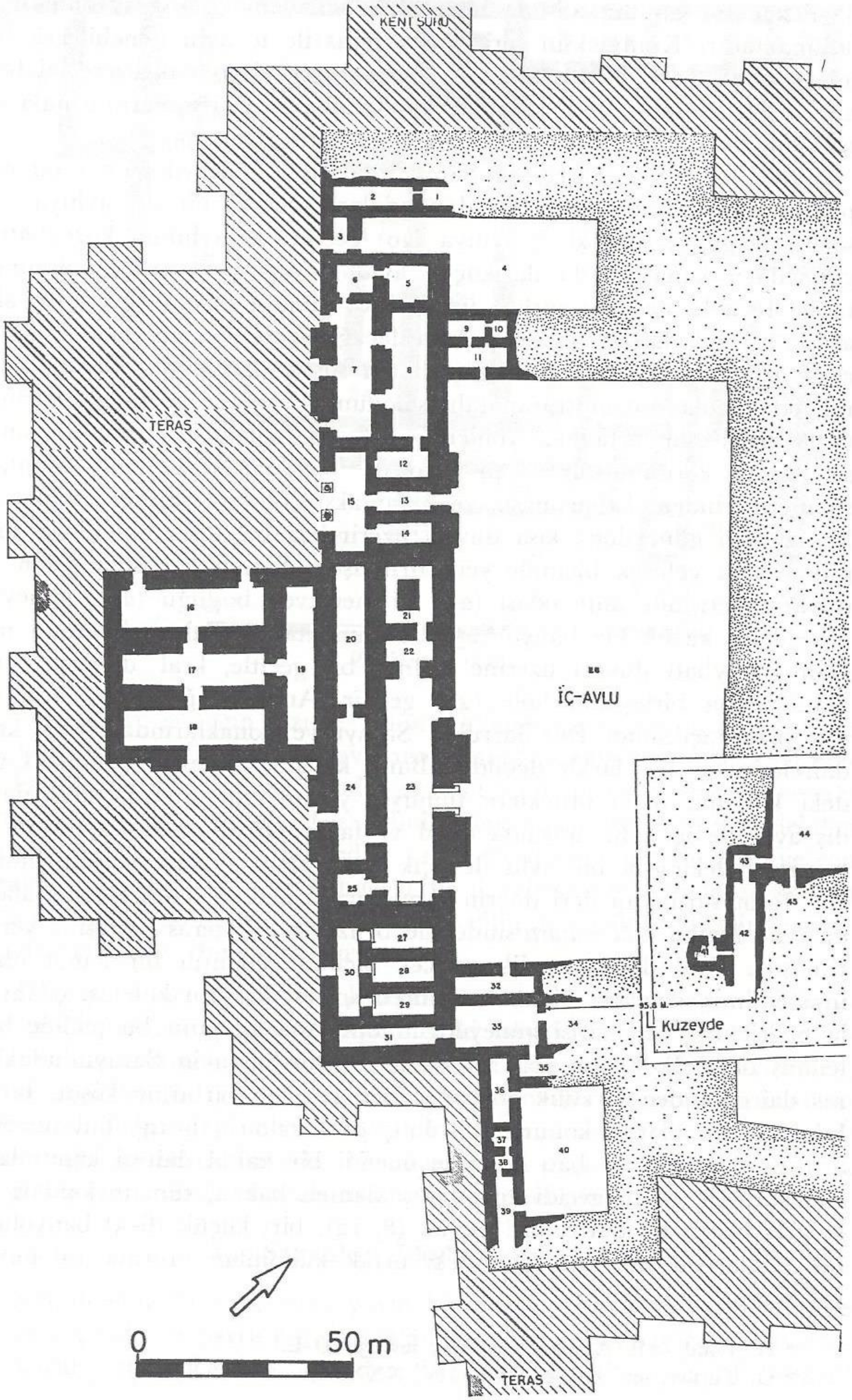

55. Dur-Şarrukin *ekal māşarti*'sinin planı.

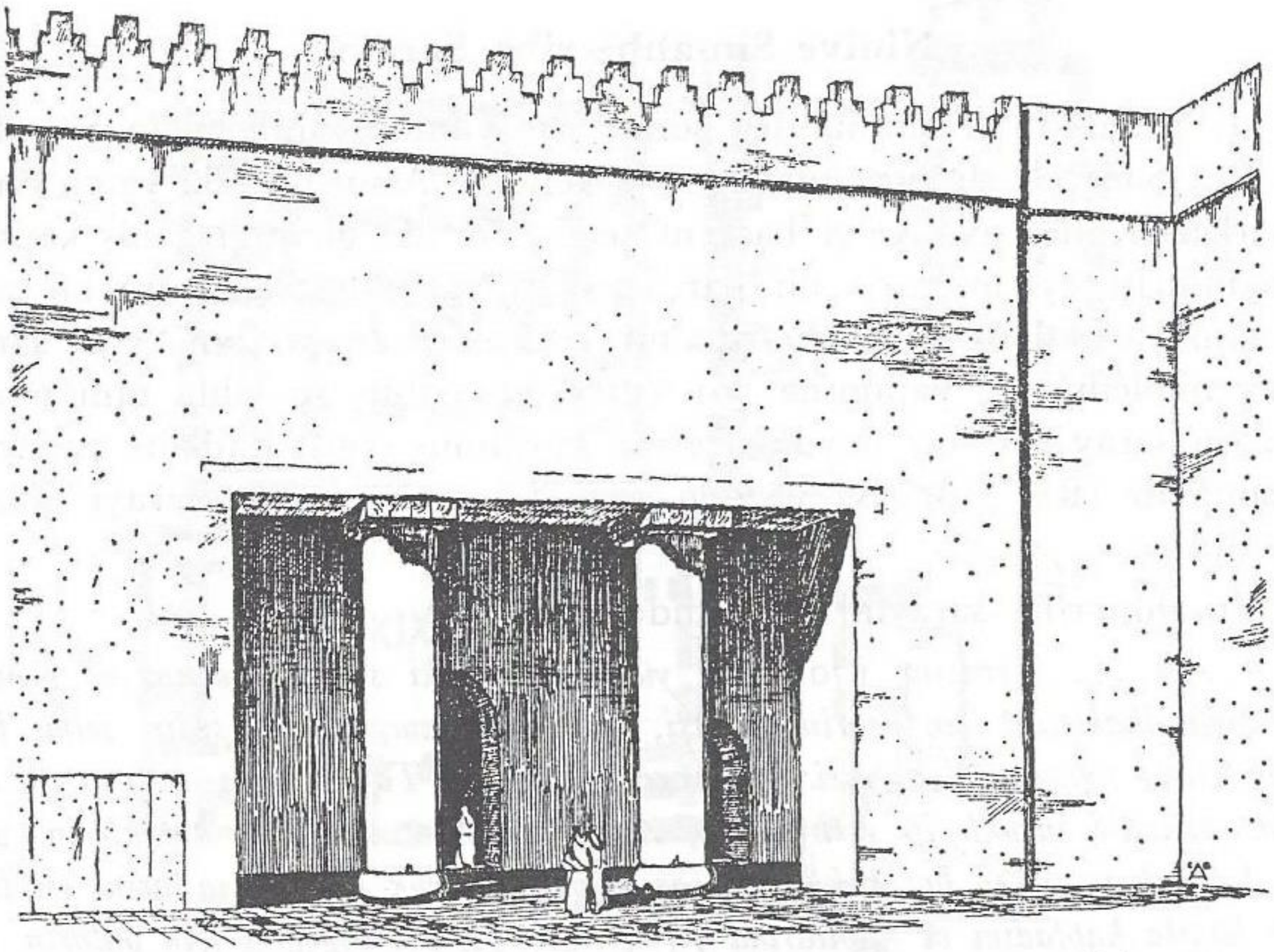

56. Dur-Şarrukin *ekal māşarti*'sindeki direkli geçidin rekonstrüksiyonu.

Kral dairesi ile batı uçtaki daire arasında, kuzeydeki avluyu bir koridor (13) yarıdımıyla açık teras alanına birleştiren direkli bir geçit (15) yer alır (Res. 55–56). Assur mimarlığına yabancı olan bu direkli geçit, II. Şarru-kin'in Dur-Şarrukin'de yaptırttığını bildirdiği *bīt hilani* türünde yapıyı akla getirmekle birlikte, yalnızca bir tabla ve *torus*'tan oluşan iki bazalt altlık bu olasılığa olanak tanımazlar[60]. Çünkü II. Şarru-kin, yukarıdaki yazıtında bu geçitteki kalın sedir ağaçlarından direkleri taşıyan altlıkların tunçtan ve arslan biçiminde olduğunu kaydetmiştir.

Kral dairesi, teras ve ikamet daireleriyle sivil sarayları andıran bu yapı, III. Şulmanu-aşerid'inki gibi kabartmalı taş levhalar yerine yalnızca freskolarla bezenmiştir. Ancak kabul dairesi ile direkli geçit arasında kalan ve teras alanına bakan duvar, kimi konaklardaki gibi kabartmasız üç levha ile kaplanmış, ayrıca taht salonunun ortadaki ana girişinde de kapı koruyucusu olarak *lamaşşular*'a yer verilmiştir.

Planı açısından ele alındığında, kral dairesi ve teras dairesinin konumları bir yana bırakılacak olursa, Dur-Şarrukin *ekal māşarti*'si Kalhu'dakinden farklıdır (Res. 29). Sözgelimi ilk bakışta dikkati çeken en belirgin farklılık, Kalhu'daki dört büyük avluya karşılık burada arka arkaya iki avlu ile yetinilmiş oluşudur. Ancak bu kompleks tümüyle kazılmadığından daha fazla birşey söylenemez.

[60] Bk. G. Loud — B. Altman, *ayn. esr.*, lev. 41A–C.

Ninive Sin-ahhe-riba Sarayı

II. Şarru-kin'in ölümünden sonra 704 yılında tahta çıkan Sin-ahhe-riba Dur-Şarrukin'de hiç oturmayarak kendine Assur'un eski ve en önemli merkezlerinden Ninive'yi başkent seçti. Burada giriştiği geniş kapsamlı bayındırlık eylemlerinin bir parçası olarak, kendisi için yeni bir saray yaptırtmaya başladı. Sin-ahhe-riba'nın *ekal şānina la išu* yani "eşsiz saray" olarak nitelediği ve yapımına 701 yılında başlanıp 10 yılda tamamlanabilen bu saray eski bir höyük üzerine kurulmuş olan sitadelin güneybatı köşesindedir (Res. 18). Bu yüzden çoğu kez "Güneybatı Sarayı" olarak adlandırılır.

Sin-ahhe-riba sarayını şu şekilde anlatır[61]:

"..... *Terasını* 170 *tipku yükselttim, eski saraya kattım ve genişlettim. Soylu ikametim için üzerine fildişi, akçaağaç, şimşir, dut, sedir, selvi, ladin ve şamfıstığı ağaçlarından 'eşsiz bir saray' kurdum. Tavanlarına (?) uzak dağlardan güçlükle sürükleyip getirdikleri, Amanus dağlarının sedir kütüklerini uzattım. Açılır kapanırken hoş kokular saçan selviden büyük kapı kanatlarını ışıldayan bakır bantla kapladım ve kapılarına yerleştirdim. Krali beğenim için onların (kapılar) içinde Amurru dilinde bit hilani denen Hitit tarzında bir geçit yaptım.*"

Tümüyle kazılmamış olmakla birlikte Sin-ahhe-riba Sarayı boyutları açısından Assur saraylarının en büyüğüdür (Res. 57). Dış avlu bir yana, kuzeydoğu-güneybatı uzunluğu yaklaşık 200 m., açılabildiği kadarıyla eni ise 170 m. kadardır. Ne yazık ki bu saray 1847–1851 yıllarında İngiliz bilim adamı H. Layard'ın yaptığı yöntemsiz kazılar nedeniyle oldukça yıkım görmüştür. Buna karşın temel planı olarak ele alındığında, sarayın burada da birtakım kapalı avlu komplekslerinden oluşturulduğu hemen anlaşılabilmektedir.

Sarayın kuzeydoğudaki dış avlusu ve bunun çevresinde sıralanması gereken yapılar kazılmamış, buna karşılık çalışmalar, duvarları taştan kabartmalarla bezeli olan iki avlu (VI, XIX) çevresindeki daireler alanında yoğunlaştırılmıştı. Dış avlunun güneybatısında, taht salonuna, ortadaki daha geniş üç gözlü bir geçitle ulaşılabilen kral dairesi yer alır. Sarayın en geniş mekanı (64 × 12 m.) olan taht odası (I) hatta tümüyle kral dairesi, ayrıntıları açık olarak bilinmemekle birlikte, II. Şarrukin döneminden beri kalıplaşmış tüm özelliklere sahiptir. Taht altlığı bulunmamış olmakla birlikte, girişin solundaki kısa duvar önünde durduğu, bunun tam karşısına gelen kısa duvarın gerisinde bir ante odası (III) ile bunun gerisinde merdiven boşluğuna yer verilmiş olması gerekir[62]. Tabanına hareketli mangallarla ilişkili taştan bir ray sistemi yer-

[61] *LAR* II 366.
[62] G. Turner, *ayn. esr.*, lev. XXXVIII/n.

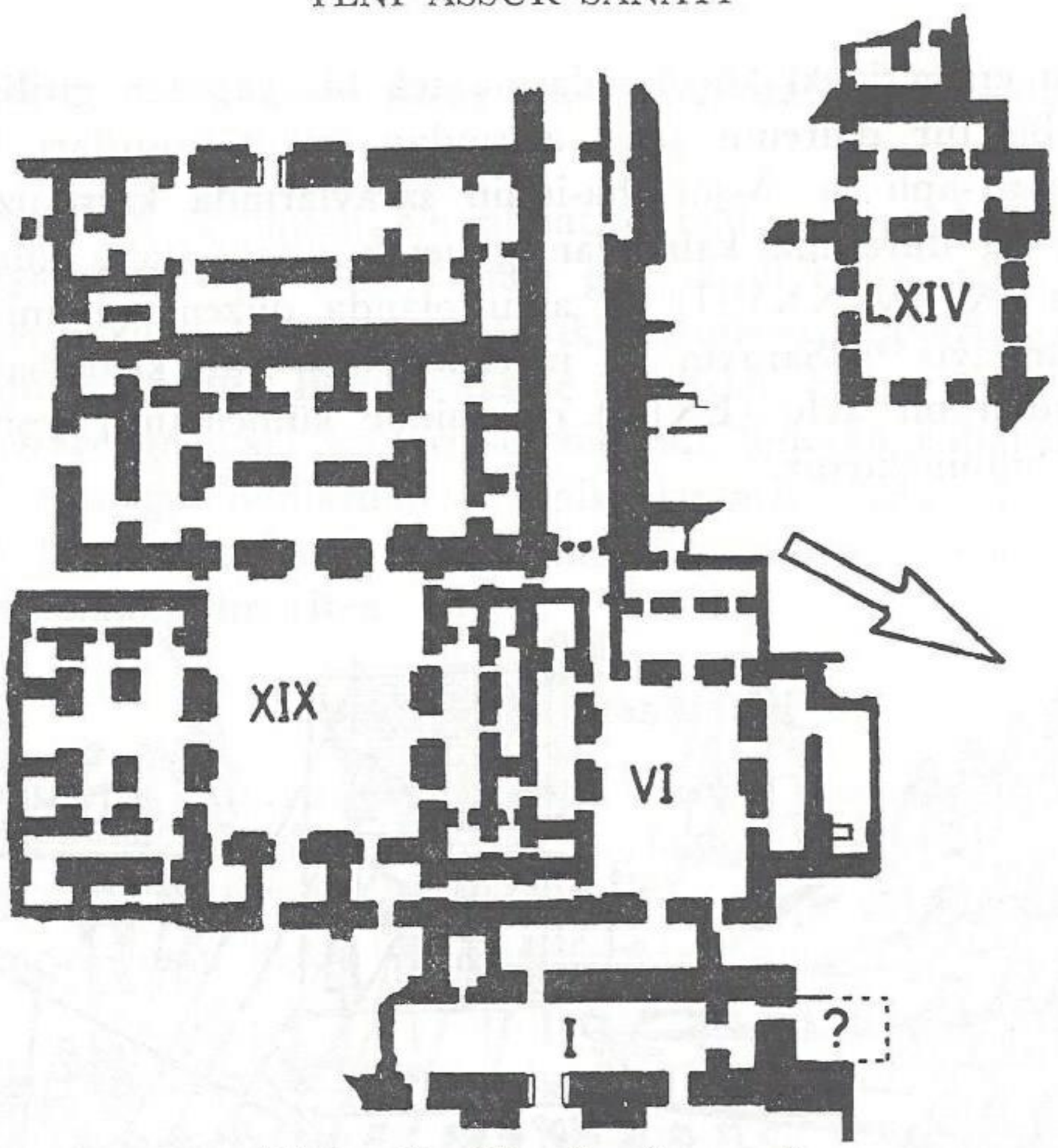

57. Ninive Sin-ahhe-riba Sarayı planı.

leştirilmiş olan taht salonunun gerisinde, biri kalıplaşmış geçit holü (V), tahta yakın olan ötekisi ise banyo odası (IV) olmak üzere iki hacim, burada da kral dairesinin vazgeçilmez ögeleri olarak yerlerini almıştırlar[63].

Taht salonunun gerisindeki holden, duvarları görkemli kabartmalarla süslü iç avluya (VI) geçilmektedir. Bu avlunun çevresi de üç gözlü geçitleri olan Yeni Assur türünde banyolu özel dairelerle (VII–VIII, IX–XI, XIII–XVII) kuşatılmıştır.

İç avlunun güneydoğusunda hem kuzeybatı kanattaki daireler ve hem de kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerindeki koridorlarla (XVIII, XLII) ulaşılabilen üçüncü bir avlu (XIX) bulunmaktadır. Güneybatı, güneydoğu ve kuzeybatı kanatları, önemli oldukları bezemelerinden açıkça belli olan dairelerle kaplı bu avlu 46 × 33 m. kadar boyutlarındadır. Gerek boyutları ve gerekse planı açısından bu avlu çevresinde sıralanmış olan üç daireden en önde geleni güneybatı kanattakidir. Aynı eksen üzerindeki, geçitleri kanatlı boğa biçiminde *lamaşşular* ile korunmuş ard arda üç oda (XXIX, XXXIV, XXXVI) ve bunların her iki yanındaki irili ufaklı mekanlardan (XXX–XXXIII, XXVIII–XLI) oluşan

63 A. H. Layard, *Discoveries in the Ruins of Niniveh and Babylon*, 1853, Plan no. 1'de tahtın gerisindeki küçük bir odanın olabileceğini varsaymışsa da bu görüşünü destekleyen kanıt yoktur: bk. G. Turner, *ayn. esr.*, 194, lev. XXXVIII/n.

bu dairenin en gerideki küçük odasına tek bir kapıdan girilip çıkılabilmektedir. Bu tür dairenin plan açısından yakın koşutları Kalhu'daki II. Aşşur-nasir-apli ve Aşşur-aha-iddin saraylarında karşımıza çıkar[64]. Günümüze iyi durumda kalmayan güneydoğudaki daha küçük boyutlu dairenin (XXIV–XXVII) de aynı planda düzenlendiğini söyleyebilecek durumdayız[65]. Sarayın iyi incelenmemiş olan kuzeybatı kesiminde en azından bir avlu (LXIV) çevresinde kümelenmiş çeşitli dairelerin varlığı bilinmektedir.

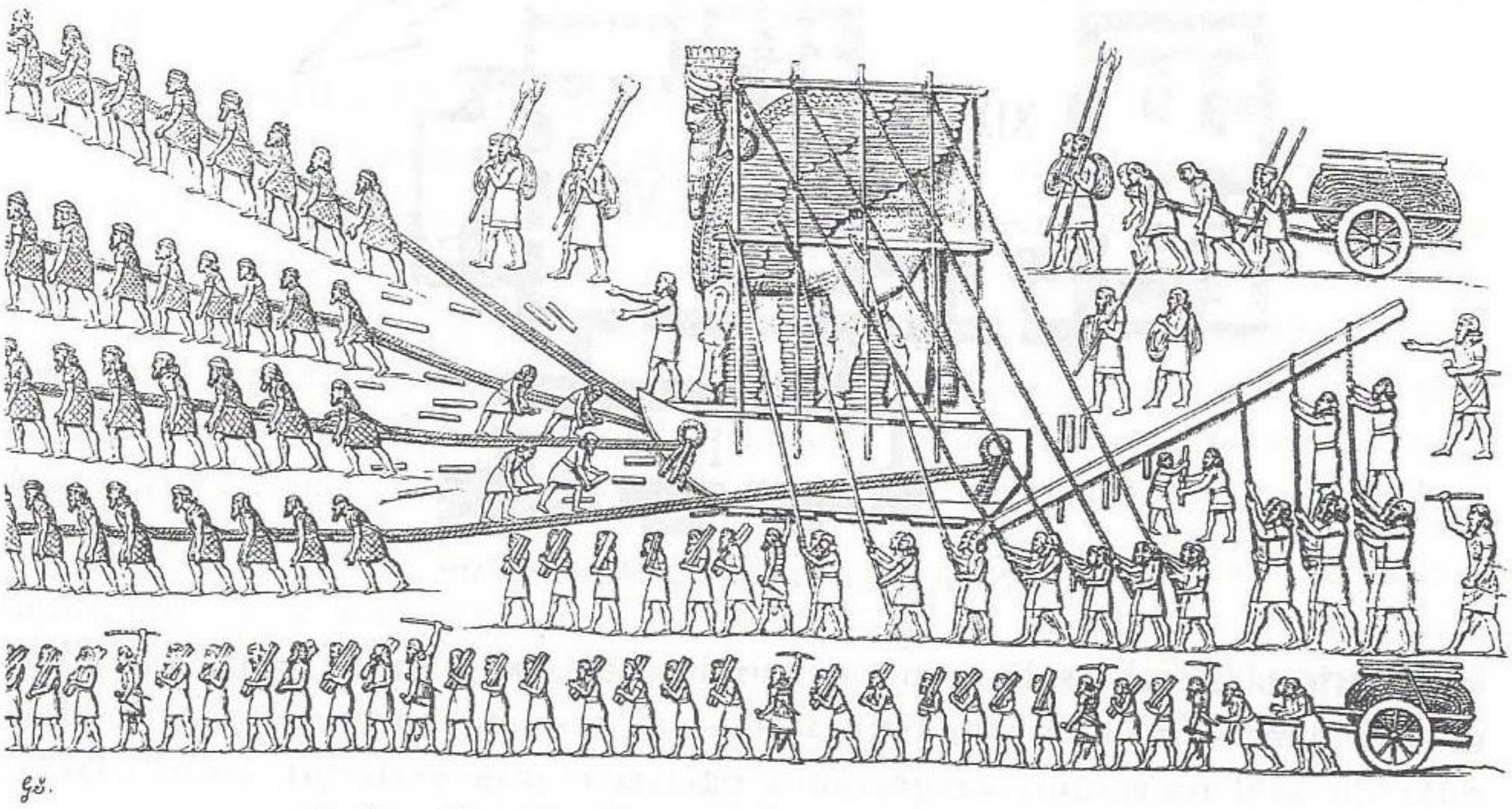

58. Sin-ahhe-riba Sarayı kabartmalarından bir örnek.

Sin-ahhe-riba öncesinde de kullanılmış ve fakat bu kralın sık uyguladığı bir mimari özellik de direk idi. Assur'a batıdaki eyaletlerden gelen bu direkli geçit anlayışı Sin-ahhe-riba Sarayı'nda da zaman zaman kullanım alanı bulmuştur.

Plan açısından ele alındığında, şimdiye değin yapılanların en büyük çaplısını oluşturan bu sarayda, ötekilere kıyasla kimi farklılıkların ortaya çıktığı açıktır. En dikkat çekici özellik çevresi görkemli dairelerle kuşatılmış avlu sayısındaki artıştır: 9. yüzyıl saraylarında iki büyük avluyla yetinilmişken 8. yüzyılın sonlarında bu sayı üçe, 7. yüzyılda ise en azından dörde çıkmıştır. Bu farklılaşmayı açıklamak kolay olmamakla birlikte, Ninive'de, Kalhu ve Dur-Şarrukin sitadellerindeki bağımsız konakların ortadan kalkmış oluşu kabul dairelerinin sayıca fazlalaşmasının nedenini açıklayabilir. Eskiden ana saraydan kopuk olarak sitadel içindeki

[64] G. Turner, *ayn. esr.*, lev. XLV/a, d.
[65] G. Turner, *ayn. esr.*, lev. XLV/c.

küçük konaklarında yaşayan saray erkanı burada ana yapı içine alınmış gibidir.

Kabartmaları açısından ele alınacak olursa Sin-ahhe-riba Sarayı'nda, II. Aşşur-nasir-apli Sarayı'ndaki gibi, kralı kutsal ağaç ve cinlerle birlikte, yarı öyküsel bir yaratık olarak tanımlayan kabartmalara hemen hiç rastlanmamaktadır. Bunun aksine duvarlar kralın tüm eylemlerini elden geldiğince gerçekçi ve tarihsel biçimde anlatan kabartmalarla bezenmiştir[66]. Örneğin bunlardan en tipik olanları, iç avlunun her iki yanındaki ve bir *lamaşşu*'nun taş ocağından çıkarılıp saraya taşınmasıyla ilgili büyük panolardır (Res. 58).

Ninive Ekal Maşarti'si

Sin-ahhe-riba Ninive'deki büyük sarayını tamamladıktan sonra, ayrıca bir *ekal māşarti* inşa ettirmişse de bugün Nebi Yunus tepesindeki modern köyün altında olduğu anlaşılan bu yapı ortaya çıkarılabilmiş değildir. Ancak buna ilişkin yazıtlardan kimi sonuçlara varılabilmesi de olasıdır.

Sin-ahhe-riba *ekal māşarti*'sinin inşaasını şöyle anlatır[67]:

"*Ninive kentinin ortasındaki krali ikametim için yaptığım sarayı bitirdikten sonra.....atalarım olan ve benden önceki krallarıu kampın düzeni, atların bakımı ve her türlü eşyanın depolanması için yaptırtmış oldukları ekal māşarti terassızdı, alanı çok küçüktü, ustalıkla yapılmamıştı, temeli çatlamış (ve) çatısı çökmüştü. Bu sarayı tümüyle yıktım. Çayırlar ve kentin çevresinden büyük bir kısım aldım ve ona ekledim. Eski sarayın yerini yok ettim. Irmak kıyısından kazandığım araziyle bir teras yaptım,* 200 *tipku yüksekliğe çıkardım.*"

"*.....Bu terasın üzerine, akıllı mimarların planına göre, krali ikametim için boyut ve güzellikte eskisini çok bastıran, kireç taşı ve sedirden Hitit işçiliğinde ve de Assur işçiliğinde bir saray kurdum.....*"

Yukarıdaki yazıttan anlaşılacağı üzere, Sin-ahhe-riba öncesinde var olan eskisinin yıkılıp bir yenisinin inşa edildiği bu kışla-saray oldukça büyük boyutlu olmalıdır. Aynı yazıtlardan kompleksin Dur-Şarrukin'deki gibi, kural olarak iki avlulu bir sistem çevresinde planlandığı anlaşılabilmektedir[68]. Hatta bu yazıtlarda *kişallu bābānu* (kapı avlusu) denen dış avlunun işlevi bile tanımlanmıştır[69]: Buna göre dış avlu "*askerlerin düzeni, atların, katırların, agālu'nun, develerin, savaş arabalarının, yük*

[66] Bu sarayın kabartmaları için bk. A. Paterson, *Assyrian Sculptures: The Palace of Sinacherib*, 1915.

[67] *LAR* II 424–25.

[68] G. Turner, *Iraq* 32, 1970, 72 vd.

[69] *LAR* II 424.

arabalarının, sadakların, ok ve yayların, her türlü savaş donanımının, atlar (ve) katırlara ait koşum takımlarının depolanması içindir."

Yazıtlarda *kişallu rābu* (büyük avlu) olarak tanımlanan ikinci avluya Sin-ahhe-riba'nın bir taht altlığı yerleştirdiği kaydedilmiştir [70]. Buna göre büyük avlu Kalhu *ekal māşarti*'sinin güneydoğu avlusuyla benzer işleve sahip olmalıdır. Çünkü orada da taştan bir taht altlığı avluda yer almaktaydı.

Kalhu Aşşur-Aha-İddin Sarayı

Sin-ahhe-riba'dan sonra tahta çıkan Aşşur-aha-iddin, Ninive'de yaşamış olmakla birlikte burada bir saray yaptırttığı konusunda en küçük bir bilgi yoktur. Bu nedenle onun Sin-ahhe-riba'nın sarayında yaşadığı düşünülebilir. Ancak Aşşur-aha-iddin'in Ninive'de atalarınca kurulmuş ve fakat atların çalışması ve arabaların hareketi için yetersiz bulduğu *ekal māşarti*'yi genişlettiği bilinmektedir [71]. Günümüzde modern Nebi Yunus köyünün altında kaldığından ortaya çıkarılamamış ve Aşşur-aha-iddin'in *Eşgalşiddidua* (Herşeyi Koruyan Saray) adını verdiği bu yapıyı sivil bir saray gibi kullanmış olması da olasıdır.

Ninive dışındaki bayındırlık eylemlerine bakılacak olursa dindar bir hükümdar görünümündeki Aşşur-aha-iddin'in Babil'in onarımına büyük emek harcadığı anlaşılmaktadır. Yazıtlarında da bildirdiği gibi, inşaasında kendisinin de sırtında sepet taşıyarak çalıştığı *Esagila*'nın yanında, surlar ve tüm Babil'in yenilenmesi bu dönemde gerçekleştirilmiş, Assur kentindeki eskimiş tapınaklar yeniden yapılmıştır.

Belki de bir kez daha başkent yapmayı tasarladığı Kalhu'ya özel bir önem verdiği anlaşılan Aşşur-aha-iddin, kentin su kanalıyla *Ezida*'yı yenilemiş, ayrıca burada III. Şulmanu-aşerid'in inşa ettiği terassız ve küçük sarayın üzerine genişletilmiş bir saray yapma girişiminde bulunmuşsa da [72], günümüzde sitadeldeki konumu nedeniyle "Güneybatı Sarayı" olarak adlandırılan ve inşaasına kralın hükümdarlığının geç yıllarında girişilmiş olan bu yapı, olasılıkla ölümü üzerine bitirilememiştir (Res. 9). Duvar bezemelerinde II. Aşşur-nasir-apli Sarayı ile III. Tukulti-apil-Eşarra'nın yine bitirilememiş olan "Orta Saray"ının kabartmalarından yararlanılma yoluna gidildiği anlaşılan bu yapı tümlenebilseydi olasılıkla Kalhu'nun gelmiş geçmiş en büyük sarayı unvanını taşımaya hak kazanacaktı.

Kalhu Aşşur-aha-iddin Sarayı'nın yalnızca özel yaşamla ilgili büyükçe bir dairesi ortaya çıkarılmış olmakla birlikte, ayrıntılara dikkat

[70] *LAR* II 432.
[71] *LAR* II 690.
[72] D. J. Wiseman, *Iraq* 14, 1952, 57.

edilecek olursa, hakkında hemen hiçbir bilgimiz olmayan bu dönemin saray mimarlığı konusunda kimi bilgiler edinmemiz olasıdır (Res. 59). İki gözlü bir geçitle kuzeydeki bir avluya açıldığı belirgin olan bu daire, avluya koşut arka arkaya iki büyük salon ve bunların çevresindeki yan odalardan oluşur. Güney yüzü, sitadelin eteğine rastlayan konumu nedeniyle kötü biçimde yıkım görmüş olan bu dairede, iki salonu birleştiren ortadaki büyük geçitle bunların en gerisinde durduğu belirgin olan küçük

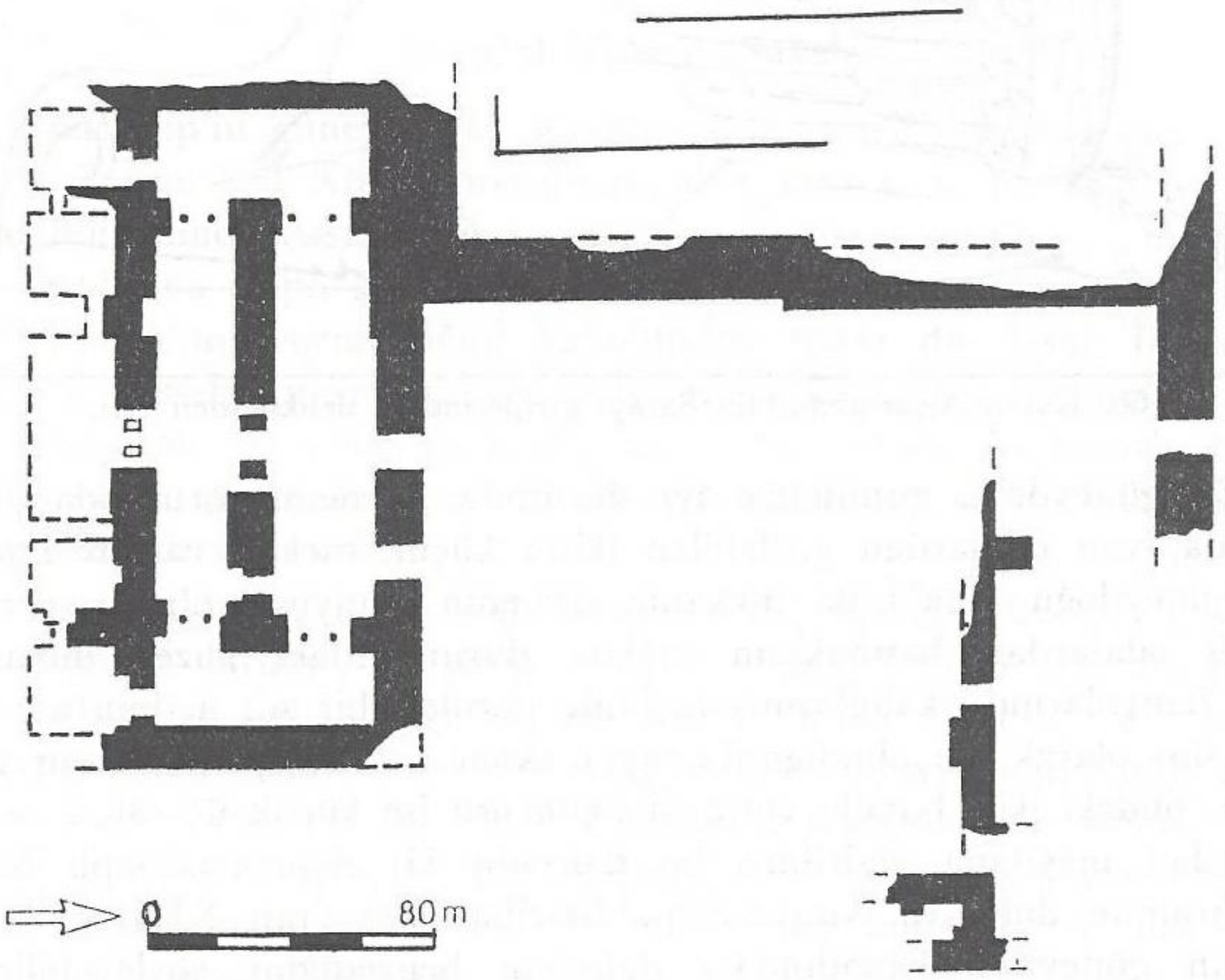

59. Kalhu Aşşur-aha-iddin Sarayı planı.

odanın girişinde, öndeki çifti büyük, arkadaki ise daha küçük boyutlu, insan başlı, çökmüş kanatlı-arslan biçiminde direk altlıkları bulunmaktadır (Res. 60). Bunlara ek olarak girişlerin her iki yanında kanatlı-boğa ve kanatlı-arslan gibi koruyucu nitelikte kabartmalara, doğu ve batıdaki yan odalara geçişlerde ise daha küçük boyutlu, çiftli dairesel direk altlıklarına yer verilmiştir [73]. Yapının girişlerinde kullanılmış olan bu altlık ve kabartmaların Aşşur-aha-iddin döneminde yapıldıkları konusu kuşkusuzdur.

[73] R. D. Barnett — M. Falkner, *ayn. esr.*, 20, lev. CVIII.

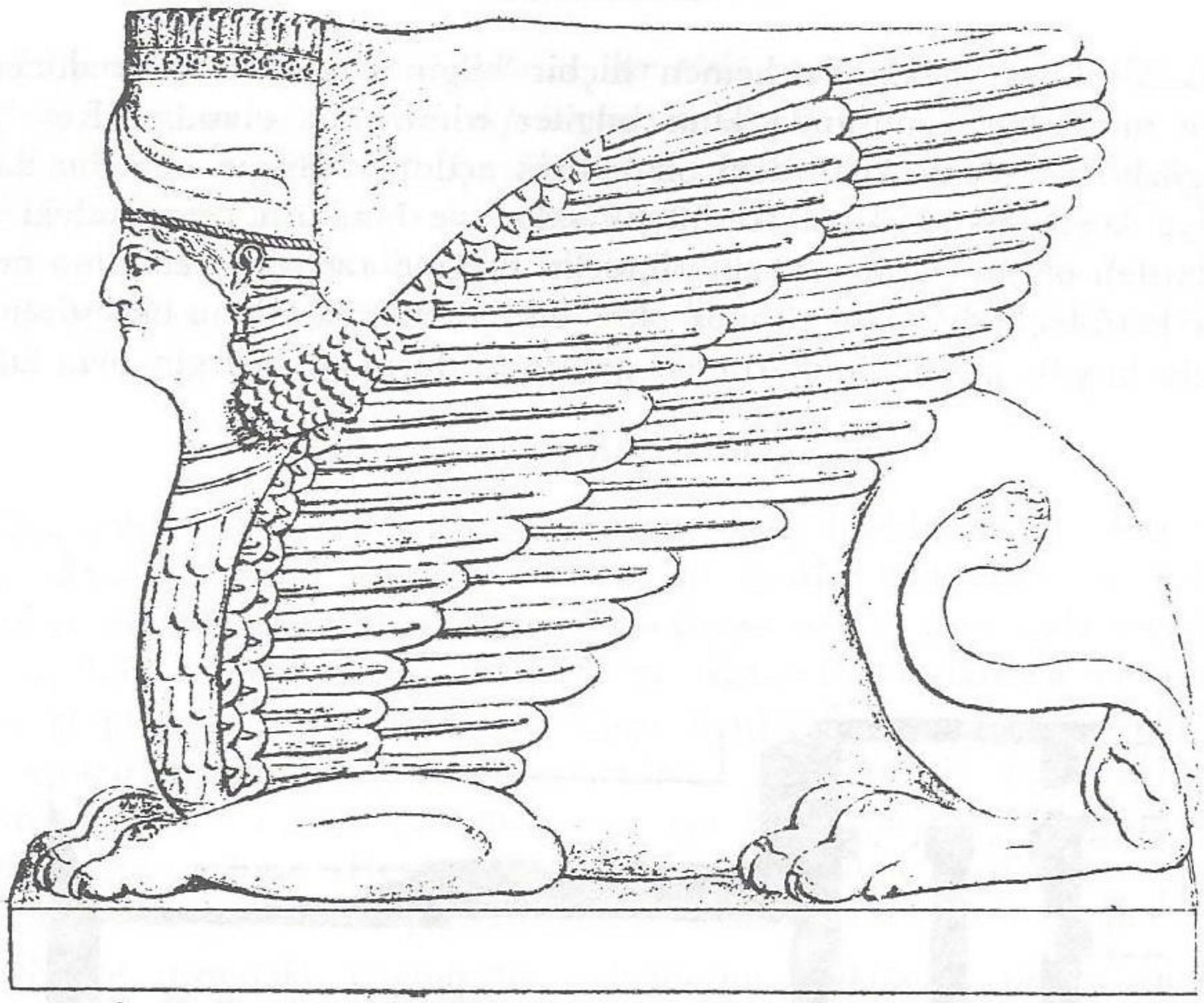

60. Kalhu Aşşur-aha-iddin Sarayı girişlerindeki sfenkslerden biri.

En güneydeki, günümüze iyi durumda gelmemiş orta odanın iki yanında, yan odalardan girilebilen ikişer küçük mekan vardır. Bunlardan güneydoğu uçtaki iki mekanın dairenin banyosu olması gerekir, Çünkü odalardan batıdakinin sağlam durumundaki kuzey duvarına, saray banyolarında kalıplaşmış biçimde görülen bir niş açılmıştır.

Tüm olarak ele alındığında, aynı eksen üzerine yerleştirilmiş girişleriyle, öndeki ikisi büyük, gerideki üçüncüsü ise küçük üç salon ve yan odalardan meydana getirilmiş bu dairenin II. Aşşur-nasir-apli Sarayı iç avlusunun doğu ve Ninive Sin-ahhe-riba Sarayı'nın XIX no.'lu avlusunun güneybatı kanadındaki dairelere benzediğini söyleyebiliriz[74].

Kapı girişleri dışında yapının tüm duvarları, yukarıda da belirtmiş olduğumuz gibi, II. Aşşur-nasir-apli ve III. Tukulti-apil-Eşarra'nın saraylarından sökülüp taşınmış kabartmalı levhalarla kaplanmış ya da kaplanmak istenmiştir. Kimileri yerlerine yerleştirilmiş, kimileri yerlerine konmadan taban üzerine bırakılmış, kimileri ise kümelenmiş olan bu levhalar üzerindeki eski kabartmaların traşlanarak, yeniden işlenmek üzere düz bir yüzey durumuna getirilmek istendiği anlaşılmaktadır[75].

[74] G. Turner, *ayn. esr.*, lev. XLV/a–b.

[75] Bu sarayın kabartmaları için bk. R. D. Barnett — M. Falkner, *ayn. esr.*, lev. LXXXII–CXXVII.

Günümüze iyi durumda gelmemiş ve asla bitirilememiş olan bu sarayın yine en az iki avlu çevresinde toplanmış oda ve dairelerden meydana gelecek şekilde tasarlandığı açıktır. Nitekim bugünkü durumuyla bile sözünü ettiğimiz dairenin kuzeydeki bir iç avluya açıldığı ve bunun da doğu, batı ve kuzeyden başka dairelerle kuşatıldığını söyleyebilmek olasıdır. Ancak kuzeyde olması gereken dış avluya ilişkin hiçbir iz yoktur.

Çok küçük bir bölümü açığa çıkarılmış olan bu sarayın en ilginç yönü, girişlerinde çoğu kez direkli bir anlayışın varlığıdır. Önceden de belirtmiş olduğumuz gibi, Assur'a yabancı olan bu yöntem, Suriye etkisinin Assur mimarlığı üzerinde giderek daha güçlü bir biçimde ortaya çıktığına kanıttır.

Sam'al Yukarı Saray

Gaziantep'in güneyindeki, günümüzde Zincirli adını taşıyan Sam'al aslında Suriye'deki Arami prensliklerinden biridir. Daha III. Şulmanuaşerid döneminde Assur'a vergi ödemekle birlikte, bağımsızlığını 8. yüzyılın ortalarına değin korumuş, olasılıkla II. Panamuwa'nın, III. Tukulti-apil-Eşarra'nın egemenliğini kabulünden sonra da Assur İmparatorluğu'nun vassalı durumuna girmiştir. Kent kapısında bulunmuş Aşşuraha-iddin'e ait bir stelin gösterdiği üzere 670 yıllarında Assur'a bağımlılığını sürdüren kentte bu zamanda Assurlu bir yöneticinin yaşadığı anlaşılmaktadır (Res. 61).

Aşşur-aha-iddin döneminde inşa edilmiş olduğu konusu çok kuşkulu olmakla birlikte, en azından Sam'al'daki Assurlu yöneticinin ikametgahı olarak kullanıldığı benimsenen[76] "Yukarı Saray", genel planı açısından Yeni Assur örneklerinin geleneksel anlayışından farklıysa da, Kuzey Suriye geleneği ile Assur anlayışının kompozit bir ürünü olması açısından oldukça ilginçtir. Günümüzde "D Yapısı" da denen bu saray sitadelin doğusunda ve kuzey surlarının hemen önündeki en yüksek noktada kurulmuştur (Res. 62)[77].

Yaklaşık olarak 20 × 18 m. boyutlarındaki bir avlu ve bu avlu çevresindeki oda ve oda kümelerinden oluşan bu saray kompleksinde, genel plan açısından kapalı bir Assur avlulu evine duyulan güçlü eğilim ilk bakışta sezilebilmektedir; buna karşılık avlunun kuzeydoğu ve kuzeybatı kanatlarındaki iki daire, değişime uğramış bir *hilani* türünü devam ettirmektedirler. Ancak bu *hilaniler* eskinin bağımsız mimarlık birimleri-

[76] H. Frankfort, *ayn. esr.*, 287; R. Naumann, *ayn. esr.*, 438; ayrıca bk. B. Landsberger, *Sam'al*, 1948, 76.

[77] Geniş bilgi için bk. F. von Luschan, *Ausgrabungen in Sendschirli*, 1893, 141 vdd., lev. XXII.

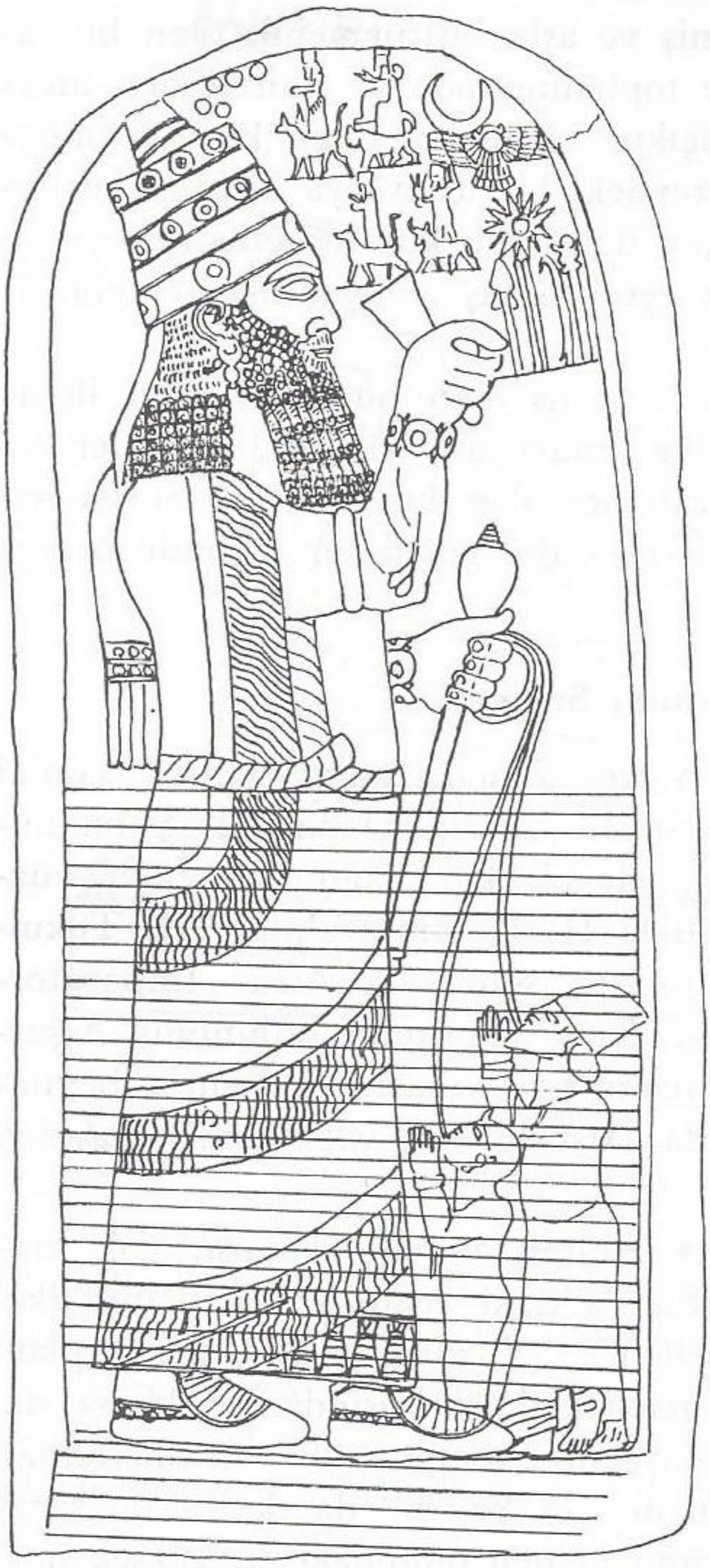

61. Zincirli Aşşur-aha-iddin steli.

nin aksine, Assur'un mimari anlayışına uygun bir biçimde büyük saray kompleksinin birer parçası durumuna getirilmişlerdir.

Yukarı Saray'daki dairelerden birini, avlunun kuzeybatı kanadındaki *hilani* oluşturur. Tek direkli bir ön-geçitle girilebilen bu dairenin 6 × 17 m. boyutlarındaki ikinci salonunun (2) tabanında, çoğu kez Yeni Assur dönemi taht salonlarında karşılaştığımız hareketli mangallara ilişkin taştan bir ray sistemi ile bunun gerisinde de *hilaniler*'de görmeye alışık olmadığımız ve fakat Assur saraylarındaki dairelerde 9. yüzyıldan beri kullanıldığını bildiğimiz, nişli ve drenaj kanallı banyo odasına (5) yer verilmiştir.

Daha küçük bir *hilani* ya da daire avlunun kuzeydoğu kanadına yerleştirilmiştir. Burada da giriş holünün (6) batısındaki küçük odanın (9) tipik bir Yeni Assur banyo odası olduğu· kuşkusuzdur

Geniş bir yapı biçimi elde etmek üzere, *hilaniler* için kalıplaşmış olan çok katlılığın terk edildiği bu dairelerde o zamana değin direkli öngeçidin iki yanında yer alan merdiven boşlukları yerlerini odalara bırakmıştır.

Sarayın güney kesimi kazılmadığı için planın tümünü tanımaya olanak yoktur. Ancak avlunun güneybatı kanadını kaplayan ve önündeki çok az bir bölümü açılabilmiş salonu avlu ile ilişkiye getirdiği anlaşılan holün, ana kabul daireleri ya da kral dairelerindeki taht salonunun gerisindeki kalıplaşmış hole benzerliği kabul edilecek olursa, bu sarayda da bir dış avlu ve ana kabul dairesinin varlığı düşünülebilir. Bu varsayım doğrulanacak olursa Sam'al Yukarı Sarayı'nın geleneksel Yeni Assur saray mimarisi anlayışına yakın bir biçimde inşa edildiği ortaya çıkacaktır. Ancak yeni bir kazı yapılmadan bu varsayımın doğruluğunu kanıtlamak olanaksızdır.

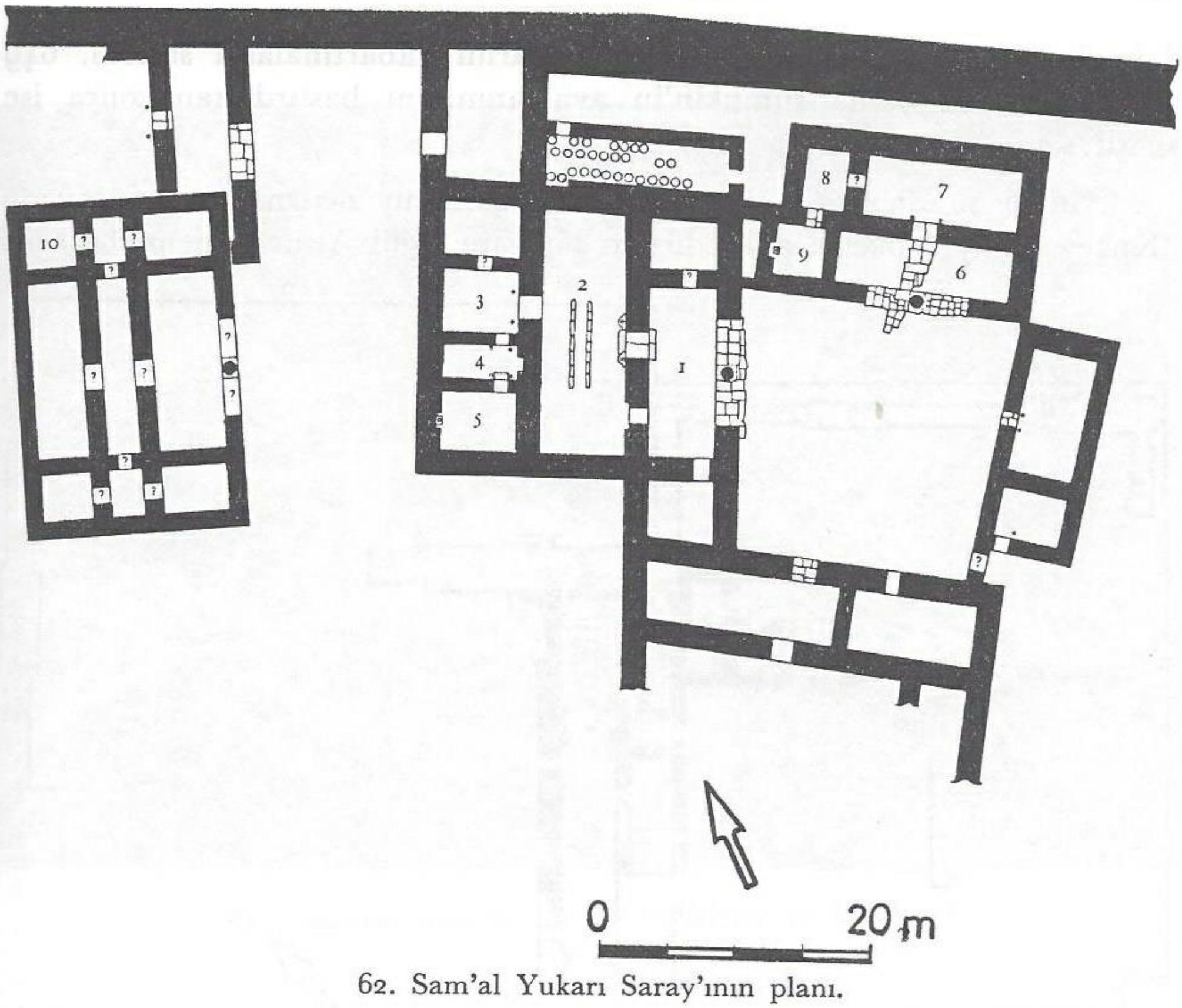

62. Sam'al Yukarı Saray'ının planı.

Kuzey Suriye kökenli *hilani*'nin esaslı bir değişim geçirdiği anlaşılan Sam'al Yukarı Saray'ında Kuzey Suriye'nin 8. yüzyılın son çeyreğinden başlayarak yoğun bir biçimde Assurlulaştığı belgelenmektedir. Nitekim bu güçlü Assur etkisi Sam'al ve hatta tümüyle Geç Hitit kabartma sanatında da görülebilmektedir.

Ninive Aşşur-Ban-Apli Sarayı

Aşşur-aha-iddin'den sonra tahta geçen ve imparatorluğun son güçlü kralı olan Aşşur-ban-apli ile Yeni Assur döneminin sonlarına gelinir. Kendi yazıtlarında bildirdiği üzere, ülkesinin pek çok yerinde bayındırlık eylemlerinde bulunmuş, babasının tamamlayamadığı Babil *Esagila*'sını bitirmiş, yine Babil'de bir İştar tapınağı ile Ninive'de Nabu ve Enlil tapınaklarını onartmış ve Nippur'daki *ziggurat*'ı yenilemiştir.

Tahta çıktığında önceleri dedesi Sin-ahhe-riba'nın "eşsiz" olarak nitelediği "Güneybatı Sarayı"nda oturdu. Nitekim bir yazıtında, çocukken içinde büyüdüğü, sarayın *bīt-redūti* denen veliaht dairesini ne denli sevdiğini anlatmaktadır[78]. Bu yüzden tahta çıkınca söz konusu

[78] *LAR* II 835.

daireyi onarıp, çeşitli odalarının duvarlarını kabartmalarla süsledi. 649 yılında kardeşi Şamaş-şumukin'in ayaklanmasını bastırdıktan sonra ise kendi sarayının yapımına girişti.

Ninive sitadelinin kuzey ucundaki konumu nedeniyle günümüzde "Kuzey Sarayı" olarak adlandırılan bu yapı Yeni Assur dönemi başkent

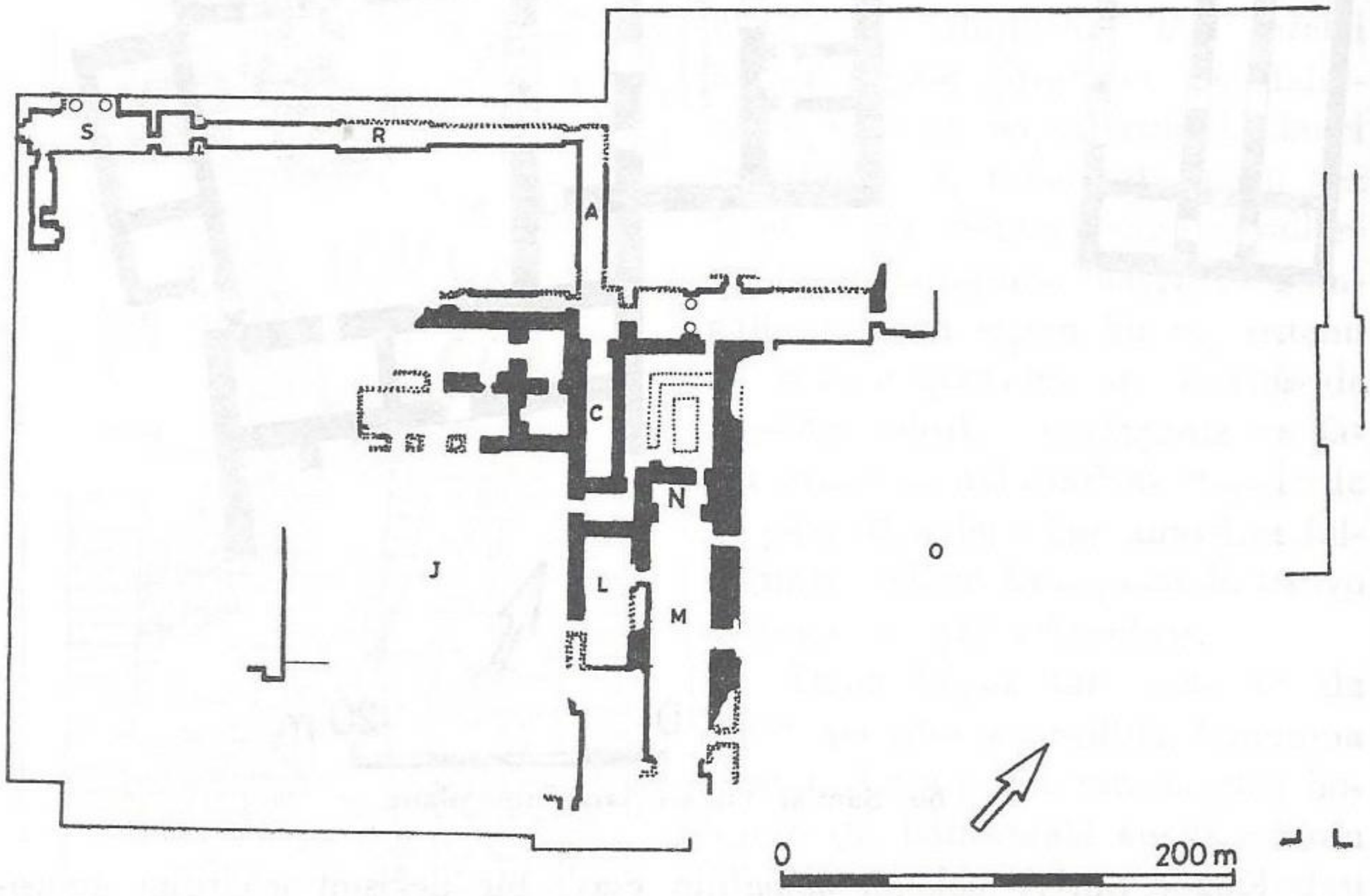

63. Ninive Aşşur-ban-apli Sarayı planı.

saraylarının son temsilcisidir (Res. 18). Çok küçük bir bölümü kazılmış olmakla birlikte, planı açısından iki ana avlu çevresinde toplanmış olduğu açıktır (Res. 63) [79].

Kuzeydoğudaki dış avlu (O) büyük taht salonuna (M) girişi sağlar. 38 × 9 m. kadar boyutlarındaki taht salonu, bağlı olduğu kral dairesiyle birlikte Yeni Assur'un daha önceki saraylarındaki birçok özelliğe sahiptir. Taht salonunda ortadaki ana giriş kapısının tam karşısına gelen güney duvarı üzerine açılmış derin olmayan bir niş içine kabartmasız bir taş levha yerleştirilmiştir. Salonun güneydoğu kısa yüzü iyice açılmamış olmakla birlikte, öteki örneklerden yola çıkarak bu kısa duvar önünde taht altlığının varolduğu söylenebilir. Taht salonunun kuzeybatı kısa duvarı bir ante odasına (N) açılır. Buradan da büyük olasılıkla merdiven boşluğuna geçilmektedir [80]. 8. yüzyıl sonu ve 7. yüzyıl kral dairele-

[79] Geniş bilgi için bk. H. Rassam, *Asshur and the land of Nimrod*, 1897, 28 vdd.
[80] G. Turner, *ayn. esr.*, lev. XXXVIII/p.

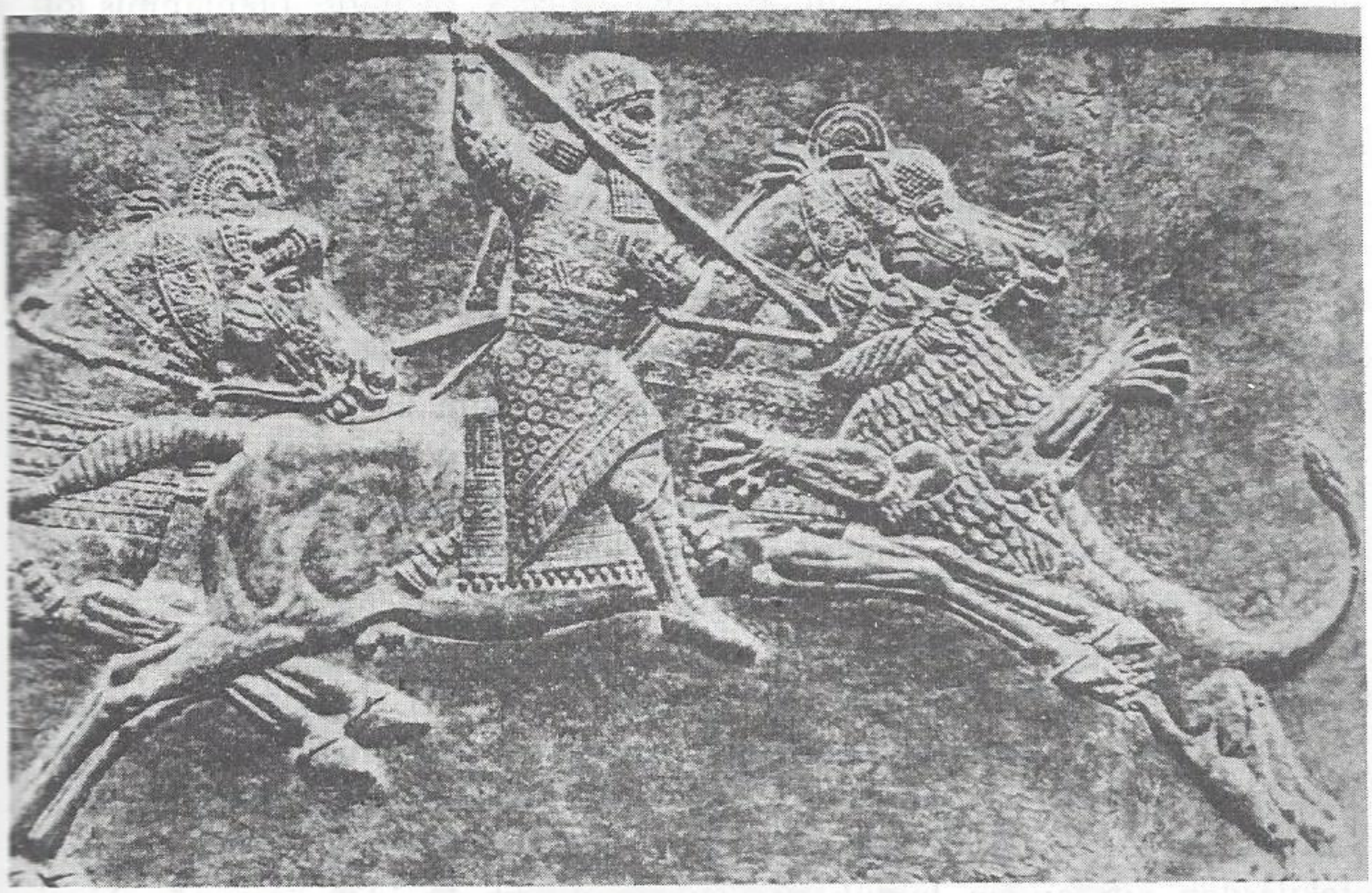

64. Aşşur-ban-apli Sarayı kabartmalarından bir örnek.

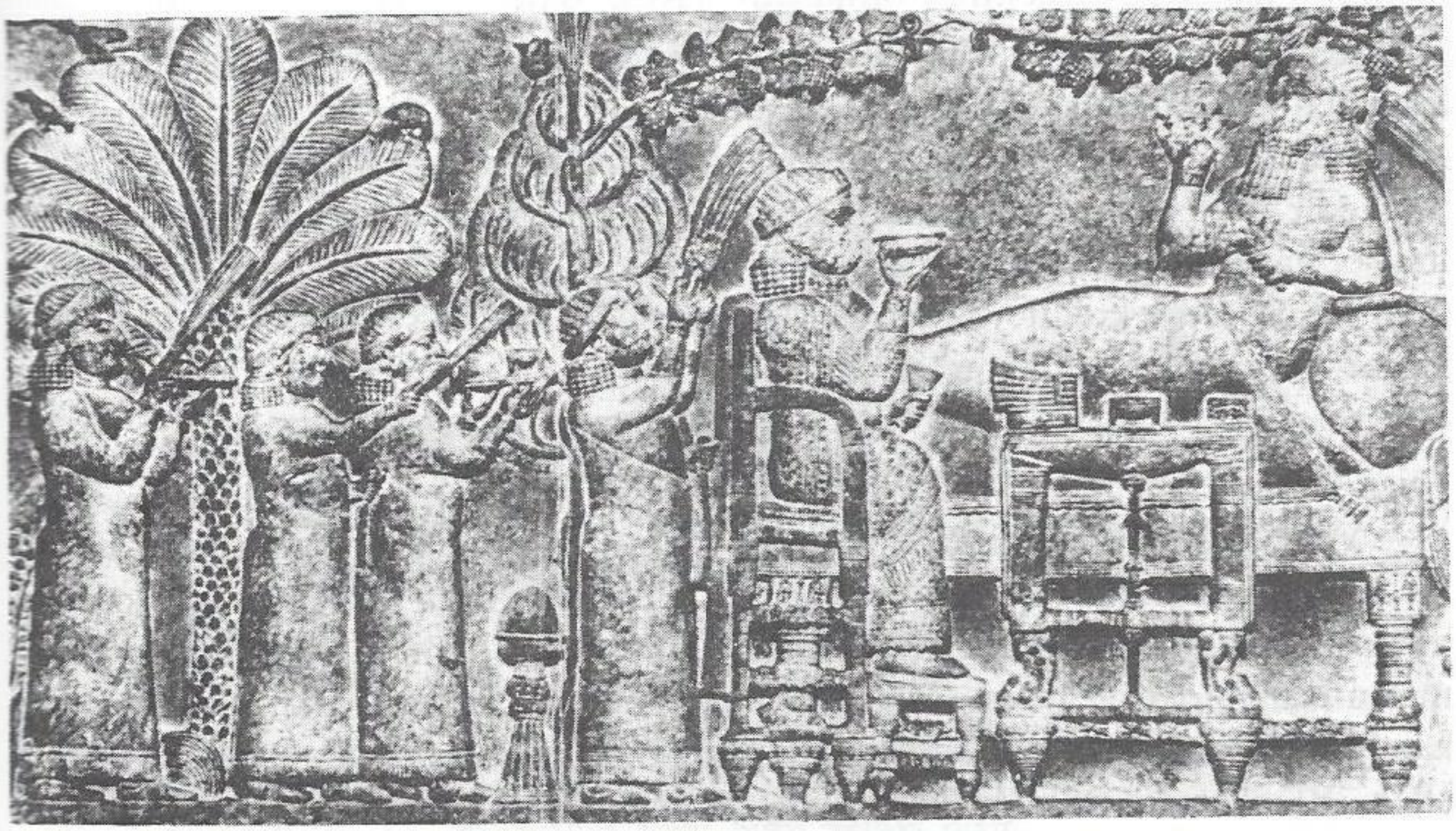

65. Aşşur-ban-apli Sarayı kabartmalarından bir örnek.

rindeki kalıplaşmış banyo odası anlayışına bu son örnekte rastlanmaz. Burada banyo odasının tahtın arkasına gelecek biçimde planlanmış olduğu düşünülebilir. Nitekim güneydoğu kısa duvarın gerisinde bir odanın varlığı açıktır. Aynı türde bir düzenleme, aşağıda değinileceği üzere, Kalhu kentinin güney surları içine inşa edilmiş ve yine Aşşur-ban-apli ya da ardılları dönemine ait "Kent Suru Sarayı"nın ana kabul salonunda da karşımıza çıkacaktır.

Taht salonunun gerisinde, her zamanki gibi iç avluya açılan bir geçit holü (L) uzanmaktadır. İyi kazılmamış olan iç avlunun (J) özel dairelerle çevrili olduğu konusu kuşkusuzdur. Nitekim kuzeybatı kanat üzerindeki banyolu bir daire kısmen açılmıştır. Arka arkaya iki salondan ve bu salonlara açılan küçük odalardan oluşan bu dairenin ana girişinde iki direkle desteklenmiş bir geçidin varlığı düşünülmektedir. Kral dairesinin iç avluya açılan geçit holünün kuzeybatı ekseni üzerinde, kralın arslan avı ile ilgili kabartmaları nedeniyle "Lion Room" (C) denen Aşşur-ban-apli'nin ünlü kütüphanesi yer alır (Res. 64). İç avlunun kuzeybatısındaki, uzun, dirsekli koridorlar (A, R) ise sarayın kuzeybatı köşesindeki *bīt hilani* düzeninde bir portale (S) ulaşmaktadır. Bu portal Dur-Şarrukin *ekal māşarti*'sindeki 15 no.'lu yapıyı anımsatır. Ancak bunun ötekilerden ayrılan en büyük özelliği ise direkli geçidin üzerinde ikinci bir katın varlığıdır. Daha da ilginci, Assur'da yalnızca bu yapıya özgü olmak üzere, üst kat odalarında da, aralarında Aşşur-ban-apli'yi eşi Aşşurşarrat ile birlikte bir şölen anında gösteren kabartma olmak üzere, taştan levhalarla bezenmiş olmasıdır (Res. 65).

Anlaşılacağı üzere, bu son örnekte de kral dairesi tarafından birleştirilen iki avlu sistemi ile III. Tukulti-apil-Eşarra ile II. Şarru-kin dönemlerinden beri kullanılan direkli geçitlerin varlığı aynen devam etmektedir. Ancak burada direkli geçidin üzerine ikinci bir katın inşa edilmiş olması Kuzey Suriye türü *bīt hilani*'nin Assur'da iyice benimsendiğine işaret etmektedir. Bezemeleri yönünden burada da taştan kabartmalar ön sırayı almaktadır[81].

Kalhu Kent Suru Sarayı

Yeni Assur döneminin son krali yapısı 7. yüzyılın sonlarında Kalhu aşağı kentinde inşa edilmiştir. Sitadeldeki *Ezida*'nın 400 m. kadar doğusunda ve kenti güneyden çevreleyen surun hemen kuzeyindeki konumu yüzünden "Town Wall Palace" olarak adlandırılan ve kısmen kazılmış olan bu yapı boyutlar ve işçilik açısından konak niteliğindedir (Res. 8). İncelenebildiği kadarıyla, kuzey-güney yönünde 70 m., doğu

[81] Bu sarayın kabartmaları için bk. R. D. Barnett, *Assyrian Palace Reliefs*, 1959, 20 vdd., lev. 54–136.

batı yönünde de 60 m. genişliğindedir (Res. 66). Bununla birlikte, yapının 40 m. kadar kuzeyinde ortaya çıkarılmış kimi kalıntıların bu konağa ilişkin olabileceği şeklindeki görüş doğruysa, tüm kompleksin kuzey-güney yönünde 100 m.'yi aşan bir uzunluğa vardığı anlaşılır[82].

Yapı genel olarak birbirine geçişi olmayan, kuzey ve güneydeki iki bölümden oluşur. Açılmamış olmakla birlikte, kuzeyde bir dış avlunun varlığı kabul edilebilir. Bu avlunun tüm güney kanadını ana kabul dairesi kaplamaktadır. Daire 19 × 7 m. kadar boyutlarındaki ana salonu, batı kısa tarafındaki ante odası ve bunun gerisindeki merdiven boşluğuy-

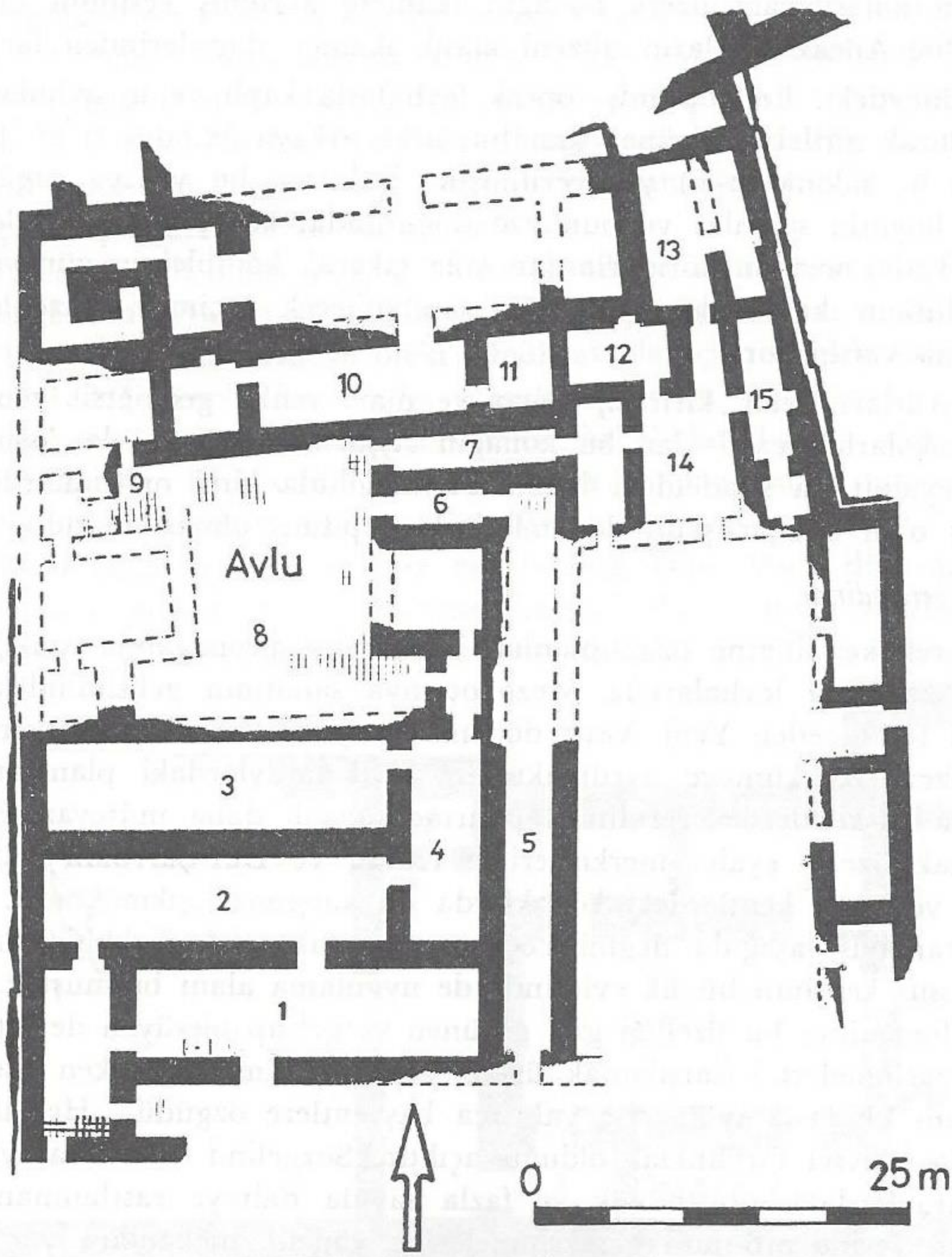

66. Kalhu Kent Suru Sarayı planı.

[82] Bk. M. Mallowan, *Iraq* 19, 1957, 21 vdd.

la klasik örneklerdeki özelliklere sahiptir. Ancak girenin soluna gelen doğu kısa yüzün arkasında bir başka küçük mekanın varlığı ise Ninive'-deki Aşşur-ban-apli Sarayı'nın olası banyo odasını anımsatır. Nitekim bu yapıda da, II. Şarru-kin ve Sin-ahhe-riba dönemi ana kabul dairelerin-de olduğu gibi, ayrı bir banyo odasına rastlanmış değildir. Büyük salo-nun gerisinde, klasik örneklerdeki gibi dikdörtgen planlı bir hole (10) yer verilmiştir. Ancak bu hol gerisindeki iç avluya (8) geçit vermez. Ana kabul salonunun doğusundaki, duvarları basit geometrik karakterde freskolarla süslü, mekanlar kümesi (12–15), küçük boyutları ve düzen-lerinden anlaşılacağı üzere konağın ikamete ayrılmış kesimini oluştur-maktadır. Ancak bunların düzeni klasik ikamet dairelerinden farklıdır.

Güneydeki, üzeri pişmiş toprak levhalarla kaplı ve iç avludan do-laylı olarak girilebilen güney kanatta, arka arkaya 22.50 × 6 m. boyut-larında üç salona (1–3) yer verilmiştir. Yalnızca bu yapıya özgü olan büyük boyutlu salonlar ve bunların doğusunda, kuzey-güney yönlerinde 40 m. kadar uzanan koridorlardan yola çıkarak kompleksin güneyindeki bu bölümün kalabalık toplantılar yapılabilecek biçimde düzenlendiği sonucuna varılmıştır.

Duvarları siyah, kırmızı, beyaz ve mavi renkli geometrik motifler-den freskolarla bezeli olan bu konağın Aşşur-ban-apli ya da Aşşur-etil-ilani veyahut da sitadeldeki Nabu Tapınağı'nda kimi onarımlarda bu-lunmuş olan Sin-şar-işkun dönemlerinde yapılmış olması olasıdır.

Değerlendirme

Gerek kendilerine özgü planları ve gerekse propaganda amaçlı de-koratif kaplama levhalarıyla Mezopotamya sanatının gelişimindeki son halkayı temsil eden Yeni Assur dönemi sarayları "sivil" ve "askeri" ol-mak üzere iki kümeye ayrılmaktadır. Sivil saraylardaki plan anlayışı yalnızca başkentlerdeki krallık yapılarında değil, daha mütevazi boyut-lu olmak üzere, eyalet merkezleriyle Kalhu ve Dur-Şarrukin'deki gibi sitadel ve aşağı kentlerdeki konaklarda da karşımıza çıkmaktadır. Hat-ta bu anlayış, aşağıda değinileceği üzere, ufak tefek farklılıklarla bir-likte Assur kentinin büyük evlerinde de uygulama alanı bulmuştur. Yeni Assur döneminin bir özelliği gibi görünen ve gelişip büyüyen devletin ki-mi gereksinmelerini karşılamak üzere yapılmış olması gereken *ekal mā-şarti* yani "kışla-saray"lar ise yalnızca başkentlere özgüdür. Her iki tür arasında işlevsel farklılıklar olduğu açıktır. Sözgelimi askeri saraylarda, sivil saraylardaki gibi büyük ve fazla sayıda daireye rastlanmamakta, bunların yerine ordunun gereksinmelerine yönelik mekanlara yer veril-mektedir. Her iki türe giren sarayların bezeme anlayışları bile farklıdır. Sözgelimi kral saraylarındaki avlu ve oda duvarları daima taştan kabart-malarla bezeliyken, bu özelliğe askeri saraylarda rastlanmamakta, bun-

ların duvarları daha çok fresko ve sırlı tuğlalarla bezenmekteydi. Ancak askeri saraylardaki bu bezeme anlayışının 7. yüzyılda da aynen devam edip etmediği, Ninive örneğinin kazılamamış oluşu yüzünden anlaşılamamaktadır. Ninive'deki *ekal māşarti*'yi yaptıran Sin-ahhe-riba ve genişleten Aşşur-aha-iddin, yazıtlarında bu yapıyı taştan kabartmalarla süslediklerini anlatırlar. Bu bilgilere inanılacak olursa, 7. yüzyılda askeri sarayların da siviller gibi bezendiği söylenebilir. Gerçekten III. Şulmanu-aşerid ve Aşşur-aha-iddin dönemleri arasında kalan II. Şarru-kin *ekal māşarti*'sinde taht salonu girişinin koruyucu hayvan kabartmalarıyla süslendiğini ve terasa bakan bir duvar önünde de, sumermerinden bezemesiz levhalar kullanıldığını anımsayacak olursak, Ninive'deki askeri sarayın daha süslü bir biçime kavuştuğu kabul edilebilir. Nitekim, 1986 yılında Irak Eski Eserler Genel Müdürlüğü'nün yaptırttığı bir temizlik çalışması sırasında Nebi Yunus Tepesi'nde insan başlı büyük bir kanatlı boğanın parçalarına rastlanmıştır[83].

Yalnızca sivil saraylar göz önüne alındığında, ister krali saray, ister eyalet sarayı ya da konak, isterse de kimi büyük konutlarda, öndeki daha büyük iki ana avlu ve öteki küçük avlular çevresindeki odalar kümeleşmesi değişmeyen bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Zaman içinde iç düzenlerinde beliren ufak tefek farklılıklar dışında, değişmeyen özelliklerden bir başkası da kral dairesi ya da ana kabul dairesinin iki büyük avlu arasındaki özel konumudur.

Genel çizgileriyle tanıtmaya çalıştığımız Yeni Assur dönemi saray mimarlığının kökeni nereye dayanmaktadır? Bu sorunun yanıtını bulmak o denli kolay değildir. Yukarıda avlulu Mezopotamya evlerinden

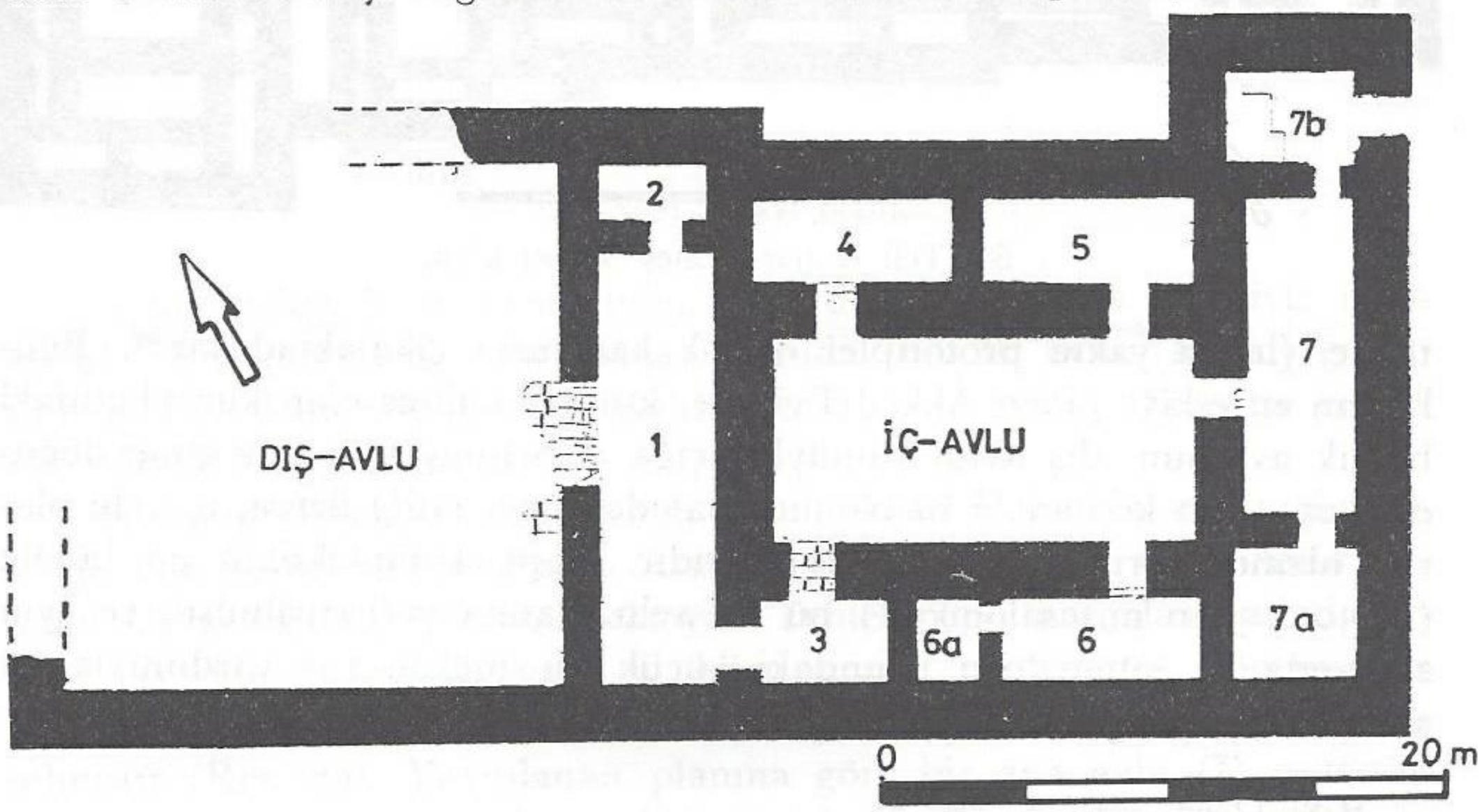

67. Assur, Akkad İkametgahı planı.

[83] Bk. *Iraq* 49, 1987, 242 vd., lev. XLVII/c.

gelişmiş olabileceğini söylediğimiz bu mimari şemanın en ilkel öncüsü Eridu'da Erken Sülaleler dönemine ilişkin bir sarayda ortaya çıkar[84]. Sonraları tüm Mezopotamya saraylarında görülecek olan bu mimari düzenleme, merkezi bir avluya açılan taht salonu ile bunları çevreleyen ince uzun odalardan meydana getirilmiştir. Nitekim kare bir avlu ve buna açılan dikdörtgen taht salonu, 18. yüzyılın ilk yarısına ilişkin Mari'deki Zimrilim Sarayı'nda çok daha belirgin bir biçimde görülebilir[85]. Ancak Yeni Assur dönemi saraylarının çift avlu anlayışının bu gibi örneklerle fazlaca bir ilişkisi olduğu söylenemez.

Erken Mezopotamya'da Yeni Assur saraylarının benzerleri sayıca fazla değildir: Assur'daki Akkad döneminin (2300) bir ikametgahı (Res. 67), Tell Asmar'daki (eski Eşnunna) 19. yüzyılın ikinci yarısına ilişkin "Güney Yapısı" (Res. 68) ve son olarak da 15.–14. yüzyıla tarihlenen Nuzi Sarayı (Res. 69), bir ya da iki odayla birleştirilmiş çift avlulu sis-

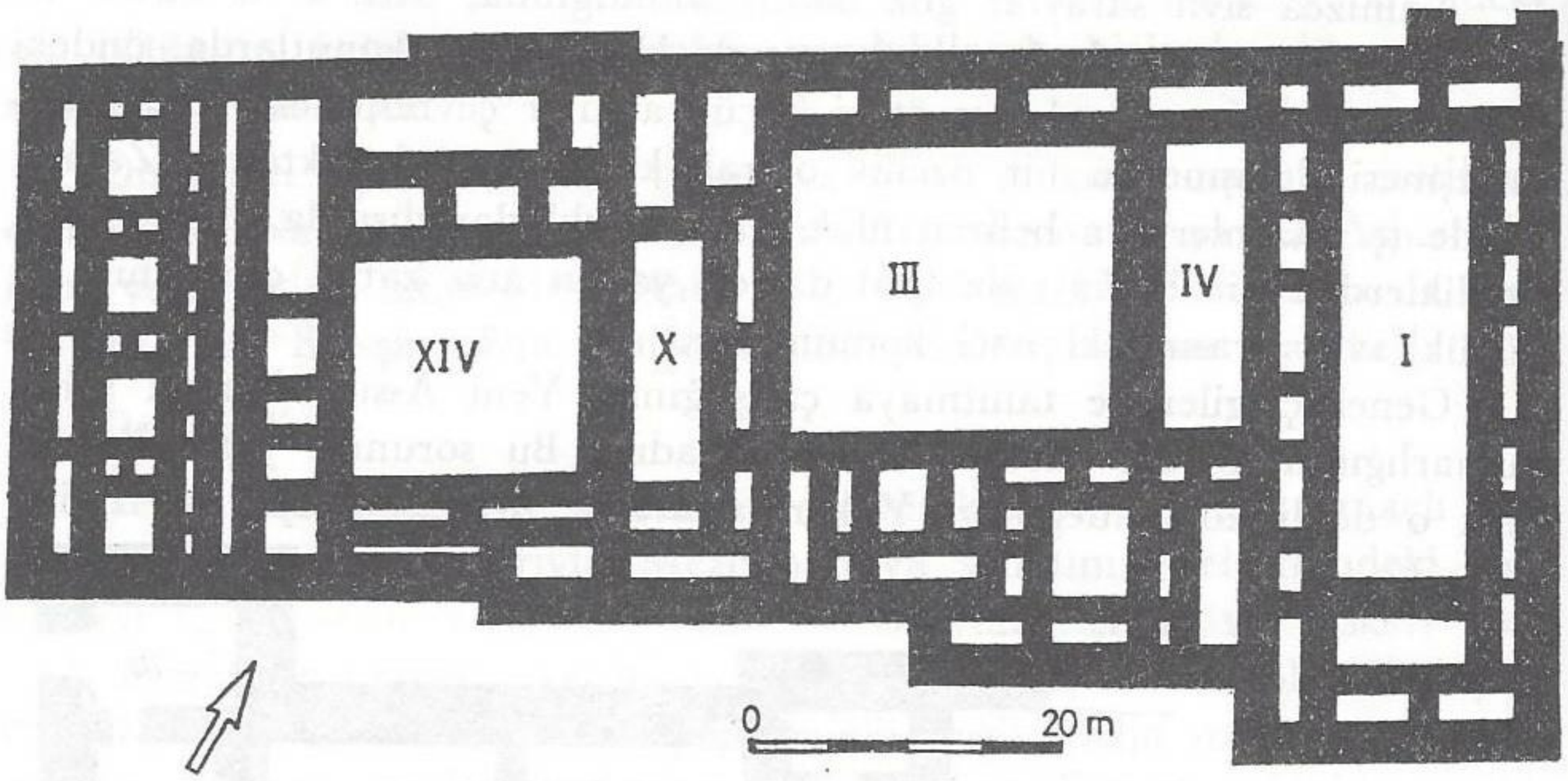

68. Tell Asmar Güney Yapısı planı.

temleriyle en yakın prototipler olarak karşımıza çıkmaktadırlar[86]. Bunlardan en eskiye giden Akkad Evi'nde, kısmen açılmış olan kuzeybatıdaki büyük avlunun, dış avlu, tümüyle açığa çıkarılmış bulunan güneydoğudakininse, bu kesimdeki banyonun (6a) da işaret ettiği üzere, iç avlu olarak hizmet görmüş olması çok olasıdır. Yapı kompleksinin en büyük (14.50 × 3.90 m.) salonu (1) bu iki avlu arasına yerleştirilmiştir ve aynı zamanda da güneydoğu ucundaki küçük bir mekan (3) yardımıyla iki avluyu ilişkiye getirir.

[84] S. Lloyd, *ayn. esr.*, res. 77.
[85] Bk. A. Moortgat, *ayn. esr.*, res. 57; S. Lloyd, *ayn. esr.*, 164 vdd., res. 111.
[86] G. Turner, *ayn. esr.*, 210 vdd.; krş. E. Strommenger, *ayn. esr.*, 44.

Günümüze yalnızca temelleri kalabilmiş olmakla birlikte, Eşnunna kralı II. İbiqadad'ın yaptırtmış olduğu "Güney Yapısı" da iki ana avlu (XIV, III) düzenine göre inşa edilmiş olup, bu iki avlunun arasında ise büyük boyutlu bir salon (X) ile bunun gerisinde de iki küçük odaya (13, 15) yer verilmiştir. Erken Mezopotamya mimarisinin kalıplaşmış bir ögesi olarak iç avlunun (III) kuzeydoğu kanadı boydan boya taht odası (IV) ile kaplı olup, bunun arkasında da büyük salon (I) bulunmaktadır.

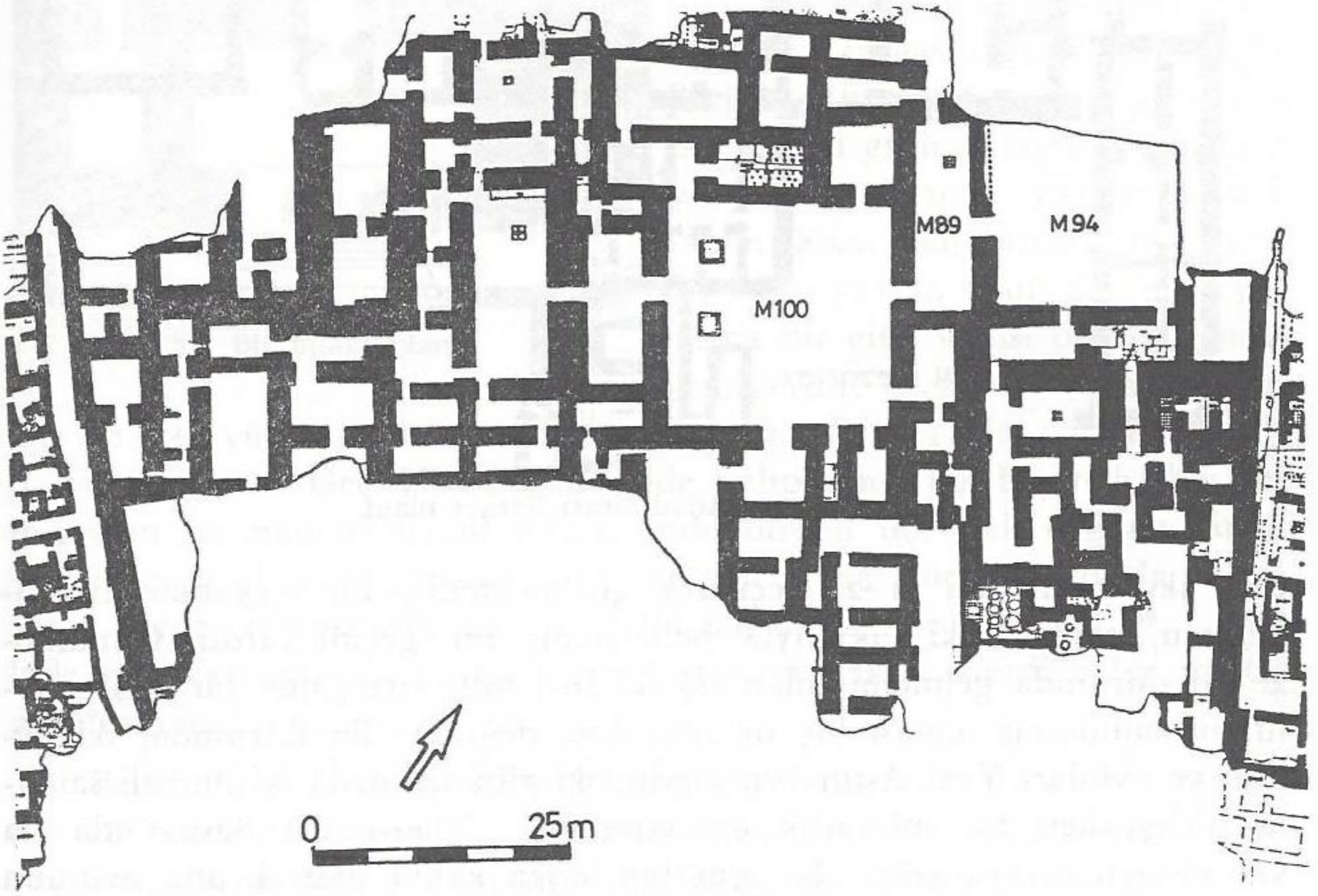

69. Nuzi Sarayı planı.

Aynı şekilde Nuzi Sarayı'nda, güneydoğudaki servis kesimiyle daha küçük olan kuzeydeki avlu (M94) doğuda, büyük avlu (M100) çevresindeki ana ikamet kesimi de batıda yer alır. Her iki avluyu ise büyük bir salon (M89) birleştirir.

Bu mimari şemanın gelişimini, Yeni Assur döneminde bir mausoleion durumuna getirilmiş olan Assur'daki Eski Saray'ın Orta Assur dönemi katlarında da izleyebilmekteyiz. Temel planı parçalar halinde ortaya çıkarılmış olan bu yapı I. Adad-nirari (1307–1275) döneminden kalmadır ve I. Tukulti-apil-Eşarra (1115–1077) zamanına değin kullanılmıştır (Res. 70). Yayınlanan planına göre bir ana avlu (I) çevresindeki oda kümelerinden oluşan bu yapı kompleksinin kuzeybatıdaki dış sınırı saptanabilmiş değildir. Yine bu plana göre ana avluya kuzeybatı-

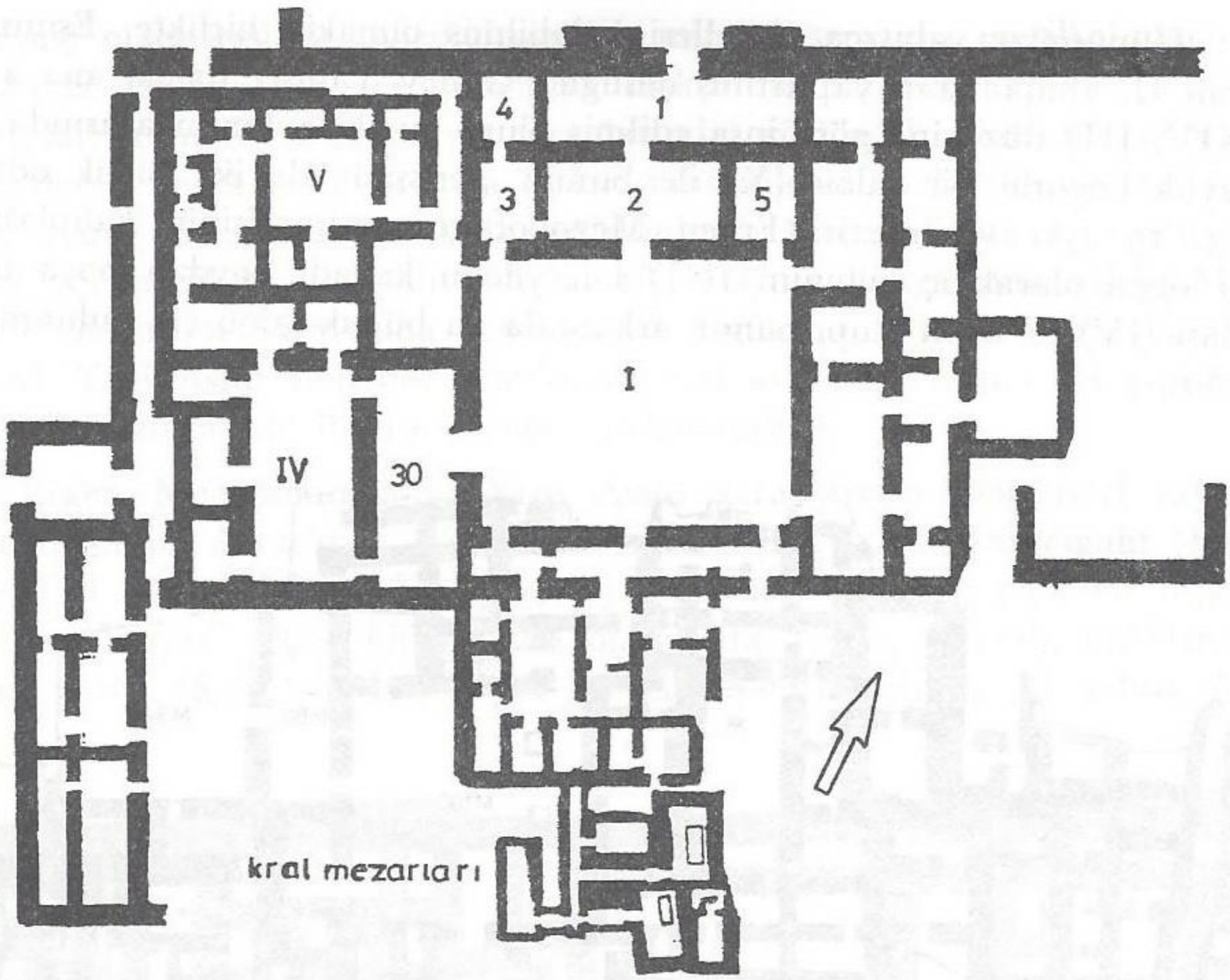

70. Aşşur I. Adad-nirari Sarayı planı.

daki iki mekandan (1–2) geçilerek girilmektedir. Bu mekanlardan öndekinin, cephesi iki çıkıntıyla belirlenmiş bir geçidi vardır. Günümüze iyi durumda gelmemiş olan bu iki mekanın kuzeyinde bir başka avlunun bulunmuş olması hiç de olanaksız değildir. Bu durumda, iki avlulu ve avluları Yeni Assur örneklerindeki gibi ard arda iki önemli salonla birleştirilen bir mimarlık anlayışının I. Adad-nirari Sarayı'nda da var olduğu ortaya çıkar. Sarayın bir başka kabul dairesi, ana avlunun güneybatı kenarındadır ve eski Mezopotamya türü denilebilecek bir anlayışta inşa edilmiştir. Eski Mezopotamya türü taht salonu daima teklidir. Yeni Assur döneminde ise taht odası, çoğu kez üç gözlü girişlerle ard arda iki salondan oluşturulmuştur. Üç gözlü geçit Yeni Assur dönemine özgü bir özelliktir.

Yukarıda sunduğumuz örneklerden anlaşılacağı üzere, iki avlusu bir salonla birleştirilen bu temel plan anlayışının, kimi ufak tefek düzenlemelerle Yeni Assur dönemi saraylarına öncülük ettiği konusu oldukça belirgindir. Ancak 2. binyıl Mezopotamya saray mimarlığı konusundaki bilgilerin eksikliği bu gelişimi tüm çizgileriyle izlememize engel olmaktadır.

Eski ve Orta Assur öncü tiplerinden gelişmiş görünen Yeni Assur saraylarının ortak bir mimari formüle dayandıkları, çeşitli daire küme-

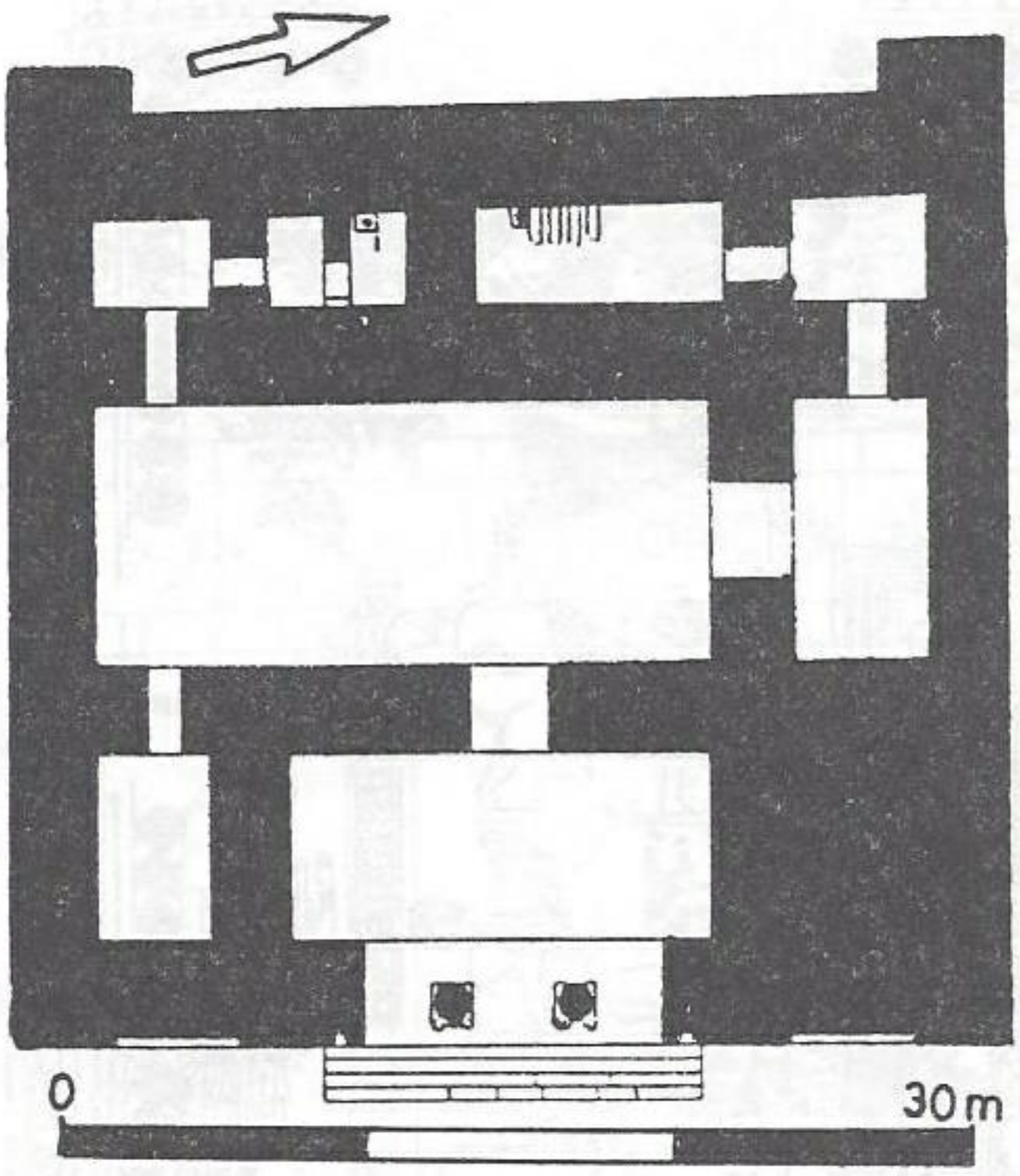

71. Bir hilani planı.

lerinin adeta kalıplaşmış olan planlarından anlaşılabilmektedir[87]. Bu mimari formül 9. yüzyılın ilk dörtlüğünde bile iyi bir biçimde bilinmekteydi.

Assur Devleti'nin Suriye ile sıkı bir ilişki içine girdiği III. Tukulti-apil-Eşarra döneminden başlayarak saraylarda yeni bir öge olarak direkli geçitler önem kazanmaya başlamıştır. *Hīlani* türünde ön-geçitli Suriye yapılarından alındığı açık olan direkli geçit anlayışı Assur'da 7. yüzyıl saraylarında yaygın bir kullanım alanı bulmuştur. Assurlular *bīt hilani*'yi tüm planı ile değil, yalnızca bir giriş yapısı olarak benimsemişlerdir. Oysa en erken örneğini 15. ve 14. yüzyıla ait Alalah'taki Niqmepa Sarayı'nda gördüğümüz[88], 9. ve 8. yüzyıl Geç Hitit kentlerinde kalıplaşmış bir biçim haline gelmiş olan bu mimari uygulamada, önde birden üçe dek değişen direkli bir ön-geçit, bunun gerisinde de, çevresi daha küçük odalarla kuşatılmış, enine yerleştirilmiş ince uzun iki salon bulunur (Res. 71)[89]. Genellikle çok katlı olan *bīt hilani*'lerde üst kata çıkan merdivenler ise öngeçidin bir yanındadır[90].

Belirli bir mimarlık kalıbına göre inşa edilen Yeni Assur saraylarının en başta gelen özelliği, mimarinin ayrılmaz bir parçası olan ve saray duvarlarını süsleyen taştan kabartmalarıdır. Fresko ve sırlı tuğla bezemelerin yanında en ön sırayı alan bu taş kabartma ile bezeme yönteminin, sarayların mimarisinde olduğu gibi, kökende Mezopotamya'ya dayandığı söylenemez. Çünkü Orta ve Güney Mezopotamya'nın taşsız ovaları göz önünde bulundurulacak olursa, Mezopotamya insanının taşla fazla içli dışlı olmadığı hemen anlaşılır. Mezopotamya'nın 1. binyıl öncesi mimarlığında taşın ne denli az kullanılan bir malzeme olduğu ve Güney Mezopotamya krallarının, Yeni Sumer döneminden başlayarak, inşaat ve yontu için gerekli taşları çeşitli uzak ülkelerden getirdikleri bilinmektedir.

[87] Geniş bilgi için bk. G. Turner, *ayn. esr.*, 177 vdd.
[88] Bk. H. Frankfort, *ayn. esr.*, res. 293; A. Moortgat, *ayn. esr.*, res. 56.
[89] R. Naumann, *ayn. esr.*, 421.
[90] Bir *hilani* rekonstrüksiyonu için bk. R. Naumann, *ayn. esr.*, res. 560.

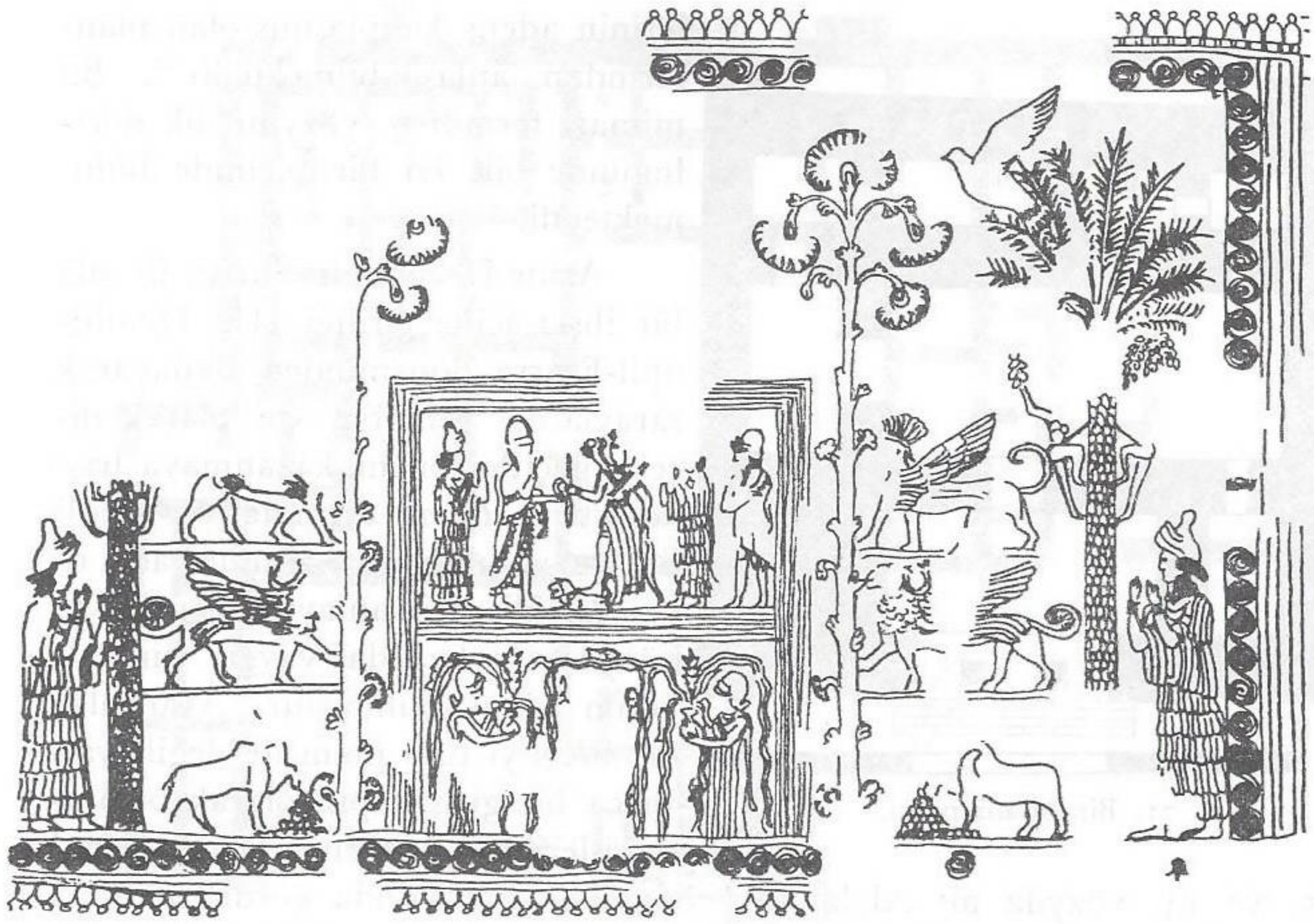

72. Mari Sarayı'ndan bir duvar resmi.

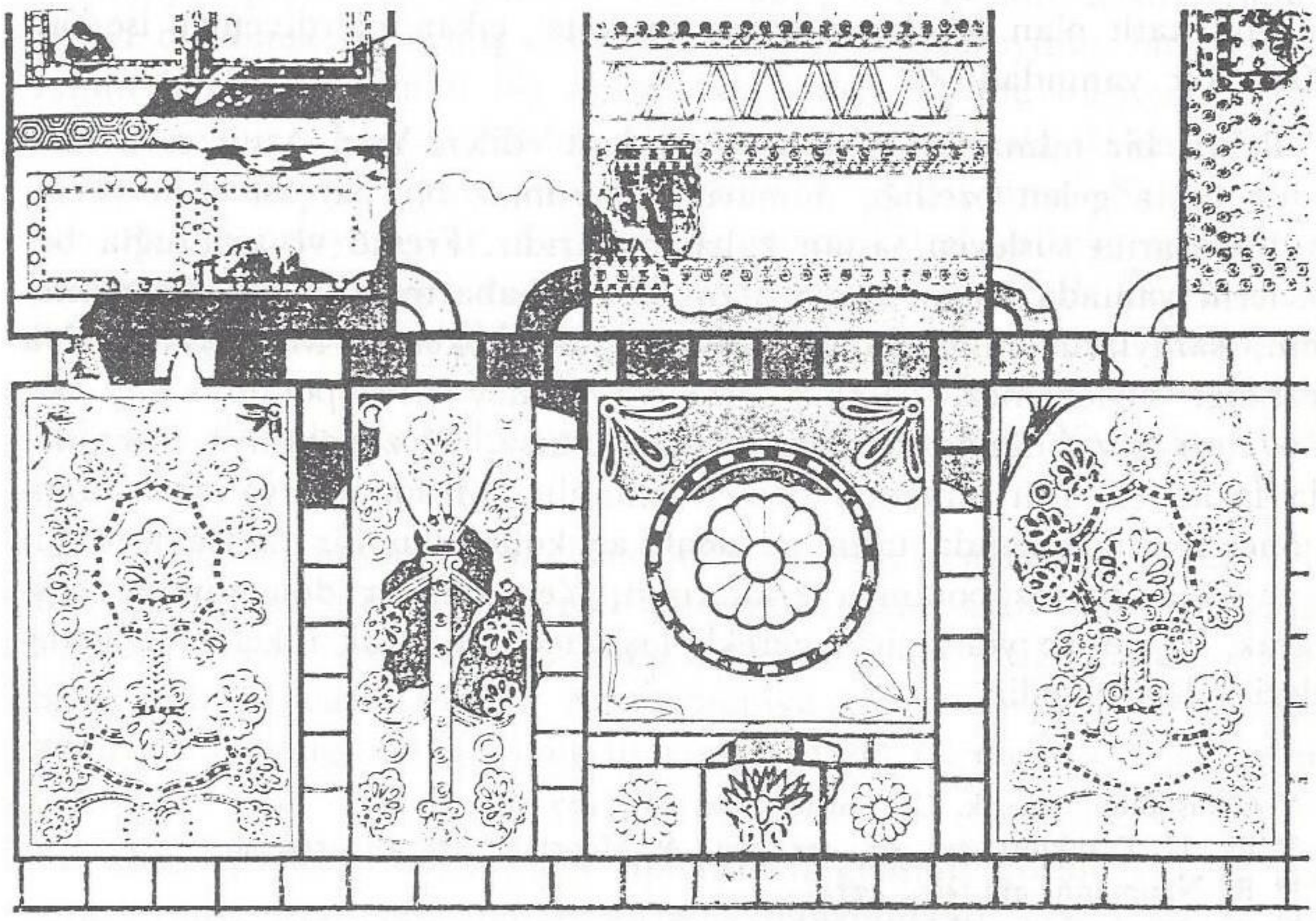

73. Kar Tukulti-Ninurta Sarayı duvar resimlerinden bir örnek.

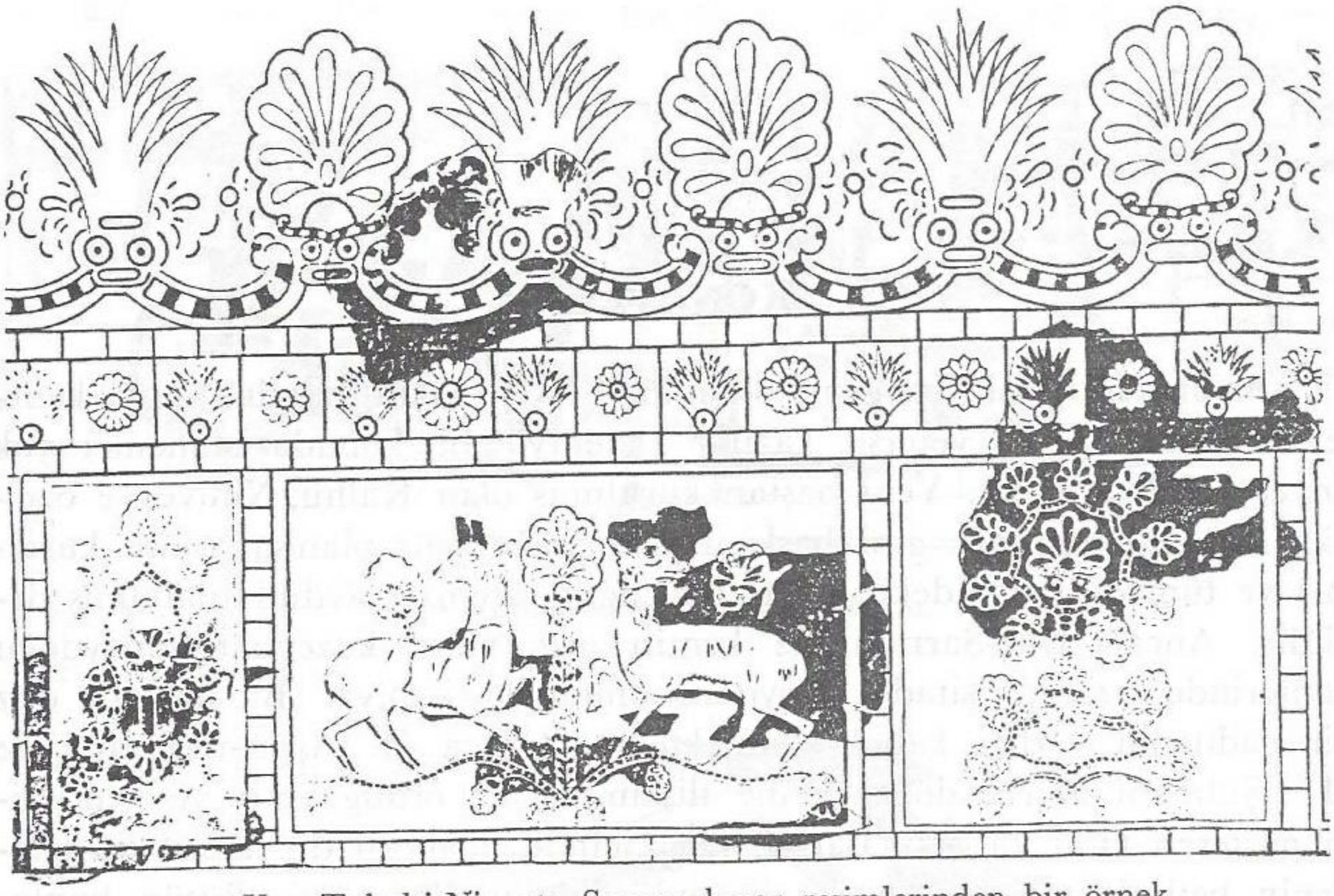

74. Kar Tukulti-Ninurta Sarayı duvar resimlerinden bir örnek.

Duvarların alt kısımlarını nemden korumak, yapıya direnç ve aynı zamanda güzel görünüm sağlamak amacıyla yapılmış, taştan büyük kaplama levhaları, en erken Kuzey Suriye'de Alalah'daki Yarimlim[91] ve İslahiye yöresindeki Tilmenhöyük[92] saraylarında (18.–17. yüzyıl) kullanılmıştır. Ancak bazalt olan bu en erken örnekler kabartmasızdır. Kabartmalarla bezeli en erken taş levhalar ise Orta Anadolu'daki Alacahöyük'te bulunmuştur; Hitit İmparatorluk çağının bu levhaları Sfenksli Kapı önündeki duvarların alt bölümlerinde kullanılmıştır[93]. Bu erken örnekler dikkate alındığında, kabartmasız ya da kabartmalı levhaların kökende Kuzey Suriye ve Anadolu'ya özgü olduğu anlaşılır. Bununla birlikte saray duvarlarını, taştan kabartmalarla olmasa bile türlü biçimlerde bezeme geleneğinin Mezopotamya'daki köklü geçmişi bilinmektedir. Örneğin 18. yüzyılın başlarına ait Mari Sarayı ile 15.–14. yüzyılların Nuzi Sarayı'nda duvarlar, fresko tekniğinde renkli figürlerle bezeliydi (Res. 72). I. Tukulti-Ninurta'nın (yakl. 1230) Kar Tukulti-Ninurta Sarayı'nda ise duvarlar, keçiler ve kutsal ağaç motiflerinin çok renkli freskolarla gerçekleştirildiği büyük panolarla süslenmişti (Res. 73–74). Tüm bunlardan sonra, saray duvarlarını bezeme yönteminin Mezopotamya'da eski bir geçmişi olduğunu ve fakat kabartmaların taşa işlenişinin Assur'a Hititler'den geldiğini söyleyebiliriz.

[91] L. Woolley, *Alalakh*, 1955, lev. XIII/c.
[92] B. Alkım, *Anatolia I*, 1968, 218, lev. 32, 144.
[93] Bk. K. Bittel, *Die Hethiter*, 1976, res. 209, 212, 214, 218.

6. BÖLÜM

KONUTLAR

Assur kentlerinin en geniş bölümünü sivil halkın yaşadığı aşağı kentler oluşturur. Oysa yetersiz kazılar nedeniyle bu konuda bilinenler yok denecek kadar azdır. Yeni baştan kurulmuş olan Kalhu, Ninive ve özellikle de Dur-Şarrukin gibi başkentlerde aşağı kent planlamasının kuralları ve tüm doku içindeki yerleri gibi ilginç konular aydınlatılabilmiş değildir. Ancak Dur-Şarrukin'de kentin ortasından kuzeybatı-güneydoğu yönlerinde uzanıp, sitadel meydanı önündeki kapıya (B) uzanan düz bir caddenin varlığı kabul edilmektedir. Ayrıca II. Aşşur-nasir-apli ve III. Şulmanu-aşerid dönemlerine ilişkin, Assur ordugahları ve kentlerini gösteren kimi kabartmalarda, kent içinde birbirini dik kesen iki caddenin betimlenmiş olması da düşündürücüdür (Res. 22). Bütün bunlara karşın, konutlarla dolu olması gereken aşağı kentlerde düzenli bir planlamanın varlığını ileri sürebilecek durumda da değiliz. Çünkü, yukarıda da belirtmiş olduğumuz gibi, Yeni Assur başkentlerindeki, nüfusları konusundaki kimi verilere göre, sayılarının binleri aşması gereken konutlardan bir teki bile incelenebilmiş değildir.

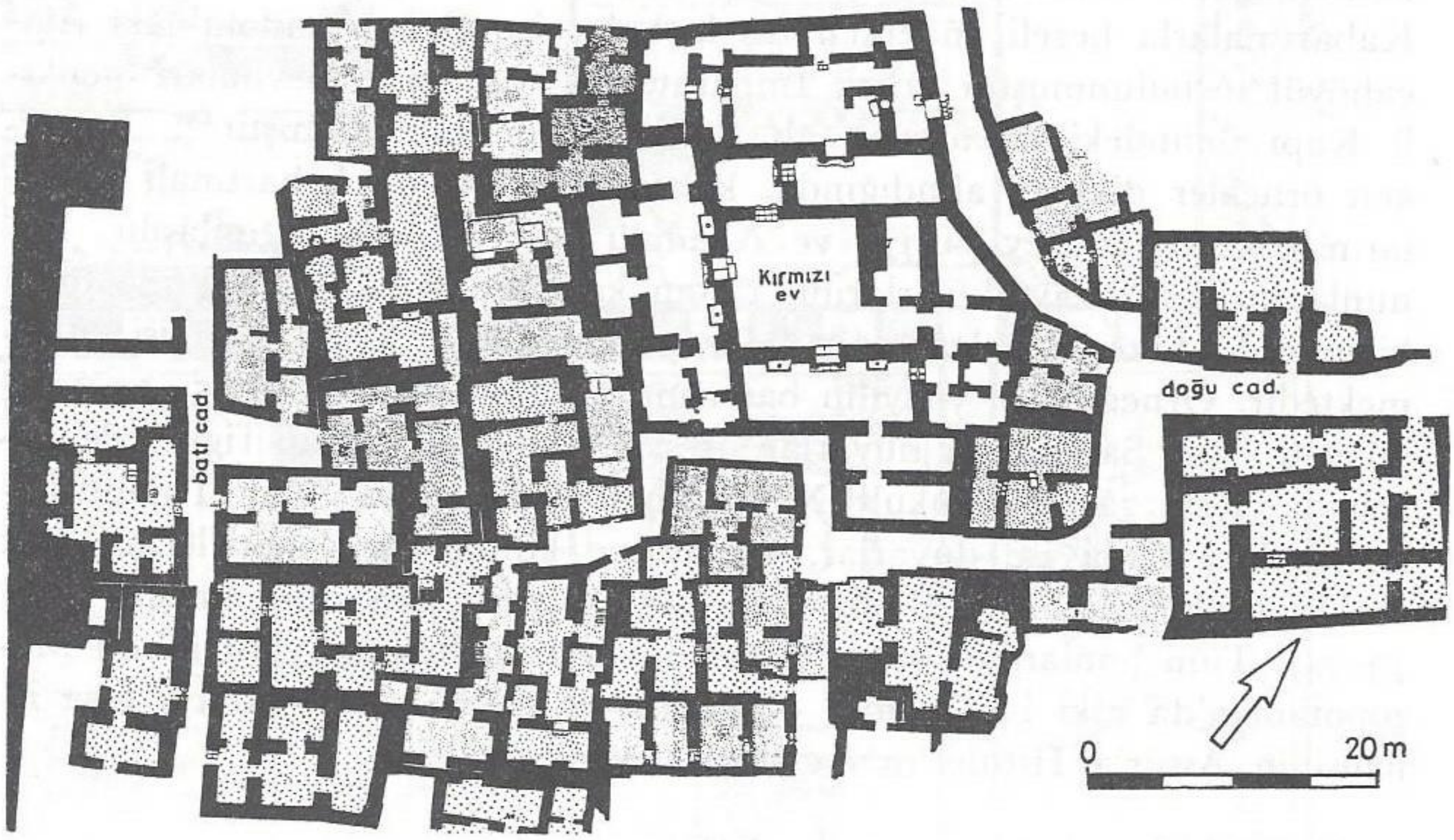

75. Assur'dan Yeni Assur dönemi mahalle planı.

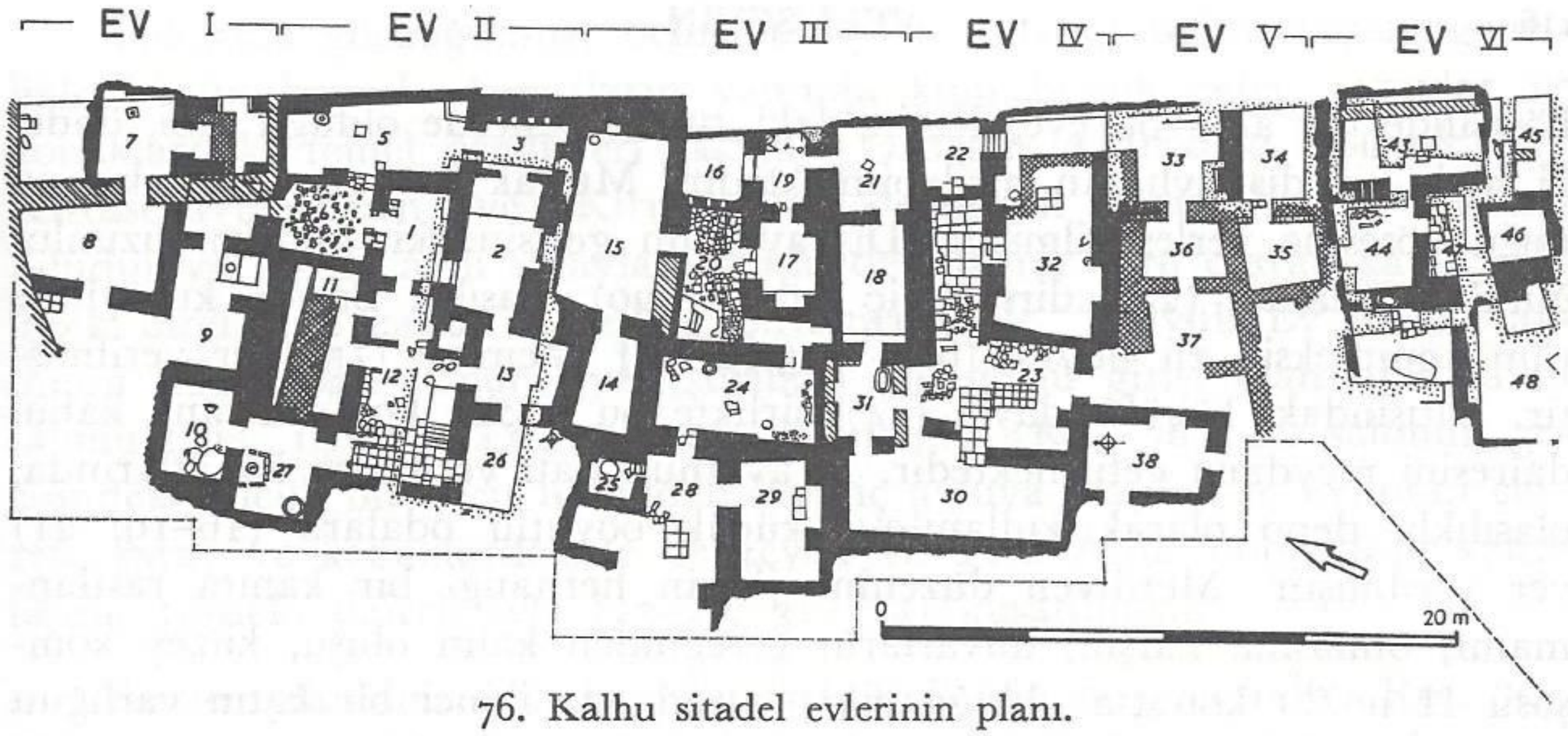

76. Kalhu sitadel evlerinin planı.

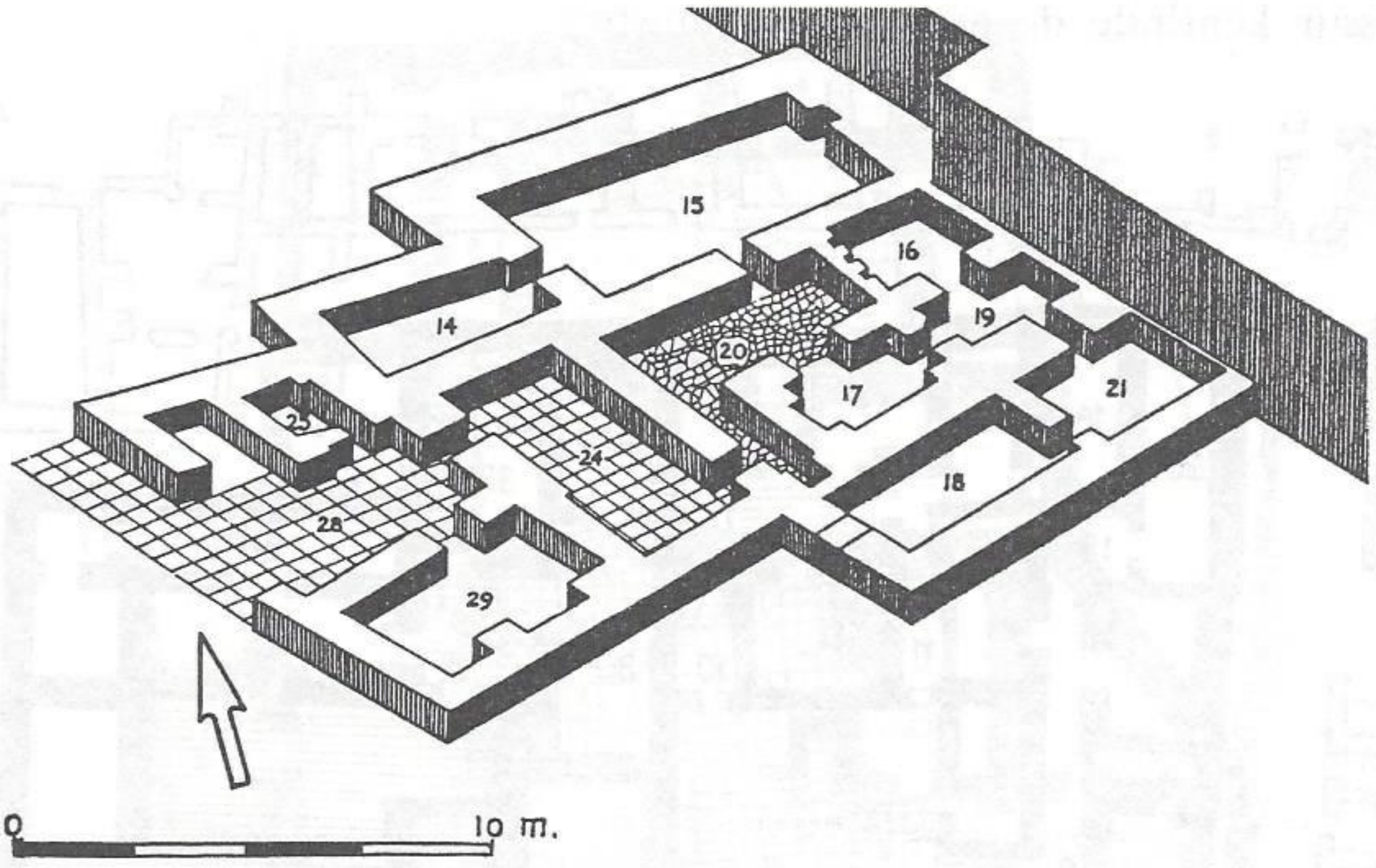

77. Kalhu sitadelinden 3 no'lu evin izometrik planı.

Yeni Assur mahalle ve konutları en iyi biçimde Assur kentinde araştırılabilmiştir (Res. 75). Ayrıca sitadeldeki ayrıcalıklı konumları nedeniyle toplumun üst düzey mensuplarına ilişkin olduğu anlaşılan, 7. yüzyıla ait, kimileri iki katlı altı konutluk bir küme de Kalhu'da ortaya çıkarılmıştır (Res. 9, 76)[1]. Belirli bir kurala bağlı kalmadan gelişmiş olan bu altı konuttan birini, ötekiler gibi sitadel suruna yapıştırılarak inşa edilmiş olan III no.'lu ev oluşturur (Res. 77). Bir odasında (19) ele geçirilmiş özel arşivi sayesinde Aššur-ban-apli'nin çağdaşı Šamaš-šar-usur adlı bir kuş taciri ve tefeciye ait olduğu bilinen ve sitadelin kuzeydoğu

[1] M. Mallowan, *Nimrud and its Remains I*, 1966, 184 vdd.

köşesinde yer alan bu eve, Kalhu'daki tüm ötekilerde olduğu gibi, öndeki açık bir dış avludan girilebilmektedir. Mutfak (25) avlunun kuzeydoğu köşesine yerleştirilmiştir. Dış avlunun gerisindeki 4.50 m. uzunluğundaki odadan (24), dirsekli iç avluya (20) ulaşılır. Bunun kuzeyinde tüm kompleksin en büyük (6.90 × 3.60 m.) hacmine (15) yer verilmiştir. Batısındaki küçük odayla (14) birlikte bu hacim konutun ana kabul dairesini meydana getirmektedir. İç avlunun batı ve güney kanatlarında, olasılıkla depo olarak kullanılmış küçük boyutlu odalara (16–19, 21) yer verilmiştir. Merdiven düzenine ilişkin herhangi bir kanıta rastlanmamış olmasına karşın, duvarların gereğinden kalın oluşu, kuzey komşusu II no.'lu konutta olduğu gibi, burada da ikinci bir katın varlığını düşündürür. Nitekim yatak ve oturma odalarıyla kadınların yaşadığı özel mekanların üst katta bulunduğu varsayılabilir. Benzer türde konutlar Assur kentinde de ortaya çıkarılmıştır[2].

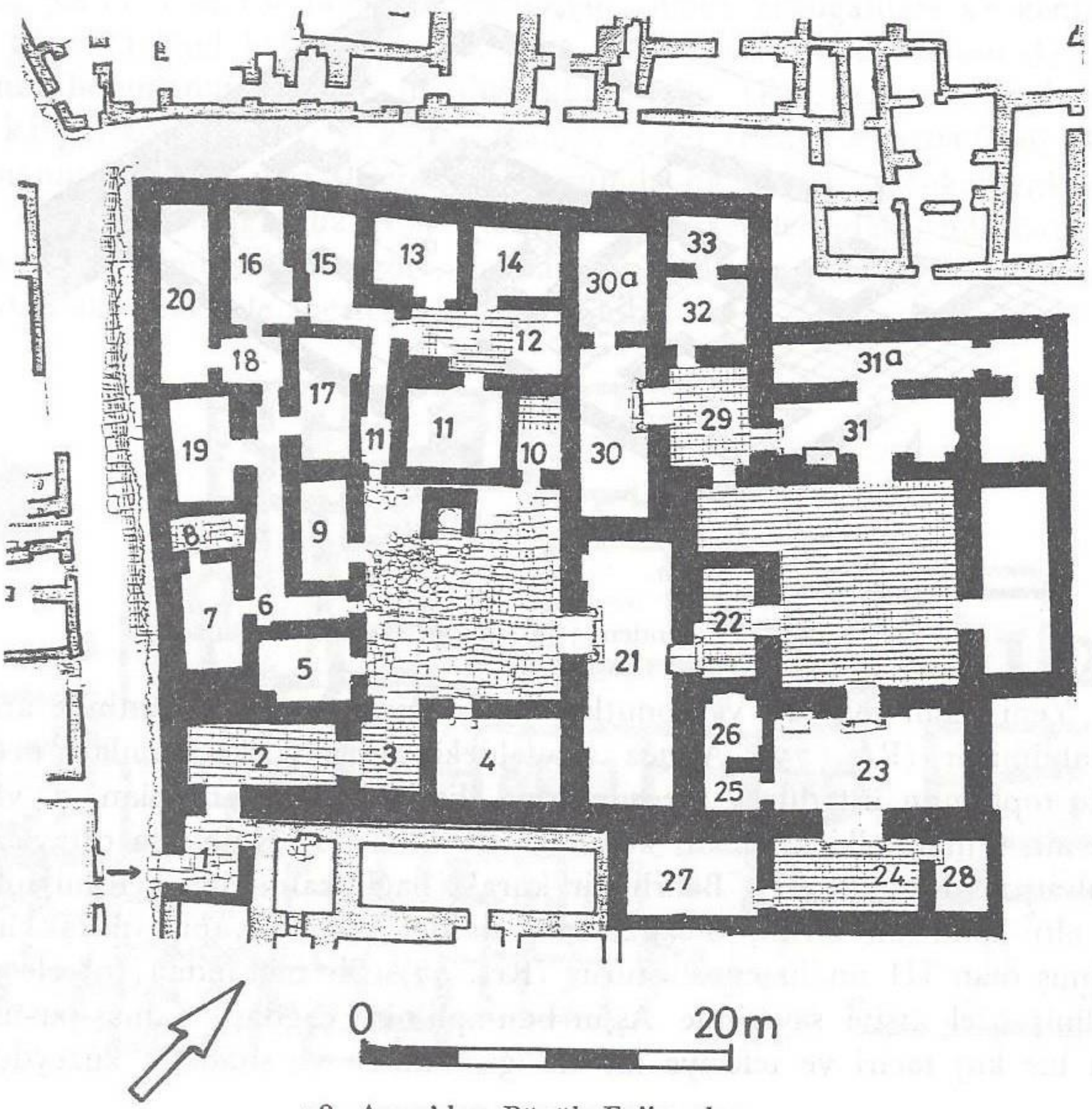

78. Assur'dan Büyük Ev'in planı.

[2] C. Preusser, *Die Wohnhauser in Assur*, 1954, 24 vdd.

Yukarıda gördüğümüz, belirli bir plan anlayışı bulunmayan, genellikle küçük boyutlu konutların yanında kimi büyük evler, saraylar ve konaklardaki temel özellikleri taşırlar. Örneğin Assur'daki "Büyük Ev" (Grosse Wohnhaus)[3] ve "Kırmızı Ev" de denen (Haus Nr. 1)[4] iki avluludur ve bu iki avlu saraylardakinin değişik bir türü olarak kabul edilecek birer ana kabul dairesiyle birleştirilmiştir. "Büyük Ev"de dış avlunun kuzeydoğu yönüne yerleştirilmiş tek gözlü girişi olan ana kabul salonu (21), 14.40 × 4.64 m. boyutlarındadır (Res. 78). Bu salonun gerisindeki küçük bir geçit holünden (22) iç avluya ulaşılır. İç avlunun çevresi, saray ve konaklardakine benzeyen ve Yeni Assur döneminin kalıplaşmış türdeki daireleriyle (23–28, 31–31a) kuşatılmıştır.

Benzer planlama anlayışı "Kırmızı Ev" için de geçerlidir (Res. 79). Bu konutta iki avluyu bir ana kabul salonu (8) ile bunun güney kısa ya-

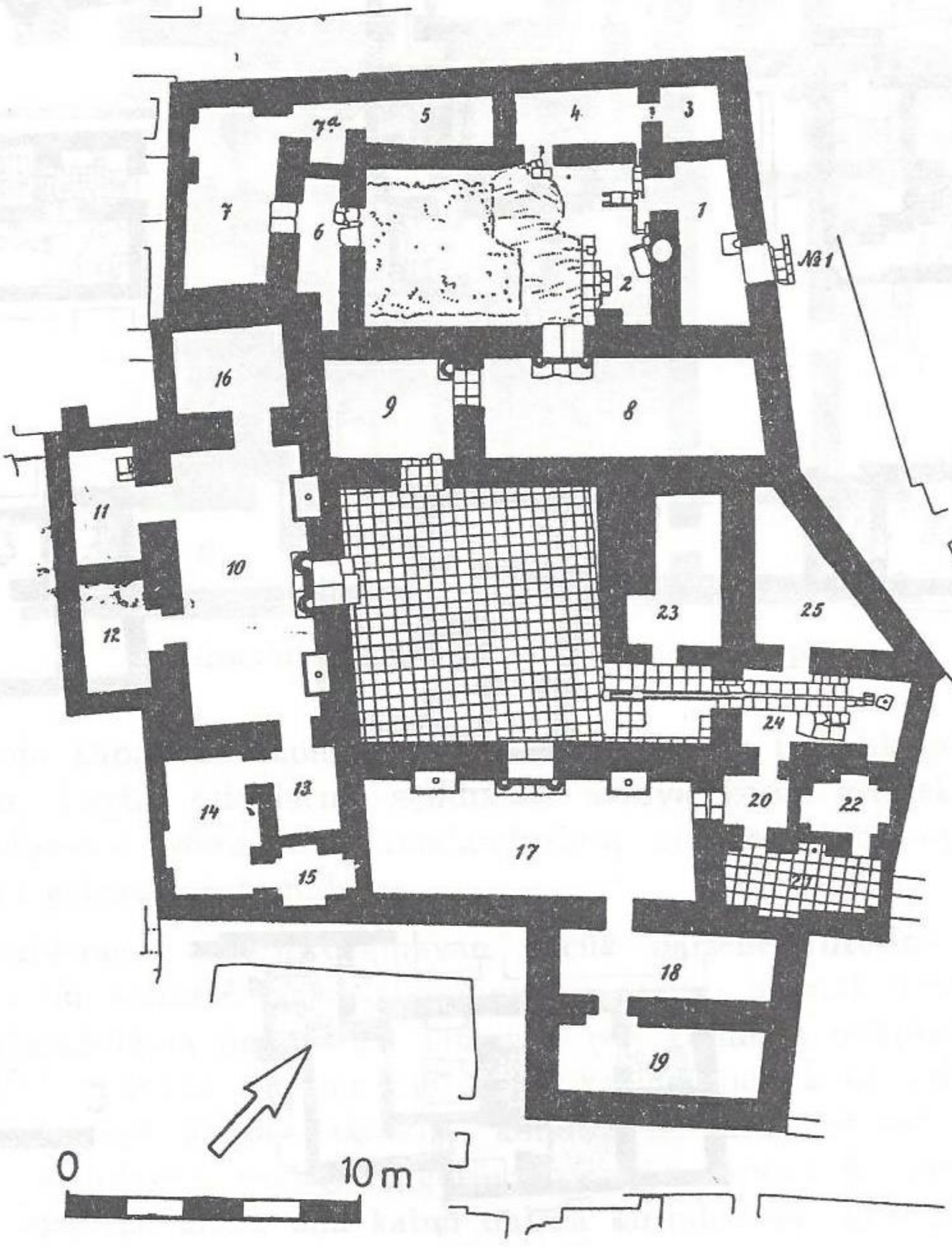

79. Assur'dan Kırmızı Ev'in planı.

[3] C. Preusser, *ayn. esr.*, 37 vdd.

[4] C. Preusser, *ayn. esr.*, 20 vdd.

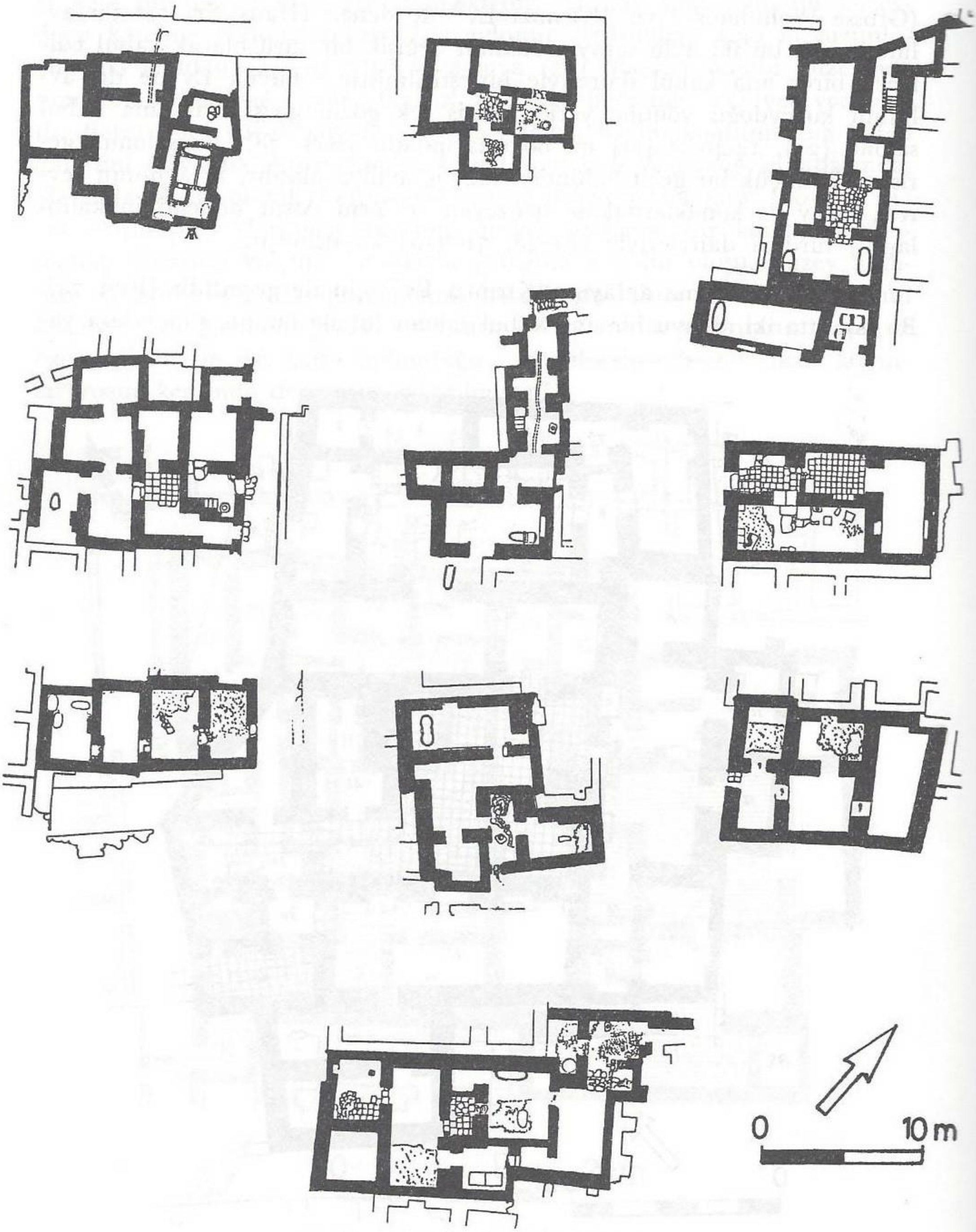

80. Assur'dan küçük konut planları.

nına açılmış bir geçitle girilebilen geçit holü (9) birbirinden ayırır. İç avlunun güneydoğu ve güneybatı kanatları banyolu dairelerce (17–22, 10–16) çevrelenmiştir. Her iki örnekte de dış avluya açılan büyük bir salon, iç avluya geçit veren ve salondan girilebilen geçit holleri olmakla birlikte, hiçbirinde saray ve konaklardaki gibi bir merdiven boşluğu ya da banyoya rastlanmaz.

Anlaşılacağı üzere, Assur ve Kalhu'daki konutların büyük bir bölümünde kalıplaşmış bir plan anlayışı yoktur. Bu tür meskenlerin planı, oturanların ana gereksinmeleri ve üzerinde konutların kurulacağı arsaların boyut ve biçimlerine göre şekillenmiştir (Res. 80). Anadolu ve

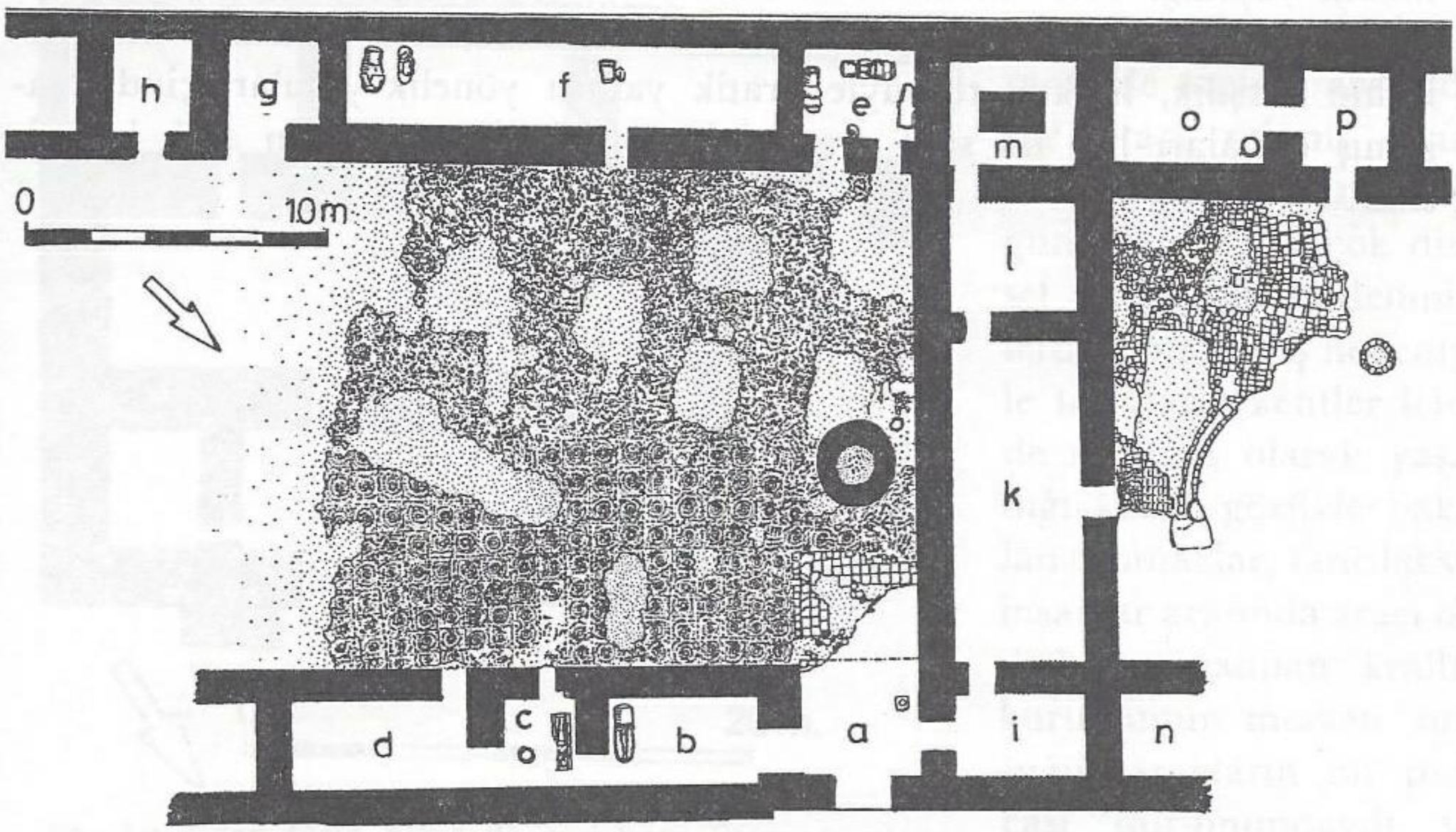

81. Assur'dan "Kervansaray" denen yapının planı.

Suriye'nin kapalı ev komplekslerinden avlularıyla farklılık gösteren bu konutlar, büyük salonların, açıldıkları avluya koşut gelecek biçimde, uzun eksenleri yönünde konumlandırılmış oluşlarıyla tümüyle Mezopotamya geleneğine bağlıdırlar.

Genişlemeye elverişli olmayan küçük parseller üzerine kurulmuş olan bu tür konutlarda yer darlığına bir çözüm bulmak üzere, aslında Assur mimarlığına pek yatkın olmayan çok katlılığın geliştirilmiş olduğunu söyleyebilecek durumdayız. Buna karşılık büyük boyutlarıyla ötekilerden ayrılan az sayıdaki kimi konutta ise saray ve konaklardakini andıran kalıplaşmış özellikleri görmek olasıdır. Ancak bu türde de avluları birleştiren klasik ana kabul dairesi birimlerinin eksik olduğu gözlemlenmektedir.

Ante odalı ve merdiven boşluklu ana kabul dairesi anlayışı Yeni Assur döneminin ikinci yarısına ilişkin, "Kervansaray" olarak nitelendirilen bir yapıda görülebilmektedir (Res. 81)[5]. Bu yapının iki avlusu kısmen kazılmış olmakla birlikte, bu avluları birleştiren dairede, büyük bir kabul salonu (k), bu salonun, girenin sağına gelen kısa duvarı gerisinde bir ante odası (ı) ve merdiven boşluğu (m) ile bunların tam karşısına gelen salonun kısa duvarının gerisinde de, iç avluya geçit verdiği sanılan küçük bir mekana (i) yer verilmiştir. Üzeri çakıltaşı mozayiklerle kaplanmış güneydoğudaki iç avlunun ise esas "han"ı oluşturduğu kabul edilir.

Görülüyor ki, kimi büyük konutlar bir yana, Assur'da soylularla halkın yaşadığı evler birbirinden tümüyle farklı özelliklere sahiptir. Soyluların köklü geleneklere dayanan, birbirinin benzeri görkemli meskenlerine karşılık, halkın, tümüyle pratik yarara yönelik yapılar içinde yaşamış olmaları her iki sınıf arasındaki sosyal uçurumun en açık belirtisidir.

[5] C. Preusser, *ayn. esr.*, 59 vd.

7. BÖLÜM

TAPINAKLAR

Öldüklerinde Mısır ve Hititler'deki gibi tanrılaşmamakla birlikte, Assur kralları, pek çok doğulu hükümdar gibi tanrının yeryüzündeki temsilcisi olarak kabul edilmekte, bu nedenle de tanrı ile toplum arasında bir aracı rolünü oynamaktaydılar. Bu role uygun olarak pek çok dinsel görevi de yüklenmişlerdi. Bu anlayış nedeniyle tanrıların kentler içinde devamlı olarak yaşadığı konut gözüyle bakılan tapınaklar, tanrılar ve insanlar arasında aracı olduğuna inanılan krallık kurumunun mesken tuttuğu sarayların bir parçası durumundaydı ve hatta çoğu kez onların ayrılmaz bir parçası olarak inşa edilmişlerdi. En erken dönemlerde tapınak kavramı hem krallıkla ilişkili ve hem de yönetim hiyerarşisinin idari merkezi olarak kabul edilmiş olduğundan sarayla arasındaki ilişki çok sıkıydı. Bu anlayışın en eski ve en tipik örneklerinden biri III. Ur Sülalesi döneminin Tell Asmar

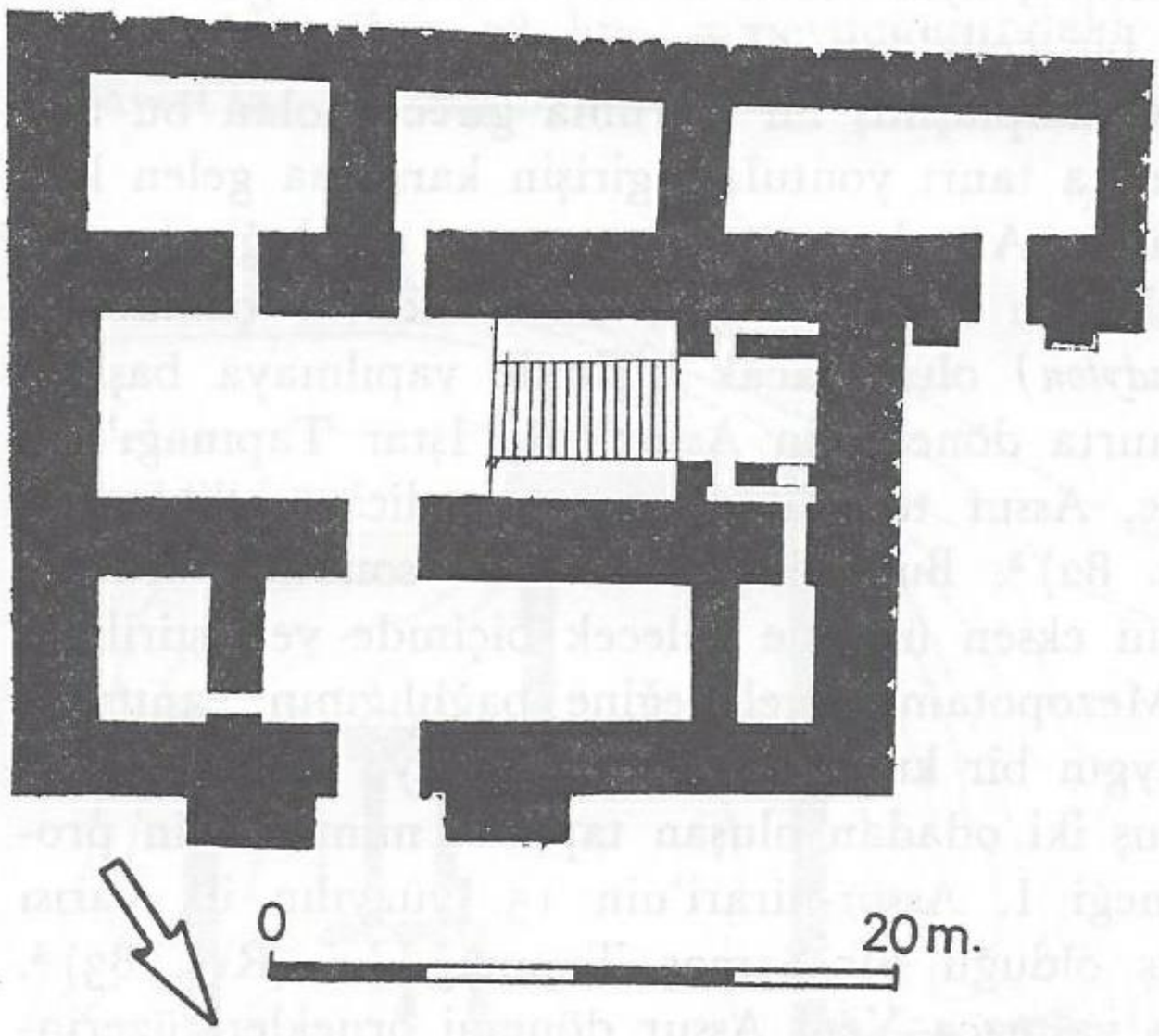

82. Assur'dan Orta Assur dönemi İştar Tapınağı planı.

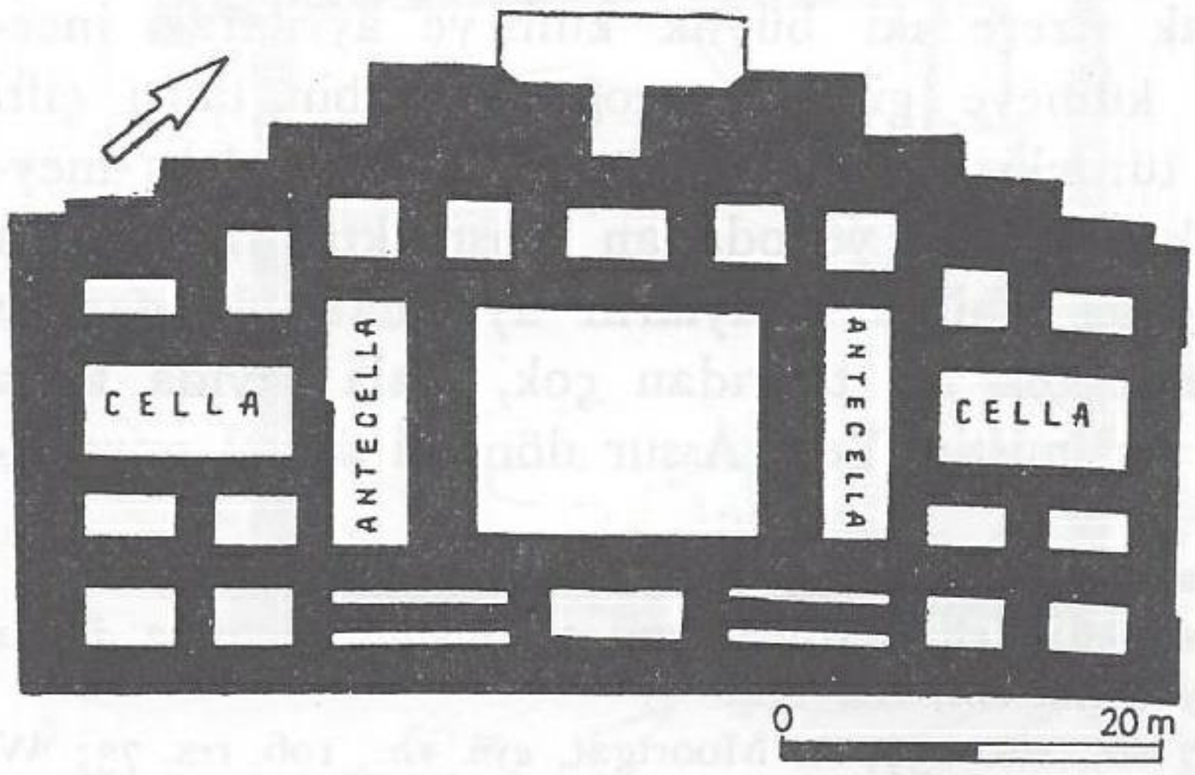

83. Assur'dan Orta Assur dönem Sin-Şamaş Tapınağı planı

(Eşnunna) Sarayı'nda görülebilir[1]. Yeni Assur dönemi de dahil olmak üzere sonraları, tapınak ile devlet arasında bir ayırıma gidilmiş ve kralın siyasal eylemlerini sürdürdüğü ikametgahı, tapınaktan giderek ayrılmıştır.

Genelde tapınak mimarisinde Babil etkisi altında olan Assur'da tanrı evleri Erken Sülale döneminden beri yapılmaktaydı. Zaman zaman I. Tukulti-Ninurta'nın Kar Tukulti-Ninurta'daki Assur tapınağında olduğu gibi, tapınak ve dağları simgeleyen kutsal *ziggurat* beraberce bir bütün oluşturacak biçimde inşa olunuyordu[2]. 2. binyıl Assur tapınaklarının en iyi biçimde görülebildiği Assur kentinde, irili ufaklı kimi tanrı evleri 15. yüzyılın başlarından beri esasta, eni dar fakat geniş bir ante cella *(Breitraum)* ile gerisindeki, aynı eksen üzerine buna dik gelecek biçimde yerleştirilmiş derin bir cella'dan *(Langraum)* meydana getirilmiştir. Yeni Assur döneminde kalıplaşmış bir duruma girecek olan bu türdeki tapınakların cella'larında tanrı yontuları girişin karşısına gelen kısa duvarın önünde durmaktaydı. Ancak tanrı yontusunun durduğu bu kesim sonraları, eski örneklerden farklı olarak, basamaklarla çıkılabilen ve adeta ayrı bir oda *(adyton)* oluşturacak biçimde yapılmaya başlandı. İlk kez I. Tukulti-Ninurta döneminin Assur'daki İştar Tapınağı'nda görülen bu tür düzenleme, Assur tapınaklarının ayırtedici özelliklerinin başında gelmektedir (Res. 82)[3]. Bununla birlikte, bu sonuncu örnekte ante cella ve cella'nın aynı eksen üzerine gelecek biçimde yerleştirilmemiş oluşu, yapının eski Mezopotamya geleneğine bağlılığının kanıtıdır. Orta Assur döneminde yaygın bir kullanım alanı bulmaya başlayan, aynı eksen üzerine oturtulmuş iki odadan oluşan tapınak mimarisinin prototip denilebilecek ilk örneği I. Aşşur-nirari'nin 15. yüzyılın ilk yarısı içinde Assur'da yaptırtmış olduğu Sin-Şamaş Tapınağı'dır (Res. 83)[4]. Ancak aşağıdaki satırlarda yalnızca Yeni Assur dönemi örnekleri üzerinde durulacaktır.

Yeni Assur dönemi tapınakları "bağımsız tapınak kompleksleri" ve "saray şapelleri" olmak üzere iki büyük kümeye ayrılarak incelenebilirler. Bunlardan ilk kümeye girenler, çoğu kez bir tanrı çifti için inşa edilmişlerdir. Bu türdeki tapınaklar büyük bir kompleks meydana getirecek biçimde pek çok avlu ve odadan oluşmaktadırlar. Buna karşılık ikinci kümeye girenler daima sarayların ayrılmaz bir parçası durumundaydılar ve içlerinde tek bir tanrıdan çok, fazla sayıda tanrı için yapılmış cella'lara yer verilmiştir. Yeni Assur dönemi dinsel mimari-

[1] H. Frankfort, *ayn. esr.*, res. 114; A. Moortgat, *ayn. esr.*, res. 44.

[2] H. Frankfort, *ayn. esr.*, res. 156; Tell el Rimah'tan, 3. binyılın sonlarına ilişkin bir başka örnek için bk. S. Lloyd, *ayn. esr.*, res. 114.

[3] H. Frankfort, *ayn. esr.*, 137 vd., res. 154; A. Moortgat, *ayn. esr.*, 106, res. 73; W. Andrae, *Die Jüngeren Ischtar Tempel in Assur*, 1967, 15 vdd., lev. I.

[4] S. Lloyd, *ayn. esr.*, res. 128.

sinin özellikleri arasında sayılabilecek bu şapel kümeleri genellikle ortak bir avluyu paylaşmaktadırlar ve bağımsız tapınaklara kıyasla daha sınırlı bir alan kaplamaktaydılar.

Yeni Assur dönemi dinsel mimarlığının bir başka özelliği de başkent tapınaklarının çoğunun girişinde, eşik taşlarında ve cella'larında yazıtlara yer verilmiş oluşudur. Kutsal yapının hangi tanrı için yapıldığını kolaylıkla ifade eden bu yazıtlara sırası geldikçe aşağıda değinilecektir.

Balawat Mamu Tapınağı

Yeni Assur döneminin bağımsız dinsel komplekslerinden en eskiye gideni, Musul'un 28 km. güneydoğusundaki, eski adı *İmgur-Enlil* olan Balawat'ta, II. Aşşur-nasir-apli'nin inşa ettirtmiş olduğu, rüyalar tan-

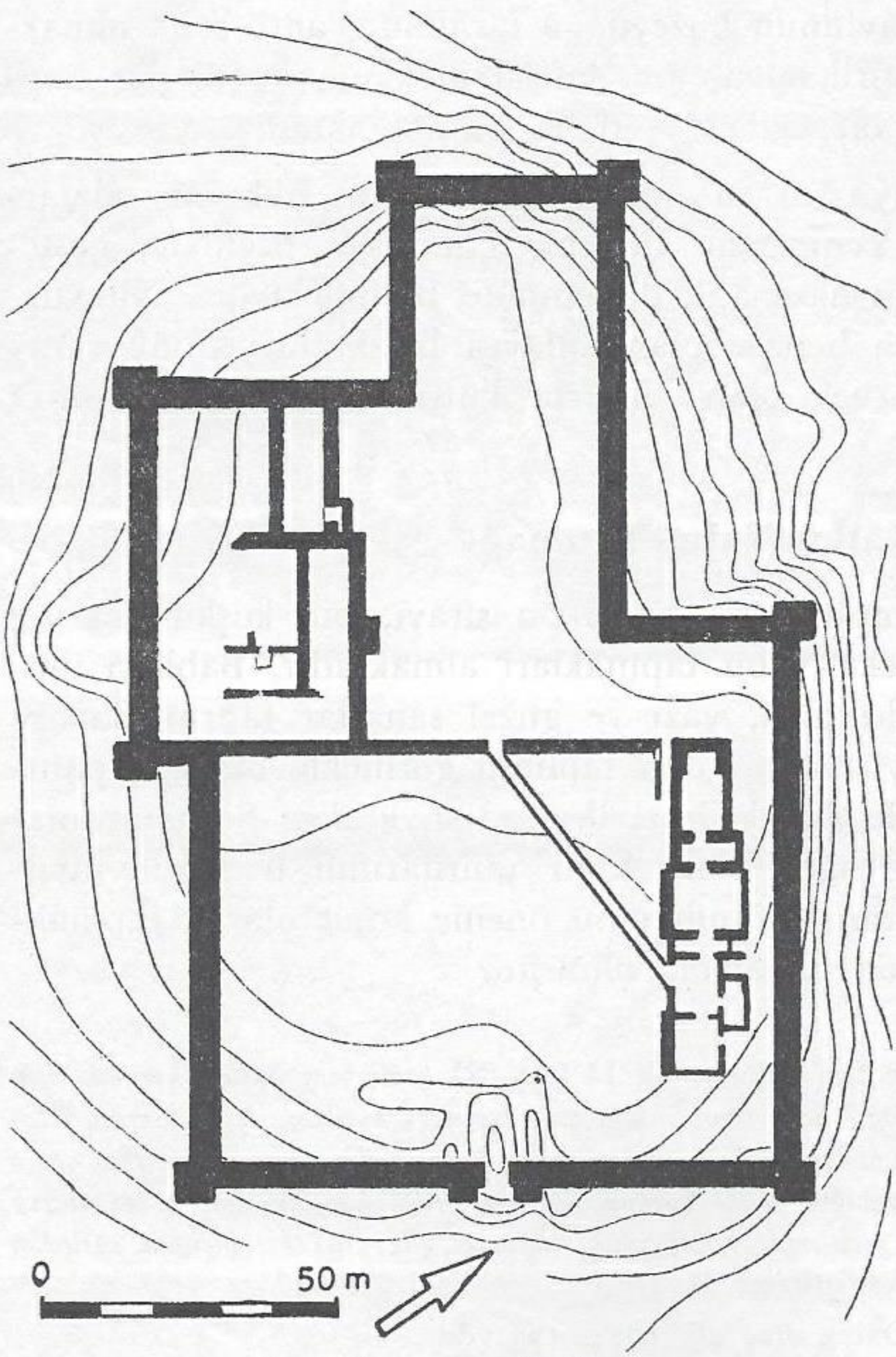

84. Balawat genel plan.

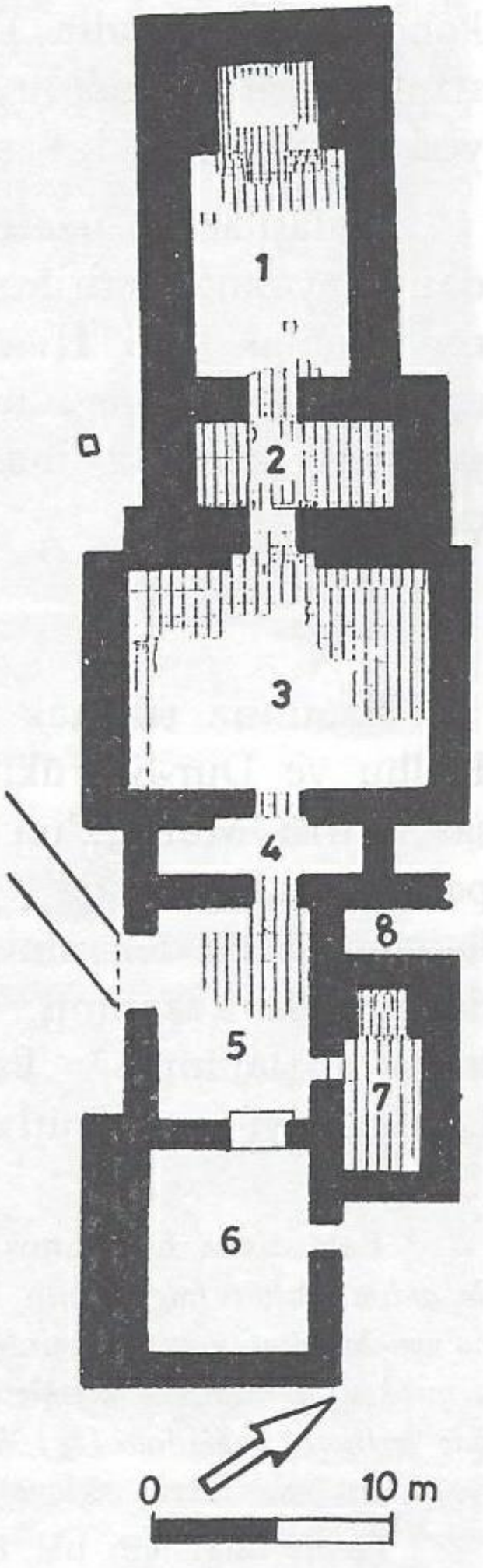

85. Mamu Tapınağı.

rısı Mamu'nun tapınağıdır (Res. 84–85)[5]. Bu tapınak esas ününü II. Aşşur-nasir-apli ve oğlu III. Şulmanu-aşerid'in yaptırtmış oldukları, kabartmalı tunçtan bantlarla bezeli kapı kanatlarına borçludur (Res. 86).

Balawat sitadelinin güneydoğu köşesi yakınlarında kurulmuş bulunan ve Yeni Assur dönemi küçük aksial tapınaklarının tüm özelliklerini taşıyan bu yapı, kuzeybatı-güneydoğu yönlerindedir. Cephesi güneydoğuya bakmaktadır[6]. Ufak bir ön avlu (5) ve geçit holünden (4) sonra ulaşılabilen iç avludan (3), bu avluya bakan geçidine ünlü tunç kapı kanatlarının yerleştirilmiş olduğu, 8.50 × 3.70 m. kadar boyutlarındaki ante cella'ya (2) ve buradan da cella'ya (1) girilmektedir. 9 × 6.70 m. boyutlarındaki cella'nın gerisinde üç basamakla çıkılabilen yüksekçe bir adyton yer alır. Pişmiş toprak levhalarla kaplı avlu ve öteki mekanların aksine adyton'un tabanına, Musul mermerinden büyük çapta bir kaplama levhası yerleştirilmiştir ki, tanrı yontusunun bu levha üzerine konduğu belirgindir. Dış avlunun kuzeydoğu tarafında, ante cella olmaksızın doğrudan doğruya girilebilen, ana kutsal mekanın küçük bir kopyesi durumundaki başka bir cella (7) daha bulunmaktadır.

Anlaşılacağı üzere, aynı eksen üzerine oturtulmuş avlu ve odalardan meydana getirilmiş, Yeni Assur dönemi için klasik özellikler gösteren tapınak fikri II. Aşşur-nasir-apli döneminde bilinmektedir. Nitekim, aşağıda değinileceği üzere, benzer plan anlayışı bu kralın Kalhu saray şapelleri arasında incelenecek olan Ninurta kutsal alanında karşımıza çıkacaktır.

Kalhu Nabu Tapınağı

Bağımsız tapınak kompleksleri içinde ön sırayı, hiç kuşku yok ki, Kalhu ve Dur-Şarrukin'deki Nabu tapınakları almaktadır. Babil'in ulusal tanrısı Marduk'un oğlu olan, yazı ve güzel sanatlar tanrısı Borsippalı Nabu, Assur'da 13. yüzyıldan beri tapınım görmekle birlikte, pantheondaki esas önemini III. Adad-nirari ile annesi, kraliçe Şammuramat döneminde kazanmış, bu çağda tüm Assur tanrılarının üzerinde sayılmaya başlanmıştı[7]. Tanrının kazandığı bu öneme koşut olarak tapınaklarının sayı ve boyutlarında da artma olmuştu.

[5] Balawat'ta bulunmuş kireçtaşı yazıt: *ARI* II 694 "*O kenti yeni baştan kurmak için ele aldım. Adını İmgur-Enlil koydum. Sarayımın yakınına o tapınağı kurdum. İçine tanrım Mamu'nun bir yontusunu yerleştirdim. Lübnan Dağı'na doğru yola çıktım. Sedir, selvi (ve) ardıç ağaçlarını kestim. Sedirden direkleri tapınağın önüne koydum (ve) sedirden kapılar yaptım. (Onları) tunç şeritlerle bağladım (ve) kapı geçitlerine yerleştirdim, tapınağı göz alıcı bir biçimde süsledim (ve) içine ulu tanrım Mamu'yu yerleştirdim...*"

[6] Geniş bilgi için bk. D. Oates, *Iraq* 36, 1974, 173 vdd.

[7] A.K. Grayson, *CAH* III/2, 1982, 275.

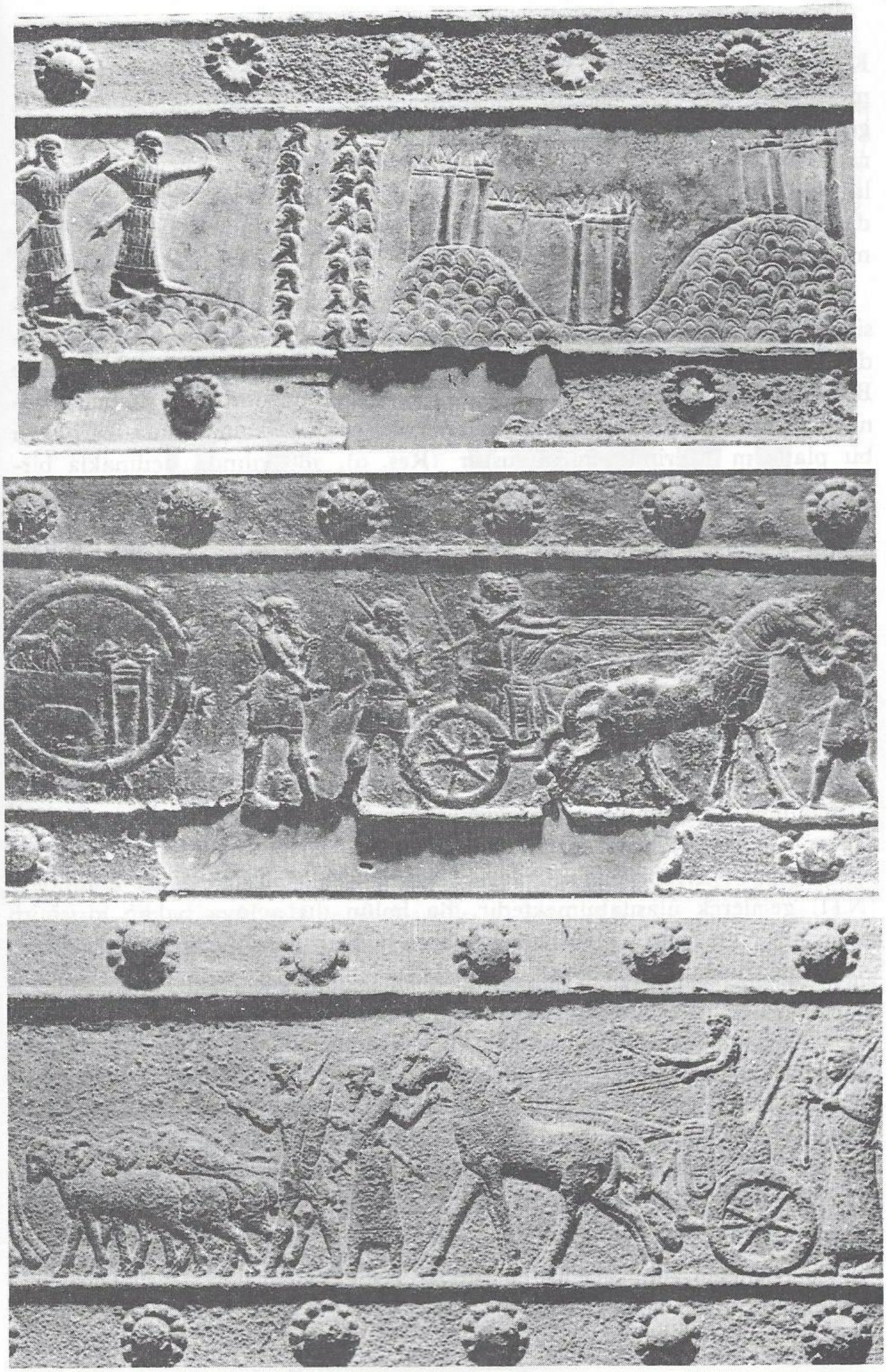

86. Mamu Tapınağı kapı kabartmalarından örnekler.

III. Adad-nirari döneminden başlayarak büyük çapta inşa edilmiş, Kalhu ve Dur-Şarrukin sitadellerinin en büyük dinsel kompleksi durumundaki Nabu tapınaklarına yalnızca bu iki başkentte değil, aşağıda görüleceği üzere, Guzana ve Hadatu gibi eyalet kentleriyle Assur İmparatorluğu'nun dinsel metropolisi Assur'da da rastlanır. Ancak bu tanrıyla ilişkili olarak yapılan ve *Akītu* törenlerine olanak tanıyacak bir biçimde düzenlenmiş bulunan Kalhu ve Dur-Şarrukin tapınakları, özde aynı kalmak koşuluyla, çok daha gelişkin planlarıyla dikkat çekicidirler.

Kalhu'da bulunmuş yazıtlarından anlaşıldığı gibi, II. Aşşur-nasir-apli döneminde yapılmış olmakla birlikte, III. Adad-nirari tarafından yeni baştan, çok daha büyük boyutlu olarak inşa edilmiş olan ve Borsippa'daki gibi *Ezida* denen Kalhu'daki Nabu kompleksi sitadelin güneydoğu ucuna yakın, yüksek bir noktada, 3 m. kalınlığında kerpiçten bir platform üzerinde kurulmuştur (Res. 9). 788 yılında açılmakla birlikte, II. Şarru-kin döneminde de kimi eklentilere sahne olduğu anlaşılan *Ezida*, çeşitli onarımlarla 7. yüzyılın sonlarına değin kullanılmıştır [8].

En azından 40 odalı olan ve 85 × 80 m.'lik bir alan kaplayan tapınak iki büyük birimden oluşur (Res. 87–88). Bunlardan ilki, tanrı ve Assurlu eşinin cella'larının kurulduğu kutsal alan, ikincisi ise *bīt akīti* denen törenlerle ilgili kesimdir. Birbirleriyle ilişkili olmayan bu iki birim 27 × 21 m. boyutlarındaki bir ön avluya açılırlar. Bu avluya kuzeyindeki bir rampa ve girişinin her iki yanında balık gövdeli, insan başlı yaratık yontuları duran geniş bir geçit holünden (NTS 13) geçilerek girilebilmektedir; bunun güneyinde kutsal alan, batısında ise tören alanı yer alır. Güneydeki kutsal alan avlusuna, kuzey girişteki gibi, ancak ince uzun ve avlulara koşut olarak konumlandırılmış bir geçit holünden (NT1) geçilerek ulaşılabilmektedir. Bu holün dış avluya bakan girişinin iki yanı, Nabu'nun emirlerini bekleyen kutsal yardımcılarının 3.60 m. yüksekliğindeki yontularıyla süslenmişti.

Boyutları bakımından dış avlunun bir eşi durumundaki iç avlunun doğu ve güney kanatları, birinin (NT12) tapınak arşivi olduğu bilinen çeşitli odalar (NT9–17), batı kanadı ise Nabu ve eşi Taşmetum'un kutsal alanlarıyla kaplanmıştır. Avlular ve öteki mekanların tuğla tabanlarının aksine, kutsal alan 50 × 50 cm.'lik taş plakalarla döşelidir. Her ikisi de 20 m. boyundaki kutsal alanlardan Nabu'ya ilişkin olanına, cephesi tanrının ilahi yardımcıları olarak nitelenen dört yontuyla süslü bir kapı geçidinden girilebilmektedir [9]. Bu süslü geçit, önündeki avluya ko-

[8] Bk. M. Mallowan, *ayn. esr.*, 231 vdd.; D. Oates — J. H. Reid, *ayn. esr.*, 34 vdd.; D. Oates, *Iraq* 19, 1957, 26 vdd.; J. W. Kinnier Wilson, *ayn. esr.*, 19.

[9] M. Mallowan, *ayn. esr.*, res. 243.

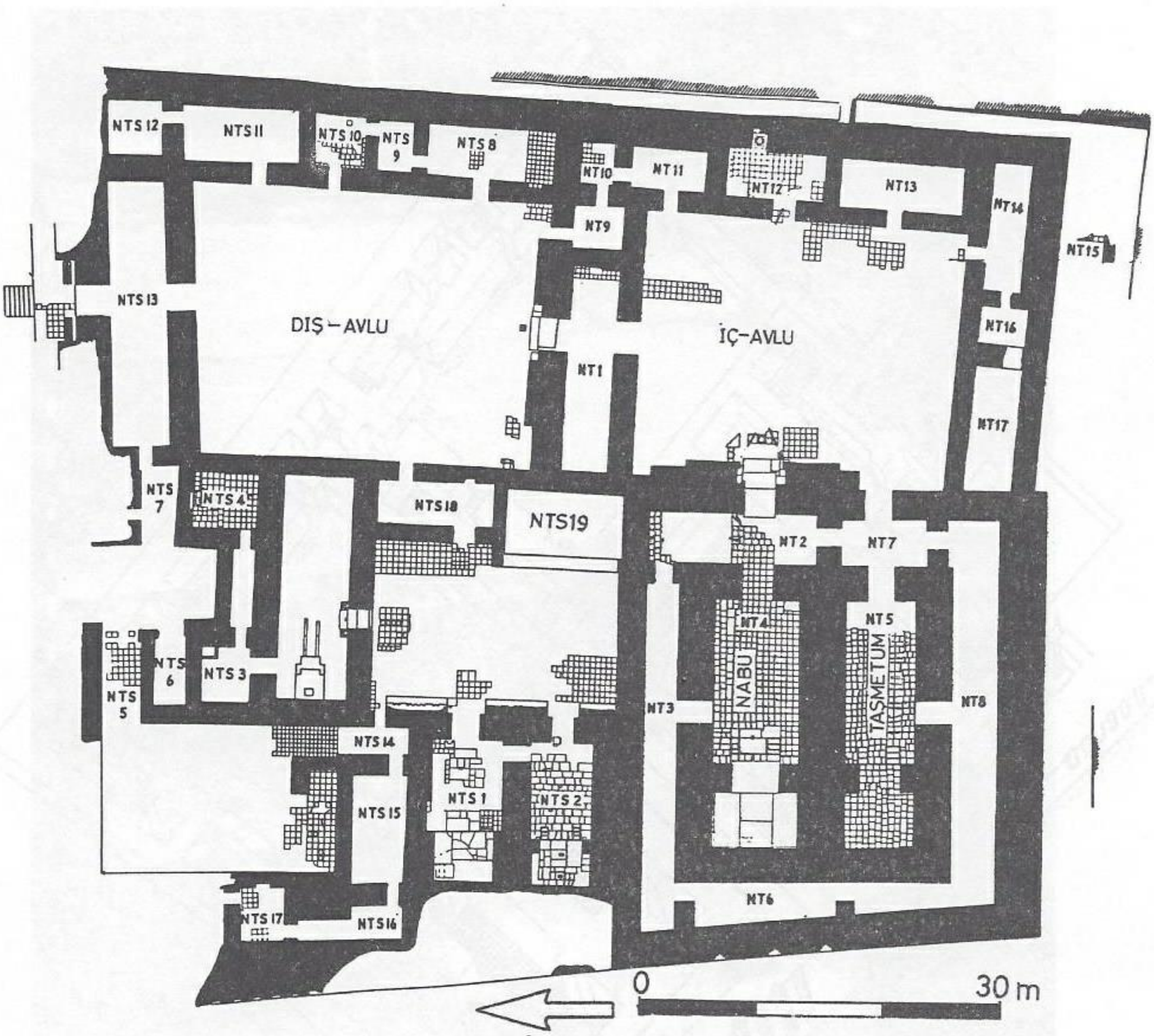

87. Kalhu Nabu Tapınağı planı.

şut olarak yerleştirilmiş geniş ve dar bir ante cella'ya (NT2), ante cella da buna dik gelecek şekilde yerleştirilmiş, aynı eksen üzerindeki derin cella'ya (NT4) açılır. Cella'nın batı ucunda, her iki yanından üçer basamakla çıkılabilen, 0.90 m. yüksekliğinde bir adyton vardır. Tabanı 2.50 m. uzunluğunda kireçtaşı levhalarla kaplı olan bu adyton'da, bugün yerinde olmamakla birlikte, tanrı yontusu durmaktaydı (Res. 89). Nabu'nunkine bitişik Taşmetum kutsal alanı (NT7, 5) daha dar olmakla birlikte, kocasınınkinin bir tekrarı durumundadır; aradaki tek fark yüksek adyton'un kaplamalarında büyük taş levhaların yerine tuğla plakaların kullanılmış oluşudur (Res. 90). Her iki kutsal alan, öteki örneklerdeki gibi, ince uzun koridorlarla (NT3, 6, 8) çepeçevre kuşatılmıştır.

Tapınağın ikinci önemli birimini oluşturan ve *bīt akīti* denen[10] tören kesimine, dış avlunun batı kanadı üzerindeki bir geçit holünden (NTS18) girilebilmektedir. Küçük *akītu-avlusu* çevresinde kümelenmiş olan bu tö-

[10] J. N. Postgate, *Sumer* XXX, 1974, 51 vd.

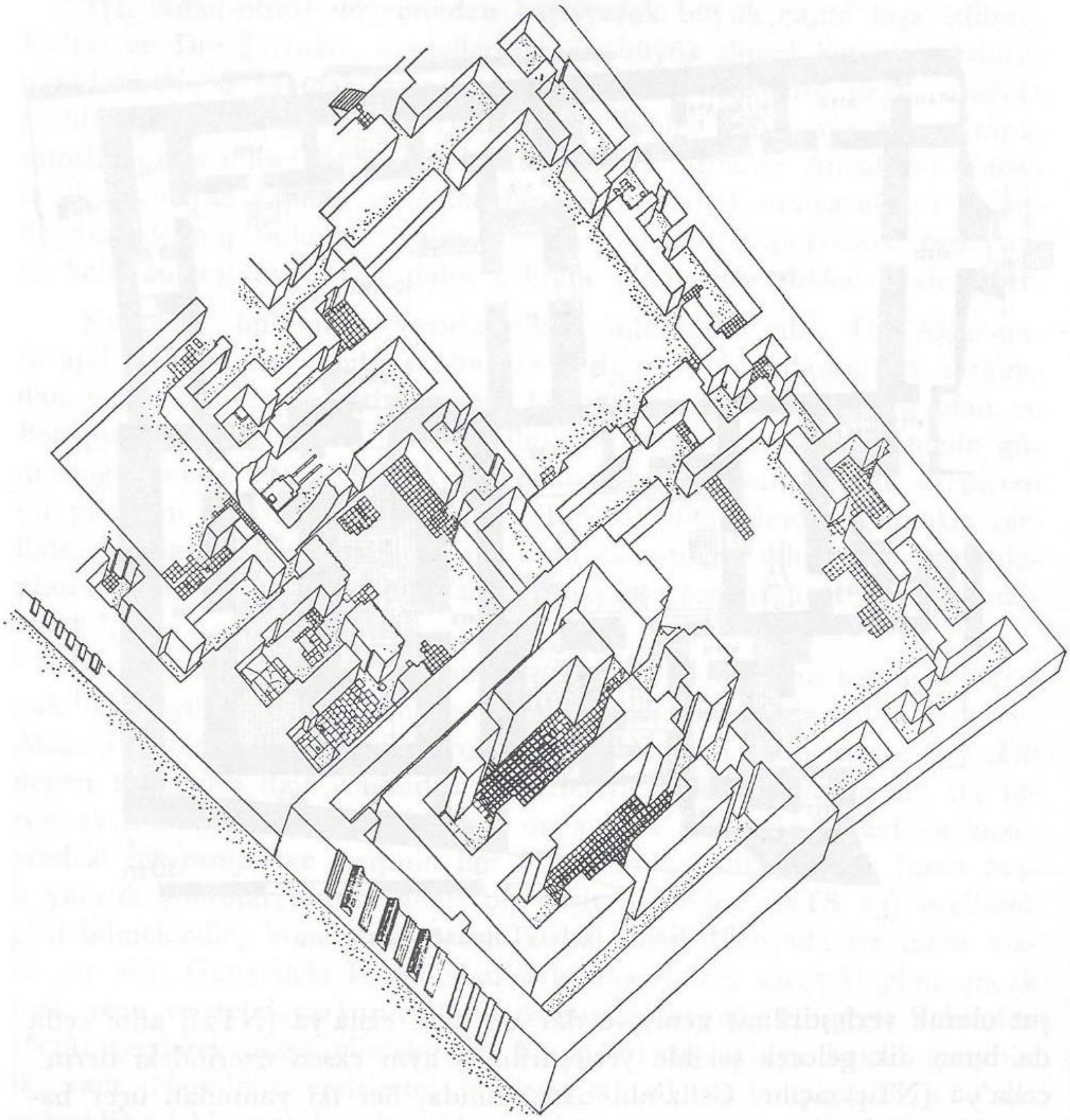

88. Kalhu Nabu Tapınağı izometrik planı.

rensel kesim, *akītu* odaları denen kutsal alanlar ve özel ikamet dairesi olmak üzere başlıca iki bölüme ayrılmıştır. Avlunun batı kanadındaki, cephesi, aşağıda göreceğimiz Dur-Şarrukin tapınaklarındaki gibi, kerpiçten yarım sütunlarla süslü iki cella'ya (NTS1–2), ante-cella olmaksızın girilebilmektedir. Bu cella'ların iç düzeni ötekilerden farklı değildir.

Kralın ya da özel temsilcisinin *(hazannu) akītu* törenlerine katılışı sırasında kullanıldığı anlaşılan özel daire, avlunun kuzey kanadını tümüyle kaplamaktadır. Dairenin, *akītu-avlusu*'ndan tek bir kapıyla giri-

[11] M. Mallowan, *ayn. esr.*, res. 202.

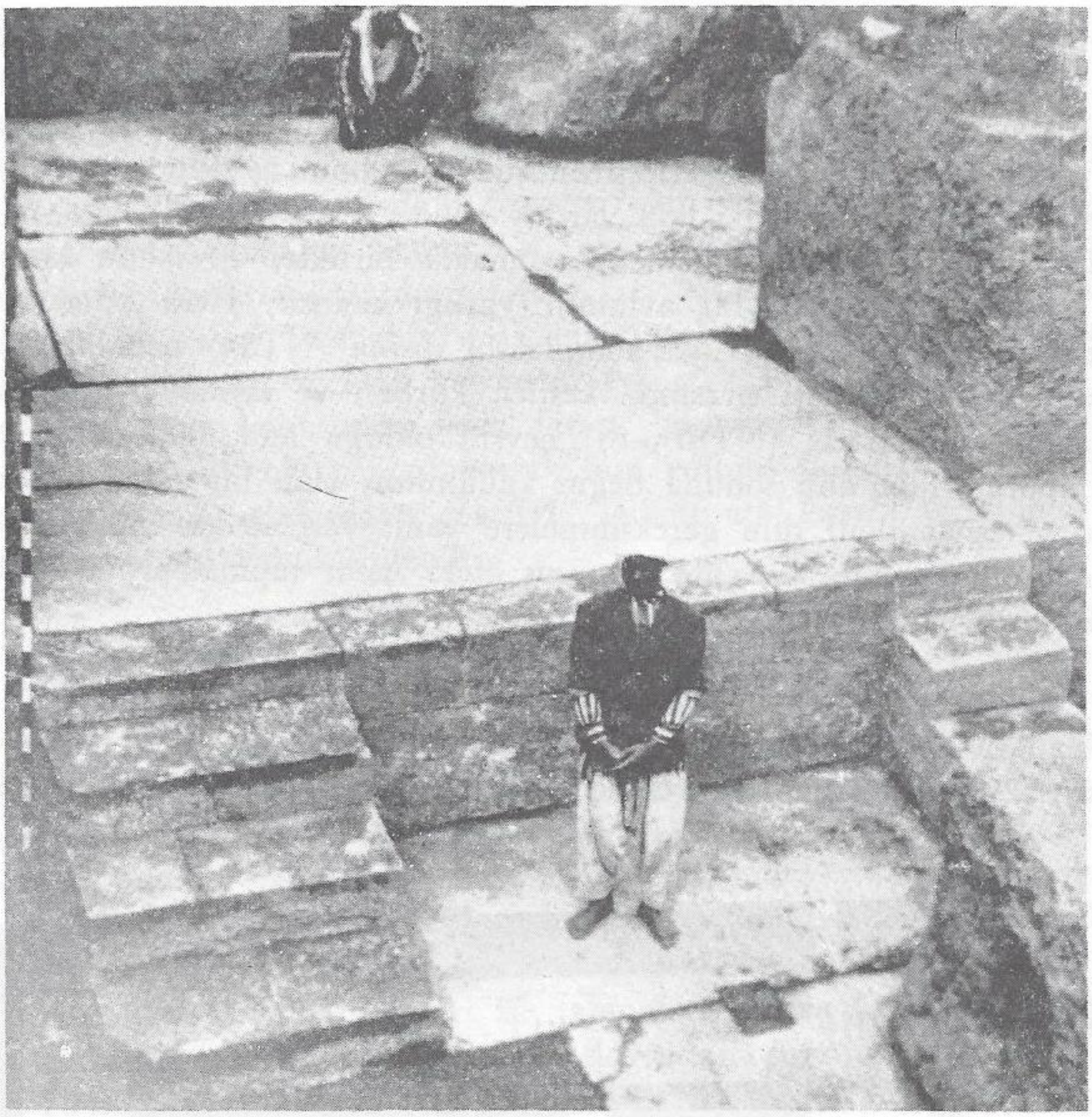

89. Kalhu Nabu adyton'u.

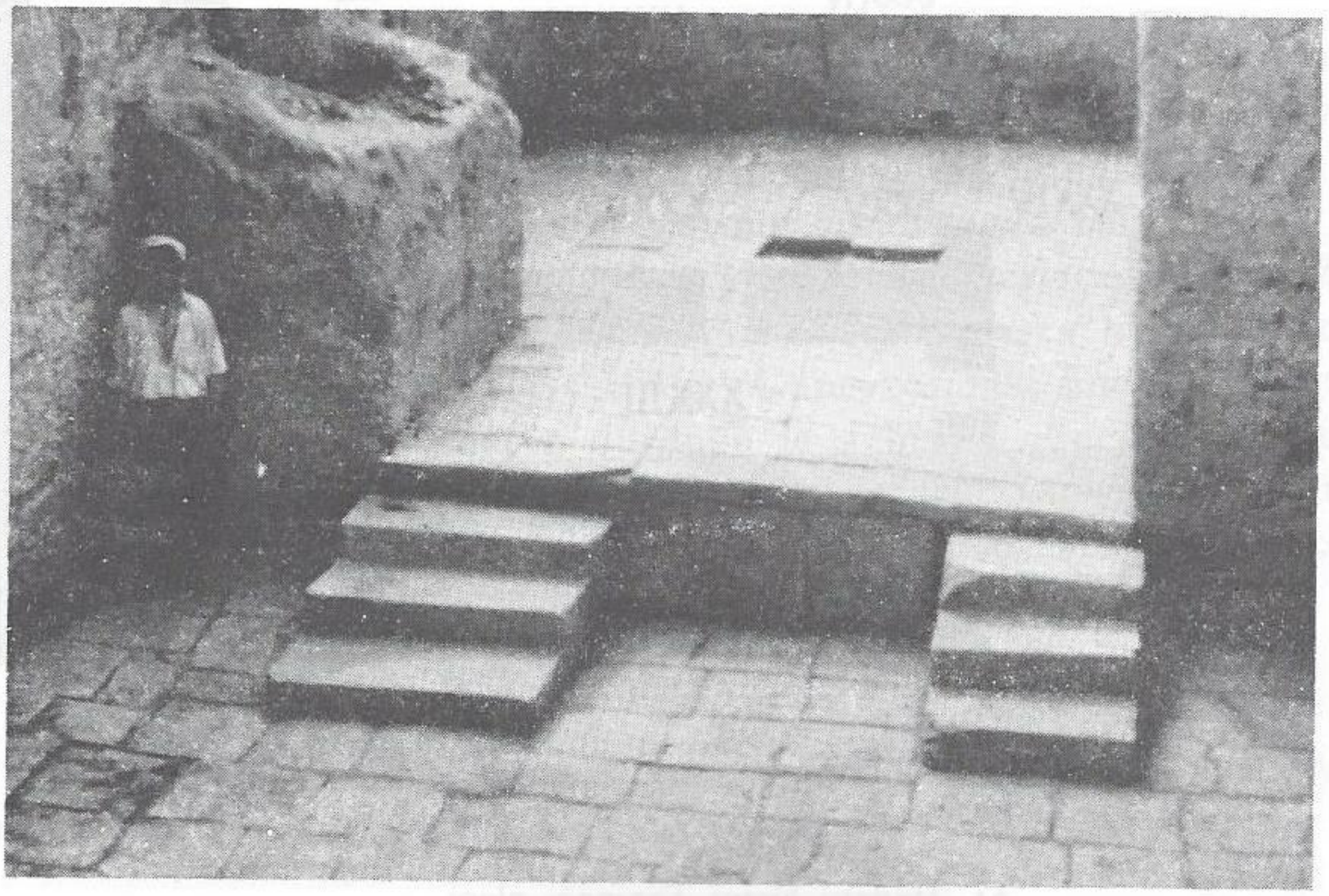

90. Kalhu Taşmetum adyton'u.

lebilen 17.50 × 5 m. boyutlarındaki salonunda, saraylardaki gibi, girenin soluna gelecek biçimde, odanın batı kısa duvarı önüne yerleştirilmiş, kerpiçten bir taht altlığı durmaktadır. Bunun önüne ve taban üzerine taştan bir ray sistemi yerleştirilmiştir[11]. Salonun gerisinde biri banyo (NTS4) olmak üzere iki oda vardır.

İyi bir biçimde incelenememiş olmakla birlikte, *Ezida*'nın kuzeybatı köşesinde dördüncü bir avlunun varlığı kesinsir. Hem *akītu-avlusu* ve hem de doğrudan doğruya kompleksin dışına (NTS5) açılabilen bu avlunun *Akītu* törenleri sırasında kesilen kurban ve ziyafetler sırasında kullanılan mutfaklarla (NTS15–17) çevrili olduğu anlaşılmaktadır. Assur İmparatorluğu'nun sonuna değin kullanılmış olan bu erken örnek, Nabu ve eşiyle ilgili tüm gereksinmelere yanıt verebilecek bir biçimde yapılmış olduğundan, bu çifte adanmış öteki Assur tapınaklarına da örneklik etmiş olmalıdır.

Hadatu Nabu Tapınağı

Hadatu Sarayı iç avlusunun doğu kanadını boydan boya kaplayan bu kutsal yapı, alışılmış türde iç avluya açılan geniş bir ante cella

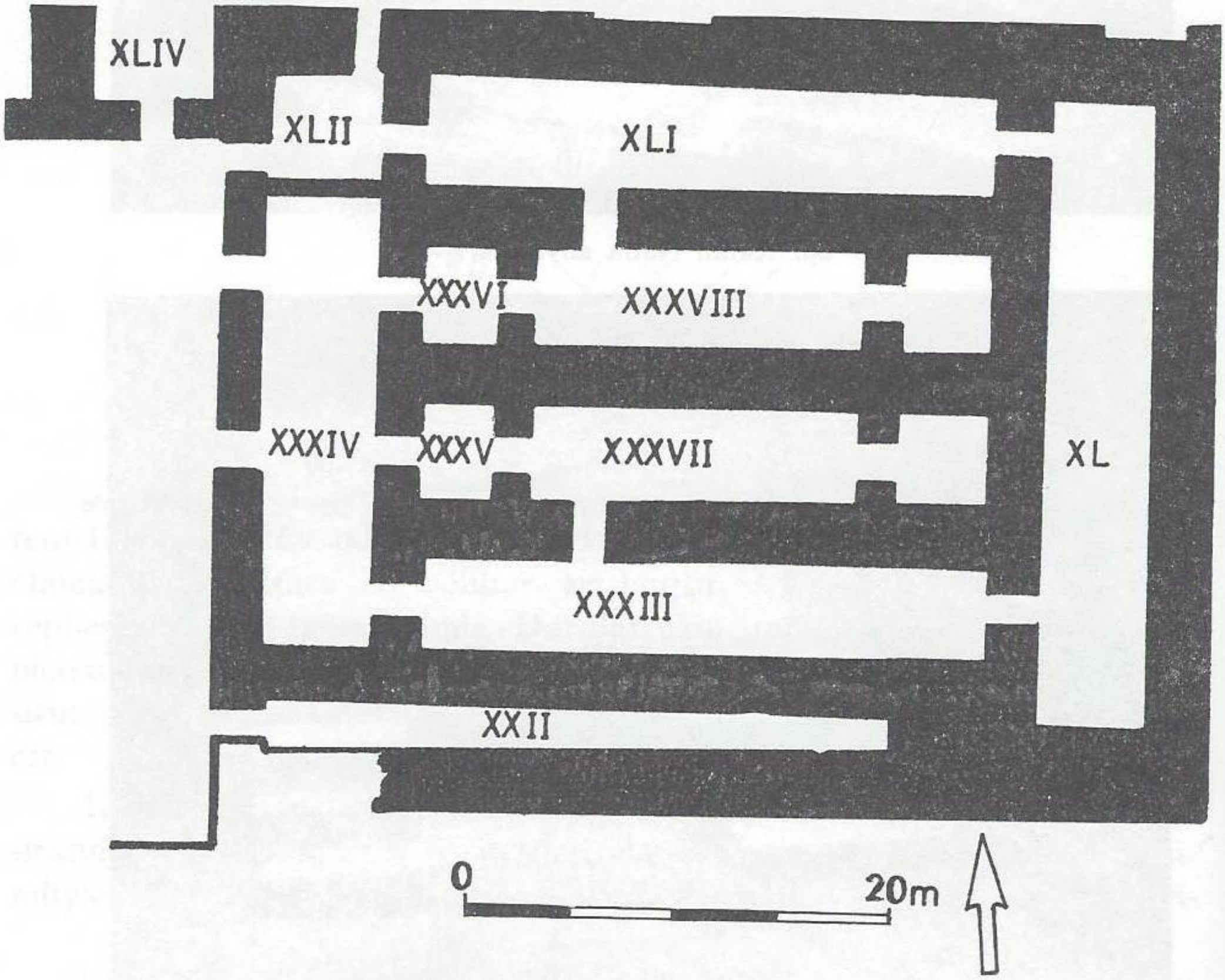

91. Hadatu Nabu Tapınağı planı.

(XXXIV), iki küçük giriş holü (XXXV–XXXVI) ve bunun gerisindeki, birbirine koşut cella'lardan (XXXVII–XXXVIII) oluşur (Res. 41, 91). Günümüze yalnızca temelleri kalabilmiş olan bu yapı, ilk açıldığı sırada mutfak ve magazin olarak yorumlanmış olmakla birlikte[12], plan açısından Assur, Kalhu, Dur-Şarrukin ve Tell Halaf'taki tapınaklardan farklı olmadığı açıktır. Söz konusu örneklerle kıyaslandığında, çevresi koridorlarla kuşatılmış (XXXIII, XL–XLI) bulunan bu kompleksi, Nabu ve eşi Taşmetum'a ait bir kutsal alan olarak niteleyen görüşlere katılmamanın zorluğu açıkça ortaya çıkar[13].

Ayrıntıları konusunda fazla birşey bilinmeyen, ancak Hadatu Sarayı'nın organik bir parçası olarak inşa edilmiş bulunan bu tapınağın, sarayda olduğu gibi, daha çok III. Tukulti-apil-Eşarra tarafından yaptırılmış olduğu kabul edilebilir.

Dur-Şarrukin Nabu Tapınağı

II. Şarru-kin'in yeni başkentini inşaası sırasında, Kalhu'daki gibi, Nabu Tapınağı'na özel bir önem verdiği açıktır. Sitadelin güneyindeki özel bir teras üzerinde, 130 × 95 m. kadar genişlikte bir alan kaplayacak biçimde kurulmuş olan tapınak, beş avlu çevresinde kümelendirilmiş 46 odadan oluşur. Sitadel meydanından bir rampayla çıkılabilen tapınak kompleksi kuzeydoğu-güneybatı yönlerine doğru konumlandırılmıştır (Res. 13, 92). Ana girişinden başka, tapınağa, bir ayağı saray terasının güney ucunda, öteki ise tapınak terasının kuzey ucundaki bir üst geçitten geçilerek, saraydan da doğrudan doğruya ulaşılabilmekteydi. Tapınak, Kalhu'da olduğu gibi, biri tanrı ve eşinin kutsal alanı, öteki ise *Akītu* törenleriyle ilgili olmak üzere, iki ana birimden oluşturulmuştur[14].

40 × 30 m. genişliğindeki dış avluya (I) kuzeyindeki ince uzun bir geçit holünden (3) girilerek ulaşılabilmektedir. Holün sitadel meydanına bakan cephe girişinin iki yanı kerpiçten yarım sütunlarla süslü kuleler ve Nabu'nun tanrısal yardımcılarının yontularıyla belirtilmiştir (Res. 93). Dış avlunun gerisinde ve yine aynı eksen üzerinde, cephesinin iki yanı sırlı tuğladan motifler ve yontularla bezeli başka bir geçit holüyle (13) girilebilen iç avlu (II) yer alır. Güneybatıdaki ana ekseni üzerinde sırlı tuğladan bir sunağın durduğu iç avlunun güney kanadında ve öndeki büyük avluyla aynı eksen üzerinde, Nabu ve eşi Taşmetum'un kutsal alanı yükselir (Res. 94)[15]. Cephesi aynen iç avlu girişindeki gibi

[12] F. Thureau-Dangin ve diğ., *ayn. esr.*, 30.
[13] G. Turner, *Iraq* 30, 1968, 63 vd.
[14] J. N. Postgate, *ayn. esr.*, 54 vd.
[15] Bu avlunun güney cephesi rekonstrüksiyonu için bkz. G. Loud — B. Altman, *ayn. esr.*, lev. 44.

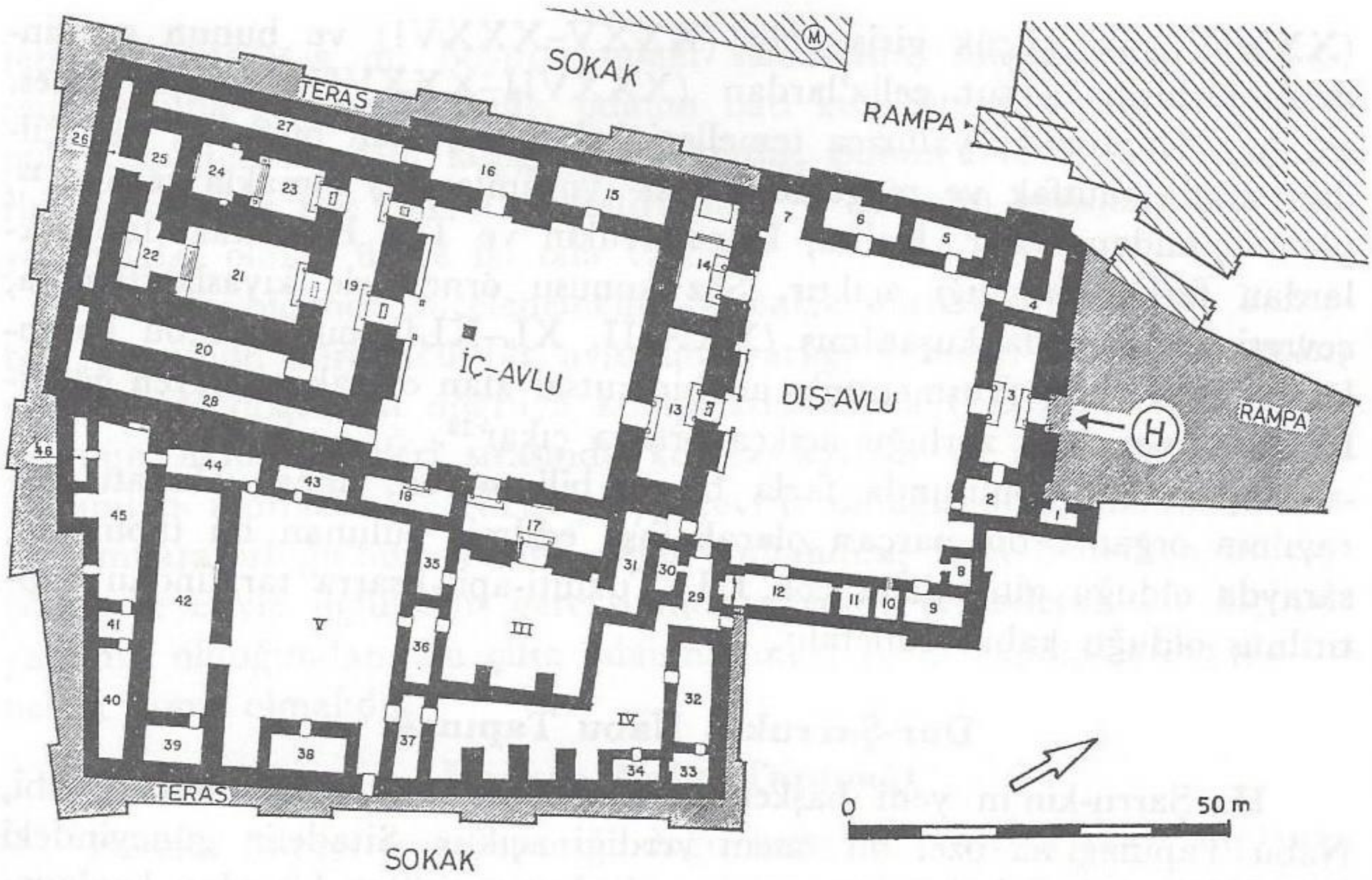

92. Dur-Şarrukin Nabu Tapınağı planı.

sırlı tuğla, yarım sütunlu kulemsi iki çıkıntı ve yontularla bezeli, tabanı taş plaka döşeli ortak bir ante cella (19) ile girilebilen iki cella'dan daha geniş olanı (21–22) Nabu'nunkidir (Res. 95). Güney ucunda altı basamakla çıkılabilen ve tanrı yontusu için hazırlanmış kerpiç altlıklı adyton'u ile bunun daha küçük, az farklı bir eşi durumundaki Taşmetum cella'sının (23–24) tabanı taş plakalarla kaplanmıştır. Her iki kutsal alanın çevresini ince uzun koridorlar (26–28) boydan boya kuşatmaktadır.

Tapınağın ikinci birimini, güneydoğudaki üç avlu çevresinde kümelenmiş *bīt akīti* törensel kesimi oluşturur. Bu kompleks içinde iki odalı (39, 42) özel daire V no.'lu avlunun güney kanadı üzerine yerleştirilmiştir. Dairedeki iki odadan büyük olanı, taht salonu olmalıdır; tüm tapınak kompleksinin en büyük hacmi olmakla birlikte, içinde Kalhu'daki gibi sabit bir taht altlığı ve ray sistemine yer verilmemiştir.

Hem iç avlu (II) ve hem de V no.'lu avludan girilebilen *akītu-avlusu*'nun (III) kuzeybatı kanadı, iç avluya açılan özel bir oda (17) ile kaplanmıştı.[16] Her iki avluya bakan girişi önündeki çıkıntıların kerpiçten yarım sütunlarla bezendiği ve tabanı taş kaplamalı bu mekanın *akītu-avlusu*'na bakan duvarına, içinde yine kerpiçten yarım sütunlu dekorasyonu olan bir niş yerleştirilmişti. Avlunun güneydoğu duvarı iki çıkıntı ile üç küçük hücreye ayrılmıştır. Bunun yanında, dış avlunun kuzeybatı köşesinde, cephesi kerpiçten yarım sütunlu çıkıntılar ve yontularla

[16] Bk. G. Loud — B. Altman, *ayn. esr.*, lev. 23/A-D.

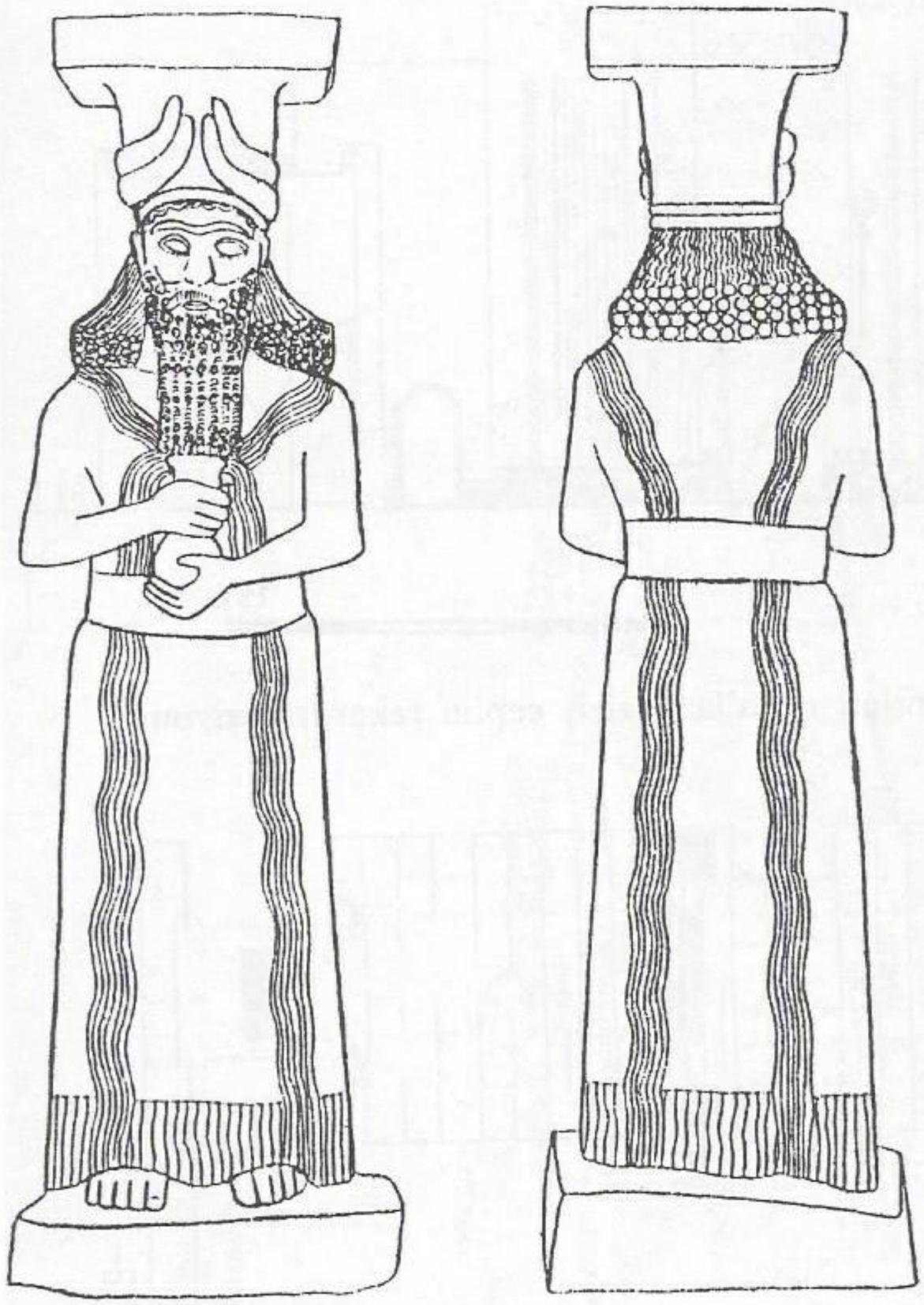

93. Nabu Tapınağı,nın girişlerindeki yontulardan biri.

bezeli, girişi ise eski Mezopotamya tapınaklarına benzer biçimde, uzun duvarlarından biri üzerine açılan geçitle sağlanmış bir cella (14) daha vardır. Tabanı taş döşeli, nişli kuzeybatı kısa tarafında üç basamakla çıkılabilen adyton'u ve bunun üzerine yerleştirilmiş kerpiçten bir yontu altlığı olan bu cella'nın işlevi konusunda hiçbir bilgi yoktur.

Dirsekli bir biçimi olan IV no.'lu avlu, kompleksin güneydoğu köşesindedir. Bunun çevresindeki odalar ise, bu bölümdeki ocak ve fırınların da gösterdiği üzere, tapınağın mutfak kesimini oluşturuyordu.

Genel düzeni açısından Dur-Şarrukin Nabu Tapınağı'nda dış avlu, iç avlu ve kutsal alanların aynı eksen üzerine konumlandırılmış oluşu bu kompleksi daha çok Balawat'taki Mamu Tapınağı'na yaklaştırır (Res. 85). Ancak gerek Kalhu (Res. 87) ve gerekse söz konusu Dur-Şarrukin Nabu tapınaklarından anlaşılacağı üzere, Yeni Assur döneminin büyük dinsel komplekslerinde, kutsal alanların yanında, zaman zaman kralın ya da temsilcisi olarak *hazannu* adlı görevlinin hazır bulunduğu *Akītu* törenlerine ilişkin bölümler ön sırayı almaktaydı (Res. 96).

Dur-Şarrukin Sibitti Tapınağı

II. Şarru-kin'in Dur-Şarrukin'de kurduğunu bildirdiği tapınaklar arasında adı anılmayan Sibitti Tapınağı, aşağı kentte, 7 no.'lu kapı ile sitadelin güneybatı kapısı (A) arasında yer alır (Res. 12, 97).

Tapınak alanına kuzeydoğudaki, kısmen açılmış geniş bir ante odasından girilir. Bu oda 23.50 × 23 m. boyutlarındaki, tabanı tuğla levhalarla döşeli bir avluya açılır. Cella avlunun güneybatı kanadı üzerine

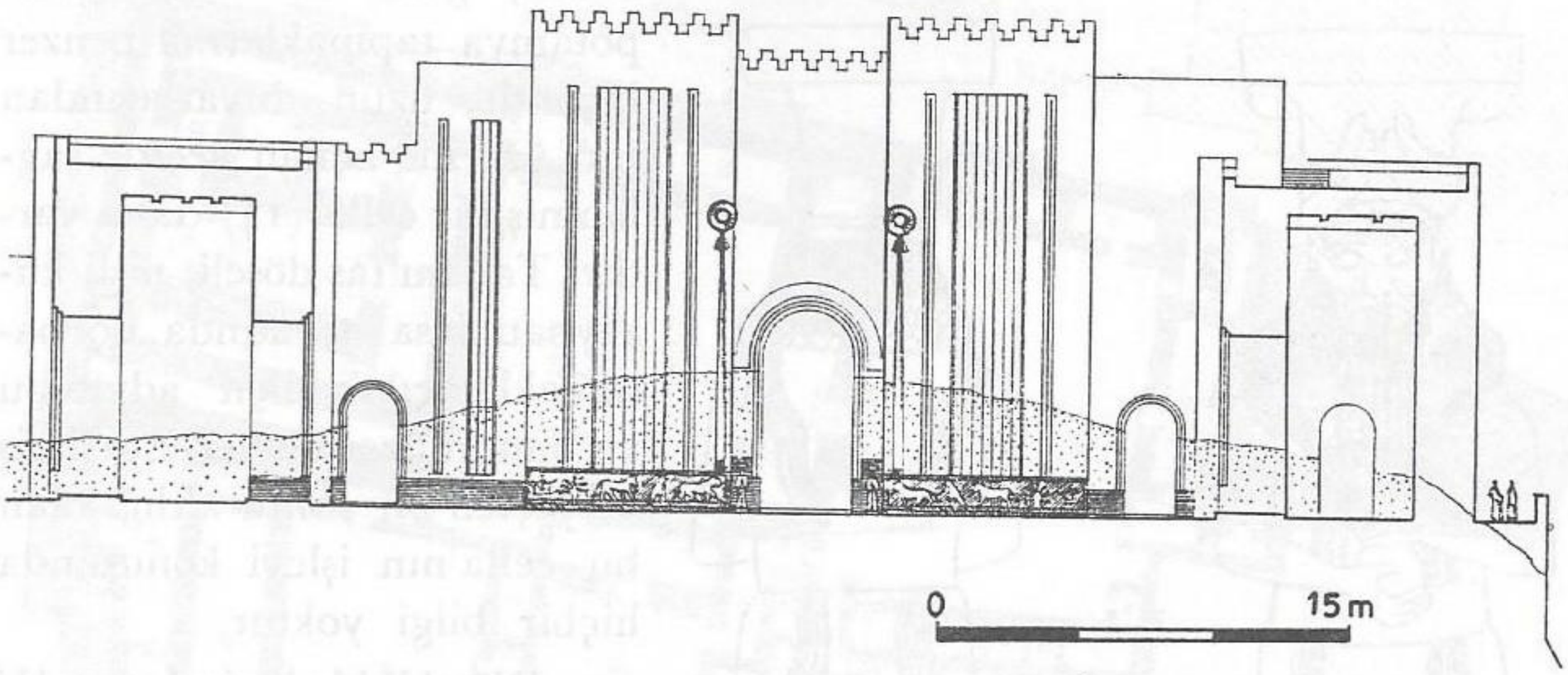

94. Nabu Tapınağı iç avlusundan cella'lara giriş cephe rekonstrüksiyonu.

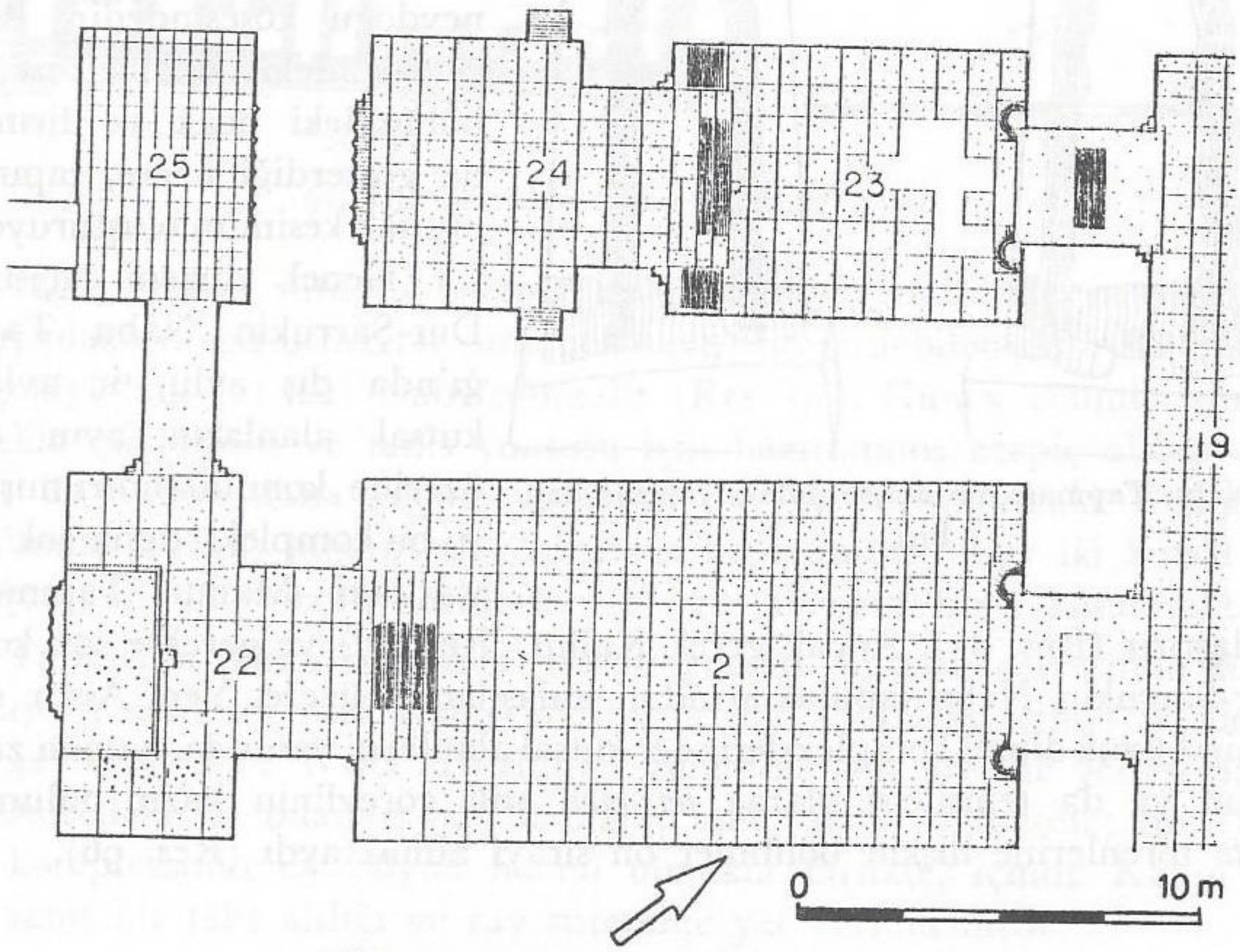

95. Nabu ve Taşmetum cell'larının planı.

yerleştirilmiştir. Girişi iki çıkıntıyla belirtilmiş olan cella'ya, alışılmışın dışında bir ante cella olmaksızın doğrudan doğruya girilebilmektedir. Eski Mezopotamya örneklerinde olduğu gibi aksial bir planlama anlayışına sahip olmayan cella'nın düzeni öteki örneklerden farklı değildir[17].

23.50 × 6.50 m. kadar boyutlarında ve tabanı üzerinde II. Şarrukin'in yazıtları bulunan tuğla levhalarla döşeli cella'nın kuzeybatı kısa

[17] F. Safar, *Sumer* XIII, 1957, 219 vdd.

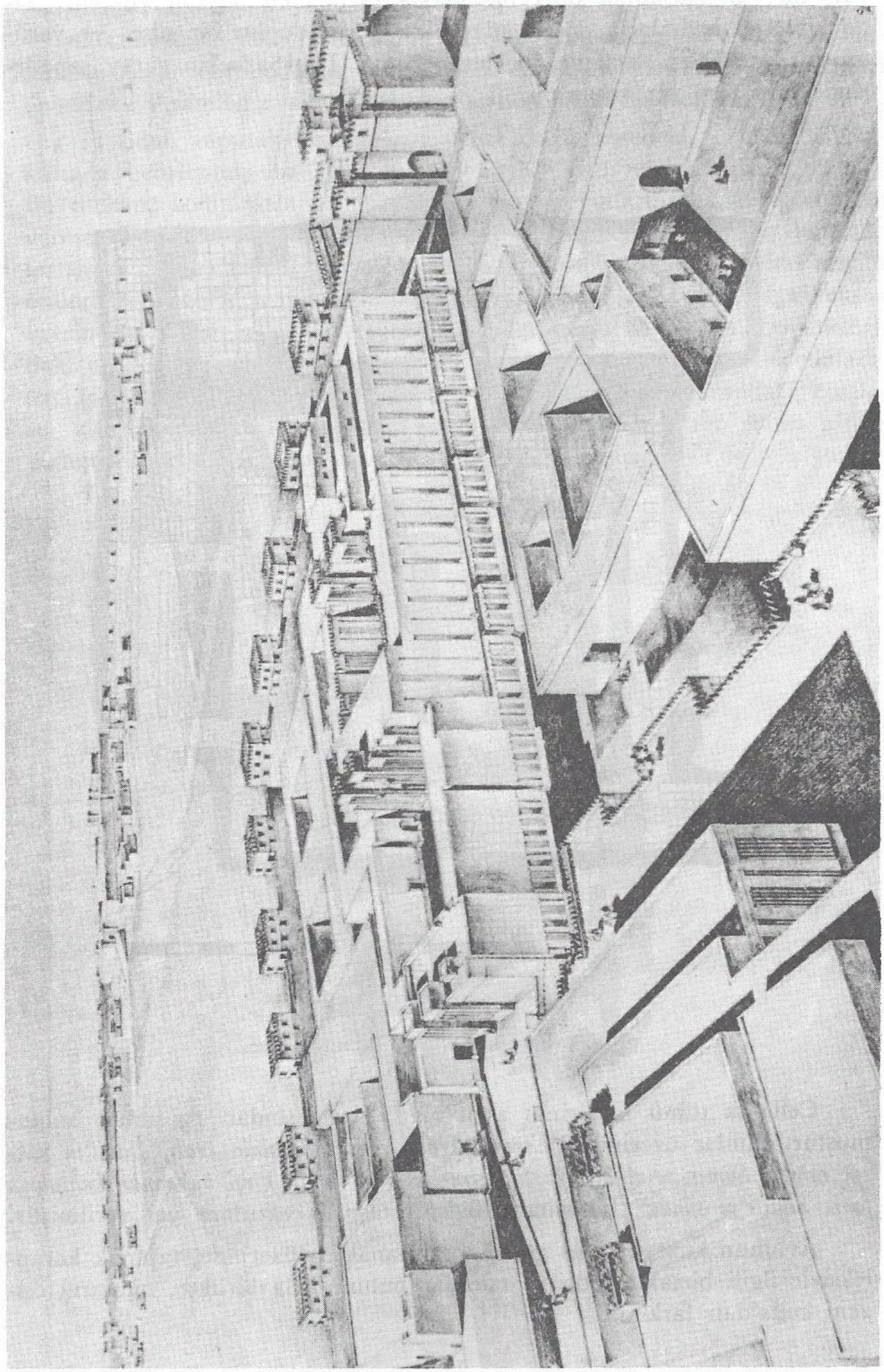

96. *Ziggurat*'tan Nabu Tapınağı'nın görünüşüne ilişkin bir rekonstrüksiyon.

yüzünde, kireçtaşından dört basamakla çıkılabilen adyton yükselir. Yine kireçtaşı levhalarla döşeli adyton'un gerisinde ise bir nişe yer verilmiştir. Bu düzen, aşağıda inceleyeceğimiz, Dur-Şarrukin saray şapellerindekinin tam bir koşutudur.

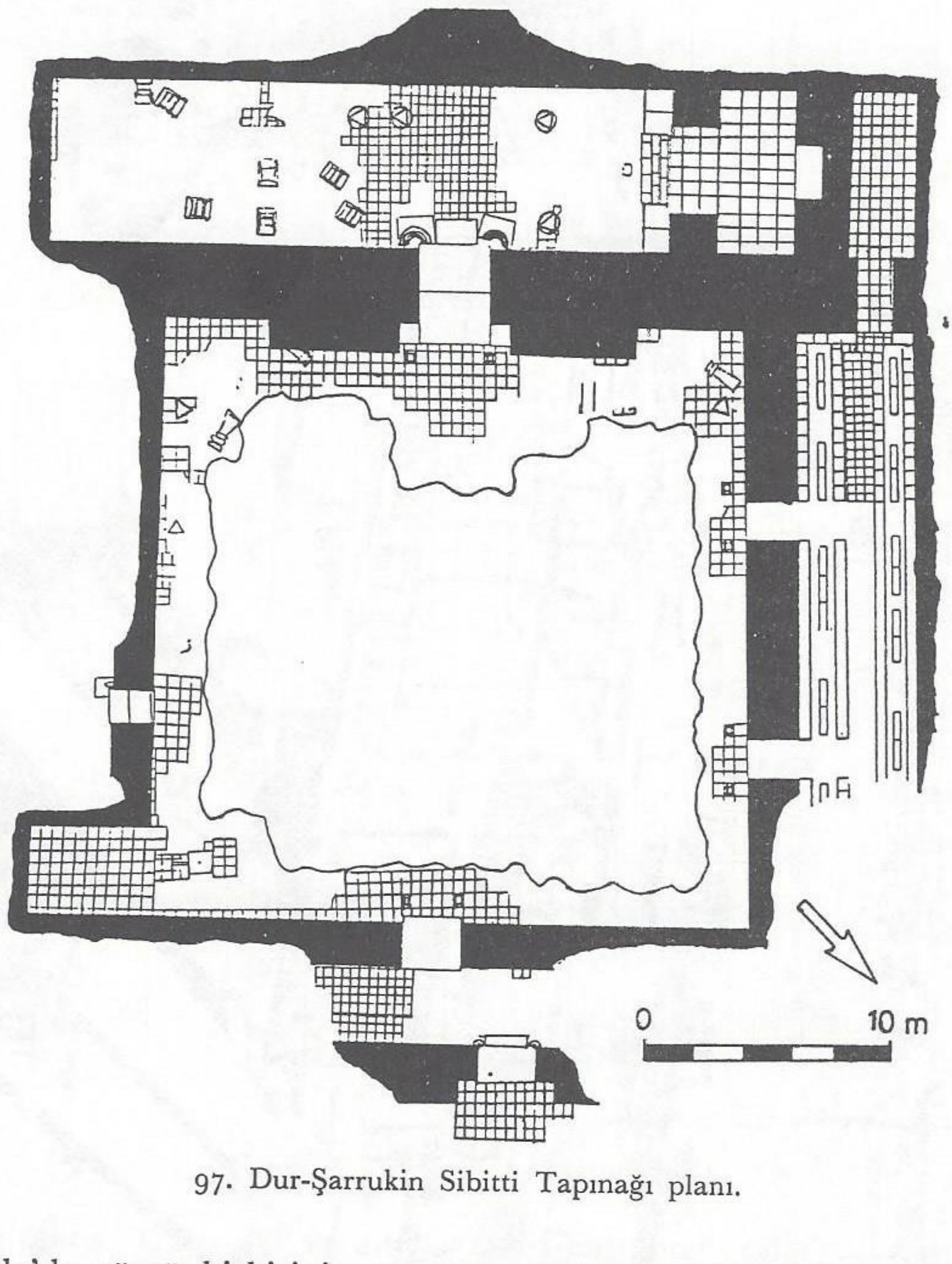

97. Dur-Şarrukin Sibitti Tapınağı planı.

Cella'da tümü birbirinin aynı olan, kireçtaşından 13 sunak bulunmuştur. Bunlar üzerinde "*Evrenin kralı, Assur ülkesinin kralı, Babil'in yüksek rahibi, Sumer ve Akkad kralı Şarru-kin (bu sunağı) eşi bulunmaz kahraman tanrı Sibitti'ye sundu*" biçiminde ifadeler taşıyan yazıtlara yer verilmiştir.

Avlunun kuzeybatı ve güneydoğu kanatları üzerinde, tapınak kompleksiyle ilgili birtakım oda ve salonlar bulunmakla birlikte, bunların düzeni cella'dan farklıdır.

Guzana Kent Tapınağı

Günümüzde Tell Halaf adını taşıyan Guzana'nın 9. yüzyılın sonlarında Assur egemenliğine girmesinden sonra, aşağı kentin batı surları önündeki, Aramiler'e ait kutsal alanların üzerine inşa edilmiştir.

13 odalı tapınak kompleksine kuzeydoğu köşedeki, cephesi iki çıkıntıyla belirlenmiş bir geçit holünden (K) girilmektedir (Res. 98–99). Bu mekan, kompleksin 24 × 21 m. kadar boyutlarındaki, düzgün plan vermeyen avlusuna açılır. Çevresine çeşitli odalar yerleştirilmiş bulunan bu avlunun batı kanadındaysa kutsal alan bulunmaktadır. Kutsal alanın önündeki 10.20 × 3 m. boyutlarında geniş ante cella (D), aynı eksen üzerindeki derin cella'ya (A) girişi sağlar. 13.90 × 5.95 m. boyutlarındaki cella'nın batı kısa tarafında, iki yandan yedişer basamakla çıkılabilen adyton yükselir. Adyton'a çıkan basamakların iki yanındaki köşelere, alçak postamentler üzerine konulmuş bazalttan birer sütun altlığı yerleştirilmiştir. Cella'nın kuzeydoğusundaki geçitten 11.65 × 4.50 m.

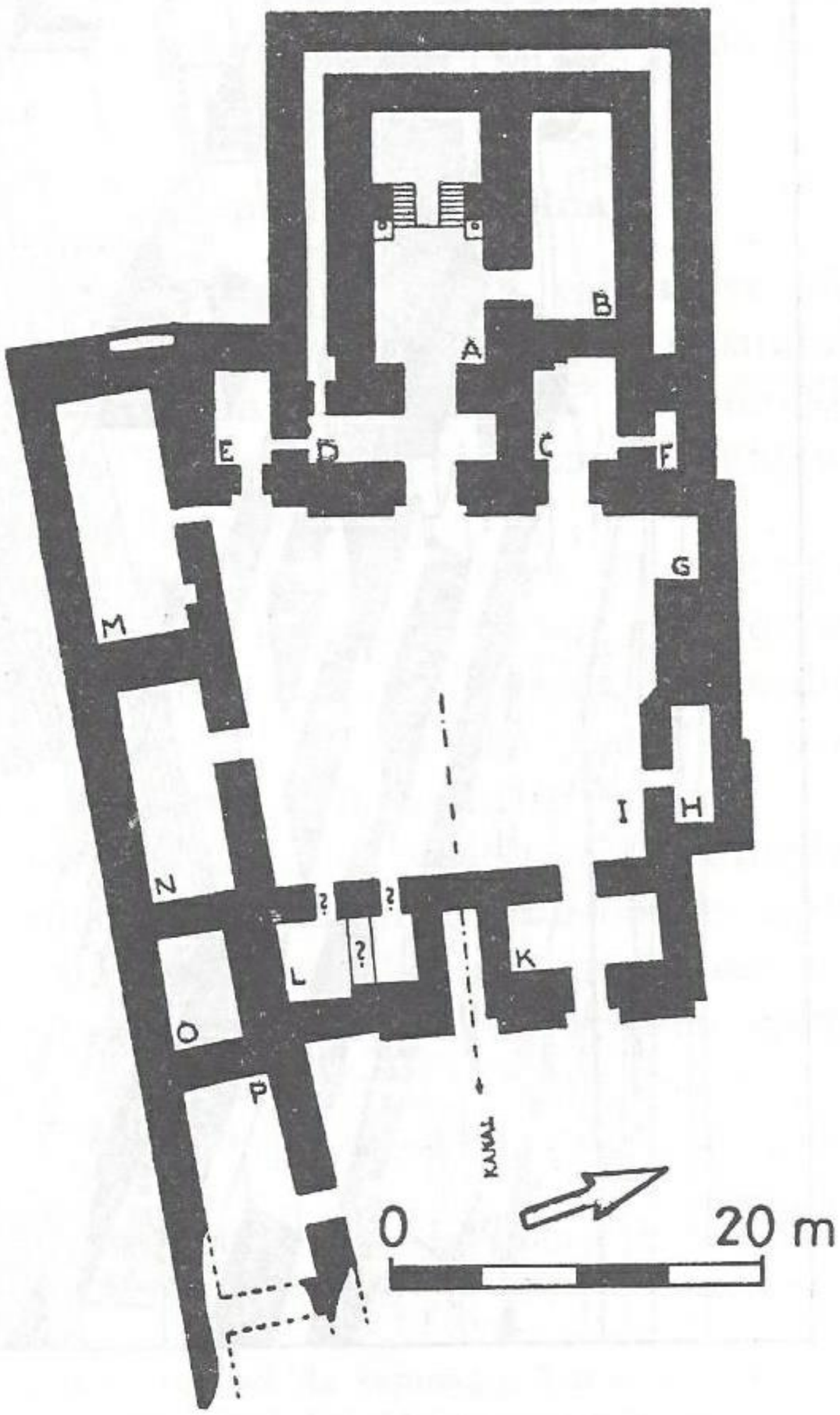

98. Guzana Kent Tapınağı planı.

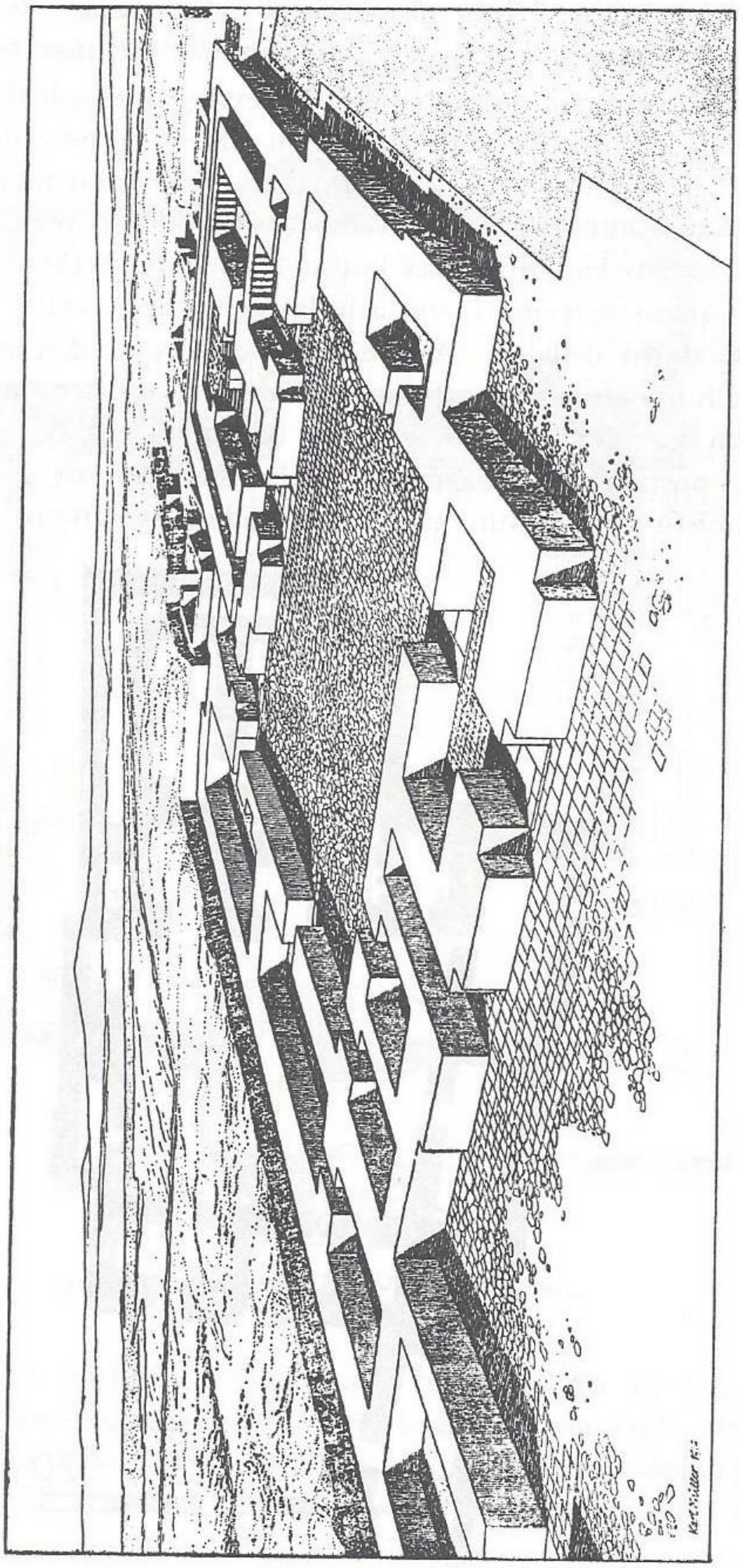

99. Guzana kent tapınağı izometrik görünümü.

boyutlarındaki başka bir cella'ya (B) girilmektedir. Bunun batı kısa duvarında kerpiçten yarım sütunlu bir panoya yer verilmiştir ki, bu Dur-Şarrukin'deki tapınak ve saray şapellerinin cella'larında görülenlerin aynıdır. Kutsal mekanlar üç taraftan 1.10 m. genişliğindeki koridorlarla kuşatılmıştır. Anlaşılacağı üzere, Guzana Kent Tapınağı ana cella'daki sütun altlıkları dışında, genel planı açısından klasik örneklerin daha küçük boyutlu bir devamı gibidir.

Tapınağın hangi tanrıya ya da tanrılara adandığı konusu açık olmamakla birlikte, yan yana iki cella'nın varlığı bunun da Nabu ve eşi Taşmetum'la ilgili olabileceğini düşündürmektedir.

Guzana Kent Tapınağı'nın yapım tarihi konusunda bir görüş birliği yoktur. R. Naumann[18] Assur'daki Nabu ve Dur-Şarrukin tapınaklarıyla karşılaştırmalarda bulunarak kompleksi 7. yüzyıla tarihlemiş, M. Mallowan[19] ise 8. yüzyılı ve hatta III. Adad-nirari dönemini benimsemiştir. Ancak Kalhu Ezida'sında kerpiçten yarım sütunlarla oluşturulmuş bezeme ögesine II. Şarru-kin dönemi eklentileri dışında rastlanmamış oluşu, bu kompleksi daha çok II. Şarru-kin ya da hemen onu izleyen döneme yaklaştırır.

Assur Nabu Tapınağı

Kentin kuzey kesiminde, öteki kutsal yapılar ve saraylarla birlikte yükselen Nabu Tapınağı 7. yüzyılın sonlarında, imparatorluğun son güçsüz krallarında Sin-şar-işkun tarafından I. Tukulti-Ninurta'nın İştar ve III. Şulmanu-aşerid'in Şarrat niphi tapınaklarının temelleri üzerine inşa olunmuştur (Res. 100–101)[20].

30 odası bulunan bu kompleks kabaca 68.57 × 55.24 m. boyutlarındaki bir alanı kaplar. Biri kuzeyde, ötekiyse güneyde olan avlular çevresindeki iki büyük birimden oluşur. Bunlardan güneydeki iç avlu, tanrı ve Assurlu eşinin cella'larının bulunduğu kutsal alan, kuzeydeki dış avlu ise *bīt akīti* denen törenlerle ilgili kesimdir[21].

Tapınağa kuzeydoğu köşedeki, cephesi iki çıkıntıyla belirtilmiş geniş bir geçit odasından (1) girilmektedir. Bu odanın gerisindeki 22 × 14 m.'lik kuzey avlusunun güneyinde kutsal alan, batısında ise *bīt akīti* denen törensel kesim yer alır. Güneydeki avluya, kuzeydoğu ana girişteki gibi geniş bir geçit odasından (10) ulaşılabilmektedir. 28 × 11.80 m. boyutlarındaki iç avlunun doğu ve güney kanatları irili ufaklı birtakım

[18] F. Langenegger — K. Müller — R. Naumann, *Tell Halaf II*, 1950, 403.

[19] *ayn. esr.*, 266 ve not 55.

[20] *LAR* II 1154, 1159.

[21] W. Andrae, *ayn. esr.*, 122 vd.'da tapınağın kuzey kesimini "İştar kutsal alanı" olarak tanımlamışsa da bu görüşünü destekleyen yeterli kanıt yoktur; krş. J. N. Postgate, *ayn. esr.*, 55 vd.

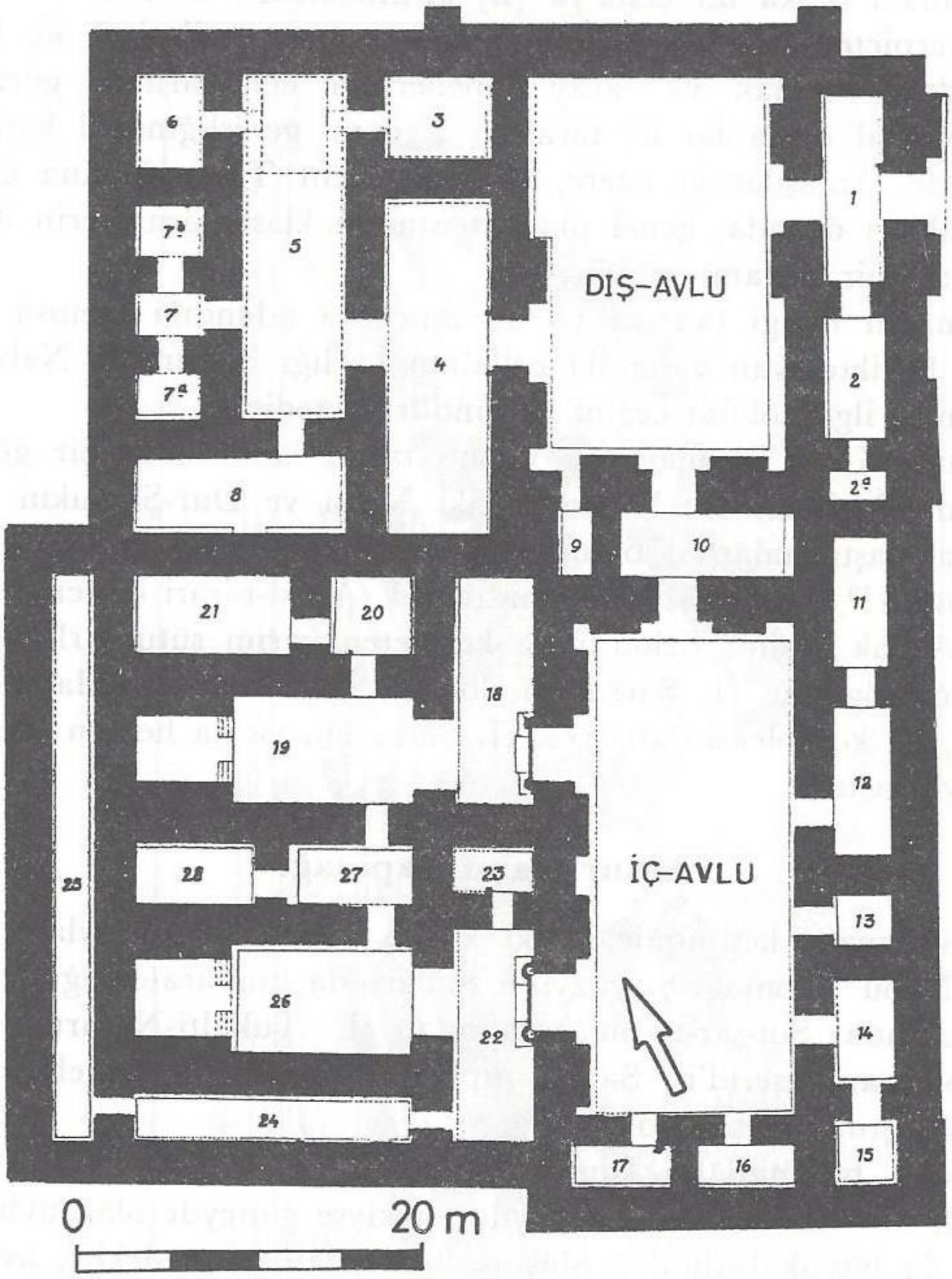

100. Assur Nabu Tapınağı planı.

odalarla (11–17), batı kanadı ise Nabu ve eşi Taşmetum'un kutsal alanlarıyla kuşatılmıştır. Tüm tapınak alanında olduğu gibi tabanı tuğla levhalarla döşeli olan kutsal alanlar, alışılmış olduğu üzere, aynı eksen üzerindeki geniş birer ante cella (18. 22) ile derin birer cella (19, 26) ve bunların gerisindeki, üçer çiftli basamakla çıkılabilen birer adyton'dan meydana getirilmiştirler; güney ve doğu kenarlarında dar ve uzun iki koridor (24–25) uzanmaktadır.

Tapınağın ikinci birimini oluşturan *bīt akīti* kesimine, dış avlunun batı kanadındaki, 22.50 × 6 m.'lik bir geçit mekanından (4) girilebilmektedir; bunun gerisinde dar fakat uzun bir avlu (5) ile olasılıkla *akītu odaları* (7–7a-b) sıralanırlar. Günümüze iyi durumda gelmemiş olan bu tapınak hakkında daha fazla birşey söylenemez. Ancak küçük

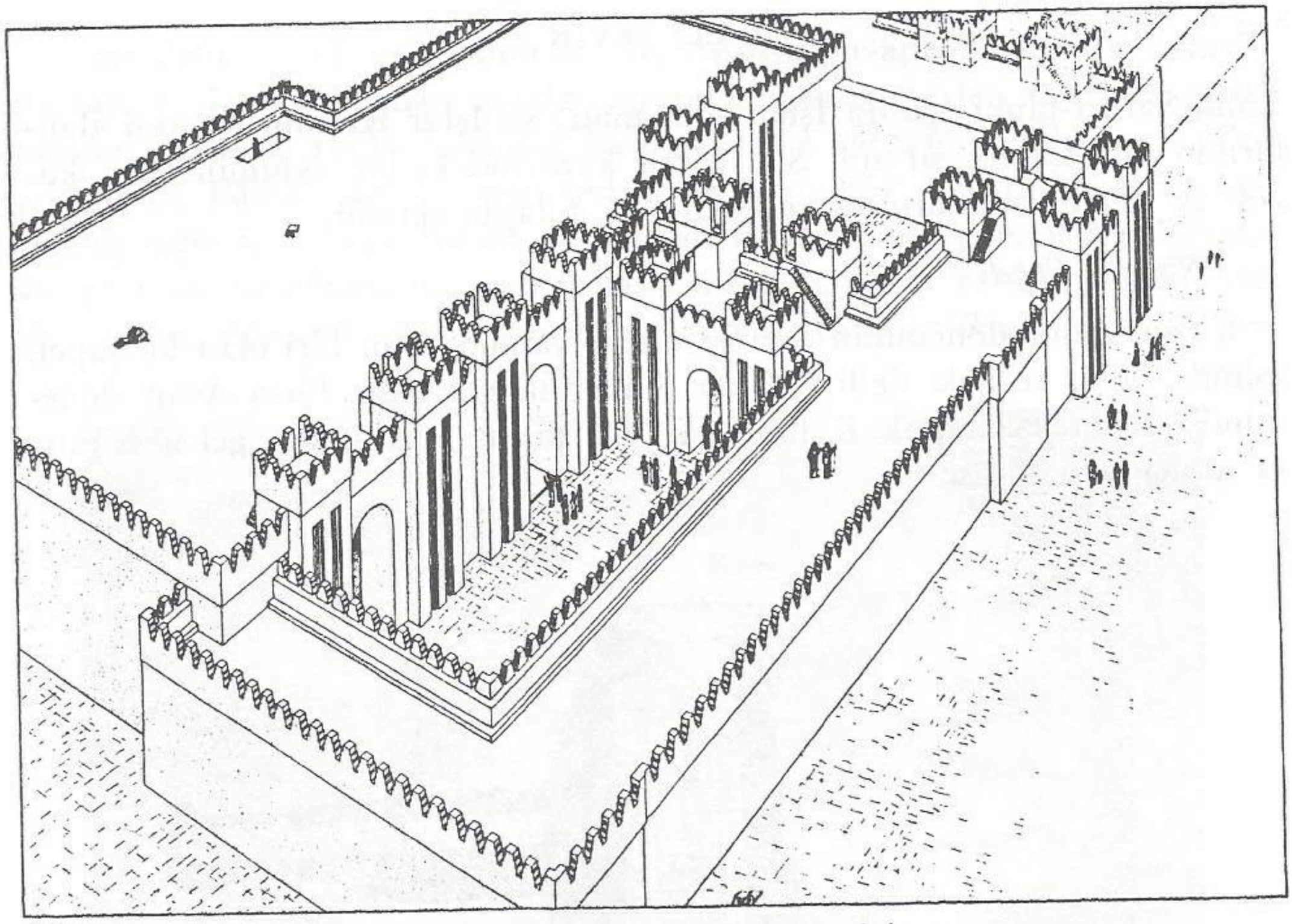

101. Assur Nabu Tapınağı rekonstrüksiyonu.

boyutlu tutulmuş olmasından doğan kimi ayrıcalıklar bir yana bırakılacak olursa, bu tapınağın daha çok Sin-şar-işkun tarafından onartıldığı bilinen Kalhu Ezida'sı örnek alınarak yapılmış olabileceği görüşü benimsenebilir.

Kalhu Saray Şapelleri

Yeni Assur dönemi dinsel mimarlığında bağımsız tapınak komplekslerinin yanında ikinci kümeyi, yukarıda da belirtmiş olduğumuz gibi, saray şapelleri oluşturmaktadır. Söz konusu dönem öncesinde benzerlerine rastlanmayan bu toplu şapel anlayışında *ziggurat*'ın da önemli bir yeri olduğu gayet açıktır.

Kalhu sitadelinin kuzeybatı uç kesiminde, yapımına II. Aşşur-nasir-apli'nin başladığı ve oğlu III. Şulmanu-aşerid'in bitirebildiği şapeller kümesi ile *ziggurat* bu türün en eski örneği durumundadır. II. Aşşur-nasir-apli Sarayı'nın dış avlusuna bitişik olarak inşa edilmiş bulunan bu kutsal yapılar topluluğuna, saraydan, dış avlunun kuzey kanadı üzerine açılmış bir geçit ve aynı zamanda ince uzun bir koridor (2) ile ulaşılabilmektedir (Res. 9, 23). İyi bir biçimde araştırılmamış olan bu kesimde şapellerin bir avlu çevresinde kümelendikleri açıktır.

Yukarıda da belirtmiş olduğumuz gibi, II. Aşşur-nasir-apli Kalhu'da pek çok tapınak kurduğunu bildirmektedir. Bunlardan Ninurta,

Enlil, Şarrat-niphi (ya da İştar balit mati) ve İştar Kidmuru kutsal alanlarının II. Aşşur-nasir-apli Sarayı'nın kuzeyindeki bir avlunun batı, kuzey ve doğu kanatlarında yükseldikleri anlaşılmaktadır.

Ninurta Şapeli

Yeni Assur döneminin en eski dinsel yapılarından biri olan bu şapel, aslında savaş ve avla ilgili eski bir Sumer tanrısı olup, Orta Assur döneminde önem kazanarak Kalhu'nun kent tanrısı durumuna gelen Ninurta adına yapılmıştır.

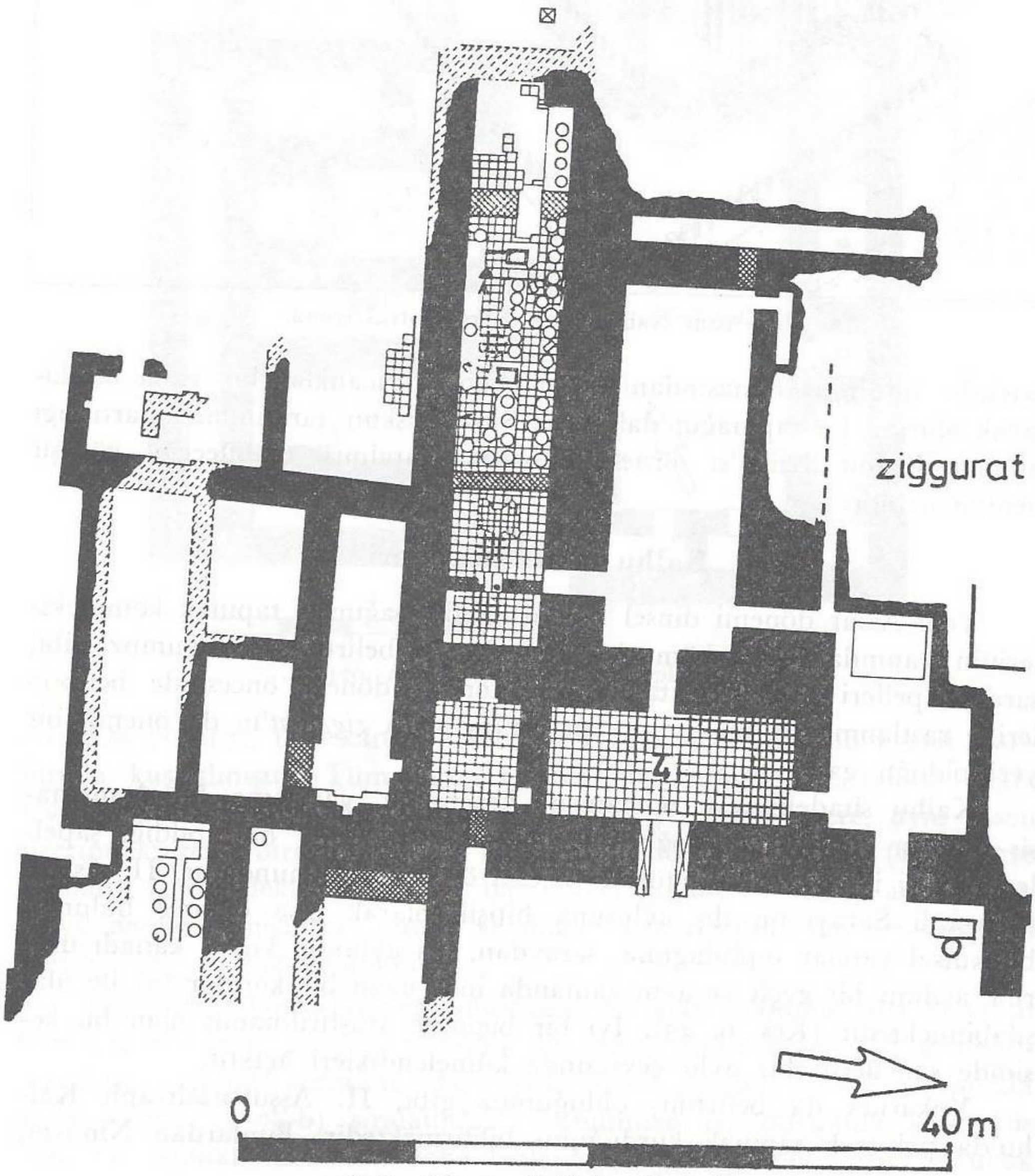

102. Kalhu Ninurta-Enlil Şapelleri planı.

Sitadelin kuzey uç kesiminde, II. Aşşur-nasir-apli Sarayı dış avlusuna bitişik olarak ve kuzey uçtaki *ziggurat*'ın güney etekleri üzerine kurulmuştur (Res. 9, 102). Tümüyle kazılmamakla birlikte, sitadelin 9. yüzyıldaki en büyük dinsel yapısı olduğu belirgindir[22]. Sırlı tuğlalarla bezenmiş cephesi doğuya bakan bu şapelin kapı geçidi, 5 m. yüksekliğinde ve 4.60 m. uzunluğunda, insan başlı arslan gövdeli kabartmalarla her iki yandan simgesel olarak güvence altına alınmıştır (Res. 103). Bu ge-

103. Kalhu Ninurta Şapeli kapı koruyucusu.

[22] Geniş bilgi için bk. M. Mallowan, *ayn. esr.*, 85 vdd.

çitten, duvarları freskolarla bezeli geniş ante cella'ya (4) ulaşılıyordu. Önündeki avluya koşut biçimde yerleştirilmiş ante cella'nın batı duvarındaki, ana girişle aynı eksen üzerine oturtulmuş ikinci bir geçitle derin cella'ya girilmekteydi. Bu geçidin iki yanında da asa taşıyan kanatlı yaratıklara ait kabartmalar duruyordu. 20 × 7 m. boyutlarındaki cella'nın batı ucundaki kısa duvarın önüne, II. Aşşur-nasir-apli'nin 325 satırlık yazıtını taşıyan, 6.40 × 4.90 m. boyutlarında ve 30 cm. kadar yüksekliğinde, sumermerinden bir levha konmuştu[23]. Bu levha kuşkusuz ki, tanrı yontusu için bir altlık görevini yapmaktaydı; gerisinde ince uzun bir koridor yer alıyordu. Cella'nın güneydoğu köşesine yakın bir açıklıktan ise şapelin deposuna ulaşılmaktaydı.

Enlil (?) Şapeli

II. Aşşur-nasir-apli Kalhu'daki dinsel yapıları anlatan yazıtlarında daima Enlil ve Ninurta için tapınak yaptırttığından söz etmektedir. Ancak bugüne değin yer tanrısı Enlil'e ilişkin tapınağın sitadeldeki yeri belirlenebilmiş değildir. II. Aşşur-nasir-apli'nin iki yazıtına göre, her iki tanrı evi bir kompleks oluşturmaktadır[24]. Ninurta Şapeli cephesinin 10. m. kadar kuzeyinde ikinci bir geçidin varlığı Layard'ın kazılarından beri bilinmektedir (Res. 102). İlki gibi doğuya bakan, insan ve koruyucu nitelikteki karışık yaratık kabartmaları, üç ayaklı bazalt bir sunak ve II. Aşşur-nasir-apli'nin görkemli stelinin (Nimrud Monoliti) süslediği bu oldukça iyi bezenmiş geçidin Ninurta'nınkinden farklı, daha küçük bir tapınım yerine açıldığı söylenebilir (Res. 104). Kanımca burası Enlil Şapeli'nin konumuna uygundur ve böylelikle Enlil Şapeli Ninurta'nınkiyle bir kompleks oluşturmaktadır. Nitekim bu küçük mekanın (cella) batı kısa duvarı önünde de bir tanrı yontusu altlığının durduğu anlaşılmaktadır. Biri büyük biri küçük kutsal alanlar düzenlemesinin yakın koşutları, daha sonra da değinilecek olan Sin-Adad ve Şamaş-Ninurta gibi Dur-Şarrukin saray şapellerinde karşımıza çıkacaktır. Anlaşılacağı gibi burada ante cella'sı olmayan kutsal bir hücre söz konusudur.

Şarrat-niphi (İştar balit mati) Şapeli

Enlil Şapeli'nin 30 m. kadar doğusunda ve avlunun kuzey kanadı üzerindedir (Res. 9, 105). Doğu-batı doğrultusunda yönlendirilmiş olan 17.30 × 7.60 m. boyutlarındaki cella'ya güneydeki uzun yüzden girilmektedir. Avluya bakan ve sırlı tuğlalarla süslü olan bu giriş, her iki yan-

[23] Bu levha üzerindeki uzun yazıtın ilk satırlarında (*ARI* II 536. [11]) "*Güçlü, her şeye kadir, ulu, tanrıların en önde geleni, görkemli (ve) kusursuz savaşçı tanrı Ninurta'ya*" ifadesi yazılıdır.

[24] J. W. Kinnier Wilson, *ayn. esr.*, 18.

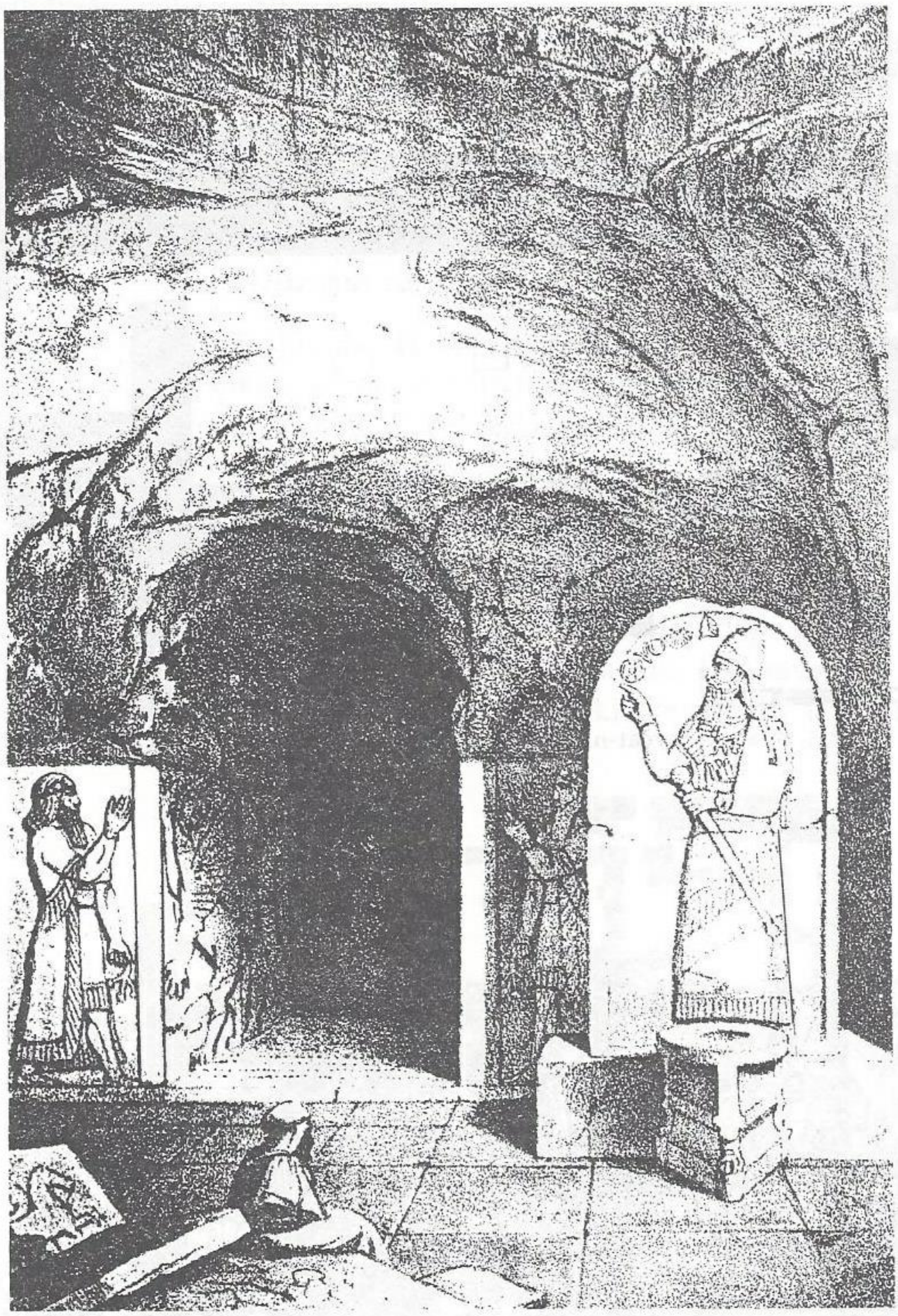

104. Kalhu Enlil Şapeli girişi.

dan 2.40 m. yüksekliğinde ve 3.90 m. uzunluğunda iki arslan kabartması tarafından simgesel korunmaya alınmıştır (Res. 106)[25]. Cella'nın batı kısa duvarı önüne 5.80 × 3.65 m. boyutlarında sumermerinden ve II. Aşşur-nasir-apli'nin hükümdarlığının ilk beş yılını anlatan yazıtlı bir

[25] Arslanlar üzerindeki yazıtın ilk satırlarında (*ARI* II 663. [11]) "*Büyük hanım, semada (ve) öteki dünyada en önde gelen, tanrıların kraliçesi, tanrıça Şarrat-niphi'ye*" ifadesi yazılıdır; ayrıca bk. R. D. Barnett, *The Nimrud Ivories*, 1975 [2], 6.

levha yerleştirilmiştir. Ante cellası olmayan bu şapel, Dur-Şarrukin'deki Sibitti ve aşağıda değinilecek olan Ea Şapeli ile birlikte, pek çok eski Mezopotamya tapınağı gibi aksial düzen göstermemesi yüzünden ilgi çekicidir.

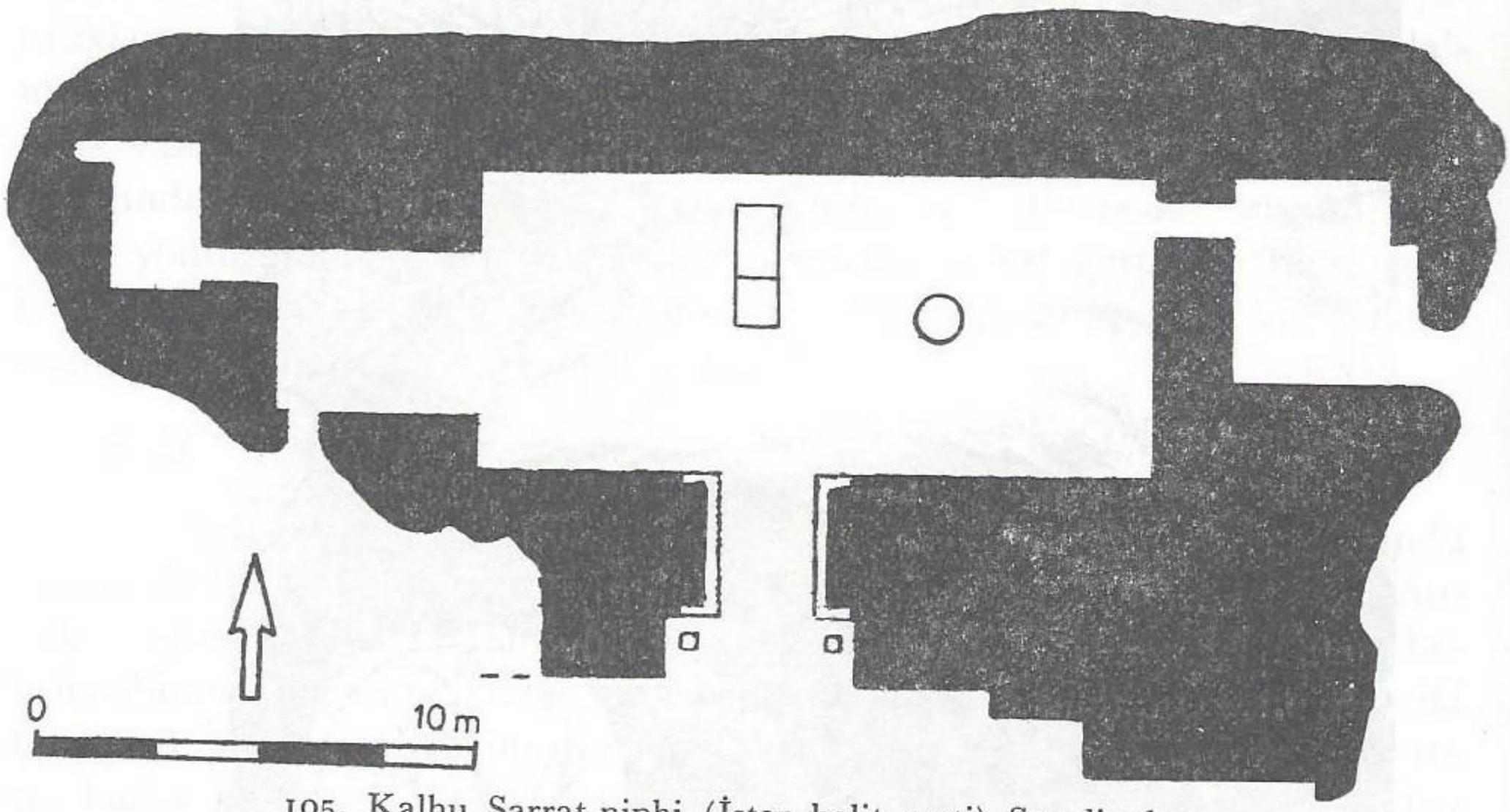

105. Kalhu Şarrat-niphi (İştar balit mati) Şapeli planı.

106. Şarrat-niphi Şapeli girişi.

İştar Kidmuru Şapeli

Kalhu saray şapellerinin belki de sonuncusunu oluşturan dördüncü kutsal yapı İştar Kidmuru adına inşa edilmiş olup, Şarrat niphi Şapeli'nin güneydoğusunda yer alıyordu. Doğu-batı doğrultusunda uzanan yapı, kuşkusuz ki, avlunun doğu kanadı üzerindeydi. Ancak ayrıntıları konusunda hiçbir bilgi yoktur[26].

Dur-Şarrukin Saray Şapelleri

Erken örneği Kalhu'da II. Aşşur-nasir-apli Sarayı'nın kuzey kesiminde karşımıza çıkan saray şapelleri anlayışının daha gelişmiş ve sistemleşmiş bir örneği de Dur-Şarrukin'dedir. II. Şarru-kin'in daha çok Kalhu'yu örnek alarak inşa ettirmiş olduğu bu kentin sitadeli içindeki sarayın güney köşesinde ve onun yapay terası üzerinde kümelendirilmiştirler (Res. 13, 43, 107).

İlk açıldığında V. Place'in "harem" olarak tanımladığı bu komplekste, eşik taşları üzerindeki yazıtlarından anlaşıldığı üzere, ay tanrısı Sin, güneş tanrısı Şamaş, sihir ve sulama tanrısı Ea, savaş ve av tanrısı Ninurta, fırtına tanrısı Adad ve tanrıça Nikkal'e ilişkin, üçü büyük, üçü

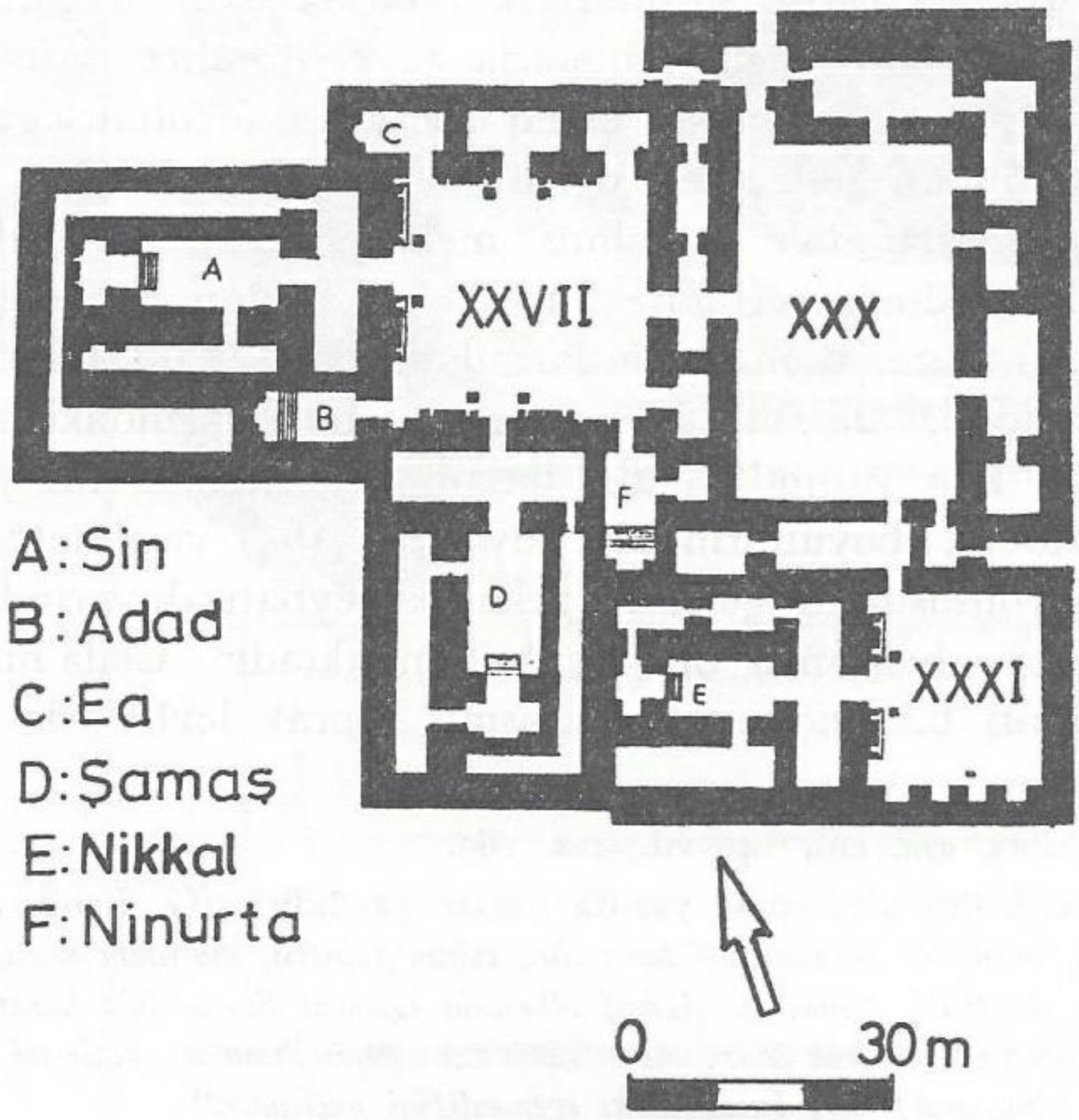

107. Dur-Şarrukin saray şapelleri planı.

[26] R. D. Barnett, *ayn. esr.*, 6 vd.

küçük altı şapele yer verilmiştir. İki avlu çevresinde toplanmış olan bu şapellerin gerisinde de *ziggurat* (XXIV) yükselir. Beş katlı ve her katı ayrı bir renge boyanmış olan *ziggurat*'a sarmal bir rampayla çıkılmaktaydı [27].

Hem sarayın giriş avlusundan ve hem de güney terasından girilebilen bu kompleks üç avlu ile bunların çevresindeki odalar ve şapellerden oluşur. Her ne kadar sarayın bir parçası olarak inşa edilmişse de, her iki birim arasındaki ilişkinin son derecede sınırlı olmasına özen gösterilmiştir. Kutsal alana, sarayın giriş avlusunun güney ucundaki ve bunun gerisindeki ufak bir odadan geçilerek girilmektedir. Çevresinde birtakım küçük odalara yer verilmiş olan en öndeki açık alan, giriş avlusu (XXX) niteliğindedir. Bunun kuzeybatı kanadı üzerindeki bir geçit mekanından, 31 × 30 m. kadar boyutlarında ve tüm kompleksin merkezi durumundaki iç avluya (XXVII) varılır. Kompleks içindeki altı şapelden beşi bu avlu çevresinde yer alır.

Sin Şapeli

Eski bir Sumer ay tanrısı olan Sin'in (Nannar) şapeli iç avlunun kuzeybatı kanadının ortasına gelecek biçimde konumlandırılmıştır [28]. Cephesi, altlık görevini yapan, ellerinde vazo tutmuş kutsal yontular (Res. 93), kerpiçten yarım sütunlu çıkıntılar ve 7 m. uzunluğunda, 1.50 m. yüksekliğindeki sırlı tuğla tablolarla gayet özenlice bezenmiştir (Res. 108) [29]. Şapel esas olarak, aynı eksen üzerine oturtulmuş geniş bir ante cella (167) ile bunun gerisindeki derin bir cella'dan (XXVI) oluşur (Res. 107–110). II. Şarru-kin'e yazılmış mektuplardan anlaşıldığı üzere [30], ahşap kanatları gümüş şeritlerle kaplı bir kapıdan geçilerek girilebilen ante cella 5.60 × 22.70 m. boyutlarındadır ve tabanı taştan plakalarla döşelidir. Buradan, önce 15.80 × 8.90 m. boyutlarındaki cella'ya, bunun kuzeybatı kısa yanındaki altı basamakla da 0.80 m. yüksekliğinde ve 8.90 × 3.40 m. boyutlarındaki adyton'a (165) varılmaktadır [31]. Adyton'un tanrı yontusunun gerisine gelen kuzeybatı duvarında, kerpiçten yarım sütunlarla bezenmiş bir niş bulunmaktadır. Cella'nın güneybatı duvarına açılmış bir geçit, tabanı pişmiş toprak levhalarla kaplı, 22.40

[27] H. Frankfort, *ayn. esr.*, 149 vd., res. 169.

[28] Şapelin eşik taşı üzerindeki yazıtta şunlar yazılıdır: (G. Loud, *ayn. esr.*, 130) "*Ey! karar veren, harikalar yaratan saf tanrı Sin, evinin yapıcısı, dünyanın kralı, Assur ülkesinin efendisi, Babil'in yöneticisi. Sumer ve Akkad ülkesinin egemeni Şarru-kin'e kararlı vicdanınla içtenlikle bak ve erdemli yüzünü ona çevir; ona sıhhatli uzun ömür ihsan et, sülalesini sema ve yer yüzü kadar uzun kıl, (dünyanın) dört bucağındaki egemenliğini güçlendir.*"

[29] Bk. G. Loud, *ayn. esr.*, res. 99, 103; renklisi için A. Parrot, *Assur*, 1969, res. 107.

[30] *COS* 66: r. 4.

[31] G. Loud, *ayn. esr.*, res. 121–123.

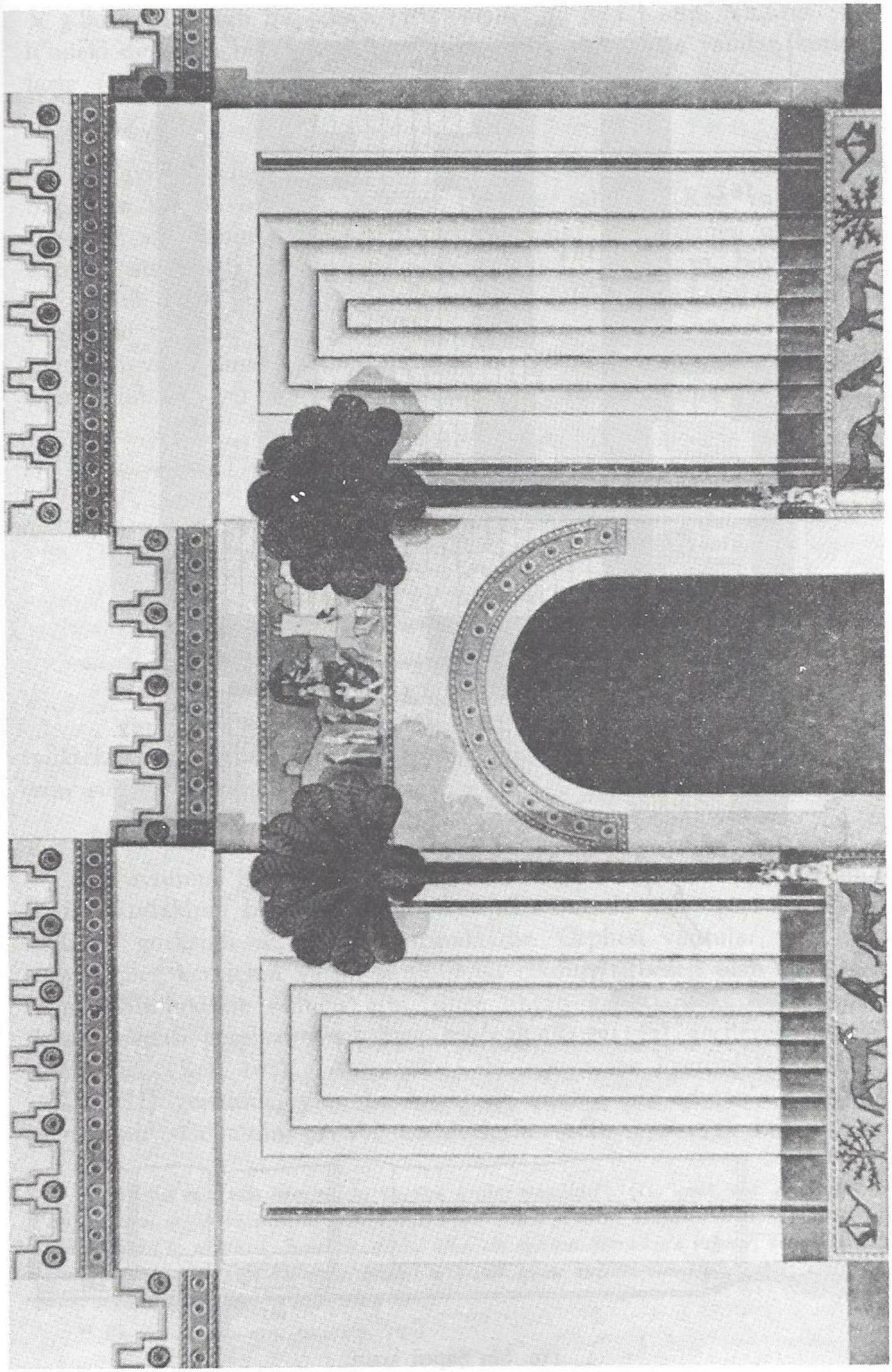

108. Sin Şapeli'nin cephe rekonstrüksiyonu.

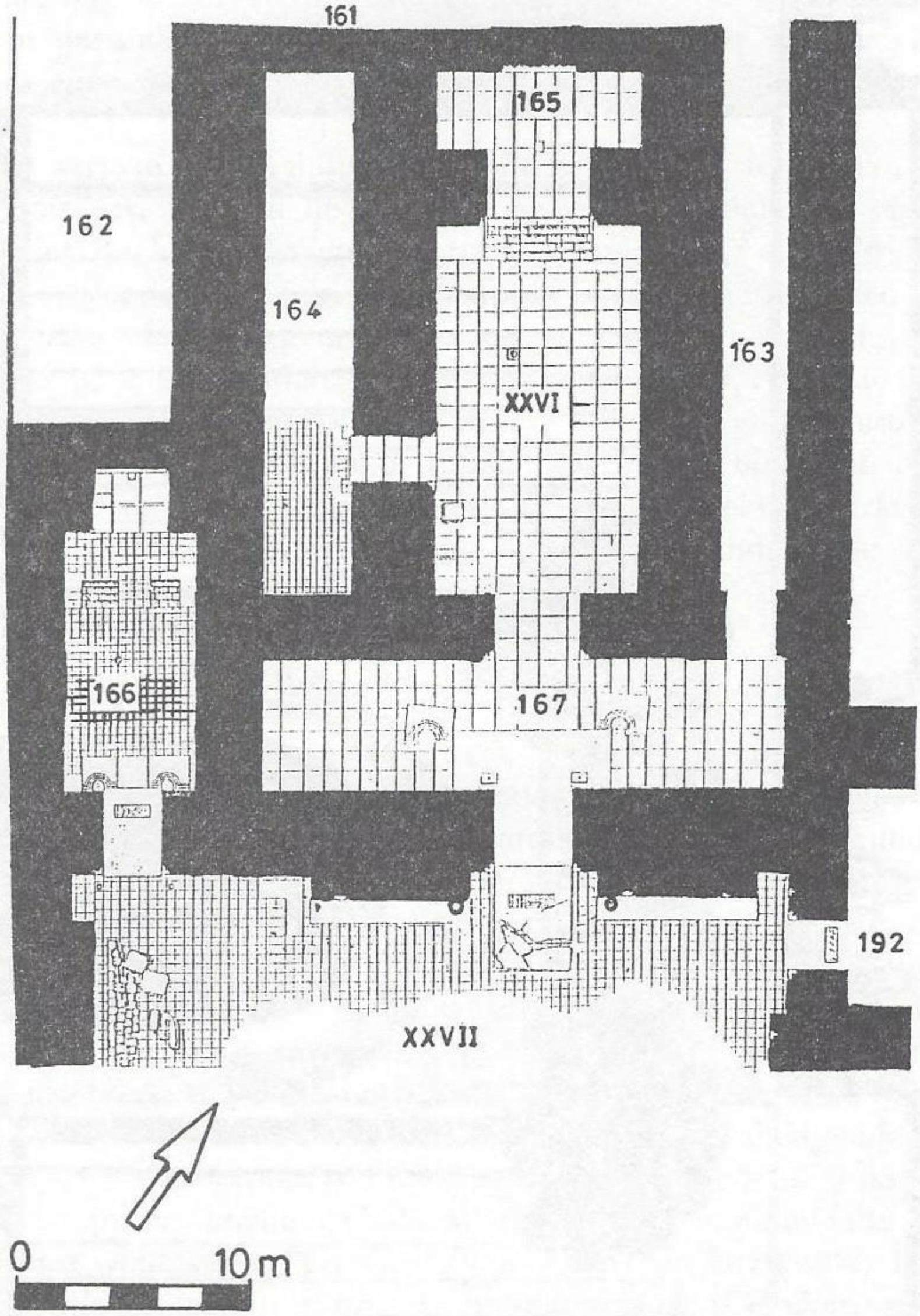

109. Sin ve Adad şapelleri planı.

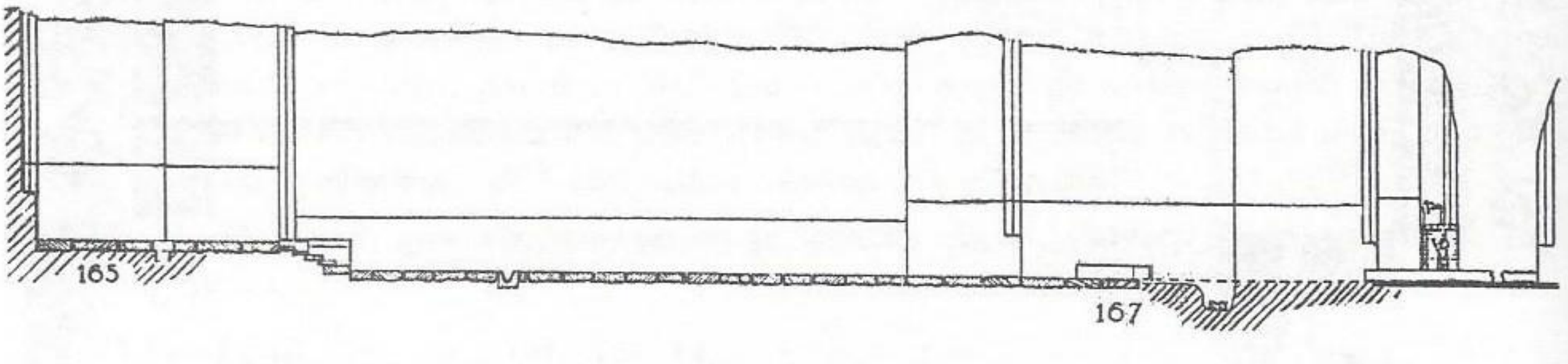

110. Sin Şapeli kesiti.

× 3.80 m.'lik uzun bir odaya (164) açılır. Bu oda Kalhu Ninurta Şapeli'ndeki deponun bir kopyasıdır. Bundan başka şapel üç yandan koridorlarla (161–163) kuşatılmıştır.

Adad Şapeli

İç avlunun batı köşesindeki bu küçük kutsal yapı, yanındaki Sin Şapeli'ne kıyasla oldukça sade bir cepheye sahiptir (Res. 107, 109)[32]. Girişinin sağ yanında kerpiçten yarım sütunlu bir bezemesi olan kutsal alanda, ante cella'ya yer verilmemiştir. 11.10 × 5.70 m. boyutlarındaki, tabanı tuğla plakalarla döşeli cella'nın (166) kuzeybatıdaki kısa yanında iki taraftan beşer basamakla çıkılabilen 0.60 m. yüksekliğinde bir platform ve bunun gerisinde de 3.30 m. genişliğinde ve 2.60 m. derinliğinde bir nişe yer verilmiştir (Res. 111)[33]. Nis platformdan 1 m. daha

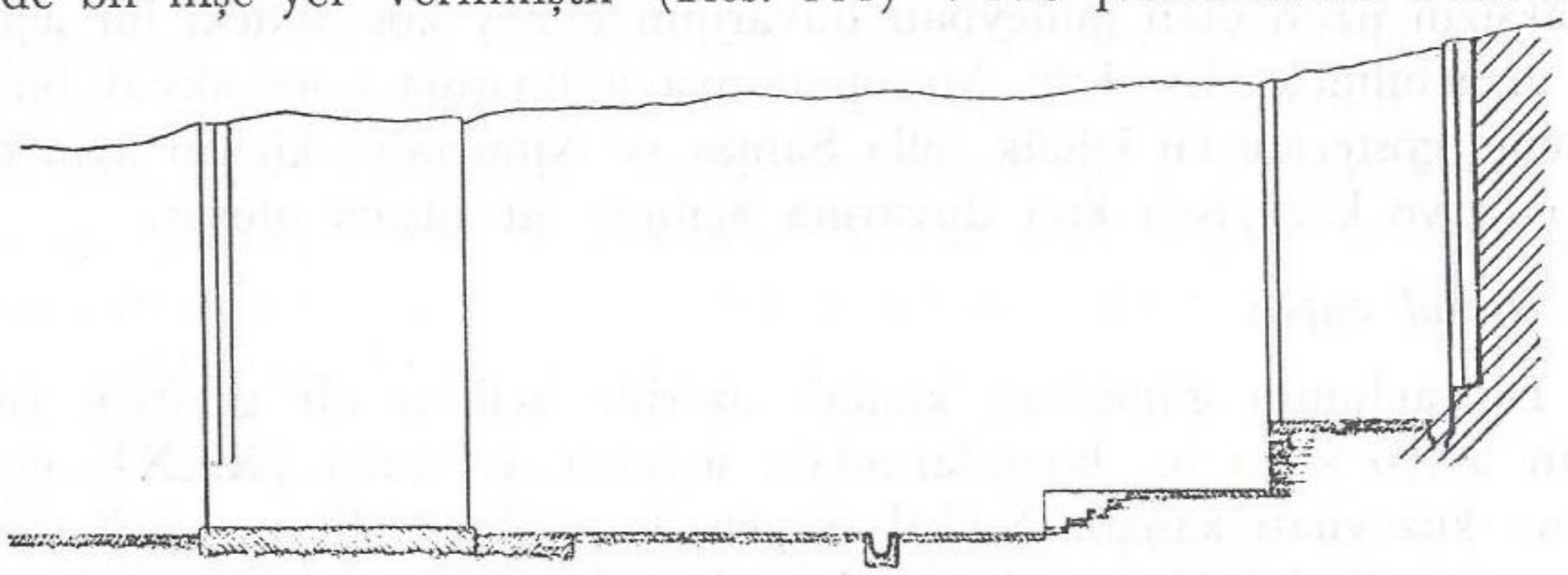

111. Adad Şapeli kesiti.

yüksektedir ve arka duvarı, alışılmış olduğu üzere yine kerpiçten altı yarım sütunla bezenmiştir.

Şamaş Şapeli

İç avlunun güneybatı kanadı, ufak tefek kimi farklılıklar dışında, kuzeybatıdakinin bir tekrarından ibarettir. Burada ana ögeyi Şamaş Şapeli'nin görkemli cephesi oluşturmaktadır. Cephesi yontular, sırlı tuğla tablolar ve kerpiçten yarım sütunlu iki çıkıntıyla bezeli olan bu şapele, aynen Sin'inkinde olduğu gibi, önce ahşap kanatları gümüş şeritlerle bezeli olması gereken geniş bir ante cella'dan (172) geçilerek girilebilmektedir (Res. 107). Ante cella ile aynı eksen üzerindeki cella'nın (XXVIII) gerisinde, yine basamaklarla çıkılan bir adyton'a (169) yer verilmiştir. Cella'nın çevresi koridorlarla (168, 170–171) kuşatılmıştır.

[32] Şapelin eşik taşı üzerindeki yazıtta şunlar yazılıdır: (G. loud, *ayn. esr.*, 130 vd.) "*Ey! semanın ve yer yüzünün en önde geleni Adad, evinin yapıcısı, dünyanın kralı, Assur ülkesinin efendisi, Babil'in yöneticisi, Sumer ve Akkad ülkesinin egemeni Şarru-kin'e yağmur, bolluk ver; toprağına buğday, sebze yığ; kullarının bereket ve bolluk içinde huzurlu olmalarını sağla; tahtının temelini sağlam kıl, sülalesine uzun ömür ver.*"

[33] Bk. G. Loud, *ayn. esr.*, res. 125.

Ninurta Şapeli

İç avlunun güney köşesine sıkıştırılmış olan bu küçük kutsal yapı (173) oldukça dar bir cepheye sahiptir (Res. 107)[34]. Aynen Adad'ınkinde olduğu gibi, girişin sağındaki duvar kerpiçten yarım sütunlarla dekore edilmiştir. Ante cella'sı olmaksızın girilebilen cella'nın iç düzeni de Adad cella'sının aynıdır.

Ea Şapeli

İç avlunun kuzeydoğu kanadında farklı bir düzenlemeyle karşı karşıya gelinir. Bu kanatta avlu boyunca uzanan üç odadan kuzey köşedeki su tanrısı Ea'ya ilişkin küçük bir şapeldir (Res. 107)[35]. Komplekstekı öteki kutsal alanların aksine dikdörtgen planlı cella'ya (192) ante cella olmaksızın uzun olan güneybatı duvarının güney köşesindeki bir açıklıktan girilebilmektedir. Eski Mezopotamya anlayışına göre aksial bir düzenleme göstermeyen küçük cella Şamaş ve Ninurta'nınkilerin aynı olup, bir oda ve kuzeybatı kısa duvarına açılmış bir nişten oluşur.

Nikkal Şapeli

Dış avlunun güneybatı kanadı üzerine açılmış bir geçitten kompleksin 21.70 × 20 m. boyutlarındaki üçüncü avlusuna (XXXI) geçilir. Bunun kuzeybatı kanadı Nikkal Şapeli ile kaplıdır (Res. 107)[36]. Sin ve Şamaş şapellerininkinden biraz dar olmakla birlikte, cephesi yine sırlı tuğla tablolar, yontular ve kerpiçten yarım sütunlu iki çıkıntıyla süslüdür[37]. Aynı eksen üzerindeki geniş ante cella (180), derin cella (XXIX) ve basamaklarla çıkılabilen adyton'u (177) ile iç düzeni öteki büyük şapellerden farklılık göstermez. Assur mektuplarında, Sin ve Şamaş'ınkiyle birlikte bu şapelin ahşap kapı kanatlarının da gümüş şeritlerle bezendiği yazılıdır.

[34] Şapelin eşik taşı üzerindeki yazıtta şunlar yazılıdır: (G. Loud, *ayn. esr.*, 131 vd.) "*Ey! güçlü Ninurta, dünyanın kralı, Assur ülkesinin efendisi, Babil'in yöneticisi, Sumer ve Akkad ülkesinin egemeni, evinin yapıcısı Şarru-kin'e amacına ulaşacak uzun ömür bahşet, Esagila ve Eşarra'nın arasında saltanatını sağlam kıl; soyluluğunu arttır, yardımcılarını kusursuz yap; rakipsiz güç, yiğitlik bağışla; silahlarını kavi kıl ve düşmanlarını öldürmesini sağla.*"

[35] Şapelin eşik taşı üzerindeki yazıtta şunlar yazılıdır: (G. Loud, *ayn. esr.*, 132 vd.) "*Ey! her şeyin yaratıcısı bilge Ea, dünyanın kralı, Assur ülkesinin efendisi, Babil'in yöneticisi, Sumer ve Akkad ülkesinin egemeni, evinin yapıcısı Şarru-kin'e kaynaklarını aç, ırmaklarını verimli ve bol kıl, topraklarını sula; amacına uygun korkutucu bir güç ve engin bir zeka ver; işlerinde başarı ihsan et, muradına erdir.*"

[36] Şapelin eşik taşı üzerindeki yazıtta şunlar yazılıdır: (G. Loud, *ayn. esr.*, 133) "*Ey! hastalıkların en korkuncu ulu Nikkal, dünyanın kralı, Assur ülkesinin efendisi, Babil'in yöneticisi, Sumer ve Akkad ülkesinin egemeni, evinin yapıcısı Şarru-kin'e sevgili eşin Sin'in huzurunda aracılık et; sülalesinin güçlülüğü için konuş, muradı için nefes, uzun ömür; oğullarına sonsuz egemenlik nasib et.*"

[37] Bk. G. Loud, *ayn. esr.*, res. 115.

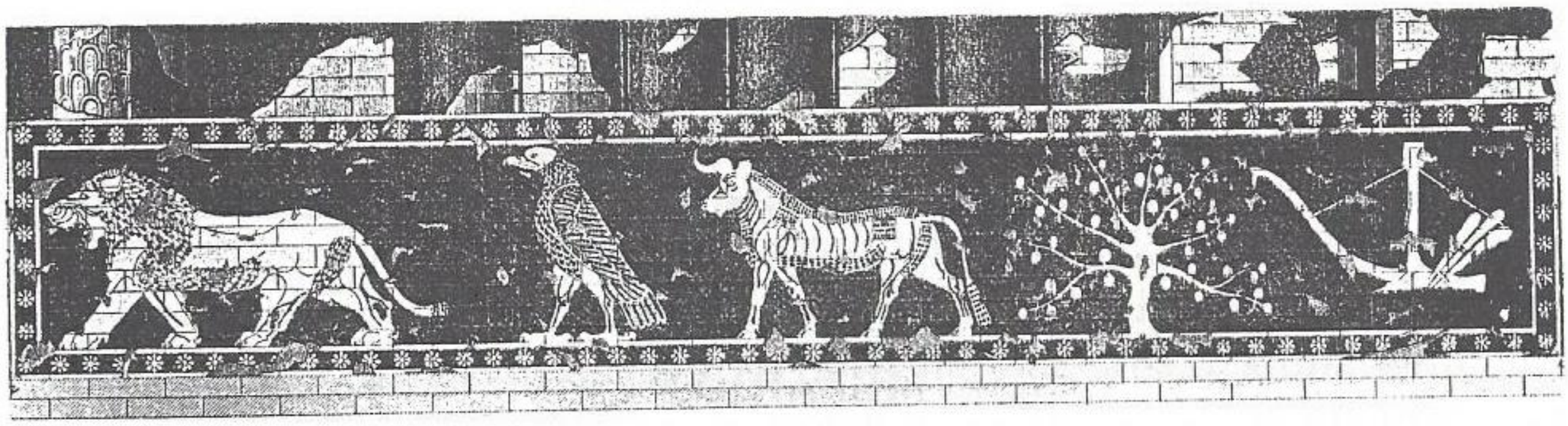

112. Dur-Şarrukin kutsal alanlarının cephesini bezeyen sırlı tuğla pano.

İki avlu çevresinde toplanmış üç büyük, üç küçük şapelle bir giriş avlusu ve etrafındaki odalardan meydana getirilmiş bulunan bu komplekstekı büyük olan Sin, Şamaş ve Nikkal kutsal alanlarının cephelerinde daima sırlı tuğladan aynı türde kabartma motiflere yer verilmiştir. Kalıplaşmış bir simge düzenlemesi olabilecek bu kabartmalarda yinelenen motifler arslan, kartal, boğa, incir ağacı ve karasabandır (Res. 112). Anlamları kesin olmamakla birlikte, arslanın Assur İmparatorluğu'nun gücünü; göklerin egemeni kartalın Şarru-kin'in imparatorluğunu; boğanın üretici gücü; incir ağacı ve sabanın da ülkenin bereketliliğini simgelemiş oldukları düşünülebilir [38].

Değerlendirme

Yeni Assur dönemi tapınak mimarlığında, saraylarda olduğu gibi, zaman içinde her hangi bir gelişimin varlığı söylenemez. Dinlerine ve dinsel geleneklerine sıkı sıkıya bağlı bir ulus görünümündeki bu halkın tanrı evleri konusunda, kuralları Orta Assur döneminde belirlenmiş olan ve aynı eksen üzerindeki geniş bir ante cella ile derin bir cella'dan oluşturulmuş Mezopotamya tapınak geleneğini, bir iki istisna dışında, hiç değiştirmeden ve çevre kültürlerden etkilenmeden dönemin sonuna değin sürdürdükleri açıktır.

Yeni Assur dönemi dinsel mimarlığında karşılaşılan en dikkat çekici gelişim, tapınakların bir tanrı çifti için inşa edilmiş olan yan yana iki cella'dan oluşturulmuş bulunmasıdır. Saray şapellerinde hiç görülmeyen bu özellik daima büyük tapınak komplekslerine özgü kalmıştır. Bu türde tapınakların en eski örneğini II. Aşşur-nasir-apli'nin Assur'da inşa ettirdiği Sin-Şamaş Tapınağı'nda görmekteyiz [39].

[38] A. Parrot, *ayn. esr.*, 98 vd.; krş. R. D. Barnett, *Assyrian Palace Reliefs*, 1959, 16 v

[39] Bk. A. Haller — W. Andrae, *Die Heiligtümer des Gottes Assur und der Sin-Šama Tempel in Assur*, 1955, 89 vdd., res. 26.

8. BÖLÜM

MEZARLAR

Buraya değin kentler, saraylar, konaklar, konutlar ve tapınaklarla hep dünyevi yapılar üzerinde durulmuştur. Oysa bu kez bir ölü evi niteliğindeki mezarlar konu edinilecektir.

Belirli bir extramural yani kent dışı mezarlık fikri taşımayan Assurlular ölülerini genellikle saray ya da konutların içindeki kimi odaların tabanları altına çeşitli biçimlerde gömmekte ve ölülerine yakın bir biçimde yaşamayı daha uygun bulmaktaydılar. Assur'da mezar biçimleri çok çeşitlidir. En ilkel olan basit-toprak mezardan başlayarak, küp, tuğla-sandık ve lahit gibi çeşitli gömme biçimleri arasında, mimarlık yönünden en dikkat çekici olanlarını kuşkusuz ki, oda-mezarlar oluşturur. Gerçek bir ölü evi niteliğini taşıyan bu odalar Assurlular'ın mimarlıktaki başarılarının en iyi tanıkları arasındadırlar.

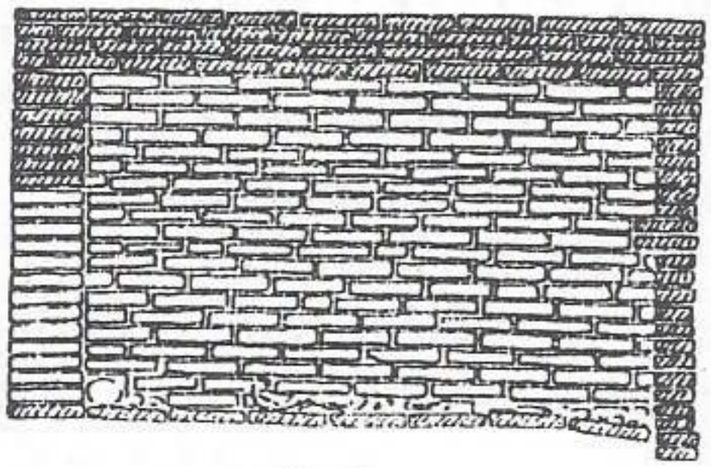

AA KESİTİ

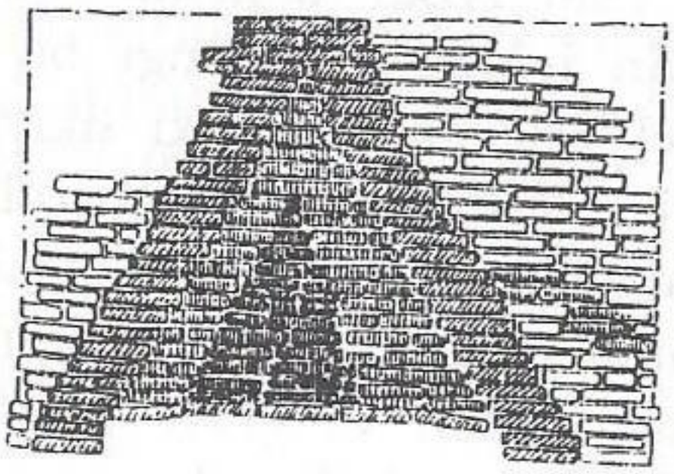

BB KESİTİ

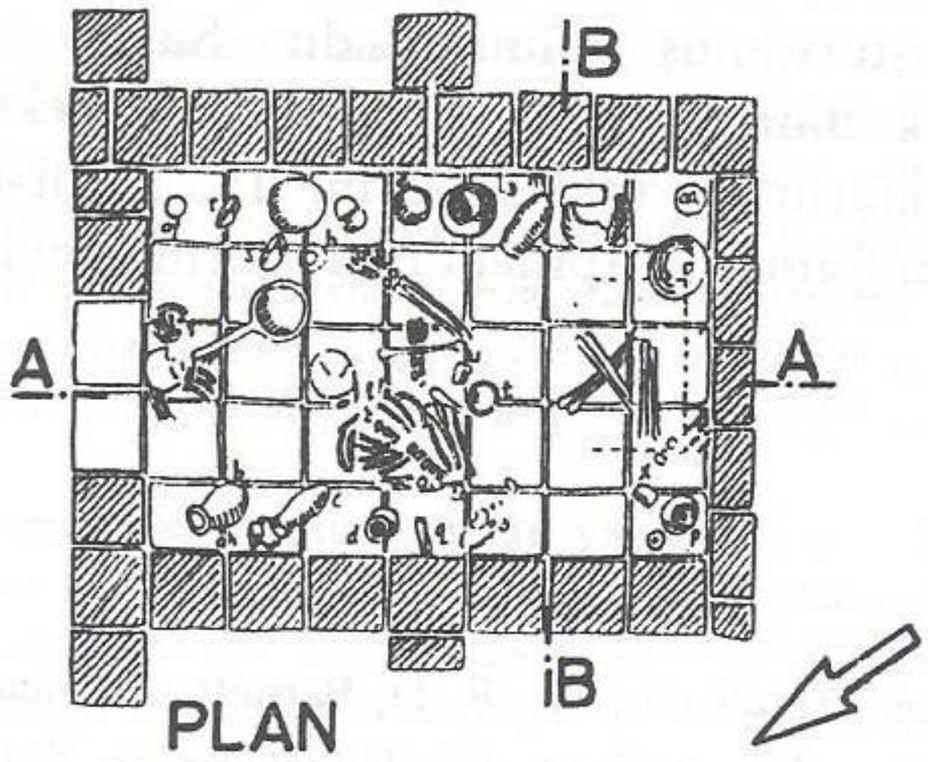

113. Assur'dan sahte-kemerli bir oda-mezar.

Kökleri eski Assur'a dayanmakla birlikte, oda-mezarlar esas olarak Orta Assur döneminde geniş bir uygulama alanı bularak, büyük çapta gelişimlerini de Yeni Assur çağında geçirmişlerdir[1]. Mezar odalarından amaç, aile ya da tüm bir soy için sürekli kullanılacak bir ölü evi sağlamaktı. Cesetlerin odalar içine gömülmesi çeşitli biçimlerde olmaktaydı; ya basit-toprak mezarlardaki gibi mezar odasının tabanı altına gömülür, ya pişmiş toprak sandukalar içine konulur ya da yalnızca tabana yatırılırlardı. Yanlarına armağan olarak eşyalar koyma göreneği burada da geçerliydi. Odaların duvarlarına açılmış bir ya da birkaç küçük niş ölü lambalarının konulmasına yarıyordu. Çünkü karanlık odayı gömü töreni sırasında aydınlatmak gerekiyordu.

Burada esas konuyu mezar odalarının mimarileri oluşturmaktadır. Assur mezar odaları yapıldıkları malzemeye göre, kaya, taş, kerpiç ve tuğla olmak üzere dört ana kümeye ayrılabilirler. Daima yer altına inşa

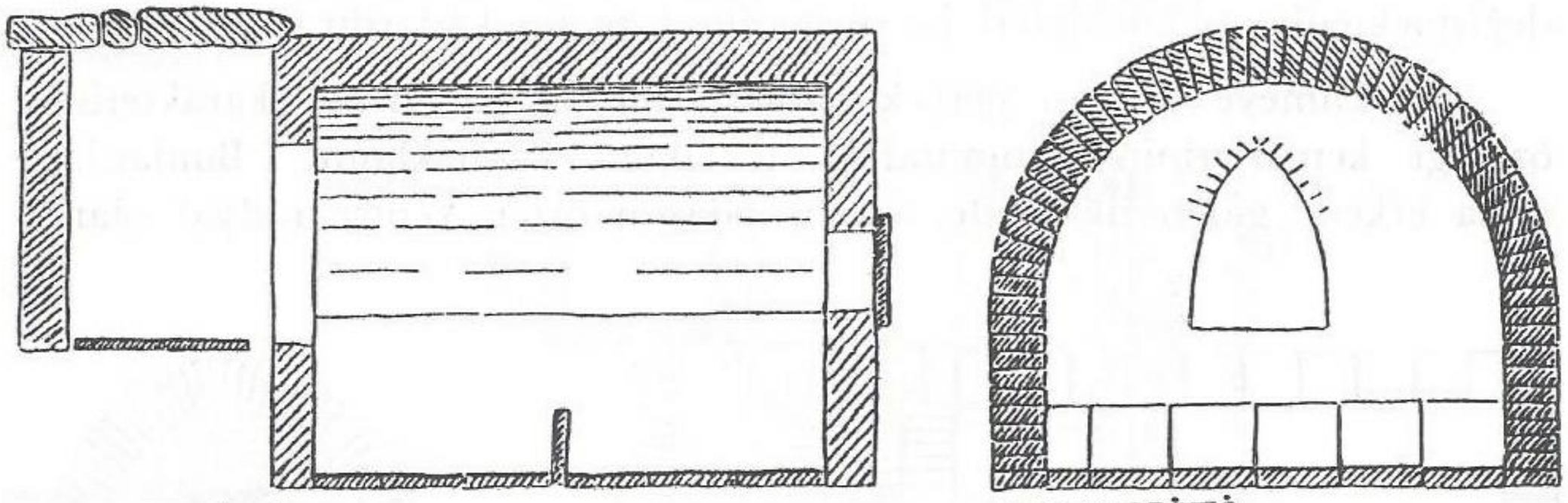

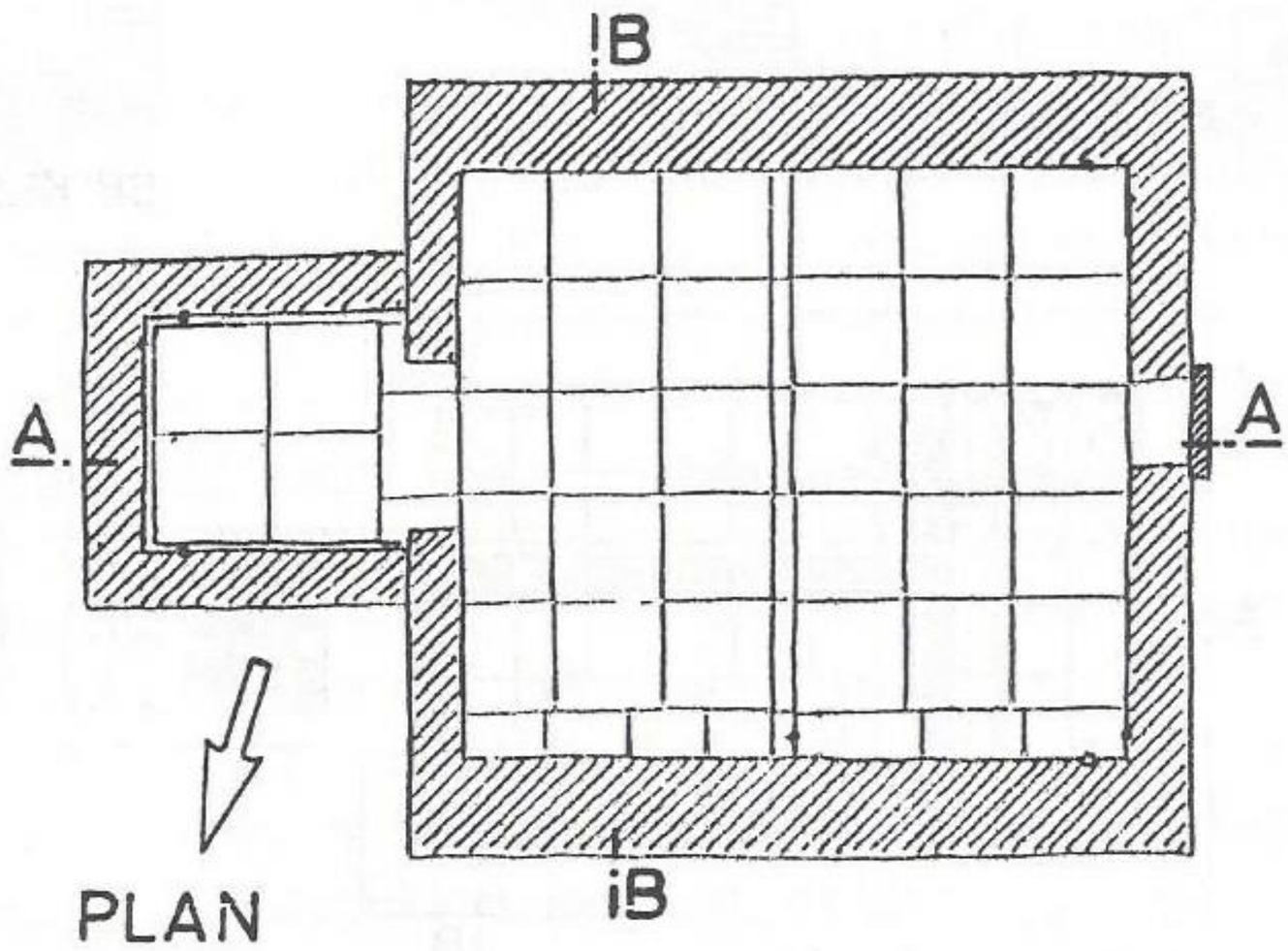

114. Assur'dan gerçek kemerli bir oda-mezar.

[1] Geniş bilgi için bk. A. Haller, *Die Gräber und Grüfte von Assur*, 1954, 3 vdd.

edilmiş olan bu mezar odalarında sağlam, dirençli bir çatı örtüsüne gereksinim vardı. Yörede son derecede az bulunan ve bu yüzden de çok önemli olan taşların hemen hiç kullanılmadığı mezar çatılarında örtü sorunu ancak kerpiç ya da tuğla kemerlerle çözümlenebilirdi. Bu nedenle Assur'un oda-mezar mimarlığında kemerler büyük bir önem taşımaktaydı. Oda-mezarlar kemer tekniğine göre başlıca iki türe sokulabilirler: Sahtekemerliler; gerçek kemerliler. Bu iki türden daha eskiye gideni sahtekemerlilerdir. Kendi aralarında ikiye ayrılan gerçek kemerli odalar ise daha çok Orta ve Yeni Assur dönemlerinde kullanılmıştırlar.

Yan duvarların oda tabanından başlamak üzere her sırada biraz öne aşırılması suretiyle yani bindirme tekniğiyle inşa edilmiş olan sahtekemerli odalar, gerçek kemerli mezar odalarının öncüleridirler (Res. 113)[2]. Yeni Assur döneminde inşa edilmemiş olan ve önlerinde çukur biçiminde birer dromosları olan bu tür odaların boyutları 1.60 × 1 m. arasında değişmektedir; yükseklikleri ise 1 m. ile 1.25 m. kadardır.

İki kümeye ayrılan gerçek kemerli mezar odalarının karakteristik özelliği kemerlerinin yapımındaki teknikten kaynaklanır. Bunlardan, daha erkene giden ilk türde, mezar odasını örten kemer radyal olarak

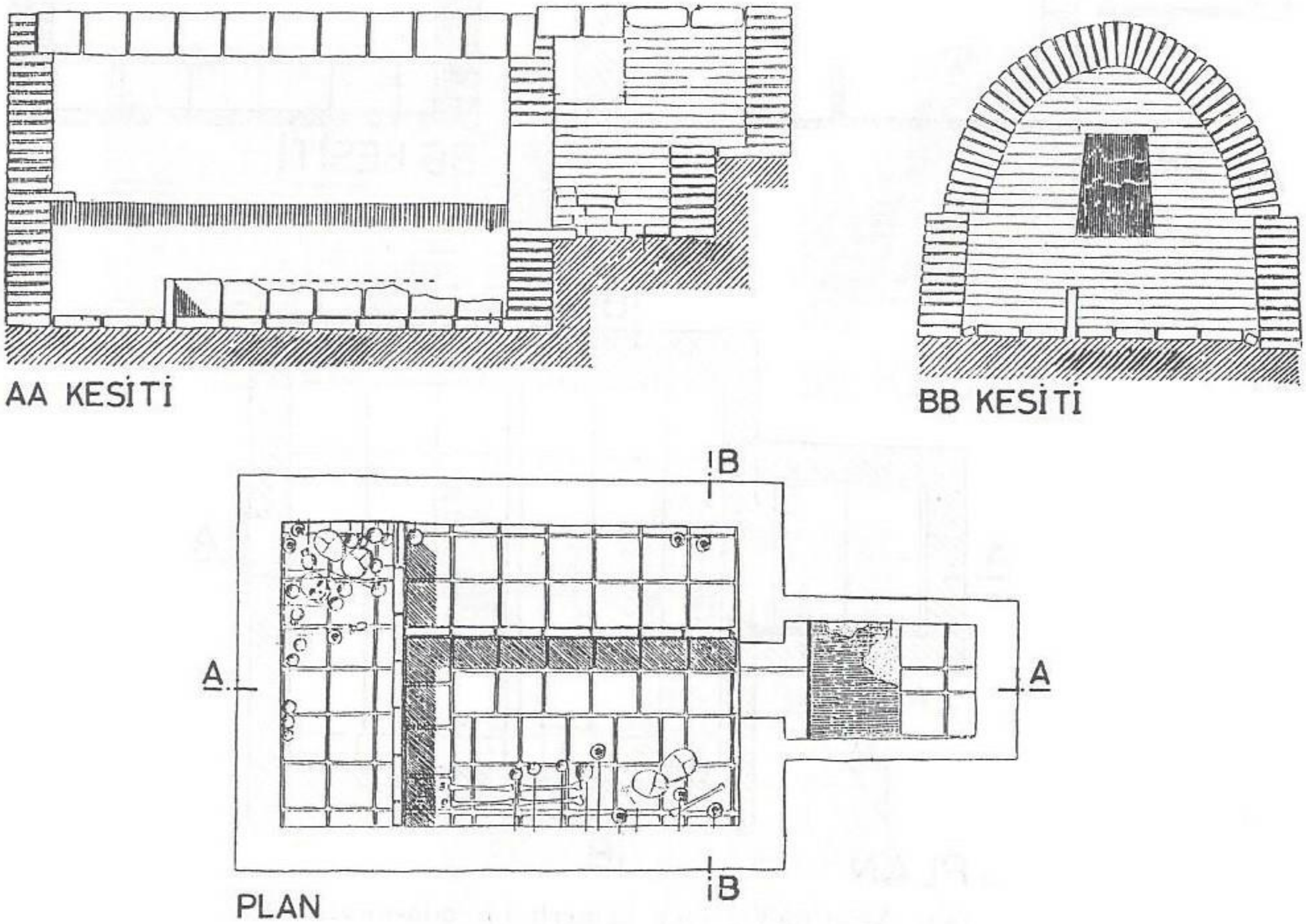

115. Assur'dan gerçek kemerli bir oda-mezar.

[2] Bu türün, dromossuz en eski örneği için bk. A. Haller, *ayn. esr.*, 96 vd., res. 129.

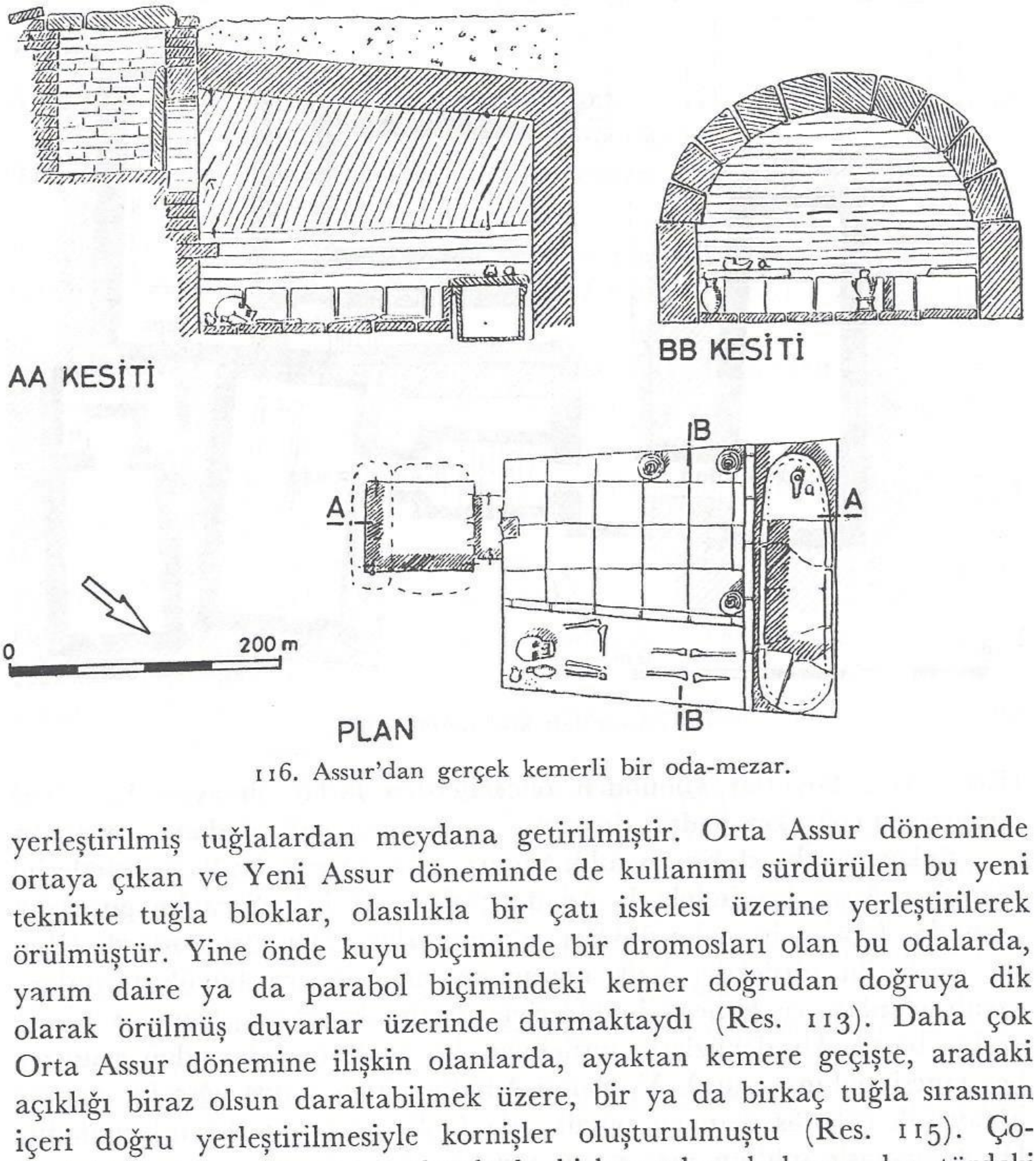

116. Assur'dan gerçek kemerli bir oda-mezar.

yerleştirilmiş tuğlalardan meydana getirilmiştir. Orta Assur döneminde ortaya çıkan ve Yeni Assur döneminde de kullanımı sürdürülen bu yeni teknikte tuğla bloklar, olasılıkla bir çatı iskelesi üzerine yerleştirilerek örülmüştür. Yine önde kuyu biçiminde bir dromosları olan bu odalarda, yarım daire ya da parabol biçimindeki kemer doğrudan doğruya dik olarak örülmüş duvarlar üzerinde durmaktaydı (Res. 113). Daha çok Orta Assur dönemine ilişkin olanlarda, ayaktan kemere geçişte, aradaki açıklığı biraz olsun daraltabilmek üzere, bir ya da birkaç tuğla sırasının içeri doğru yerleştirilmesiyle kornişler oluşturulmuştu (Res. 115). Çoğunlukla tek ve çok ender olarak da birkaç odası bulunan bu türdeki oda-mezarlar 4.25 × 2.20 m.'den 1 × 1.18 m.'ye değin değişen farklı boyutlara sahiptirler; yükseklikleri ise 1.35 m.'den 1.98 m.'ye dek farklılaşmaktadır.

Gerçek kemerli mezar odalarının sonuncusu, tümüyle Yeni Assur döneminde ortaya çıkmış bir özelliktir ki, bu teknikte çoğunlukla kemer kavsine uygun özel tuğlalara ve yeni bir örgü biçimine yer verilmiştir

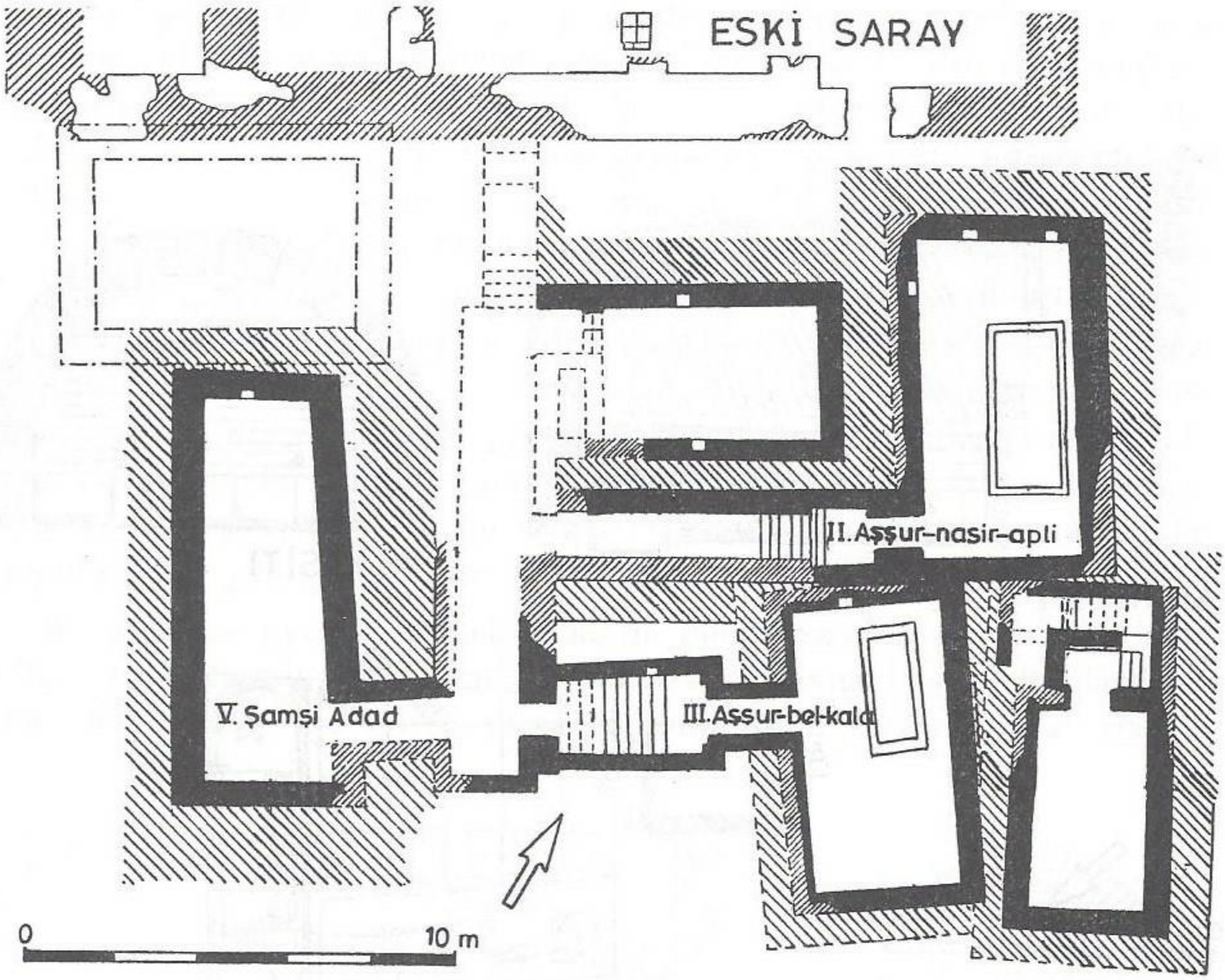

117. Assur'dan kral mezar odaları.

(Res. 116). Boyutlar yönünden öncekilerden farklı olmayan bu türde mezarlarda çoğu kez öndeki dromos ile gerideki küçük odadan ibarettirler.

Yukarıda da değinmiş olduğumuz gibi, Assur kralları cesetlerini çoğu kez Assur kentindeki I. Adad-nirari'ye ait Eski Saray'ın güneydoğusunda, taban altına kurdukları oda-mezarlara gömdürtüyorlardı (Res. 70, 117). Bu türdekiler halk mezarlarından yalnızca büyük boyutları, özenli planları ve hünerli işçilikleriyle ayrılmaktaydılar. Üzerleri kemer örülü, basamaklı dehlizlerle girilebilen bu kral mezarlarından yalnızca beş tanesi bulunmuştur[3]. V. Şamşi-Adad'a ait ve çatısı ağır bir yıkıma uğrayarak çökmüş olan en büyük oda 8.96 × 3.40 m. boyutlarındadır; II. Aşşur-nasir-apli'nin mezar odasında ise boyutlar 7.30 × 3.75 m.'dir.

Mezar odalarında kralların cesetleri genellikle bazalttan oyulmuş tekneler içine gömülmüştür. Tekneler üzerinde Assurca çivi yazısıyla yazıtlara yer verilmiştir. Bu mezarlar Assur krallarının kural olarak uyrukları ile aynı biçimde gömülmüş olduklarını göstermektedir. Fark yalnızca büyüklük ve özenli işçiliktedir.

[3] Bk. A. Haller, *ayn. esr.*, 170 vdd.

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA

Tarih :

Astour, M.C., "The Arena of Tiglath-pileser III's Campaign Against Sarduri II (743 B.C.)", *Assur* 2, 1979, 69–91.

Brinkmann, J.A., "Sennacherib's Babylonian Problem: an interpretation", *JCS* 25, 1973, 89–99.

Forrer, E., *Die Provinzeinteilung des Assyrischen Reiches* (Leipzig 1920).

Gadd, J., "Inscribed Prisims of Sargon II from Nimrud", *Iraq* 16, 1954, 173–201.

Grayson, A.K., *Assyrian Royal Inscriptions I-II* (Wiesbaden 1972–76).

Grayson, A.K., "Studies in Neo-Assyrian history: the ninth century B.C.", *Bibliotheca Orientalis* 33, 1796, 134-145.

Grayson, A.K., "The Chronology of the Reign of Ashurbanipal", *ZfA* 70, 1980, 227–245.

Grayson, A.K., "Assyria: Ashur-Dan II to Ashur-Nirari V (934-745 B.C.)", *CAH* III/2, 1982, 238-281.

Hallo, W.W., "From Qarqar to Carchemish", *The Biblical Archaeologist* XXIII, 1960, 34–61.

Kessler, K., *Untersuchungen zur historischen Topographie Nordmesopotamiens* (Wiesbaden 1980).

Kinal, F., *Eski Mezopotamya Tarihi* (Ankara 1983).

Kinnier-Wilson, J.V., *The Nimrud Wine Lists. A Study of men and Administration at the Assyrian Capital in the Eight Century B.C.* (London 1972).

Kraeling, E.A., "The Death of Sennacherib", *JAOS* 53, 1933, 335–346.

Lambert, W.G., "The Reigns of Assurnasirpal II and Shalmaneser III: An Interpretation", *Iraq* 36, 1974, 103-109.

Luckenbill, D.D., *Ancient Records of Assyria and Babylonia I-II* (Chicago 1926–27).

Millard, A.R.,-Tadmor, H., "Adad-nirari III in Syria", *Iraq* 35, 1973, 57–64.

Oates, J., "Assyrian Chronology, 631–612 B.C.", *Iraq* 27, 1965, 135–159.

Oates, D., *Studies in the Ancient History of Northern Iraq* (London 1968).

Oates, D., *Babylon* (Thames and Hudson 1979).

Olmstead, A.T., *History of Assyria* (Chicago-London 1975[3]).

Parpola, S., *Neo-Assyrian Toponyms*, AOAT 6 (Neukirchen 1970).

PARPOLA, S., *Letters from Assyrian Scholars to the Kings Esarhaddon and Assurbanipal I-II*, AOAT 5 (Neukirchen 1970)

PARPOLA, S., *State Archives of Assyria I: The Correspondance of Sargon II, Part I: Letters from Assyria and the West* (Helsinki University Press 1987).

POSTGATE, J.N., *Taxation and Conscription in the Assyrian Empire* (Studia Pohl. ser. maior3) (Roma 1974).

POSTGATE, J.N., *The Governors' Palace Archive* (London 1973).

PRITCHARD, J.B., *Ancient Near Eastern Text Relating to the Old Testament* (Princeton University Press 1955 [2]).

READE, J., "The Accesion of Sinsharishkun", *JCS* 23, 1970, 1–9.

READE, J., "Assyrian Campaigns, 840–811 B.C. and the Babylonian Frontiers", *ZfA* 68, 1978, 251–260.

READE, J., "Neo-Assyrian Monuments in their Historical Context", Assyrian Royal Inscriptions: New Horizons, ed. F.M. Fales, *Oriens Antiqvi Collectio XVII* (Roma 1981), 142–167.

ROUX, G., *Ancient Iraq* (Penguin Books 1980 [2]).

RUSSEL, H.F., "Shalmanesser's Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources", *AS* XXXIV, 1984, 171–201.

SAGGS, H.W.F., *The Greatness that was Babylon* (London 1969 [3]).

TADMOR, H., "The Historical Inscriptions of Adad-nirari III", *Iraq* 35, 1973, 141–150.

THUREAU-DANGIN, F., *Une relation de la huitième Campagne de Sargon (714 av. J.-C.)* (Paris 1912).

USISHKIN, D., "Was Bit-Adini a Neo-Hittite or Aramaean State?", *Orientalia* 40, 1971, 431-437.

WATERMANN, L.W., *Royal Correspondance of the Assyrian Empire I-IV* (Ann-Arbor 1930).

WISEMAN, D.J., *Chronicles of Chaldean Kings* (London 1956).

WISEMAN, D.J., "A Fragmentary Inscription of Tiglath-pileser from Nimrud", *Iraq* 18, 1956, 117–129.

WISEMAN, D.J., "The Vassal-Treaties of Esarhaddon", *Iraq* 20, 1958, 1–99.

Genel-Sanat

BARNETT, R.D., *Assyrian Palace Reliefs; and their Influence on the Sculptures of Babylonia and Persia* (Prague 1959).

FRANKFORT, H., *The Art and Architecture of Ancient Orient* (Harmondsworth 1954).

GROENEWEGEN-FRANKFORT, H.A., *Arrest and Movement: An Essay on Space and Time in the Representational Art of the Ancient Near East* (London 1951).
HROUDA, B., *Die Kulturgeschichte des assyrischen Flachbildes*, (Bonn 1965).
LLOYD, S., *The Archaeology of Mesopotamia* (London 1978).
MADHLOOM, T.A., *The Chronology of Neo-Assyrian Art* (London 1970).
MOORTGAT, A., *The Art of Ancient Mesopotamia* (London-New York 1969).
NAUMANN, R., *Eski Anadolu Mimarlığı* (çev. B. Madra), (Ankara 1975).
PARROT, A., *Assur* (Paris 1961).
STROMMENGER, E., *The Art of Mesopotamia* (Thames and Hudson 1964).
TURNER, G., *Late Assyrian Palaces and their Mezopotamian Antecedents*, (Yayınlanmamış doktora tezi), London Institut of Archaeology 1967.
TURNER, G., "The State Apartments of Late Assyrian Palaces", *Iraq* 32, 1970, 177–213.

Kalhu:

BARNETT, R.D., *A Catalogue of the Nimrud Ivories with other examples of Ancient Near Eastern Ivories in the British Museum* (London 1975[2]).
BARNETT, R. D.,-FALKNER, M., *The Sculptures of Assurnaşirpal II, Tiglath-Pileser III and Esarhaddon from the Central and S.W. Palaces at Nimrud* (London 1962).
LAYARD, A.H., *Niniveh and its Remains* I-II (London 1849).
LAYARD, A.H., *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon* (London 1853).
LOFTUS, W.K., *Travels and Researches in Chaldaea and Susiana* (London 1857).
MALLOWAN, M.E.L., "The Excavation at Nimrud (Kalhu), 1956", *Iraq* 19, 1957, 1–21.
MALLOWAN, M.E.L., *Nimrud and its Remains I-II* (London 1966).
MEUSZYNSKI, J., "The Throne-Room of Assur-naşir-apli II (Room B) in the North-West Palace at Nimrud", *ZfA* 64, 1975, 51–73.
MEUSZYNSKI, J., "Neo-Assyrian Reliefs from the Central Area of Nimrud Citadel", *Iraq* 38, 1976, 37–43.
MEUSZYNSKI, J., *Die Rekonstruktion der Reliefdarstellungen und ihrer Anordnung im Nordwestpalast von Kalhu (Nimrūd) I* (Mainz 1981).
MEUSZYNSKI, J., - ABDUL-HAMİD, H., "Ekal Assur-Nasir-Apli. First Report on Relief: Rooms 'B' and 'L' ", *Sumer* XXX, 1974, 111–119.
OATES, D., - REID, J.H., "The Burnt Palace and the Nabu Temple; Nimrud Excavations, 1955", *Iraq* 18, 1956, 22–38.
PALEY, S.M., - SOBOLEWSKI, R., "A New Reconstruction of Room Z in the North-West Palace of Assurnaşirpal II at Nimrud (Kalhu)", *Iraq* 43, 1981, 85-99.

PALEY, S.M., - SOBOLEWSKI, R., *The Reconstruction of the Relief-Representations and their Positions in the Northwest-Palace at Kalhu (Nimrūd) II* (Baghdader Forschungen 10 1987).
PATERSON, A., *Assyrian Sculptures: The Palace of Sinacherib* (London 1915)
RASSAM, H., *Asshur and the Land of Nimrod* (New York 1897).
READE, J., "The Palace of Tiglath-pileser III", *Iraq* 30, 1968, 69–73.
READE, J., "Texts and Sculptures from the North-West Palace, Nimrud", *Iraq*, 47, 1985, 203-214.
SOBOLEWSKI, R., "The Polish Work at Nimrud: Ten Years of Excavation and Study", *ZfA* 71, 1981, 248–273.
SOBOLEWSKI, R., "Beitrag zur theoretischen Rekonstruktion der Architektur des Nordwest Palastes in Nimrud (Kalhu)", *Palast und Hütte* (Mainz am Rhein 1982), 237–250.
STEARNS, J.B., *Reliefs from the Palace of Ashurnaşirpal II.* AfO Beiheft 15 (Graz 1961).
WISEMAN, D.J., "A New Stela of Assur-Naşir-Pal II", *Iraq* 14, 1952, 24–44.

Dur-Şarru-kin :

ALBENDA, P., "A Mediterranean Seascape from Khorsabad", *Assur* 3/3, 1983, 103–136.
ALBENDA, P., *The Palace of Sargon King of Assyria. Editions Recherche sur les Civilisations: Synthèse no.* 22 (Paris 1986).
BOTTA, P.E., - FLANDIN, E., *Les Monuments de Ninive I-V* (Paris 1849-50).
GURALNICK, E., "Composition of Some Narrative Reliefs from Khorsabad", *Assur* 1/5, 1976, 57–65.
LOUD, G., *Khorsabad, I: Excavations in the Palace and at a City Gate.* OIP XXXVIII (Chicago 1936).
LOUD, G., "An Architectural Formula for Assyrian Planning, based on the Results of Excavations at Khorsabat", *RA* XXXIII, 1936, 153–160
LOUD, G., - ALTMAN, B., *Khorsabad, II: The Citadel and the Town.* OIP XL (Chicago 1938).
PLACE, V., *Ninive et l'Assyrie I-III* (Paris 1867–70).
POSTGATE, J.N., "The Bit Akiti in Assyrian Nabu-Temples", *Sumer* XXX, 1974, 51–72.
SAFAR, F., "The Temple of Sibitti at Khorsabat", *Sumer* XIII, 1957, 219–221.

Ninive :

BOTTA, M., *Discoveries at Nineveh* (London 1850).
CAMPBELL THOMPSON, R., *A Century of Exploration at Niniveh* (London 1929).

JACOBSEN, T.H., - LLOYD. S., *Sennacherib's Aqueduct at Jerwan.* OIP XXIV (Chicago 1935).
MADHLOOM, T., - MEHDİ, A.M., *Nineveh* (Bağdat 1976)
RASSAM, H., *Asshur and the Land of Nimrod being an account of the discoveries made in the Ancient Ruins of Nineveh, Asshur, Sepharvaim, Calah, Babylon, Borsippa, Cutah and Van* (New York 1897).
READE, J., "Studies in Assyrian Geography. Part I: Sennacherib and the Waters of Nineveh", *RA* 72, 1978, 47–72.
SMITH, G., *Assyrian Discoveries: An Account of Explorations and Discoveries on the Site of Nineveh, During* 1873 *and* 1874 (London 1875).
TURNER, G., "Tell Nebi Yunus: The Ekal Māšarti of Nineveh", *Iraq* 32, 1970, 68–85.

Hadatu :

ALBENDA, P., "The Gateway and Portal Stone Reliefs from Arslan Tash", *BASOR* 271, 1988, 5-29.
THUREAU-DANGIN, F., - BARROIS, A., - DOSSIN, G., - DUNAND, M., *Arslan-Tash* (Paris 1931).
TURNER, G., "The Palace and Bâtiment aux Ivories at Arslan Tash: A Reappraisal", *Iraq* 30, 1968, 62–68.

Til Barsip :

HAWKINS, J.D., "The Hittite Name of Til Barsip: Evidence from a New Hieroglyphic Fragment from Tell Ahmar", *AS* 33, 1983, 131-136.
MALLOWAN, M., "The Syrian City of Til-Barsib," *Antiquity* 11, 1937, 328–339.
THUREAU - DANGIN, F., "L'inscription des lions des Til Barsib", *RA* XXVIII, 1930, 1–21.
THUREAU - DANGIN, F., - DUNAND, M., *Til Barsib* (Paris 1936).
TOMABECHI, Y., "Wall Paintings from Til Barsip", *AfO* 29–30, 1983–84 63–74.

Balawat :

KING, L.W., *Bronze Reliefs from the Gates of Shalmaneser* (London 1915).
OATES, D., "Balawat (Imgur Enlil): The Site and its Buildings", *Iraq* 36, 1974, 173–178.
OATES, J., "Balawat: recent excavations and a new gate", *Essays on Near Eastern Art and Archaeology in Honor of C.K. Wilkinson*, eds. P.O. Harper ve H. Pittman (New York 1983), 40-47.

Assur :

ANDRAE, W., *Coloured Ceramics from Ashur* (London 1925).
ANDRAE, W., *Das Wiedererstandene Assur* (Leipzig 1938).

ANDRAE, W., *Die jüngeren Ischtar-Tempel in Assur*. WVDOG 58 (Osnabrück 1967)
HALLER, A., *Die Gräber und Grüfte von Assur*. WVDOG 65 (Berlin 1954).
HALLER, A., - ANDRAE, W., *Die Heiligtümer des Gottes Assur und der Sin-Samas Tempel in Assur*. WVDOG 67 (Berlin 1955).
OPPENHAEIM, A.L., "The City of Assur in 714 B.C." *JNES* 19, 1960, 133–147.
PREUSSER, C., *Die Wohnhäuser in Assur*. WVDOG 64 (Berlin 1954).

RESİMLERİN LİSTESİ

1. Mezopotamya.
2. Mezopotamya ve çevresi.
3. Assur Krallığı'nın tarihsel gelişimi.
4. Yeni Assur kazılarının öncüleri.
5. Bir lamaşşu'nun British Museum'a yerleştirilişi.
   J. Bonomi, *Nineveh and its Palaces* (London 1852), arka sayfa.
6. Kalhu kentinin havadan görünümü
   M. Mallowan, *Nimrud and its Remains I*, res. 2.
7. Kalhu sitadeli ve *ziggurat*'tan bir görünüm.
   M. Mallowan, *Nimrud and its Remains I*, res. 4.
8. Kalhu kent planı.
9. Kalhu sitadel planı.
   M. Mallowan, *Nimrud and its Remains I*, res. 1.
10. Kalhu sitadel kapısı.
    M. Mallowan, *Nimrud and its Remains I*, res. 6.
11. Siyah Obelisk.
    A. Moortgat, *Die Kunst des alten Mesopotamien*, res. 270.
12. Dur - Şarrukin kent planı.
    G. Loud-B. Altman, *Khorsabad II*, lev. 69.
13. Dur - Şarrukin sitadel planı.
    G. Loud-B. Altman, *Khorsabad II*, lev. 70.
14. Dur - Şarrukin sitadel rekonstrüksiyonu.
    G. Loud-B. Altman, *Khorsabad II*, lev. 1.
15. Dur - Şarrukin sitadel kapısının (A) rekonstrüksiyonu.
    G. Loud-B. Altman, *Khorsabad II*, lev. 77/A.
16. Dur-Şarrukin sitadel kapısı (A).
    G. Loud-B. Altman, *Khorsabad II*, lev. 7.
17. Ninive kent planı.
    S. Lloyd, *The Archaeology of Mesopotamia*, res. 141.
18. Ninive sitadel planı.
    R. D. Barnett, *Assyrian Place Reliefs in the British Museum* (Oxford 1976 3), res. 3.
19. Til Barsip kent planı.
    R. Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, res. 299.
20. Hadatu kent planı.
    R. Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, res. 300.

21. Hadatu doğu kapısı arslanı.
A. Parrot, *Assur*, res. 29.

22. Assur kabartmalarından ordugah (1-3) ve kent 4 planları.
B. Hrouda, *Die Kulturgeschichte des assyrischen Flachbildes*, lev. 11.

23. Kalhu II. Aşşur - nasir - apli sarayı planı.
R. Sobolewski, *Palast und Hütte* 1982.

24. Kalhu II. Aşşur - nasir - apli sarayı taht odası girişi.
M. Mallowan, *Nimrud and its Remains I*, res. 50.

25. Kalhu II. Aşşur - nasir - apli Sarayı kral dairesi planı.
G. Turner, *Iraq* 32, 1970, lev. XXXVIII/a.

26. Kalhu II. Aşşur-nasir-apli Sarayı taht odası rekonstrüksiyonu.
Ümit Sirel.

27. Kalhu II. Aşşur-nasir-apli Sarayı taht odası panosu.
M. Mallowan, *Nimrud and its Remains I*, res. 43.

28. Kalhu II. Aşşur - nasir - apli Sarayı G salonu panolarından biri.
J. Bonomi, *Nineveh and its Palaces*, res. 155.

29. Kalhu *ekal maşarti*'si planı.
S. Lloyd, *The Archaeology of Mesopotamia*, res. 161.

30. Kalhu *ekal maşarti*'sinden bir görünüm.
M. Mallowan, *Nimrud and its Remains II*, res. 303.

31. Kalhu *ekal naşarti*'si batı kapısı rekonstrüksiyonu.
M. Mallowan, *Nimrud and its Remains II*, res. 375.

32. Kalhu *ekal maşarti*'si taht odasından taht altlığı.
M. Mallowan, *Nimrud and its Remains II*, res. 370.

33. Taht altlığı kabartmalarından ayrıntı.
M. Mallowan, *Nimrud and its Remains II*, res. 371/d.

34. Kalhu *ekal māşārti*'sinden sırlı tuğla bir pano.
M. Mallowan, *Nimrud and its Remains II*, res. 373.

35. Kalhu *ekal māşarti*'si taht odasından duvar resmi.
M. Mallowan, *Nimrud and its Remains II*, res. 308.

36. Til Barsip Sarayı planı.
F. Thureau - Dangin - M. Dunand, *Til Barsib*, plan B.

37. Til Barsip Sarayı duvar resimlerinden bir örnek.
F. Thureau - Dangin - M. Dunand, *Til Barsib*, lev. IIII/XXVIIe.

38. Til Barsip Sarayı duvar resimlerinden bir örnek.
F. Thureau - Dangin - M. Dunand, *Til Barsib*, lev. L/XXIV d.

39. Kalhu III. Tukulti - apil - Eşarra Sarayı kabartmalarından bir örnek.
R. D. Barnett - M. Falkner, *The Sculptures of Tiglath - pileser III*, lev. XCII.

40. Kalhu III. Tukulti - apil - Eşarra Sarayı kabartmalarından bir örnek.
R. D. Barnett - M. Falkner, *The Sculptures of Tiglath - pileser III*, lev. LVIII.

41. Hadatu Sarayı planı.
F. Thureau - Dangin ve diğ., *Arslan - Tash*

42. Hadatu Fildişi Evi planı.
F. Thureau - Dangin ve diğ., *Arslan - Tash.*

43. Dur - Şarrukin Sarayı planı.
G. Loud-B. Altman, *Khorsabad II*, lev. 76.

44. Dur - Şarrukin Sarayı taht odası girişinden bir lamaşşu.
G. Loud, *Khorsabad I*, lev. 56.

45. Dur - Şarrukin Sarayı taht odası girişi.
H. Frankfort, *The Art and Architecture of the Ancient Orient*, res. 168.

46. Dur - Şarrukin Gılgamış kabartması.
A. Moortgat, *Die Kunst des Alten Mesopotamien*, res. 275.

47. Dur - Şarrukin II. Şarru-kin Sarayı kral dairesi planı.
G. Turner, *Iraq* 32, 1970, lev. XXXVIII/f.

48. Dur - Şarrukin'den II. Şarru-kin kabartması.
A. Parrot, *Assur*, res. 43.

49. Sinahuşur (L) Konağı planı.
G. Loud – B. Altman, *Khorsabad II*, lev. 72.

50. K Konağı planı.
G. Loud – B. Altman, *Khorsabad II*, lev. 71.

51. K Konağı taht salonundan duvar resmi.
G. Loud – B. Altman, *Khorsabad II*, lev. 88.

52. M Konağı planı.
G. Loud – B. Altman, *Khorsabad II*, lev. 73.

53. J Konağı planı.
G. Loud – B. Altman, *Khorsabad II*, lev. 71.

54. Z Konağı planı.
G. Loud – B. Altman, *Khorsabad II*, lev. 74.

55. Dur-Şarrukin *ekal māşarti*'sinin planı.
G. Loud – B. Altman, *Khorsabad II*, lev. 75.

56. Dur - Şarrukin *ekal māşarti*'sindeki direkli geçidin rekonstrüksiyonu.
G. Loud – B. Altman, *Khorsabad II*, nes. 2.

57. Ninive Sin - ahhe - riba Sarayı planı.
H. Layard, *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon*, plan I.

58. Sin-ahhe-riba Sarayı kabartmalarından bir örnek.
R. Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, res. 16.

59. Kalhu Aşşur-aha-iddin Sarayı planı.
R. D. Barnett – M. Falkner, *The Sculptures of Tiglath - pileser III*, res. 5.

60. Kalhu Aşşur-aha-iddin Sarayı girişlerindeki sfenkslerden biri. R. D. Barnett – M. Falkner, *The Sculptures of Tiglath - pileser III*, lev. CIX.

61. Zincirli Aşşur-aha-iddin steli.
T. A. Madhloom, *The Chronology of Neo - Assyrian Art*, lev. XXXII/3.

62. Sam'al Yukarı Saray'ının planı.
H. Frankfort, *The Art and Architecture of the Ancient Orient*, res. 330.

63. Ninive Aşşur-ban-apli Sarayı planı.
H. Rassam, *Asshur and the Land of Nimrod*, plan 2.

64. Aşşur-ban-apli Sarayı kabartmalarından bir örnek.
A. Parrot, *Assur*, res. 63.

65. Aşşur-ban-apli Sarayı kabartmalarından bir örnek.
A. Parrot, *Assur*, res. 60.

66. Kalhu Kent Suru Sarayı planı.
M. Mallowan, *Iraq* 19, 1957, lev. X.

67. Assur, Akkad İkametgahı planı.
C. Preusser, *Die Wohnhauser in Assur*, lev. 2.

68. Tell Asmar Güney Yapısı planı.
H. Frankfort – S. Lloyd – T. Jacobsen, *The Gimilsim Temple and the Palace of the Rulers at Tell Asmar*, OIP XLIII (Chicago 1940), lev. VII.

69. Nuzi Sarayı planı.
R. Starr, *Nuzi II*, plan 13.

70. Aşşur I. Adad-nirari Sarayı planı.
A. Moortgat, *Die Kunst des Alten Mesopotamien*, res. 75.

71. Bir hilani planı.
R. Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, res. 553.

72. Mari Sarayı'ndan bir duvar resmi.
S. Lloyd, *The Archaeology of Mesopotamia*, res. 113.

73. Kar Tukulti - Ninurta Sarayı duvar resimlerinden bir örnek.
H. Frankfort, *The Art and Architecture of the Ancient Orient*, res. 153.

74. Kar Tukulti - Ninurta Sarayı duvar resimlerinden bir örnek.
H. Frankfort, *The Art and Architecture of the Ancient Orient*, res. 152.

75. Assur'dan Yeni Assur dönemi mahalle planı.
C. Preusser, *Die Wohnhauser in Assur*, lev. 9.

76. Kalhu sitadel evlerinin planı.
M. Mallowan, *Nimrud and its Remains I*, res. 120.

77. Kalhu sitadelinden 3 no'lu evin izometrik planı.
M. Mallowan, *Nimrud and its Remains I*, res. 121.

78. Assur'dan Büyük Ev'in planı.
C. Preusser, *Die Wohnhauser in Assur*, lev. 17.
79. Assur'dan Kırmızı Ev'in planı.
C. Preusser, *Die Wohnhauser in Assur*, lev. 11/a.
80. Assur'dan küçük konut planları.
C. Preusser, *Die Wohnhauser in Assur*, lev. 12/a-f.
81. Assur'dan "Kervansaray" denen yapının planı.
C. Preusser, *Die Wohnhauser in Assur*, lev. 31.
82. Assur'dan Orta Assur dönemi İştar Tapınağı planı.
W. Andrae, *Die jüngeren Ischtar - Tempel in Assur*, lev. 1.
83. Assur'dan Orta Assur dönemi Sin - Şamaş Tapınağı planı.
S. Lloyd, *The Archaeology of Mesopotamia*, res. 128.
84. Balawat genel plan.
D. Oates, *Iraq* 36, 1974, lev. XXVI.
85. Mamu Tapınağı.
D. Oates, *Iraq* 36, 1974, lev. XXV.
86. Mamu Tapınağı kapı kabartmalarından örnekler.
British Museum.
87. Kalhu Nabu Tapınağı planı.
M. Mallowan, *Nimrud and its Remains I*, res. 194.
88. Kalhu Nabu Tapınağı izometrik planı.
M. Mallowan, *Nimrud and its Remains I*, res. 195.
89. Kalhu Nabu adyton'u.
M. Mallowan, *Nimrud and its Remains I*, res. 244.
90. Kalhu Taşmetum adyton'u.
M. Mallowan, *Nimrud and its Remains I*, res. 242.
91. Hadatu Nabu Tapınağı planı.
G. Turner, *Iraq* 30, 1968, res. 1.
92. Dur-Şarrukin Nabu Tapınağı planı.
G. Loud – B. Altman, *Khorsabad II*, lev. 71.
93. Nabu Tapınağı'nın girişlerindeki yontulardan biri.
E. Strommenger, *Die Neuassyrische Rundskulptur* (Berlin 1970), res. 13.
94. Nabu Tapınağı iç avlusundan cella'lara giriş cephe rekonstrüksiyonu.
G. Loud – B. Altman, *Khorsabad II*, lev. 85.
95. Nabu ve Taşmetum cella'larının planı.
G. Loud – B. Altman, *Khorsabad II*, lev. 84.
96. *Ziggurat*'tan Nabu Tapınağı'nın görünüşüne ilişkin bir rekonstrüksiyon.
G. Loud – B. Altman, *Khorsabad II*, lev, 2.
97. Dur - Şarrukin Sibitti Tapınağı planı.
F. Safar, *Sumer* XIII, 1957, res. 1.

98. Guzana Kent Tapınağı planı.
F. Langenegger – K. Müller – R. Naumann, *Tell Halaf*, 1950, res. 165.
99. Guzana kent tapınağı izometrik görünümü.
F. Langenegger – K. Müller – R. Naumann, *Tell Halaf*, 1950, res.
100. Assur Nabu Tapınağı planı.
W. Andrae, *Die jüngeren Ischtar - Tempel in Assur*, lev. 7.
101. Assur Nabu Tapınağı rekonstrüksiyonu.
W. Andrae, *Die jüngeren Ischtar - Tempel in Assur*, lev. 8a.
102. Kalhu Ninurta - Enlil Şapelleri planı.
M. Mallowan, *Nimrud and its Remains I*, res. 35.
103. Kalhu Ninurta Şapeli kapı koruyucusu.
M. Mallowan, *Nimrud and its Remains I*, res. 39.
104. Kalhu Enlil Şapeli girişi.
A. H. Layard, *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon*, s. 351.
105. Kalhu Şarrat - niphi (İştar balit mati) Şapeli planı.
A. H. Layard, *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon*, plan 2.
106. Şarrat - niphi Şapeli girişi.
A. H. Layard, *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon*, s. 360.
107. Dur-Şarrukin saray şapelleri planı.
A. Parrot, *Assur*, res. 10/c.
108. Sin Şapeli'nin cephe rekonstrüksiyonu.
G. Loud, *Khorsabad I*, res. 99.
109. Sin ve Adad şapelleri planı.
G. Loud, *Khorsabad I*, res. 98.
110. Sin Şapeli kesiti.
G. Loud, *Khorsabad I*, res. 98.
111. Adad Şapeli kesiti.
G. Loud, *Khorsabad I*, res. 98.
112. Dur - Şarrukin kutsal alanlarının cephesini bezeyen sırlı tuğla pano.
G. Loud, *Khorsabad I*, res. 104.
113. Assur'dan sahte - kemerli bir oda - mezar.
A. Haller, *Die Gräber und Grüfte von Assur*, res. 137.
114. Assur'dan gerçek kemerli bir oda - mezar.
A. Haller, *Die Gräber und Grüfte von Assur*, res. 144.
115. Assur'dan gerçek kemerli bir oda - mezar.
A. Haller, *Die Gräber und Grüfte von Assur*, res. 169.
116. Assur'dan gerçek kemerli bir oda - mezar.
A. Haller, *Die Gräber und Grüfte von Assur*, res. 179.
117. Assur'dan kral mezar odaları.
A. Haller, *Die Gräber und Grüfte von Assur*, res. 186.

ANSİKLOPEDİK DİZİN

Adad, Akkad fırtınası tanrısı. Batı Samiler'de Hadad. Simgesi şimşek demetidir. 30, 144, 147, 151-152
Adad-idri, Damaskus kralı. Tevrat'ta Ben Hadad. 9, 72
Adad-nirari I, Assur kralı (1307–1275). Bu ad "Adad yardımımdır" anlamındadır. 109-110, 158
Adad-nirari II, Assur kralı (911–891). 8
Adad-nirari III, Assur kralı (810–783). 10-11, 18, 62, 65, 72, 124, 126, 139
Adap, Nippur'un güneydoğusunda, Sumer kent - devletlerinden biri; bugün *Bismaya*. 24
Adhem, Dicle'nin kolu. 2
Adyton, Tapınaklarda, içinde tanrı ya da tanrıça yontusunun durduğu gerideki en kutsal oda. 122, 127, 133, 136, 137, 148
Ahmar (Tell), Bk. Til Barsip.
Akdeniz, Kuzeyde Avrupa, doğuda Asya ve güneyde Afrika ile kuşatılan deniz. 1, 5-8, 11-12
Akītu, Kralların çeşitli tanrıların destek ve yardımlarını sağlamak amacıyla düzenledikleri bir dinsel tören çeşidi. 126, 128, 130-131, 133
Akītu avlusu, Nabu tapınaklarında *akītu* törenleriyle ilgili avlu. 127-128, 130, 132
Akkad, Şarru-kin'in Babylon yakınında 2370 yıllarında başkent olarak kurduğu kent. Yeri saptanamamıştır. Sonraları Sumer ülkesinin kuzey bölümünün adı. 1, 13, 23, 45, 76, 108, 136
Alacahöyük, Orta Anadolu'da, Çorum yakınlarında höyük. Kalkolitik dönemden Phryg Çağı'na değin yerleşmelere sahne oldu. 113
Alalah, Türkiye - Suriye sınırında, Amik Ovası'nda, Asi ırmağı yakınındaki Tell Açana'nın eski adı. 3400 yıllarından 1200'lere değin süren 17 yapı katı içerir. 111, 113
Alzi, Elazığ yöresinin Assur ve Urartu belgelerindeki adı. Bazen Enzi ve Enzite biçimlerinde de geçer. 8-9, 11
Amanos, Antakya'nın kuzeyinden başlayıp, kuzey-kuzeydoğu yönlerinde uzanan dağ zinciri. Assur mimarisi için gerekli kereste kaynaklarından biri. 5, 54, 66, 73, 92
Amurru, Yukarı Suriye Çölü'nün eski adı ve bu bölgede yaşayan Sami kökenli halk. 73
Anadolu, Türkiye'nin Asya kıtasında bulunan topraklarına verilen ad. 1-2, 5-6, 9, 21, 71, 113, 119

Andrae, Walter, Alman mimar-arkeoloğu (1875–1956). Assur kentinde kazılar yaptı (1903–1914). 19

Anu, Sumerler'in baş tanrısı. Gökyüzünün egemeni; tanrıların babası ve kralı. Sumer kent-devletlerinin yıkılışından sonra Assur'da yerini tanrı Assur'a, Babil'de de Marduk'a bıraktı. Kült merkezi Uruk'taydı. 174

Arami, Sami kökenli bir halk. Önceleri Suriye çöllerinde göçebeydiler. 1000 yıllarında, başta Fırat üstünde Bit Adini olmak üzere, Habur Vadisi'nde birçok devlet kurdular; Suriye'de Arpad ve Halep bölgesine yerleştiler. Konuştukları Aramca 1. binyılda Yakın Doğu'nun uluslararası dili durumuna girdi. 8, 41, 66-67, 99, 137

Aramu, Urartu kralı (9. yüzyılın ikinci yarısı). 9

Arbail, Bir Assur kenti. Klasik Arbela; bugün *Erbil*. 10

Arpadda, Kuzey Suriye'de küçük bir krallık ve kent; bugün *Tell Refad*. 11-12

Arrapha, Bir Assur kenti; bugün *Kerkük*. 8, 10

Arslantaş, Bk. Hadatu.

Arzaşkun, Urartu Devleti'nin ilk başkenti. Van Gölü'nün batısında. 9

Asarhaddon, Bk. Aššur-aha-iddin.

Asmar (Tell), Bk. Eşnunna.

Assur, Assur halkının ulusal tanrısı. Kült merkezi Assur kentindeki "Eşarra" denen tapınaktaydı. Eşi Ninlil'dir. Elinde çubuk ve halka ile betimlenir, dragon ve kanatlı arslan üzerinde durur. 43, 49, 73

Assur, Assurlular'ın en eski başkenti. Dicle'nin batı kıyısı üzerinde; bugün *Kal'at Şergat*. 7, 10, 19, 25, 39, 54, 96, 106, 108,-109, 115-117, 119, 122, 126, 131, 139, 153, 158

Assurbanipal, Bk. Aššur-ban-apli.

Aššur-aha-iddin, Assur kralı (680–669). Bu ad "Aššur bana bir kardeş verdi" anlamındadır. 13-14, 17, 31 39, 43, 53, 65, 94, 96-97, 101, 107

Aššur-ban-apli, Assur kralı (668–627). 14-15, 18, 32, 39, 43, 45, 51, 64, 101, 104, 106, 115

Aššur-dan II, Assur kralı (934-912). 8

Aššur-dān III, Assur kralı (771–754). Bu ad "Aššur metanetlidir, sebatlıdır, vefalıdır" anlamındadır. 11, 62

Aššur-danin-apli, III. Şulmanu-aşerid'in isyancı oğlu. 10

Aššur-etil-ilani, Assur kralı (626–622 ?). 15, 106

Aššur-nasir-pal, Bk. Aššur-nasir-apli II.

Aššur-nasir-apli II, Assur kralı (883–859). Bu ad "Aššur varisin koruyucusudur" anlamındadır. 8, 17, 21-22, 25, 28-30, 32, 46,56-57, 59, 62, 67, 73-74, 76, 79, 94-96, 98, 114, 123-124, 126, 141-145, 147, 153, 158

Aššur-nirari I, Assur kralı (15. yüzyıl). Bu ad "Aššur yardımımdır" anlamındadır. 122

Aşşur-nirari V, Assur kralı (753–746). 11, 62
Aşşur-rabi II, Assur kralı (1010–970). Bu ad "Aşşur büyüktür" anlamındadır. 7-8
Aşşurşarrat, Assur kraliçesi. Aşşur-ban-apli'nin eşi. 104
Aşşur-uballit I, Assur kralı (1365–1330). Bu ad "Aşşur hayat verdi" anlamındadır. 7
Aşşur-uballit, Harran'da oturan son Assur kralı (611–610). 15
Bābānu, Bābu = kapı'dan türetilmiş Assurca bir sözcük. Assur saray örgütünün iki büyük biriminden biri. Osmanlı sarayındaki "Enderun"un karşılığı. 45-46
Babelat-hegalli, "Bereket kanalı" anlamında Assurca sözcük. 28
Babil, Bağdat'ın 80 km. güneyinde, Mezopotamya'nın en ünlü kenti. 1792 yıllarında Hammurabi İmparatorluğu'nun başkenti oldu; 1595'te Hitit kralı I. Murşili'ce yakılıp yıkıldı. Yeni Babil Krallığı döneminde (604–562) Mezopotamya'nın en göz alıcı merkezi durumuna girdi. 1, 7-8, 10-15, 24, 29, 96, 101, 122, 124, 136, 188
Babylonia, Babil'in çevresine verilen ad. Geniş anlamda Mezopotamya'nın orta ve güney bölümlerinin adı. 1, 15
Bağdat, Irak'ın başkenti. 4-6, 17-18, 184, 186
Balawat, Musul'un doğusunda bir Assur kenti; eski *İmgur Enlil*. Rüyalar tanrısı Mamu'ya ait bir tapınağın kapılarını bezeyen kabartmalı tunç levhaların buluntu yeri. 19, 21, 123-124, 133
Bartatua, İskit prensi. 14
Basra, Irak'ta Şattülarap'ın batı kıyısında bir kent. 4-5, 17-18
Basra Körfezi, Arabistan ile İran arasında Şattülarap'ın ağzından güneydoğuya doğru uzanan büyük körfez. Klasik *Sinus Persicus*. 1, 4, 6-7, 10
Belih, Fırat'ın kolu. 2, 4
Bingöl Dağları, Doğu Anadolu'nun orta kesiminde Erzurum, Muş ve Bingöl illerinin sınırı üzerinde yer alan dağ kütlesi. Obsidyen yatakları yönünden zengindir. 5
Bit-Adini, Kargamış'ın güneydoğusunda bir Arami devleti. Başkenti Til Barsip. 8, 39, 41, 62, 67
Bit akiti, Nabu tapınaklarında *akītu* törenlerinin yapıldığı bölüm. 126-127, 132, 139-140
Bītānu, Bītu = ev'den türetilmiş Assurca bir sözcük. Assur saray örgütünün iki büyük biriminden biri. Osmanlı sarayındaki "Birun"un karşılığı. 45-46, 52
Bīt hilani, Cephesinde bir ya da iki-üç direkli geçidi, bunun arkasındaysa çevresindeki küçük oda topluluklarıyla enine yerleştirilmiş ocaklı bir salonu bulunan, çok katlı yapı türü. 66-67, 71-72, 91, 99-101, 104, 111

Bit-redūti, Sin-ahhe-riba'nın Ninive'deki sarayının veliaht dairesine verilen ad. 101
Bit Yakin, Babil'de bir kabile. 13
Borsippa, Tanrı Nabu'nun kutsandığı bir Babylonia kenti; bugün *Birs Nemrud*. Ezida denen Nabu Tapınağı'yla ünlüdür. 124, 126
Botta, Paul Emil, Fransız hekimi ve arkeoloğu (1802–1870). Fransa'nın İskenderiye, Musul ve Trablus konsolosu. Dur-şarrukin'i buldu ve ilk kazıları başlattı (1843). 17-18, 20
Budge, E.A. Wallis, İngiliz arkeoloğu. Ninive'de kazılar yaptı (1887–1891) 19
Burned Building, Kalhu sitadelindeki saraylardan birine verilen ad. 21, 73
Campbell Thompson, R., İngiliz arkeoloğu. Ninive'de kazılar yaptı (1929). 20
Canning, Sir Stratford, İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi (1786–1880). 17
Cebel-i Maklub, Bk. Muṣri.
Cella, tapınaklarda içinde kült yontusunun durduğu, içine yalnızca rahiplerin girebildiği kutsal oda. 75, 122, 124, 126,-128, 131-134, 136-137, 139-140, 144-145, 148, 151-153
Central Palace, Bk. Kalhu Orta Saray.
Centre Palace, Bk. Shalmaneser's Building.
Damaskus, bir Arami devleti; bugün Şam. 9-10, 72
Damkina, Tanrı Ea'nın eşi. 30
Dicle, Mezopotamya'nın iki büyük ırmağından biri. Eski *Diglat*; Klasik *Tigris*. 1-2, 4-8, 13, 17-18, 23, 25-28, 37-38, 66
Dilmun, Bahreyn'in eski adı. 6
Diyala, Dicle'nin kolu; eski *Turna*. 2, 6
Dromos, Mezar odasına girişi sağlayan üzeri açık geçit. 156, 157-158
Dur-Şarrukin, Kalhu'nun 60 km. güneyinde II. Şarru-kin'in kurduğu başkent; bugün *Khorsabad*. 2, 13, 24, 30, 32, 35-37, 39, 43, 51, 59, 69, 72, 74, 78, 80, 84, 86-89, 91-92, 94-95, 104, 106, 114, 124, 126, 128, 131, 133, 136, 139, 144, 146-147
Ea, Anu ve Enlil ile birlikte Sumerler'in üç büyük tanrısından biri; Sumerce *Enki*. Tatlı su, sulama, sihir ve akıl tanrısı. Kült merkezi Eridu'daydı. 30, 65, 146-147, 152
Ekallu, Sümerce E. GAL = büyük ev sözcüğünden, saray. 45
Ekal māṣarti, Yeni Assur Devleti zamanında ortaya çıkmış, başkentlerdeki krallık ordusu ile ilgili kışla-saraylara verilen ad. 31, 35-36, 39 41, 43, 53-54, 59, 61-62, 72-73, 78-79, 88-89, 91, 95-96, 104, 106-107
Elam, Güneybatı İran'da coğrafi olarak Güney Mezopotamya ovasının bir devamı sayılan, Kerkha ve Karun ırmaklarının geniş vadisi. Aynı adlı krallığın ülkesi. Başlıca kenti Susa. 14
Elcezire, Diyarbakır yaylası ile Bağdat arasında Mezopotamya'nın kuzey ve orta kesimini kapsayan bölge. 1-2, 6

Enki, Bk. Ea.
Enlil, Nippur'un baş tanrısı ve Sumerler'in en önde gelen ilahı. Anu'nun oğlu; sema ve fırtınaların egemeni. Sonraları yerini Marduk aldı. 30, 101, 142, 144
Enzite, Bk. Alzi.
Ergani, Diyarbakır'ın kuzeyinde, bakır madenleriyle ünlü bir ilçe. 5
Eridu, Ur'un 20 km. güneybatısında en eski Sumer kenti. Bugün *Ebu Şehreyn*. Geç Kalkolitik Dönem'den beri yerleşmelere sahne oldu. III. Ur Sülalesi'nin yükselişiyle 2020 yıllarında önemini yitirdi. 24, 108
Esagila, Babil'de baş tanrı Marduk'un tapınağı. 96, 101
Eşarra, Assur'da baş tanrı Assur'un tapınağı. 152 n. 34
Eşgalşiddudua, Aşşur-aha-iddin'in Ninive'de yaptığı *ekal māşarti*'ye verdiği ad. 96
Eşnunna, Bağdat'ın kuzeydoğusunda, Diyala vadisinde kent; bugün *Tell Asmar*. Erken Sülale Dönemi'nde bir kent-devleti olarak belirdi. 19.-18. yüzyıllarda Assur, Mari, Elam ve Babil ile üstünlük savaşımına girişti. 7, 108-109, 122
Ezida, Borsippa'da Marduk'un oğlu Nabu'nun tapınağı. Kalhu'da Nabu ve Assurlu eşi Taşmetum'un tapınağı. 29, 96, 104, 126, 130, 139, 141
Fenike, 1. binyılın başlarından itibaren Lübnan ve Suriye'nin dar kıyı şeridinde yaşayan, başlıca kentleri Tyre, Sidon ve Babylos olan, Kenani kökenli denizci halkın ülkesi. 5
Fırat, Mezopotamya'nın iki büyük ırmağından biri. Eski *Purattu*; Klasik *Euphrates*. 1-6, 8-9, 11, 39-40, 63
Fildişi Evi, Hadatu'daki bir saraya verilen ad. 70, 72
Filistin, Suriye Çölü, Lübnan ve Akdeniz arasında bölge. 1-5, 12
Flandin, Eugène Napoleon, Fransız ressamı (1809–1876). P.E. Botta ile birlikte Dur-Şarru-kin kazılarını sürdürdü. 17
Forth Shalmaneser, Kalhu *ekal māşartisi*'ne verilen ad. 54
Gılgamış, Urak'un yarı-tanrı kralı. Mezopotamya'nın en ünlü destanının baş kahramanı. Arkadaşı Enkidu'nun tanrıça İştar'ca öldürülmesi üzerine ölümsüzlüğü aradı. 76, 80
Gilzanu, Kuzeybatı İran'da, Urmiye Gölü'nün batı ve güneybatı kıyılarına yakın bir bölge. 31
Gordion, Phryg Krallığı'nın başkenti. Bugün *Yassıhöyük*. 71
Governor's Palace, Kalhu sitadelindeki bir konağa verilen ad. 54, 80
Gökçe, Nuri, Türk Arkeolog ve müzecisi. 21
Gula, Tanrı Ninurta'nın eşi. 30
Gurgum, Güneydoğu Anadolu'da 1200 yıllarından sonra kurulmuş bir Geç Hitit krallığı. Merkezi Marqasi; bugün *Kahramanmaraş*. 11, 31
Guzana, Kuzey Mezopotamya'da Erken Kalkolitik Dönem'den başlayarak yerleşmelere sahne olmuş, Habur Çayı kenarındaki höyüğün

Assurca adı. 1. binyılın başlarında Aramiler'e ait bir prenslikti. Tevrat'ta *Gozan*; Klasik *Gizania*; bugün *Tell Halaf*. 6, 8, 40-41, 48, 126, 131, 137-139

Habur, Fırat'ın kolu; eski *Habūru*. 2, 4, 8

Hadatu, Kargamış'ın 30 km. kadar doğusunda bir Assur kenti; bugün *Arslantaş*. 20, 40-41, 67, 69, 72, 75, 78, 126, 130-131

Halaf (Tell), Bk. Guzana.

Halep, Suriye'de bir kent; eski *Hallab*. 1, 4, 6, 8

Halpa, Kummuhi ülkesinde bir yer; bugün *Adıyaman/Gölbaşı*. 12

Hamadan, Orta İran'da bir kent; eski *Ekbatana*. Medler'in başkenti. 6, 14

Hamat, Suriye'de bir prenslik; bugün *Hamah*. 12

Hammurabi, Amurru kökenli Babil kralı (1792–1750). 1783 yıllarından sonra kuzeyde Mari ve Ninive'den güneyde Basra Körfezi'ne değin uzanan bir imparatorluk kurdu. 7

Harran, Güneydoğu Anadolu'da, Urfa yakınında eski bir kent. Eski *Harranu*; Klasik *Karrhae*. Ay Tanrısı Sin'in kültüyle ünlüydü. 6, 15, 21, 40-41

Hatti, Assurlular'ın Hitit ülkesine verdikleri ad. 31

Hazael, Damaskus kralı. 72

Hazannu, Kentlerin yönetimiyle ilgili bir tür belediye başkanı. 128, 133.

Hazım Abdülhamid, Iraklı müzeci ve arkeolog. 22

Hekataios, Miletoslu bilgin (6. yüzyıl). 2

Herodotos, Halikarnassoslu tarihçi (490–425). 2, 14

Hindanu, Orta Fırat yöresinde eski bir kent. Tevrat'ta *Eden*. 31

Hit, Irak'ta, Fırat'ın batı kıyısında kent. 1-2, 4

Hitit, Orta Anadolu'ya 2. binyılın başlarında olasılıkla kuzeydoğudan gelerek, sonraları Hattuşa başkent olmak üzere büyük bir imparatorluk kuran Hint-Avrupa kökenli halk. 65, 73, 92, 95, 101, 113, 121

Hubuşkia, Van Gölü'nün güneyinde bir bölge. 31

Hurri, Doğu Anadolu, Suriye ve Kuzey Mezopotamya'ya kuzeydoğudan göçmüş bir halk. Konuştukları dil Samî ve Hint-Avrupa ailelerinden tümüyle farklıdır. 1500 yıllarında Mitanni Krallığı'nı kurdular. 7, 23

Husur, Dicle'nin kolu. 38

Irak, Kuzeyde Türkiye, doğuda İran, batıda Suriye ve Ürdün ile güneyde Suudi Arabistan ile sınırlanan ülke. Başkenti Bağdat. 1, 20-22

İbiqadad, Eşnunna kralı. 109

İmgur-Enlil, Bk. Balawat.

İsin, Aşağı Mezopotamya'da kent; bugün *Bahriyat*. 20. yüzyılın ilk yarısında Amurrulu bir sülalenin yönetiminde güçlendi. Larsa'nın yükselişiyle önemini yitirdi. 4, 7, 24

İskit, 8. yüzyılın ikinci yarısında Kimmerler'i Avrasya bozkırından kovarak Volga'nın batısında ve Karadeniz'in kuzeyinde, Kafkasya'da oturan halk. 13-15

İştar, Savaş ve aşk tanrıçasının Sami dillerindeki adı. Sumerce *Innin*. Ay tanrısı Sin'in kızı. *Balit* adıyla da anılır. 30, 39, 41, 69, 101, 122, 139, 142, 144, 147

İştar balit mati, Bk. İştar.

İştar Kidmuru, 30, 142, 147

Jerwan, Ninive yakınında vadi. Sin-ahhe-riba'nın burada inşa ettirdiği su kemeri ile ünlüdür. 38

Kalah, Bk. Kalhu.

Kal'at Şergat, Bk. Assur.

Kalde, Babylonia'nın Kaldu'dan türetilmiş öteki adı. Özellikle Yeni Babil Dönemi'nde kullanıldı. 10, 12-14, 66

Kalhu, II. Aşşur-nasir-apli'nin Dicle ve Büyük Zap'ın birleştiği yerde kurduğu başkent. Tevrat'ta *Kalah*; bugün *Nimrud*. 2, 4, 8, 11, 17-19, 21-22, 24-25, 27, 30-37, 39, 43, 46, 54, 59, 62, 65, 67, 73,-74, 76, 78-80, 86, 89, 91, 94, 96, 104, 106, 114,-116, 119, 124, 126, 131,-133, 139, 141-142, 144,147, 151

Kargamış, Türkiye-Suriye sınırı üzerinde bir Geç Hitit krallığı. 6, 8, 39, 41

Kar-Şulmanu-aşerid, Bk. Til Barsip.

Kar-Tukulti-Ninurta, I. Tukulti-Ninurta'nın Dicle'nin doğu kıyısında kurduğu kent. 19, 25, 113

Khşatrita, Med prensi. 14

Kilikia, Anadolu'nun güneyinde, günümüzde Adana ve İçel illerini kapsayan eski bir bölge. 9, 12

King, L.W., İngiliz arkeoloğu. Ninive'de kazılar yaptı (1903). 19

Kimmer, 15.-14. yüzyıllardan 8. yüzyılın ilk yarısına değin Avrasya bozkırlarında yaşayan göçebe bir topluluk. 8. yüzyılın sonlarında büyük kafileler halinde Anadolu'ya girmeye başladılar. 13-15, 71

Kirmanşah, İran'da kent. 6

Kiş, Sumer ülkesinde, Babil yakınında bir kent-devleti. Cemdet-Nasr Dönemi'nden beri yerleşmelere sahne oldu. Erken Sülale Dönemi'nde en önde gelen Sumer kent-devletlerinden biriydi. En ünlü kralı Meşilim'dir. 4

Kişallu bābānu, Kapı avlusu anlamında Assurca sözcük. 95

Kişallu rābu, Büyük avlu anlamında Assurca sözcük. 96

Koyuncuk, Bk. Ninive.

Kummuhi, Güneydoğu Anadolu'da, Adıyaman yöresinde bir krallık; klasik *Kommagene*. 11, 31

Kuştaşpi, Kummuh kralı. 11

Kyaxares, Med kralı. 15

Lagaş, Ur'un kuzeyinde bir Sumer kent-devleti; bugün *Tello*. En parlak dönemlerini 3. binyılın sonlarına doğru Eannatum ve Gudea'nın krallıkları sırasında yaşadı. III. Ur Sülalesi'nin yıkılışından sonra Larsa'nın eline geçti. 24

Lamaşşu, Saray kapılarını kötülüklerden koruyan kanatlı-boğa ya da arslan biçiminde iyi ruhlar. 53 - 54, 76, 89, 91, 93, 95

Larsa, Ur yakınında Sumer kent-devleti; bugün *Senkereh*. Parlak dönemlerini 2. binyılın başlarında yaşadı. İsin, Assur ve Eşnunna ile üstünlük savaşına girişti. En büyük hükümdarı, İsin'e 1794 yıllarında son veren Rim Sin'dir. 4, 7, 24

Layard, Sir Austin Henry, İngiliz arkeologu (1817–1894). Ninive'de Sinahhe-riba'nın, Kalhu'da da Aşşur-aha-iddin'in saraylarını buldu. 1852 yılında parlementoya girdi, birçok kez bakanlık yaptı. 17-18, 20, 92, 144

Lion Room, Aşşur-ban-apli'nin Ninive'deki sarayının kitaplık bölümüne verilen ad. 104

Lloyd, Seton, İngiliz arkeologu. 1949-61 yılları arasında Ankara'daki British Institute of Archaeology'nin müdürlüğünü yaptı. Harran ve Sultantepe kazılarını yönetti. 21

Loftus, Sir William Kennet, İngiliz jeologu (1821 ? – 1858). Kalhu ve Ninive'de kazılar yaptı. 18

Loud, Gordon, Amerikan arkeologu. Dur-şarrukin'de kazılar yaptı. 20

Lübnan, Akdeniz'in doğusunda ülke. 1, 5, 54, 56

Madhloom, Tarık, A., Iraklı arkeolog ve müzeci. 21

Magan, Genellikle Arabistan'la eşitlenen ülke. 6

Malatya, Bk. Melid.

Mallowan, Sir Max Edgar Lucien, İngiliz arkeologu (1904–1978). Kalhu *ekal māşarti*'sini buldu. 21, 139

Mamu, Rüyalar tanrısı. En ünlü tapınağı Balawat'tadır. 123 - 124, 133

Manna, Kuzeybatı İran'ın eski halklarından biri. 12

Marduk, Babil'in ulusal tanrısı. 2. binyılın ikinci yarısı içinde Enlil'in yerini aldı. Kült merkezi Babil'deki "Esagila" denen tapınaktaydı. Karısı Sarpanitum'dur. Bel adıyla da anılır. 29, 124

Mari, Suriye-Irak sınırında, Fırat'ın doğu kıyısı üzerinde kent ve krallık; bugün *Tell Hariri*. Son kralı Zimri-lim'in sarayında bulunan 25.000 kadar çivi yazılı tablet, döneminin uluslararası siyaseti ile Mari krallığının idari ve ekonomik yapısı konularında eşsiz bilgiler sağladı. 5, 7, 108, 113

Mati'-ilu, Arpadda kralı. 11

Med, Kuzeybatı İran'a 1300 yıllarında Kafkaslar yoluyla girmiş Hint-Avrupalı bir halk. Orta İran'da Hamadan (Ekbatana) ve çevresine yerleştiler. En ünlü kralları, 612 yılında Assur İmparatorluğu'na son veren istilacılar arasında yer almış olan Kyaxares'tir. 10, 14 - 15

Megaron, Ortası ocaklı dikdörtgen planlı bir salon ile bunun önündeki holden oluşan, Ege dünyasına özgü bir yapı türü. 71

Melid, Malatya'nın Assur belgelerinde geçen adlarından biri; Klasik *Melitene*. 11, 31

Meluhha, Kesin yeri belirlenemeyen eski bir bölge adı. Güney Arabistan, Ethiopia ya da İndus Vadisi ile ilişkisi düşünülür. 6

Menua, Urartu kralı (810-785/80). İşpuini'nin oğlu. 11

Merodakh-baladan, Kaldeli prens. 12

Meuszyński, Janusz, Polonyalı arkeolog (öl. 1976). Kalhu'daki son kazıları başlattı. 22

Mezopotamya, Kuzey ve doğudan Anadolu-İran yüksek yaylaları, güney-batıdan Arabistan massifi, batıdaki Akdeniz kıyılarından da Filistin ve Lübnan dağlarıyla ayrılan bölgeye klasik antik yazarların verdiği ad. 1 - 2, 4 - 7, 23 - 24, 43, 45, 106 - 111, 113, 119, 122, 133 - 134, 146, 152 - 153

Mısır, Asya, Akdeniz ve Kızıldeniz arasında doğal bir kavşak olan ülke; büyük bir uygarlık merkezi. 2, 8, 12, 14, 121

Midas, Bk. Mita.

Mita, Phryg kralı Midas'ın Assur belgelerindeki adı. 13

Mitanni, Hurriler'in 1500 yıllarında kurdukları devlet. Başkenti Waşşukanni. 7, 23

Musasir, Urartu kutsal kenti. 12

Musul, Irak'ta kent. 1 - 2, 5, 17 - 18, 20 - 22, 123 - 124, 184, 186, 188

Musul mermeri, Musul çevresinde çok bulunan bir tür su-mermeri. 49, 124

Muşku, Assurlular'ın Phrygler'e verdikleri ad. 8, 13

Muşri, Dur-Şarrukin'in kuzeydoğusunda dağ sırası; bugün *Cebel Ba'şiqa*. Assurlular Cebel'i Maklub'u bu dağın doğu uzantısı olarak kabul ediyorlardı. 32, 36, 73

Nabu-apal-usur, Babil kralı (625–605). Yeni Babil Sülalesi'nin kurucusu. 15

Nabu, Marduk'un oğlu. Yazı ve güzel sanatlar tanrısı. Karısı Taşmetum. Kült merkezi Borsippa'daydı. 18 - 19, 21, 29 - 30, 35, 39, 68, 73, 82, 85 - 86, 101, 106, 124, 126 - 127, 130 - 133, 139 - 140

Nabu-kudurri-usur II, Yeni Babil Sülalesi kralı (604–562). 15

Nairi, Assurlular'ın Doğu Anadolu'daki Hurri-Urartu kökenli kabilelere verdikleri kollektif ad. Van Gölü'nün özellikle batı ve güneyini çevreleyen bölge. 8, 10

Naumann, Rudolf, Alman mimar-arkeologu. (1910). 1960-75 yılları arasında Deutsches Archeologisches Institut'un İstanbul şubesi müdürlüğünü yaptı. 139

Nebi Yunus Tepesi, Ninive'de, üzerinde *ekal māşarti*'nin kurulu olduğu tepe. 21, 39, 95 - 96, 107

Nemrut Dağı, Doğu Anadolu'da, Bitlis'in Tatvan ilçesi yakınında volkanik dağ. Obsidyen yatakları bakımından zengindir. 5

Nikkal, Ay tanrısı Sin'in eşi. 147, 152 - 153

Nimrud, Bk. Kalhu.

Ninive, Prehistorik dönemlerden beri yerleşmelere sahne olmuş eski bir Assur kenti. Sin-ahhe-riba döneminde başkent oldu; bugün *Koyuncuk*. 2, 4, 6, 10, 13, 15, 17, 21, 24 - 28, 32, 36 - 38, 45, 51, 53, 69, 73, 92, 94-98, 101 - 102, 106 - 107, 114, 188

Ninurta, Savaş ve av tanrısı. Karısı Gula. Kült merkezi Kalhu'daydı. 18, 30, 124, 141 - 142, 144, 147, 151 - 152

Nippur, Sumer ülkesinin kuzeyinde, Kiş ve Babil yakınında bir kent-devleti ve tanrı Enlil'in kutsal merkezi; bugün *Niffar*. Ününü burada bulunmuş, daha çok dinsel metinler içeren çivi yazılı tabletlerine borçludur. 4, 24, 101

Niqmepa, Alalah kralı. 111

Nuzi, Kerkük'ün 13 km. güneybatısında höyük. Mitanni Krallığı Dönemi'nde büyük bir önem kazandı. 108 - 109, 113

Önasya, Mezopotamya, Küçük Asya, İran, Suriye, Arabistan ve Kafkasyayı kapsayan bölgeye verilen ad. 6 - 7, 23

Panamuwa, Sam'al kralı. 99

Parrot, André, Fransız arkeologu (1901). 69

Phraortes, Bk. Khşatria.

Phryg, Anadolu'ya 1200 yıllarından başlayarak Balkanlar üzerinden girip, Orta Anadolu'da, Gordion merkez olmak üzere devlet kuran Hint-Avrupalı halk. En ünlü kralları Midas'tır. 13, 71 - 72

Place, Victor, Fransız diplomat ve arkeologu (1822-1875). Dur-Şarrukin'de Botta'nın kazılarını sürdürdü. 18, 20, 147

Que, Assur İmparatorluğu'nun en batıdaki eyaleti. Yaklaşık olarak bugünkü *Çukurova*. 9

Rab şa reşi, Assur saray örgütlerinde önemli görevler üstlenen hadım ağalarının başı. 46

Rab ekalli, Assur saraylarının en önde gelen sorumlusu, hadım ağa; baş mabeyinci. 46, 57

Rassam, Hormuzd, Musullu Hıristiyan arkeolog (1826–1910). Ninive'de Aşşur-ban-apli'nin sarayını keşfetti. 18 - 21, 30, 186, 188

Rawlinson, Henry Creswicke, İngiliz diplomat ve dil bilim uzmanı (1810–1895). 18

Rich, Claudius James, İngiliz koleksiyoncusu. 17

Rusa I, Urartu kralı (730–713). 12

Salmaneser, Bk. Şulmanu-aşerid.

Sam'al, İslahiye Ovası'nda bir Arami krallığı; bugün *Zincirli*. 99 - 101

Samarra, Bağdat'ın kuzeyinde, Dicle'nin doğu kıyısı üzerinde höyük. 1 - 2, 4, 43

Sami, Arabistan kökenli bir etnik gurup. Önceleri Arabistan çöllerinde yaşıyorlardı. Sonraları Mezopotamya'ya doğru yayılarak Akkad Krallığı'nı kurdular. Bu bölgeye göçlerini Amurrular adıyla sürdürler. Son olarak Arami göçleriyle tüm Mezopotamya ve Kuzey Suriye'ye yayıldılar. 7 - 8, 24

Sarduri I, Urartu kralı (yakl. 840-825). Lutipri'nin oğlu. 9

Sarduri II, Urartu kralı (760-730). I. Argişti'nin oğlu. 11

Sargon, Bk. Şarru-kin.

Semiramis, Bk. Şammuramat.

Sennaherib, Bk. Sin-ahhe-riba.

Shalmaneser's Building, Kalhu stadelinin orta kesimindeki III. Şulmanu-aşerid tarafından yaptırılmaya başlanan yapı "Centre Palace" olarak da anılır. 54

Sibitti, Ülker burcu ile ilgili bir Assur tanrısı. Simgesi yedi noktadır. 30, 35, 133, 136, 146

Sidon, Beyrut'un güneyinde, Lübnan kıyısında bir Fenike kenti; bugün *Sayda*. 10, 31

Sin, Ay tanrısının Sami dillerindeki adı; Sumerce *Nanna*. Anu ya da Enlil'in oğlu, Nikkal'ın eşi. Başlıca kült merkezleri Ur ve Harran'daydı. Simgesi hilaldir. 15, 30, 122, 144, 147 - 148, 151 - 153

Sin-ahhe-riba, Assur kralı (704–681). 13, 17, 37-39, 69, 92, 94-98, 101, 106-107

Sinahuşur, Assur kralı II. Şarru-kin'in kardeşi. 80 - 82, 84

Sin-şar-işkun, Assur kralı (623–612). 15, 106, 139, 141

Sippar, Bağdat yakınında güneş tanrısı Şamaş'ın kült merkezi olan kent. 5, 8

Smith, George, İngiliz assyriologu (1840–1876). Ninive arşivini buldu; Kalhu'da kazılar yaptı. 19, 184

Sukkal mah, "Büyük vezir" anlamında Assurca sözcük. 80

Sulumal, Melid kralı. 11

Sultantepe, Harran Ovası'nda, Urfa yakınında höyük; eski *Huzirina*. 21

Sumer, Babil ve Basra körfezi arasında kalan Aşağı Mezopotamya'ya verilen ad. Dünyanın en eski uygarlık merkezi. Aynı zamanda, Güney Mezopotamya'ya 4. binyılın ortalarında gelen bir halk. 1, 7, 13, 23 - 24, 45, 76, 111, 136, 142, 148

Suriye, Batıda Lübnan, kuzeyde Türkiye, doğuda Irak, güneyde de Ürdün ve İsrail ile sınırlanan ülke. Başkenti Şam. 1 - 2, 5, 9, 11 - 12, 14, 20, 39, 41, 71, 99, 101, 104, 111, 113, 119

Susa, Güneybatı İran'da Geç Kalkolitik Dönem'den başlayarak yerleşmelere sahne olmuş bir kent. Elam'ın başkenti. 14

Şala, Tanrı Adad'ın karısı. 30

Şamaş, Güneş ve adalet tanrısı; Sumerce *Utu*. Çoğu kez elinde doğruluk ve adaleti simgeleyen bir sopa ve halka ile betimlenir. Assur'daki simgesi kanatlı güneş kursu; Babil'deki simgesi ise üzerinde dört köşeli yıldız bulunan bir disktir. 122, 144, 147, 151 - 153
Şamaşar-şar-usur, Kalhulu tefeci ve kuş taciri. 30, 115
Şamaş-şum-ukin, Aşşur-aha-iddin'in oğlu. Babil valisi. 14
Şammuramat, Assur kraliçesi, V. Şamsi-Adad'ın eşi. 10, 124
Şamşi-Adad I, Assur kralı (1812–1797). Bu ad "Adad'ın güneşi" anlamındadır. 7
Şamşi-Adad V, Assur kralı (823–811). 10, 62, 158
Şamşi-ilu, Assurlu komutan ve eyalet yöneticisi. 11, 40, 62, 65
Şa muhhi bītani, Assur saraylarında *bitanu*'dan sorumlu hadım ağa. 46
Şa reşi, Assur saraylarında haremden sorumlu hadım ağa. 46, 52
Şarrat-niphi, Bk. İştar.
Şarru-kin II, Assur kralı (721–705). Bu ad "Gerçek olan kraldır" anlamındadır. 12 - 13, 30 - 33, 37, 46, 51, 59, 65, 69, 72 - 73, 76, 79 - 80, 91 - 92, 104, 106 - 107, 126, 131, 133 - 134, 139, 147 - 148, 153
Şedu, Saray kapılarını kötülüklerden koruyan, kanatlı boğa ya da arslan biçiminde iyi ruhlar. 53
Şeru a-eterat, Assurlu prenses, Aşşur-aha-iddin'in kızı. 14
Şubat Enlil, I. Şamşi-Adad'ın Habur yöresinde kurduğu kent; bugün *Tell Leilan*. 6
Şulmanu-aşerid I, Assur kralı (1274–1245). 7
Şulmanu-aşerid III, Assur kralı (858–824). 8, 10, 21, 28 - 31, 40 - 41, 54, 56 - 57, 62, 65, 72, 79 - 80, 89, 91, 96, 107, 114, 124, 139, 141
Şulmanu-aşerid IV, Assur kralı (782–772). 10 - 11, 62
Şulmanu-aşerid V, Assur kralı (726–722). 12
Tabal, Orta Anadolu'da Kayseri, Niğde ve Nevşehir yörelerini kapsayan bölge; İ.Ö. 8-7. yüzyıllarda bir krallık. 9, 13
Taharqa, Mısır firavunu (689–663). 14
Tarhulara, Gurgum kralı. 11
Taşmetum, Nabu'nun eşi. 29, 68, 126 - 127, 131 - 132, 139 - 140
Tell es Sawwan, Samarra yakınında höyük. 43
Tell Halaf, Bk. Guzana.
Tell Leilan, Bk. Şubat Enlil.
Thebes, Mısır krallığının başkentlerinden biri. 14
Thureau-Dangin, François, Fransız assyriologu (1872–1944). Til Barsip ve Hadatu'yu kazdı. 20, 69, 72
Tiglath-pileser, Bk. Tukulti-apil-Eşarra III.
Til Barsip, Bit-Adini Devleti'nin başkenti. III. Şulmanu-aşerid tarafından Assur eyalet merkezi durumuna getirildi ve adı Kar-Şulmanu-aşerid olarak değiştirildi. 8, 11, 20, 39 - 41, 62 - 65, 74

Tilmenhöyük, İslahiye Ovası'nda höyük. 113
Toroslar, Anadolu'yu doğu-batı yönlerinde kateden dağ zinciri. 2, 4-5, 9, 12
Torus, Sütun ya da direklerin üzerinde yükseldiği şişkin taş altlık. 71, 79
Tukulti-apil-Eşarra I, Assur kralı (1115–1077). Bu ad "Eşarra'nın oğlu güvencemdir" anlamındadır. 25
Tukulti-apil-Eşara III, Assur kralı (745–727). 11 - 12, 41, 43, 65, 67, 69, 72 - 73, 96, 98 - 99, 104, 111, 131
Tukulti-Ninurta I, Assur kralı (1244–1208). Bu ad "Ninurta güvencemdir" anlamındadır. 25, 113, 122, 139
Tukulti-Ninurta II, Assur kralı (890–884). 8
Turtānu, Assur'da kraldan sonra gelen ve protokoldeki yeri veliaht prensle aynı olan en yüksek rütbeli görevlinin ünvanı; başkomutan. 40, 62, 65
Tuşpa, Urartu Krallığı'nın başkenti; bugün *Van Kalesi*. 11 - 12
Tyre, Lübnan kıyısında bir Fenike liman kenti. 10, 31
Umma, Bir Sumer kent-devleti; bugün *Djokha*. Kuzeydeki Lagaş'la düşmanca ilişkiler sürdürdü. 2400 yılından kısa bir süre sonra, kralı Lugalzagesi Lagaş'ı eline geçirerek tüm Sumer ülkesini denetimi altına aldı. 4, 24
Upper Chambers, III. Adad-nirari'nin Kalhu sitadelindeki sarayının bir bölümüne verilen ad. 18, 62
Ur, Fırat'ın güneyinde ve Basra'nın 160 km. batısında bir Sumer kenti; bugün *Tell el Mugayyir*. En parlak çağını III. Ur Sülalesi kralı Ur-Nammu döneminde yaşadı. 4, 6 - 7, 24, 121
Urartu, Doğu Anadolu'da Van Gölü çevresinde 9. yüzyılda kurulan krallık; Assurlular'ın en güçlü rakibi. 10 - 12
Urmiye, Kuzeybatı İran'da bir kent ve gölün adı. 10 - 12
Uruk, Ur'un 60 km. kuzeybatısında, Sumerler'in en büyük kent devletlerinden biri; bugün *Warka*. Prehistorik dönemlerden beri yerleşilmiş olan kent, Sülaleler Çağı'nda hem siyasal bir güç ve hem de dinsel bir merkezdi. III. Ur Sülalesi'yle birlikte önemi giderek azaldı. 24
Van Gölü, Doğu Anadolu'da göl. 5, 8 - 10
Yarim lim, Alalah kralı. 113
Zagroslar, Batı İran'da, kuzeybatı-güneydoğu yönlerinde uzanan dağ zinciri. 1 - 2, 5 - 6
Zap (Büyük), Dicle'nin kolu; eski *Zāba eliu*. 2, 8, 26 - 28, 30
Zap (Küçük), Dicle'nin kolu; eski *Zāba şapliu*. 2, 7
Ziggurat, Sumerler dahil Mezopotamya halklarının kentlerinde tanrılar adına kurdukları, dağları simgeleyen yüksek yapılar. Bunlardan en büyüğü 6. yüzyılda Babil'de yapılmıştı. 23 - 24, 30, 35, 38 - 39, 54, 75, 101, 122, 141, 143, 148
Zimrilim, Mari kralı. 108
Zincirli, Bk. Sam'al.

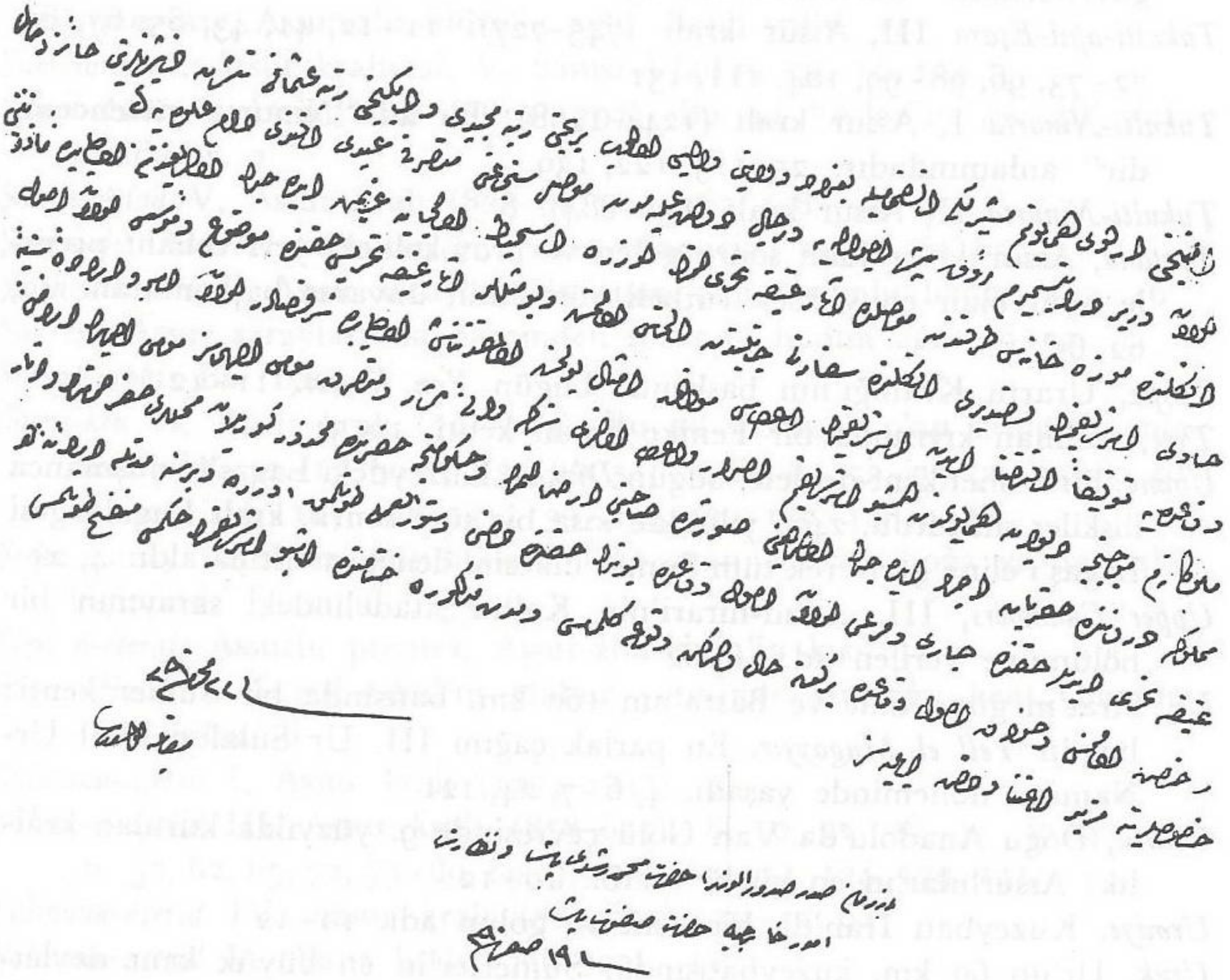

Belge : 1 Başbakanlık Arşivi, Mühimme Defteri, s. 24, Hüküm 60. Musul 1290/1873

BELGE 1'in TIPKI ÇEVİRİSİ

Altıncı ordu-yı hümâyûnun müşîrliği inzimamıyle Bağdad vilâyeti valisi olup birinci rütbe mecîdi ve ikinci rütbe Osmânî nişan-ı zî-şânlarını hâ'iz ü hâmil olan vezir-i dirâyet-semîrim Rauf Paşa -iclâlehu-'ya ve ricâl-i Devlet-i Aliyyemden Musul sancağı mutasarrıfı Abdi Efendi -dâme uluvvuhu-'ye hükûm ki,

İngiltere müze-hânesi tarafından Musul'da âsâr-ı atîka taharri etmek üzere Mr. Smith ..... azîmet edecek olduğundan ol babda mezûniyyetini hâvî emr-i şerîfimin tasdiri İngiltere Sefâreti cânibinden iltimâs olunmuş ve bu misillü âsâr-ı atîka taharrisi hakkında mevzû' ve müesses olan usûl ve kâideye tevfikan iktizâ eden emr-i şerifimin îtâsı muvâfık-ı emsâl bulunmuş olmaktan nâşî ol bâbda şerefsâdır olan emr ü irâde-i seniyye-i mülûkânem mûcebince Dîvân-ı Hümâyûnum'dan işbu emr-i şerîfim ısdâr u îtâ olundu. Siz ki vâli-i müşâr ve mutasarrıf-ı mumâ-ileyhimâ-sız mumâ-ileyhin arâzi-i memlûke derûnunda hafriyyât icrâ edecek olduğu sûretde sahibini irzâ etmek ve hükûmetçe hafrında mahzûr görülen mahalleri hafr etmemek ve âsâr-ı atîka taharrî edenler hakkında cârî ü mer'î olan usûl ü kâide bunun hakkında dahi düstûrü'l-amel tutulmak üzere ve bir sene müddetle irâ'e-i ruhsat olunmamış ve Hilaf-ı usûl ve kaide bir gûne hâl ü hareket vukû'a gelmemesi ve müddet-i mezkûre hitâmında işbu emr-i şerifimin hükmü münfesih tutulması hususlarına itina ve dikkat eyliyesiz

Fi 22 Muharrem 290. (1873)
Mukabele olunmuşdur.

Der-zaman-ı sadr-ı sudûrü'l-vüzerâ
hazret-i Mehmed Rüşdü Paşa ve
Nezâret-i Umûr-ı Hariciye hazret-i Safvet Paşa Fî 19 Safer sene 290

Belge : 2 Başbakanlık Arşivi, Mühimme Defteri, s. 65-66, Hüküm 234. Musul 1297/1879

BELGE 2'NİN TIPKI ÇEVİRİSİ :

Bağdat vilayeti valisi olup birinci rütbe mecîdi nişân-ı zî-şânını ha'iz ü hâmil olan vezirim Abdurrahman Paşa ve Haleb vilayeti valisi ve murassa' Osmanî ve birinci rütbe mecidî nişan-ı zî-şanlarını hâ'iz ü hâmil vezirim Sâ'id Paşa ve Van eyâleti valisi ve ikinci rütbe mecidî nişân-ı zî-şanını hâiz ü hâmil vezirim Hasan Paşa -iclâlehuma- hüküm ki,

Musul taraflarında âsâr-ı 'atîka taharrîsine bundan mukaddem şeref-sâdır olan emr-i şerîfim mûcebince me'zûn olan İngiltere Devleti tebe'asından Mr. Rassam'ın resîde-i hitâm olan müddet-i me'zûniyetinin iki sene daha temdidi hususuna emr ü irâde-i seniyye-i mülûkânem müteallik ve şerefsudûr olmuş olduğundan kuyûda lede'l-mürâca'a işbu hafriyyâtın mumâ-ileyh mârifetiyle icrâ olunması ve ihrâc olunan her türlü âsâr-ı 'atîka bir tek, nazîrsiz ise İngiltere müzesine îtâ kılınması ve bir nev'den olmak üzere müte'addid ise bunların yalnız bir adedi İngilizler'e verilüp bâkısi cümleten Müzehâne-i Âmire'ye âid olması ve bir kitabe birkaç parçadan mürekkeb olsa bile birinin add olunarak mumâileyh Rassam'a verilmesi ve hafriyyât içün mahal ta'yin olunmayup sûret-i mutlakada ruhsat verileceğinden bu cihetle bir mevkı'de birkaç noktada icrây-ı hafriyyât câ'iz olabilmesi ve fakat hafr olunacak arazinin ashâbı mumâ-ileyh Rassam tarafından irzâ olunması ve âsâr-ı 'atîka nizamnâmesi ahkâmınca mahzûru olan mahallere dokunulmaması ve ma'ârif me'murunun bulunduğu mahallin hâricinde diğer mahallerde hafriyyât icrası mumâ-ileyh Rassam tarafından murad olunduğu halde hükûmet-i mahallîye tarafından diğer bir memûr tâyin kılınması ve hîn-i hafriyyâtda hâzır bulunmak üzere hasbe'l-usûl Ma'ârif Nezâreti tarafından bir me'mûr-ı mahsûs tâyin ve i'zâm olunarak işbu memûrun maaş ve harcırâhı hazine-i celile-i şâhânemden verilmesi ve bulunacak âsâr-ı 'atîka Musul'a götürülüp orada taksim olunması ve nakli müşkil olduğu halde mahallinde muâyene kılınması ve mumâ-ileyh Rassam'ın hissesine isâbet eden âsâr-ı atîkayı istediği vakitde ve istediği tarik ile İngiltere'ye nakl eylemek üzere memûru tarafından bir kıt'a ruhsat-nâme verilmesi ve hîn-i naklinde gümrük ve hükûmet tarafından kat'an müdâhele olunmaması geçen 1295 senesi Zilhiccesi'nin sekizi tarihinde ısdâr ve mumâ-ileyh Rassam yedine îtâ olunan emr-i âlîşânımda muharrer ü münderic olmağla mûcebince işbu emr-i âlîşânım tarihinden îtibâren müddet-i me'zûniyetinin iki sene daha temdid kılındığını mutazammın Dîvân-ı Hümâyûnum'dan işbu emr-i celîlü'l-kadrim ısdâr ve îtâ olundu. Siz ki vülât-ı müşârün-ileyhimsiz keyfiyet mâlûmunuz oldukda bâlâda beyân olunan şerâ'ite tatbikan mumâ-ileyh havâli-i merkümede iki sene müddet daha icrây-ı hafriyyât edüp mugayir-i şerâit bir gûne hâl u hareket vukû'a gelmemesine be-gâyet i'tinâ ü dikkat ve hilâfından tehâşî vü mücânebet eyliyesiz. Fi 10 Ramazan sene 297 (1880)

Der-zaman-ı başvekil hazret-i Sa'id Paşa
ve Nezâret-i Umûr-ı Hariciye hazret-i 'Âsım Paşa
Fi 7 Şevvâl sene 97.

Belge : 3 Başbakanlık Arşivi, Mühimme Defteri, s. 53-54, Hüküm 212. Musul 1294/1877.

BELGE 3'ÜN TIPKI ÇEVİRİSİ :

İşbu emr-i âlî'de muharrer hafriyyât
hakkında bazı müsâadât ilâvesiyle
diğer emr-i âlî yazılmıştır.
fî 8 Zilkade sene 95.

Musul civârında Asur ve Ninive ve Babil akvâmından bakıyye pek çok âsâr-ı atîka bulunduğundan iki sene müddetle icrây-ı hafriyyâtına müsâde-i seniyyem erzân kılınması Dersaâdetim'de mukim İngiltere sefiri tarafından iltimâs olunmuş ve memâlik-i Devlet-i Aliyyem'de âsâr-ı atîka taharrisi nizam-nâme-i mahsûsunun tâyin eylediği şerâite riâyetle meşrût ise de işbu hafriyyât Devlet-i Aliyyem nâmına icrâ olunacağından mer'iyü'l-cereyân olan usûl ve kavaid tamamıyle icrâ olunamayup bir sûret-i husûsiyyede tâyin-i şerâ'it olunması lâzım gelüp şöyle ki ... işbu hafriyyat Mr. Rassam tarafından ve anın gıyâbında sefîr-i mumâ-ileyhin İngiltere müzesi nâmına tâyin eyliyeceği diğer biri cânibinden icrâ olunacağı sâniyen işbu emr-i âlîşânımda münderic bulunacak iki sene müddetin hükmü fermân-ı âlîşânım tarihinden altı mâh mürûrundan sonra cârî olacağı ve sâlisen âsâr-ı atîka bir tarafdan keşf ve ihrâc olundukca sınıf sınıf tertib ü tanzim ile çift olanların ve kabil-i taksim bulunanların birer 'adedi Devlet-i Aliyyem müzesinden tâyin olunacak memûra mahallinde i'tâ kılınacağı, kusûrunun dahi Londra'ya gönderileceği ve râbi'an nizâm-nâme-i mezkûrun yedinci maddesi hükmünce müteharrîlerin âhâd-ı nâsdan birinin taht-ı tasarrufunda olan 'arzdan mutasarrıfının ahârın (?) ve rızâsı olmaksızın âsâr-ı atîka çıkarması sebebiyle tertib edecek zarar u ziyânın müteharriler tarafından tazmin ü tesviye kılınacağı ve hâmisen taksimi kâbil olmayan âsârın bedelât-ı muhammenesinin yüzde ellisinin taraf-ı Devlet-i Aliyyem'e te'diye vü îfâ olunacağı ve sâdisen ahâli tasarrufunda bulunan arazi derûnunda ashâbının rızâsı olmaksızın icrây-ı taharriyât olunmasının memnû' olacağı ve sâbi'an yine âsâr-ı atîka nizam-nâmesinin üçüncü maddesi mûcebince ahâli tasarrufunda bulunan arazi derûnunda ihrâc olunacak âsârın üç kısımda biri Devlet-i Aliyyem'e ve diğeri İngiltere müzesine ve üçüncüsünün dahi sahib-i araziye îtâ edileceği ve sâminen ibâdetgâh ve tekye ve türbe ve mezarlık ve su terazuları gibi zarar-ı umûmiyi mûcip olacak mahallerde hafriyyât icrâ olunmayacağı ve tâsi'an icrây-ı hafriyyât olunduğu esnâda bazı ashâb-ı emlâke zarar u ziyân isâbet eder ve bu zarar u ziyân müteharrilerin noksanî-i tedbirinden ileri geldiği hükûmetçe bi't-tahkîk tebeyyün eyler ise müteharriye âid olan âsârın tazmin-i zarara kadar tevkîf olunacağı ve âşiren icrây-ı hafriyyât içün vukû'bulacak kâffe-i masârifâtın emr-i şerifimi hâmil olan kimse tarafından tesviye edileceği meşrût olmağla ol bâbda müteallik olan emr ü irade-i seniyye-i

mülûkânem mûcebince şerâit-i mezkûre ile icrây-ı hafriyyât olmak üzere iki sene müddetle ruhsatı hâvî Dîvân-ı Hümâyûnum'dan işbu emr-i celîlü'l- kadrim ısdâr ve hükmü zikr olunan şerâitin tamamı icrâsına müteallik olarak müddet-i hitâmında işbu emr-i âlîşânımın hükmü münfesih olmak üzere îtâ olundu.

fî 2 Zilhicce sene 94. (1877)
Mukabele olunmuştur.

Der-zaman-ı sadr-ı sudûrü'l-vüzerâ hazret-i
Ahmet Hamdi Paşa. Fi 7 Muharrem sene 295. (1878)

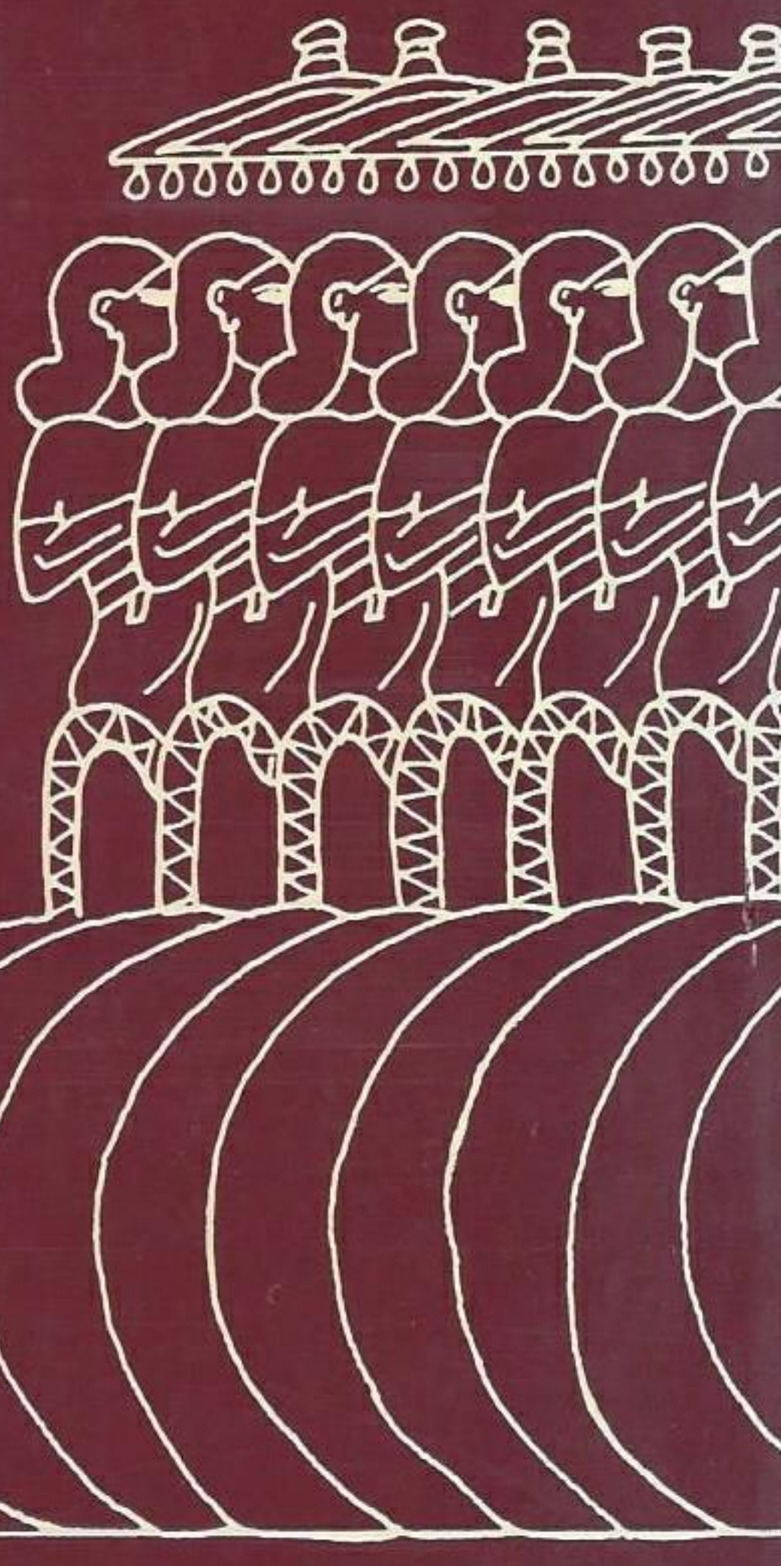

ISBN 975-16-0255-6 Tk.
ISBN 975-16-0256-4

Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara – 1999